

“ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ” ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐԱԿԳՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ “ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ”
ՊԷՅՐՈՒԹ

ՀԱՅԿԱԶՆ Գ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ՃԵՂԱՍՊԱՆ ԹՈՒՐՔԸ

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ

ՊԵՅՐՈՒԹ - 1968

ՀԵՂԻՆԱԿԸ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

Այս հատորի հեղինակը՝ Հայկազ Ղազարեան մի քանի տասնեակ տարիներ աշխատակից է հայ մամուլի, մասնաւորապէս Ամերիկայի «Հայրենիք»-ների: Իր գլխաւոր գործը թուրքիան եւ թուրքը ներկայացնելն է իրական պատկերով — ցեղասպան թուրքիան եւ ցեղասպան թուրքը — փաստերով եւ բուերով հիման վրայ:

Հեղինակի գործին անցնելուց առաջ՝ ներկայացնեմք իր կեանքը իր իսկ խօսքերով, մեր ստիպումով գրուած ինքնակենսագրութիւնը: Ընկ. Ղազարեանը հետեւեալ տեղեկութիւնները հաղորդեց մեզ իր կեանքի մասին.

«Ծնած եմ Սեբաստիա քաղաքը Մայիս 20, 1892ին:

Աւարտած եմ տեղւոյն ազգային «Արամեան» վարժարանը:

1907ի աշնան, Հ. Յ. Դ. պատանեկան խումբ մը կազմած եմ, ղեկավարութեամբ ուսուցիչներ՝ Արամ Երանոսեանի, Խաչատուր Կրտումեանի եւ Հայկ Խորիկեանի: Առաջին երկուքը անդամ էին «Սեւ Բլաւր» Կեդր. Կոմիտէին, որ յետոյ գիտցանք: Մեր խմբապետն էր զինագործ Քրիստափոր Ստեփանեան: Թէ՛ Քրիստափորը, թէ՛ Խաչատուրը եւ թէ Արամը կռուելով հերոսաբար մահատակուած են 1915ին:

Հետեւած եմ փրանսական «Քուէժ տէ Բառանթ Մարթիո»ի քապա Կ. Պոլիս հետեւած եմ իրաւաբանական պետական համալսարանին եւ օտար լեզուներու ուսուցիչ: 1914 Յուլիսին աւարտած եմ եւ մտած եմ Պահեստի Սպայից վարժարանը: Մարզիչ եղած եմ Էտիքնէ: Պատկանած եմ Շրդ կիսաբաժինի: Այդ կիսաբաժինը փնացաւ, բացի 350 հոգիէ, Տարտանելի մէջ: Գերման հրամանատարը՝ Փոն Զո-

տեղեկություն կորսնցուց իր սրունքը: Ստոյգ մահէ ազատած եմ շնորհիւ անձնուէր ընկերոջ մը:

Գտնուած եմ անգլ. բանակին մէջ 3 տարի: Անգլիական սպաներու հետ եղած եմ Էսֆի-Շեհիր, Աֆիոն Գարահիսար եւ Գոնիա, թուրքերու զինաթափման օրերուն: Թրքական հրացանները լեցուած էին *տեփո*ներու մէջ, հանուած անոնց *պրիչ*ները – սիւրկի գոլու –: Քեմալականները *տեփո*ներու կոնակի պատերը կը ծակէին գիշերանց և կը գողնային հրացանները: Ստիպուեցանք 1920 Մարտի սկիզբը հեռանալ Գոնիայէն, հոն գտնուող իտալական գունդը ֆաշուած էր Ատալիա: Շոգեկառնով իգմիթ հասանք, մեր ետեւէն՝ Պիլեմիֆի շրջանի երկաթուղիի թիւնէլները քեմալական պայքեցուցին:

Կ. Պոլսոյ մէջ, հակառակ անգլ. բանակի համագգեստիս, զրկուեցայ անգլ. ծովային հրամանատարութեան կեդրոնը, որ այդատեն թրքական ծովային նախարարութեան շէնքին մէջ էր, Գասըմ Փաշա, Վոսփորի վրայ: Մարմարեայ պալատ մը, որ հայագգի Պալեանները շինած էին:

Ինծի համար աներեւակայելի առիթ մը եղաւ, որ այդտեղ ծանօթանամ կարգ մը փաստաթուղթերու, որոնք կը վերաբերէին հայերու հալածանքին, հայ սպաներու եւ զինուորներու տարագրութեան և սպանութեան, անոնց ընտանիքներու տարագրութեան, պաշտօնեաներու արտաքսման, զինուորականներու կողմէ հայոց տուններու գրաւման եւն., ինչպէս նաեւ միջ-նախարարական շրջաբերականներու: Այդ պարագան կը պարտիմ անգլիացի Պրայնի, որուն հետ կ'աշխատէի: Թրքական «*էվրազ-օտասի*»ի (արխիւ) թուղթերը մեր առջեւ էին: Անգլիացիները գլխաւորաբար կը հետաքրքրուէին ծովային պատերազմական գործողութիւններու արձանագրութիւններով, գրահաւորներու, ռազմամթերքի վերաբերեալ, ինչպէս նաեւ նաւային փոխանցումներով: Զիս լրտեսողն էր Բէուֆ պէյի *հաւերը*, ծովային տեղակալ Նիհատ Էֆենտի: Բէուֆ այդատեն Քեմալին հետ էր: Նիհատ, անգլիախօս, ննգամիտ «քարեկամ» մըն էր, որ *լիէզոն օֆիսըրի* պաշտօն կը կատարէր:

Երեք տարի ծառայութենէ ետք, անգլիացիները, բազմակեզու ըլլալու պատճառով, ուզեցին որ մնամ իրենց մօտ եւ ըլլամ անգլիական հպատակ:

Մեծ եղբայրս ըլլալով Ամերիկա, նախընտրեցի Ամերիկա գալ, քանի որ պատերազմի ատեն մեր ընտանիքը, ծնողք, մեծ ծնողք, 5 եղբայր եւ 1 քույր զոհ գացեր էին թրքական ցեղասպանութեան:

Քանի մը տարի Նիւ Եորք աշխատելէ ետք ամերիկեան ընկե-

րութեան մը մէջ, փոխադրուեցայ Պոսքըն: Եւ «Հայրենիք»ի մէջ եղայ, ուր կը մնամ 30 տարիներէ աւելի, 12 տարի խմբագրութեան եւ միւս տարիները՝ վարչական զանազան բաժիններուն մէջ:

Մարտ 19, 1967 Պոսքըն»

Ինչպէս տեսնում էք, շատ համեստ է ընկ. Հայկազ Ղազարեանի ինքնակենսագրութիւնը: Արտաքինով համեստ են ե՛ւ իր գրութիւնները, առաջին հայեացքով՝ աննշան: Բայց ամբողջութեան մէջ՝ ցնցող եւ նշանակալից:

Տասնեակ տարիներ «Հայրենիք»ի մէջ իրար յետեւից լոյս տեսան Հայկազ Ղազարեանի յօդուածները Թուրքիոյ եւ քուրճի մասին, Թուրքիոյ մականի տակ ապրելու դժբախտութիւնը ունեցող քրիստոնեայ ժողովուրդների, մասնաւորապէս հայ ժողովրդի բնաջնջման մասին: Ընթերցողը կարդում եւ անցնում էր, քերես առանց յուզուելու: Այժմ երբ այդ գրութիւնները ներկայացւում են մէկ հատորով եւ հայութեան բնաջնջման պատմութիւնը պատկերացուած է փաստերով եւ թուերով, տպաւորութիւնը ահաւոր է: Հայկազ Ղազարեանը առիթ է ունեցել անձամբ ծանօթանալու, իր ձեռքերում ունենալու այն վաւերագրերը, որոնց հիման վրայ, որոշ ծրագրով եւ հետեւողականութեամբ տեղի է ունեցել հայերի բնաջնջումը Թուրքիայում: Իթքիստը, կառավարութիւնը, զօրքը, հոգեւորականութիւնը, քուրճ մտաւորականութիւնը, համարեա ամբողջ քուրճ ժողովուրդը, մասնակից են եղել հայերի բնաջնջման: Հայկազ Ղազարեանը ցոյց է տալիս — փաստերով եւ թուերով — որ Թուրքիոյ հայութեան բնաջնջումը միայն համաշխարհային պատերազմի հետեւանք չէր, — պատերազմը առիթ էր միայն, — այլ պատերազմից առաջ քուրճը որոշել էր բնաջնջել հայերին եւ այդ պատճառով շատ ճիշդ է հատորիս անունը — «ՅԵՂԱՍՊԱՆ ԹՈՒՐԿԸ»:

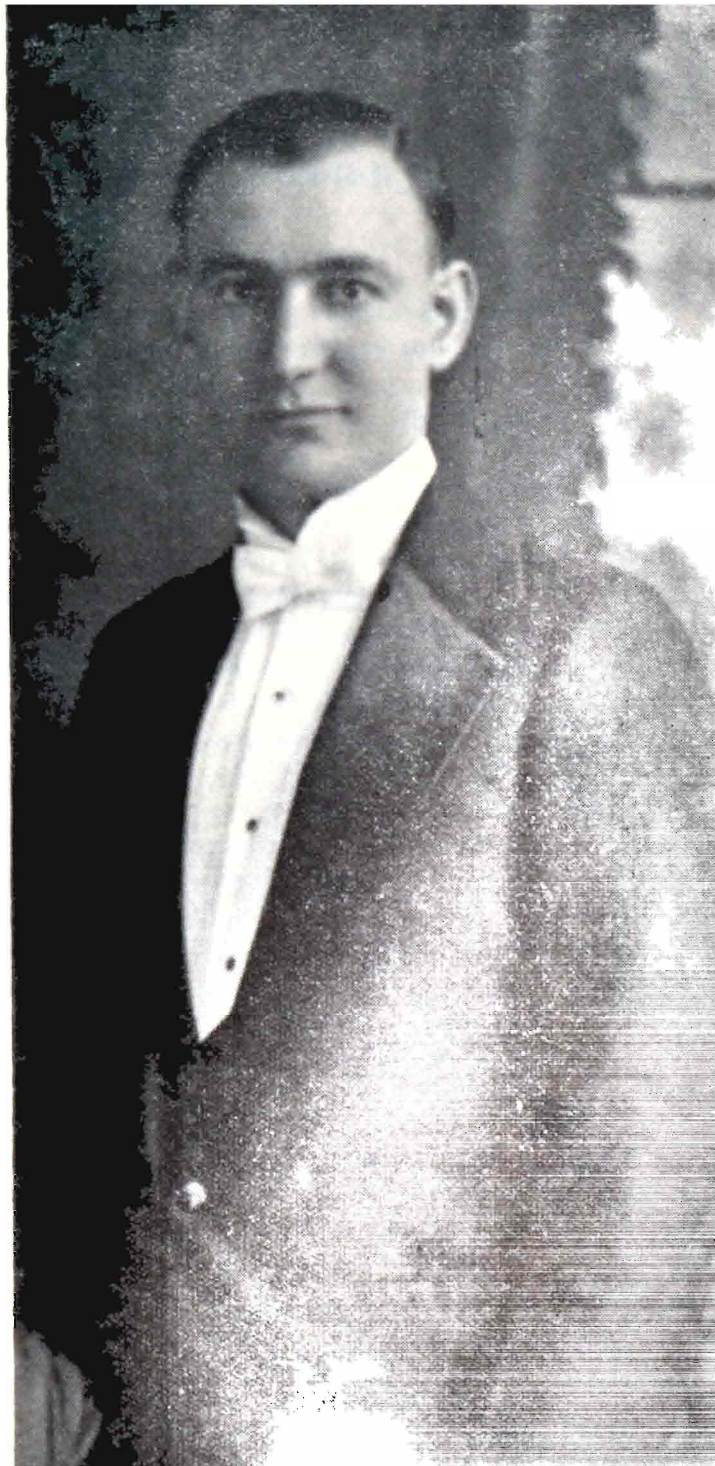
Թուրքը ազգովին ցեղասպան է եւ ազգովին պատասխանատու է ցեղասպանութեան համար:

Կէս դար անցել է Թուրքիոյ հայութեան բնաջնջումից եւ միմեջեւ այժմ մէկ քուրճ չի գտնուել, որ հրապարակով դատապարտէր զործուած ռմիրները հայերի նկատմամբ:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՀԱՅԿԱԶՆ Գ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ՑԵՂԱՍՊԱՆ ԹՈՒՐՔԸ - ԻԹԹԻՀԱՏԸ

«Ճշմարտութիւնը, որքան ալ հոգին տակ խորունկ
թաղուի, դարձեալ հոգը պատռելով լոյս աշխարհ
կու գայ»:

ԷՄԻԼ ԶՈԼԱ

Թուրքիոյ մէջ իշխանութեան տիրացած Երիտասարդ Թուր-
քերու ազգայնամոլ եւ այլամերժ շարժումը շարունակութիւնն էր
15էն 18րդ դարերու ենիշերիական ուղին, մոլեոտանդութեան եւ գոր-
ծեակերպին, արտաքնապէս շատ շնչին փոփոխութեամբ:

1830ական թուականներէն սկսեալ, Թուրքիոյ ականաւոր վար-
չապետներէն Ռէշիտ Ալի եւ Ֆուատ փաշաները, թէեւ ուսեալ անձեր
էին, սակայն ո՛րքան զարկացած, նոյնքան ալ՝ մաքիաւելական: Ա-
նոնք, Թուրքիա կոչուած «Հիւանդ Մարդ»ը առողջացնելու համար,
1839ին եւ 1856ին (Սուլթան Մեճիտի օրով), Էրկու խաթքը շերիֆ-
ներ (Թազաւորական հրովարտակներ) հրատարակեցին, «քրիստոն-
եաները իսլամներուն հաւասար» յայտարարելով, լրոյրին աչքին փոշի
փչելու համար: Սակայն մեռեալ տառ մնացին: Իրականութեան մէջ
քրիստոնեան նոյն «կեաւուր»ն էր եւ մինչեւ այսօր ալ Թուրքիա մը-
նացած իսլեակները նոյն դրութեան մէջ են, դատապարտուած՝ առ-
տիճանաբար թրքանալու կամ բնաջնջուելու:

Թուրք մակարոյժ պետութիւնը իր կեղեքած տուրքերը ոչ-չի-
նարար նպատակներով մսխած, երկիրը աղքատացուցած եւ սնանկա-
ցուցած էր:

Անկողմնակալօրէն քննելով կը տեսնենք որ խալիֆայական—
միապետական սուլթաններու վարչութիւնները եւ անոնց յաջորդող
«սահմանադրական» իթթիհատականներու, քեմալական «միլլիճի»նե-
րու, իսմէթական «խալքճի»ներու եւ ճելալ պայարական «դեմոկրատ»-

ներու վարչութեան մէջ նոյն ուղին կը տիրէ, նոյն գաղանային արարքները կը կատարուին տարրեր մեթոտներով եւ անուններով, ոչ-թուրք տարրերու դէմ:

19րդ դարու առաջին քառորդէն ետք, որ «թենսիզաթ»ի (վերակազմութեան) ջրջան կը կոչուի, մեծաբարբառ հրովարտակներու խոստումներով իրր թէ կեանքի, ինչքի եւ պատիւի ապահովութիւն պիտի տրուէր եւ հաւասարութիւն պիտի ըլլար՝ իսլամի եւ քրիստոնեայի միջեւ. ոչ միայն այդ չեղաւ, այլեւ մարդկային ամենատարրական իրաւունքներն իսկ չյարդուեցան, կառավարական անտարբերութեամբ եւ քիւրտ, չեչէն, չերքէզ աւաղակներու հարստահարութեամբ: Հայոց Պատրիարքարանը լեցուն էր հարստահարութեանց տեղեկագիրներով:

«Երիտասարդ» կամ «Նոր» Թուրքեր կոչուածները աւելի թթու ազգայնամոլներ դարձած էին. դառան մորթի տակ իրենց մէջ նստած էր հին դայլը:

Հայ-թուրք փոխյարաբերութեանց ուսումնասիրութեան համար շահեկան է թուրքերու գործադրած կեղեքման մասին տարրական գաղափար մը տալ նախ, յիշելով մինչեւ 19րդ դարու կէսը քրիստոնեաներէ եւ հրեաներէ զանձուած տուրքերը, զորս կը քաղենք Հրէական Համայնագիտարանէն (Ճուիշ էնսայքլոփետիա):

Սալեանէ տուրք (տարեկան տուրք), օրտու ազչեսի (բանակի համար տուրք), սեսմը-գըսմէք (ժառանգական տուրք), չերախոք ազչեսի (արօտատեղիի տուրք), գագա ազչեսի (կառավարչատան ծախսերու տուրք), գասապ ազչեսի (միւսի տուրք), չայիք ազչեսի (թռչնոց տուրք), րապպ ազչեսի (համայնքի — աստուածապաշտական — տուրք), պետէլ կամ պաշ-խարաֆ (գինուորութենէ գերծ ըլլալու տուրք), ֆելէպ ազչեսի (կայսերական հօտերը սնուցանելու եւ պահելու տուրք), Սուլթանին թղթատարը հոգալու տուրք, Սուլթանին մուշտակը հայթայթելու տուրք եւ տակաւին բերդեր, հանրային շէնքեր, ճամբաներ շինելու աշխատանքներ, նորակոչ գինուորները սնուցանելու պարտաւորութիւն, եւայլն, եւայլն:

19րդ դարու կիսուն, Անդլիա ջանք կը թափէր Թուրքիան իր հովանաւորութեան տակ առնելու ընդդէմ Ռուսիոյ: Ոչ-թուրքերու համար բարենորոգման քայլեր առնել տուաւ, որոնք ապարդիւն մընացին:

1870ական թուականներուն, Պալքաններու մէջ գործուած թրքական ճնշումներու, պետական ապիկարութեան եւ ներքին փտութեան հետեւանքով, ապստամբութիւններ ծագեցան: Իրարու ետեւէ կոր-

սուեցան Մորէան (Յունաստանի մէջ), Սերպիան, Ռումանիան, Պոս-նիան, Եգիպտոսը, Կիպրոսը, Թեսալիան (Յունաստան), եւլն. եւլն. :

Այդ կորուստներուն ի տես, Երիտասարդ Թուրքերուն մէջ շար-ժում մը ծայր տուած էր, որուն նախակարապետներէն մին էր ճանչ-ցուած Միտհատ փաշան : Այս վերջինը սահմանադրութիւն մը ծրագ-րեց Գրիգոր Օտեանի եւ այլոց խորհրդակցութեամբ, Նոյ. 27, 1876 թուին. եւ սակայն, Ապտիւլ Համիտի դահակալութենէն վեց ամիս ետք, ջնջուեցաւ Փետր. 15, 1877ին : Այլեւս այդ մասին չիօսուեցաւ մինչեւ Յուլիս 1908 :

Սուլթան Ազիզ իբրեւ մսխող վեհապետ վար առնուած էր 1876 Մայիսին եւ Յունիս 4, 1876ին սպաննուած էր Զրադանի պալատին մէջ, յայտարարուելով իբրեւ «անձնասպան» :

Սուլթան Ազիզի չերեզդ թիկնապահը՝ Հասան անունով մէկը, որուն քոյրը Ազիզի «հարճ»երէն մին էր, վեց ատրճանակներով եւ սուրով մը զինուած, առանձինն յարձակած էր Միտհատ փաշայի բնակարանին վրայ, ուր դահլիճի անդամները ժողով կը գումարէին : Հասան նախ զրան առջեւ կեցած պահակը վիրաւորած էր եւ ապա յանկարծակի ժողովասրահ մտնելով, սպաննած էր Թուրք արտաքին գործոց նախարարը եւ վիրաւորած էր ուրիշ նախարարներ : Հագիւ մի քանիներ փախած էին, լոյսերը մարելու հետեւանքով եւ զուրսէն բերուած զօրախումբի մը միջոցով ձերբակալած էին Հասանը, ապա զայն կախաղան հանած : Այս ղէպերուն ընթացքին, Ապտիւլ Համի-տէն առաջ, իր մեծ եղբայրը՝ Մուրատ դահ ելած էր, յաջորդելով իր սպանեալ հօրեղբոր՝ Ազիզին, բայց երեք ամիսէն յիմարացած էր եւ Օգոստոս 31, 1876ին դահ բարձրացած էր Ապտիւլ Համիտ : Այդ չըջանին Միտհատ փաշա վարչապետ էր : Համիտ համաձայնելով Նե-տիմ փաշայի յետաշրջական կողմնակիցներուն հետ, որոնք Միտհա-տի հակառակ էին, պայքար մղեց Միտհատի եւ միտհատականներուն դէմ եւ պաշտօնանկ ըրաւ Միտհատը : Կ տարի զանազան տեղեր իբր կառավարիչ զրկեց զայն : 1881ին Իզմիրէն ձերբակալելով՝ դատա-վարութեան ենթարկեց Միտհատը 10 ուրիշ փաշաներու ու նախկին նախարարներու հետ եւ մահուան դատապարտեց բոլորը, երեք օր-ուան մէջ, որպէս սպաննիչներ Սուլթան Ազիզի :

Անգլիական դեսպանը՝ էլիթ, զգուշութեամբ, ոչ-պաշտօնա-պէս եւ Թուրք պետական անձերու հետ խորհրդակցութեամբ, թե-լադրեց Ապտիւլ Համիտի Միտհատի եւ միւս դատապարտեալնե-րուն պատիժը փոխել ցմահ բանտարկութեան : Միտհատ փաշա աք-սորուեցաւ Մեքքէի հարաւը՝ Թայիֆ քաղաքը (Արաբիա), ուրկէ նա-

մականեր պրած էր իր աղջկան եւ զաւկին, որոնք իզմիր կը գտնուէին եւ յայտնած էր որ զինք կը հետապնդեն սպաննելու համար: Եւ իրապէս, Լօթը զինուորականներ, 1884ին, խեղդամահ ըրեր էին զայն Արաբիոյ մէջ:

Ապտիւլ Համիտ միահեծան տէր դարձած էր: Իր բռնապետական օրերուն, իբր փոխ-օրէժ Պերլինի դաշնագրի բարենորոգման 61րդ յօդուածին, հայերը աւելի ճնշելու համար 80 քապուռ (վաշտ) համիտիներ կազմած էր, քիւրտ, շէշէն, շերքէզ եւ այլ աւազակ տարրերէ:

1880ական թուականներէն սկսեալ Միտհատի համակիր կարգ մը Երիտասարդ Թուրքեր, պաշտօնագրկութեամբ կամ պաղափարական այլ պատճառներով, դժգոհ էին եւ ինքզինքնին անապահով զգալով փախած էին Եդիպտոս, Յունաստան, Ֆրանսա, Զուիցերիա, որպէս «ազատականներ», հակա-համիտեան դարձած:

Եւրոպական քաղաքներու մէջ անոնք կը հրատարակէին Փրանսերէն պարբերաթերթ մը եւ ուրիշ կարգ մը թուրքերէն թերթեր: Այդ շարժման ղրուխը կեցած էր ԱՀՄԷՏ ՐԻՋԱՆ, որ 13 տարի հրատարակեց ՄԵՇՎԵՐԻԹ (Խորհրդակցութիւն) անունով Փրանսերէն պարբերական մը, Փարիզ, Էրբեմն Ժընեւ, Էրբեմն Պելճիքա: Կային նաեւ այդ քաղաքներուն մէջ սուէկի նման բուսնոզ եւ շուտով դադրող թուրքերէն թերթեր — «Սերպեսթի», «Ալէմ», «Սերվէթ», եւլն.:

Ահմէտ Րիզա թուրք փաշայի մը աւատրիացի կնոջ խառնածին զաւակն էր: Անցած էր Եւրոպա 1888ին, իր շուրջը հաւաքած իր պաղափարակիցները: Կեդրոնատեղին հաստատած էր Փարիզ, Րիւ Պոնափարթի մէջ, Արուեստից վարժարանին մօտ չէնք մը, եւ Մեշվերթի զուգորթաց կը հրատարակէր թուրքերէն պաշտօնաթերթ մը «Շուրալը Խամիթ» (Ազգ. Խորհուրդներ) անունով: 1908էն յետոյ այդ պաշտօնը կատարեց «Թամիկ»ը Հիւսէյին Ճահիտ (Եալչըն) թթու իթթիհատականին խմբադրապետութեամբ: Երբ Թալէաթի սատակը Կ. Պոլիս փոխադրուեցաւ, Ճահիտ մեծ ոճրագործին դիակին վրայ լացեր էր, ըստ գերման Եփի:

Իրազեկներու զնահատումով, մինչեւ 1908ը, «Իթթիհատ վէթերազգը» (Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն) կոչուած թուրք կուսակցութեան անդամներուն ընդհանուր թիւը 400ը չէր անցներ:

Փարիզի կեդրոնէն յետոյ, մասնաճիւղ մը հաստատած էին Սեւանիկի մէջ, որ 1908էն ետք կուսակցական կեդրոն դարձաւ: Սեւանիկ գտնուող անդամները կը մասնակցէին իտալական եւ ֆրանսական Ա-

զատ Որմնադիրներու գաղտնի օթեակներուն :

Իթքիհատական տէօնմէները (հաւատափոխները) .— Սելանիկի մէջ տեղաւորուած հրեաները Իթթիհատի անդամ եղած էին ու անոնք ՏէՕՆՄէներ կը կոչուէին : Ասոնք ժամանակին Սպանիայէն գաղթած հրեաներ էին , իսլամացած , դիրքի եւ դրամի տէր դարձած , Սելանիկ , Էտիրնէ եւ այլ վայրերու մէջ : Ըստ «Աննիւէր Տիւ Իսլամ» (էջ 238) , անոնք կ'անդամակցէին , իրեւ իթթիհատականներ , գաղտնի որմնադրական օթեակներուն : Ասոնցմէ ոմանք կը կոչուէին «Իզմիրլի» , կ'ածիլէին իրենց կզակը : Կային «Սապաթայի Որդիներ» կոչուածները , որոնք կ'ածիլէին իրենց ղլուխը : Կար Յրդ հատուած մը այս տէօնմէներուն մէջ , որ կը հետեւէր Օսման Պապա կոչուած լիտըրին : Ասոնք իսլամի կը նմանէին : Արտաքնապէս անոնց սովորութիւններն ունէին , Ուրբաթ օրերը մզկիթ կ'երթային : Ծաւիտ պէյը եւ իթթիհատական ընկերներէն շատերը այս «տէօնմէ»ներէն էին :

1907 Դեկտ. 27էն 29, Փարիզի մէջ դումարուած ժողովին , Հ. Յ. Դաշնակցութիւն , Իթթիհատ եւ Սապահէտտինի Ապակեղրոնացման կուսակցութիւնը հետեւեալ պայմաններով համաձայնութիւն մը գոյացուցին .

Ա. — Գահընկեցութիւն Սուլթան Համիտի :

Բ. — Արմատական փոփոխութիւն ներկայ համիտեան վարչաձեւին :

Գ. — Հաստատում ներկայացուցչական վարչաձեւին (խորհրդարանի հաստատում) :

Յուլիս 10 , 1908 (հ. տ.) Սուլթան Համիտ գիջեցաւ 1876ի Սահմանադրութիւնը վերահաստատելու :

1908 Սեպտեմբերին , Իթթիհատի Ընդհանուր Ժողովին մէջ , որ գումարուած էր Սելանիկ քաղաքը , Երիտասարդ Թուրքերը որոշեցին ձեռք անցընել վերահաստատուած Սահմանադրութեան Երեսփոխանական Ժողովի մեծամասնութեան աթոռները : Նախ պահանջեցին Ապտիւլ Համիտէն , որ Ծերակոյտի անդամներուն 2/3ը քուէներով ընտրուէին , որպէսդի իթթիհատականները կամ անոնց հետեւողները մեծամասնութիւն կազմեն Ծերակոյտին մէջ եւ մնացած 1/3ը միայն նշանակուէր վեհապետին կողմէ :

Ատկէ զատ , Սեպտ. 1908ի այդ Համաժողովին մէջ որոշեցին կարգ մը սկզբունքներ , որոնցմէ շատերը հետագային վատօրէն դըրժեցին :

Այդ որոշումներն էին .— Յարգել 1876ի Սահմանադրութիւնը նոյնութեամբ , որքան ատեն որ փոխուած չէ : Յարգել Ազգային Կամ-

քը: Դասչիճը պատասխանատու նկատել Խորհրդարանին առջեւ: 20 տարեկանները քուէարկու նկատել: Քաղաքական ընկերակցութիւնները թոյլատրել: Ընդարձակել նախանշային վարչական իրաւունքները: Սահմանադրական փոփոխութիւններ կատարել միայն Խորհրդարանի որոշումով: Պաշտօնական լեզուն նկատել թուրքերէնը: Տասը երեսփոխան իրաւունք ունենան առաջարկելու օրէնքի փոփոխութիւններ: Հաստատութիւն բոլոր քաղաքացիներուն նոյն իրաւունքով եւ նոյն պարտաւորութիւններով: Զինուորագրել ոչ-խալամներ: Յարգել կրօնական առանձնաշնորհումները: Վերակազմել ծովային եւ ցամաքային ուժերը: Կրճատել զինուորական ծառայութեան ժամանակամիջոցը: Կանոնադրութիւն պատրաստել գործատէրերու եւ գործաւորներու համար: Կալուածական սեփականութիւնները արձանագրել տոմարներու մէջ կանոնաւոր կերպով: Կրթութիւնը թողուլ ազատ: Թոյլատրել մասնաւոր դպրոցներ: Ազատ թողուլ կրօնական հաստատութիւնները: Երկրագործութեան զարկ տալ: Ընտրութիւնները կատարել ազատօրէն: Ազատութիւն՝ թեկնածու ըլլալու, եւն., եւն.:

Շատ մը նման ոսկեղօծ խօսքերու վրայէն տակաւին երկու տարի չանցած, Իթթիհատը սկսած էր դաւել գաղտնապէս: Քաղաքական կուսակցութիւններու դէմ ոտնձգութիւններ եղան, լեզուներու դէմ հալածանք սկսաւ, ընտրութեանց մէջ, ներկայացուցչական սկզբունքին հակառակ, սպառնալիքով արգիլուեցան ընդդիմադիր թեկնածուները: Քրիստոնեաներու դպրոցներուն դէմ արգելքներ յարուցուեցան: Միմիայն Իթթիհատական թեկնածուներու քուէարկելու համար բռնի միջոցներ գործադրուեցան: Կ'ուղէին որ 280 երեսփոխաններուն ճշդ մեծամասնութիւնը թուրք կամ իսլամ ըլլար եւ կամ միայն իրենց զաղափարակիցները ըլլային:

1909 Ապրիլի սկիզբն էր, Ատանայի 2 օր տեւող առաջին ջարդէն 10 օր ետք, Եւրոպական Թուրքիայէն 3 գունդ (ալայ) թուրք զինուորներ բերուեցան Ատանա: Սելանիկի Իթթիհատի Կեդրոնին հրահանգով, ուղղուած Ատանայի Իթթիհատական ակումբի վարչութեան, զինուոր-ջարդարարները քարիւղով հրդեհեցին Ատանայի հայոց տակաւին անվնաս մնացած տուները: Բացի կիներու եւ մանուկներու ջարդէն, հիւանդանոցներն իսկ այրեցին, մէջի հիւանդներով միասին, իրագործելով նաեւ ներքին գործոց նախարար Իթթիհատական Հաճի Ատիլ ուլչին և իր օղնականին հրահանգը՝ «օտարականներուն խնայեցէք», հասկցնելով թէ միւսները ջարդեցէք: Հաճի Ատիլ պէյ, էտիրնէի կառավարիչ ըլլալէն առաջ, տարի մը Իթթիհատ-

տի ընդհ. քարտուղար եղած էր: Իթթիհատի Սեկանիկի կեդրոնին գաղտնի հրահանգը այս էր. «Կարճ ճամբան ընտրեցէք», այսինքն՝ ջարդին պակաս ձգածը զինուորները թող լրացնեն: Ատոր համար 2րդ ջարդը շատ առևելի սարսափելի էր Ապրիլ 12, 1909ին:

1909ի Ապրիլեան օրերուն, համիտականները Պոլսոյ մէջ շերիաք-նի կրօնաւորները և զինուորականները կաշառած էին, ջնջելու համար միայն «կեաւորներուն համար մերահաստատուած Սահմանադրութիւն»ը եւ, 12 օր տեւող խռոնակութենէ մը ետք, Իթթիհատը բանակի ուժով իշխանութեան ղլուխ եկաւ: Եւ այս անգամ փոխանակ Խորհրդարանի սահմանադրական որոշումներով երկիրը կառավարելու, անցուց 147 առժամեայ կանոնադրութիւններ, որոնց միակ նպատակն էր Իթթիհատի մենատիրութիւնը եւ երկաթեայ վարչութեան մը հաստատումը երկրին ամէն անկիւնները:

Այդ առժամեայ կանոնադրութիւններով ջնջուեցան ընկերակցութիւնները, սեղմումներու և նիթարկուեցան քրիստոնեաներու եկեղեցական եւ կրթական հաստատութիւնները:

Ատանայի ամբողջ նահանգին եւ Հալեպի նահանգի հիւսիսային մասին Հայկական հատուածը արիւնլուայ ըլլալուն հետեւանքով, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը խզած էր իր յարաբերութիւնը Իթթիհատի հետ: Սակայն նկատի ունենալով եւ անդրադառնալով տիրող ծանր կացութեան, հայութեան սպառնացող ընդհանուր ջարդի մը վտանգին, չարապործները զսպելու եւ ինքնապաշտպանութեան նպատակով ժամանակ չահելու համար, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը նոր համաձայնութեան մը եկաւ Իթթիհատի հետ 1909 Օգոստոս 24ին (Հ.Տ.) հետեւեալ իմաստով.

«Հայրենիքի ազատութիւնը ապահովելու, անոր հողային եւ քաղաքական ամբողջութիւնը մշտապէս պահպանելու, կարգ մը անձերու մէջ գոյացած թիւրիմացութիւնները փարատելու նպատակով, Իթթիհատ եւ Թերապղը կուսակցութիւնը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կատարեալ համաձայնութեան եկան հետեւեալ հիմնական կէտերուն մասին. — Պիտի աշխատին Սահմանադրութիւնը կիրարկել եւ պիտի պայքարին միացած ուժերով, խնայելով ոչ մէկ զոհողութիւն: Յետաջրջական շարժումներու հաւանականութեան դէմ, օրէնքին թոյլատրած բոլոր կարելիութիւններու սահմանին մէջ, պիտի գործեն միասնաբար, հաստատականութեամբ և որոշ ուղղութեամբ: Օսմանեան նուիրական Հայրենիքը անջատումէ եւ բաժանումէ զերծ պահելը երկու կազմակերպութեանց միացած գործունէութեան նպատակակէտը ըլլալով, պիտի աշխատին գործնականապէս գրուել հան-

րային կարծիքին մէջ բռնակալ ռեժիմէն ժառանգ մնացած ալն զրոյցները, թէ հայերը անկախութեան կը ձգտին:

«Երկու կուսակցութիւնները համաձայն են նախագայիմ իրաւանց ընդարձակման, որ կ'երաշխաւորէ Օսմանեան ընդհանուր հայրենիքի զարդացումն ու յառաջդիմութիւնը»:

Հետեւեալ յօդուածը, որ շատ յատկանշական է, կը յիշենք իր բնագորով եւ թարգմանութեամբ. անոր համաձայն, թուրքերը նոր ջարդերէ պիտի զգուշանային.

«Օսմանլը իթթիհատ վէ Թերագգը վէ Դաշնակցութիւն ճեմիյէթլէրի 31 Մարթ հատիսէսինի վէ Ատանա գըթալը ֆէնիյէսինի շահիտը ինթիպահ քուքարագ, նաղարը տըգդաթ վէ իթթիհատլարընը պալատէ մէզըիւր նոգաթը հասսիյէտէն ալըրմամաղա միւշթէրէքէն շալըշաճուլար տըր»:

Թարգմանութիւնը. —

«Իթթիհատ վէ Թերագգը եւ (Հ. Յ.) Դաշնակցութիւնը, իբրեւ խրատակսն նախագոյնաւցում ընդունելով Մարտ 31ի դէպքը եւ Ատանայի ցաւալի ջարդերը, որոշեցին աշխատիլ ձեռք ձեռքի տուած, վերոյիշեալ հիմնական կէտերու իրագործման համար»:

1910 ՀՈԿՏ. 31ի ԻԹԹԻՀԱՏԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՐ ԵՒ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

Անսպասելի ամենամեծ սրիկայութիւնը տեղի ունեցաւ իթթիհատի կողմէ: Ստորագրուած նոր համաձայնագրին մեկանը դեռ չէր չորցած, իթթիհատը, 1910 Հոկտ. 31ին, Սիւլանիկի մէջ, Ընդհ. Ժողով գումարեց, որ տեւեց 13 օր: Ժամանակադրական տեսակէտով, պատմութեան համար, այդ ժողովի թուականը շատ կարեւոր էր հետազայ դէպքերու լուսարանութեան համար: Ժողովին մէջ, կանխամտածութեամբ, որոշուած եւ ընդունուած էր բնաջնջման կտրուկ ծրագիր մը: Այդ ժողովին որոշումները հիմը կազմեցին թուրք կառավարութեան ցեղասպանական հետագայ քաղաքականութեան՝ զինուորական բռնի ուժով բնաջնջ ընելու ոչ-թուրք տարրերը, թուրք միաձոյլ պետութիւն մը հաստատելու համար: Այդ եղած է ուղղութիւնը նաեւ հետագային քեմալականներուն, «հալքճի»ներուն եւ «դեմոկրատ թուրք»ներուն:

Իթթիհատի 1910 Նոյեմբերի այս զաղտնի ժողովին հետեւանքը եղաւ սաստկացում օտար դպրոցներու վրայ թրքական հակակռին, հալածանք ոչ-թուրք լեզուներու դէմ: Մէկ խօսքով չափեր ձեւեր էին

«Թուրքիան միայն թուրքերուն համար» սկզբունք մը: Այդ մտադրու-
թիւնները արձանագրուած էին 1913 Յուլիսին յարուցուած հայկական
բարենորոգումներու բանակցութիւններէն երկուք ու կէս տարի ա-
ռաջ:

Իթթիհատի 1910ի այդ ժողովին մասնակցած էին չարաշուք
անձեր.— Ահմէտ Աղայեւ, որ իր սեւ գործերով ծանօթ էր Կովկասի
մէջ, տոքթ. Րուսուլիս, Նազըմ Զիա Կէօք Ալի, Պէհաէտտին Շաքիր,
Ճահիտ, Թալէաթ, Հաճի Ատիլ եւ նմանները:

Այս ընդհանուր ժողովին մէջ ընտրուած էր 7 հոգինոց գաղտ-
նի Կեդր. Կոմիտէ մը: Յետոյ ատոնց թիւը բարձրացուցին 14ի, բոլո-
րովին գաղտնի անդամներ: Ատոնք բնաջնջումի արիւնարբու զինուո-
րականներ կամ քաղաքային պետեր էին: Այդ ժողովին մէջ հետեւ-
եալ երգումը ընել տուած էին ժողովականներուն.—

1.— Պատուոյս եւ կրօնիս վրայ կ'երգնում, որ ուրիշ կուսակ-
ցութեան պիտի չսպառկանիմ:

2.— Որ գաղտնի որոշումները դուրս պիտի չտամ ոեւէ մէ-
կուն, որ անդամ չէ:

3.— Պիտի գործեմ Կոմիտէի որոշումներուն համաձայն:

4.— Պիտի չդաւաճանեմ Կոմիտէին եւ պիտի սպաննեմ ան, որ
դաւաճանած է Կոմիտէին կամ կը հակառակի անոր ծրագիրներուն:

5.— Այն պարապային, երբ այս պաշտօնական խոստումը չեմ
կատարեր, այժմէն իսկ արիւնս կու տամ, որ պատժուիմ Կոմիտէին
կողմէ մահապատիժով, Կոմիտէի անդամները ո'ւր որ գտնեն զիս
(տես «ՄէՇՐՈՒԹԻՅԵԹ», Մարտ, 1912):

1914-18 արիւնահեղ թրքական ներքին քաղաքականութիւնը
չարունակութիւնն էր 1910 նոյեմբերեան գաղտնի ժողովի դաւաճա-
նական աշխատանքներուն:

Երեսփոխանական ժողովին մէջ, վիճաբանութեանց մասին Իթ-
թիհատի այս գաղտնի ժողովը որոշած էր որ «Պորհրդարան բերուե-
լիք հարցերու պարագային, միմիայն որոշուած քանի մը անձեր պի-
տի արտայայտուին», իսկ միւս Իթթիհատական երեսփոխանները մի-
այն պիտի ձայնակցէին:

1910 Նոյեմբերին հետապնդուած այս չարաշուք ու դաւադիր
քաղաքականութեանց զուգընթաց, ջարդեր տեղի ունեցան Պալքանե-
րու մէջ, Իւսքիւպ, Քումանովա, Քոչանա, Մանասթըր եւ այլ վայ-
րեր աւելի քան 2,000 հոգի սպաննուեցան, բացի 5,000է աւելի վի-
րաւորներէն:

Իթթիհատը, պետութեան մէջ ինքզինք բռնի ուժով զօրացնե-

լու համար, խրաքանչիւր քաղաքային պաշտօնեայի պարտադրած էր իթթիհատական ըլլալ, եթէ կ'ուզէր իր պաշտօնը պահել:

1908ի Սահմանադրութեան սկզբնական օրերուն, Իթթիհատի անդամներուն թիւը 400ը չէր անցներ. 1914ին այդ թիւը հասաւ 350·000ի, մէջը հաշուելով բոլոր անդամաւորուած զինուորականները եւ քաղաքային պաշտօնեաները, որոնց հետ կային նաեւ էջրաֆներ, պէյեր, նախկին համիտական անձեր:

Պալքանեան երկիրներէն բերուած եւ քրիստոնեաներու դէմ բռն լուծարութեամբ լեցուած 5·000 թուրք ոստիկաններ, ոստիկանապետներ եւ աստիճանակիր դանազան զինուորականներ տեղաւորուեցան նախ հայկական նահանգներու հայաշատ կեդրոններուն մէջ, որոնք յետոյ դարձան զործիքները եւ զործակալները ցեղասպանութեան պետական հսկայական ծրագրին:

Օսմանեան կայսրութեան մէջ թուրքերը մեծամասնութիւն չէին կազմեր, բայց բանակը իրենց ձեռքին մէջ էր: Երբ պատահեցաւ որ Երեսփոխանական Ժողովին մէջ ընդդիմախօսութիւններ ըլլան իրենց դէմ, երկու անգամ լուծեցին Երեսփոխանական Ժողովը եւ նոր ընտրութեանց մէջ անտեսեցին բոլորովին համեմատական ներկայացուցչական խոստումը: Փաղտնի կերպով Իթթիհատի Կեդրոնը իր ակումբներուն կը հրահանգէր որ միայն իր թեկնածուները կամ համակիրները յաջողցնեն:

Ահմէտ Րիզա Երեսփոխանական Ժողովի ատենապետ եղած էր: Տասնեակ տարիներ Եւրոպա բնակած: 1915 եւ 1916ի մեծ ջարդերու օրերուն, ան եղած էր ծերակուտական եւ իրեն յաջորդած էր Երեսփ. Ժողովին մէջ հաստատուող խալիլ պէյը, որ կարճ ժամանակով 1915 Հոկտ.ին եղած էր արտ. զործոց նախարար: խալիլ պէյ կեղծաւորութեամբ խոստովանած է որ «անարդարութիւններ գործած են հայերուն դէմ»:

Ահմէտ Րիզա Փարիզի մէջ եղած ատեն իր շուրջ հաւաքած էր թուրք պաշտօնեաներ, զրապէտներ, զինուորականներ եւ փրոֆեսօրներ, եւ ինքն ալ անոնց նախադահն էր: Այդ «զարգացեալ» թուրքերը, երբ իշխանութեան ղլուխ եկան, շուտով մոռցան իրենց փայփայած «ազատական» գաղափարները:

Ահմէտ Րիզա իր «Լա Քռիդ տ'Օրիան» երկին մէջ (էջ 147) կը գրէ, որ «ինք հպարտ է թուրք ծնած ըլլալուն համար եւ չի փնտրեր իր երջանկութիւնը ուրիշներուն դժբախտութեան մէջ»: Սակայն, Երբ տակաւին Եւրոպա կը գտնուէր, չնականօրէն կը ջանար ուրանալ 1894-

ՅՃԻ ջարդերը, թէեւ արտաքինապէս կեղծաւորաբար հայերուն ցաւակցութիւն կը յայտնէր, իրենց ենթարկուած աղէտներուն համար :

Ահմէտ Րիզա, իրրեւ Իթթիհատի ղեկավար թուրք, կը նախանձէր հայերուն եւ յոյներուն վրայ եւ կ'ըսէր, թէ անոնք համայնքներ կազմած են ղեմակրատիկ ձեւով եւ կը յառաջդիմեն, մինչ թուրքերը ամէն ինչ իրենց սկետութենէն միայն կը սպասեն եւ ետ մնացած են :

Ան անգիտանալ կը ձեւացնէր երկրին փտութիւնը, որ առաջ եկած էր թուրքերու ծուլութենէն, ոստիկանութեան, դատարաններու եւ պաշտօնեաներու ձրիակերութենէն, նոյնիսկ «սահմանադրական» կոչուած իր չըջանին :

1908ի Սահմանադրութենէն առաջ եղած քանի մը հարիւր իթթիհատականներ, զինուորականներ, խոճաններ, փաթթոցաւորներ Պալքաններու մէջ ինքզինքնին զաղտնի պահելու համար կը մասնակցէին Ազատ Որմնադիրներու «Մակեդոնիա», «Րիզորթա», «Լէյպըր», «Լիւքս» իտալական օթեակներուն եւ «Վերիթաս» Ֆրանսական օթեակին, «Փերսեմբրանցա» սպանական օթեակին, նոյնիսկ յունական «Ֆիլիփոս» օթեակին : Իսկ 1908ի Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, Պալքաններու եւ Փոքր Ասիոյ գլխաւոր քաղաքներուն մէջ իթթիհատականները բացին ակումբներ, կուսակցութիւնը վարչական բաժանումներու ենթարկեցին զագաներու, սանճագներու եւ վիլայէթներու մէջ, ընտրելով տեղական վարչութիւններ : Միայն վիլայէթներու կեդրոնական մարմիններն էին որ կը հաղորդակցէին Ընդհ. Կեդրոնին հետ : Նահանգներէն երկուքական հոգի կը մասնակցէին Ընդհ. Ժողովին : Գագաներու (դաւառակ) և սանճագներու (զաւառ) տեղական մարմինները նահանգային մարմինն հետ կապ կը պահէին :

Կուսակցութենէն ներս ընդունուած էին ամէն տեսակ խայտաբղէտ անձեր, օգտագործելու նպատակով էշրաֆները, պէյերը, հին ռեթիմի անձերը, աննկարապիր, ստորի՛ն դասակարգի տարրերը, թիւ, աղղեցութիւն եւ ժողովրդականութիւն ձեռք բերելու համար : Անդամներէն անդամատուրք կը դանձէին իրենց չահած դրամին կամ ամսականներուն 2 առ հարիւրը :

1910ին անդամատուրք պանձեր էին 500·000 ոսկի (2·500·000 տոլար), 350·000 անդամներէ :

1910 Նոյ. 1-13ին, երբ որոշուեցան ցեղասպանութեան նպատակները կուսակցութեան գաղտնի ժողովներուն մէջ, ամէն ջանք թափեցին իրենց հակալէռօին տակ առնելու եւ ընդդիմադիրները լըռեցնելու համար :

Որոշեցին նաեւ նախ մուհաճիրներ զետեղել հայաբնակ վայրերու մէջ կամ մօտիկ վայրեր :

1911ի առաջին եռամսեային, երբ ջարդեր տեղի ունեցան Պալ-քաններու մէջ, Իթթիհատի ազդեցիկ անդամներէն Թալէաթը քըն-նութեան համար զրկեցին, «զարման մը գտնելու համար» : Խնդրէն դուրս եկաւ, որ ան ոչ թէ յանցաւորները երեւան հանելու գացեր էր, այլ գացեր էր քաջալերելու նախորդ ջարդարար զինուորականները եւ նոր ջարդարարներ կազմակերպելու (նոյն ոճրագործ Թալէաթն էր որ 4 տարի ետք, 1915ի աշնան անձամբ այցելած էր Անատոլիի քաղաքները, նահատակաց վայրերը անձամբ ստուգելու) :

Դէպքերու բերումով 1911 Հոկտեմբերին Իթթիհատի Ընդհա-նուր Կեդրոնը փոխադրուեցաւ Սելանիկէն Կ. Պոլիս :

Եւ 1912ին, դերման «ԼՈՐԸԼԱՅ» պահականաւով, Իթթիհատի որոշումով, Ապտիւլ Համիտը իր չորս կիներով փոխադրեցին Կ. Պո-լիս, արգելափակելով զայն Վոսփորի վրայ, Պէյլէր Պէյի պալատին մէջ, մինչեւ իր մահը : Երրորդի մեծ մարդասպանը երեքուկէս տարի մնացած էր Սելանիկ (Մայիս 1909էն մինչեւ Նոյեմբեր 1912) : Պա-տերազմի ատեն էր, որ մեռաւ Պոլսոյ մէջ, ու Թաղման միջոցին Թալէաթը վրան լացեր էր. ինչո՞ւ չէ, ջարդարարութեան վարպետը կամ արհեստակիցը եղած էր :

Իթթիհատ կուսակցութեան ուղղութիւնը պատրաստողները քա-ռասուն պիսաւոր անձեր էին, զրեթէ հաւասար հեղինակութեամբ : Իթթիհատի այդ կեդրոնական ղեւիւրը կը նմանէր բազմազլխեան Հիդրայի մը, տեսակ մը Լերն-Վիչապ, 40 օձազլուխներով, որ ամէն ընդդիմութիւն ոճիր կը նկատէր եւ կը չքացնէր : Նախապէս լայնա-մտութիւն կեղծող այդ շէֆերը դարձած էին նենդամիտ, բռնակալ, ուրացող իրենց ստորադրութիւնները եւ մահուան սպառնալիքով լռե-ցընող իրենց հակառակորդները : Հակառակ անոր, որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ թուրք ցեղին թիւը մօտ հարիւրին 25ն էր, անոնք փոխանակ «միութիւն եւ յառաջդիմութիւն» քարոզելու, միակերպու-թիւն, ձուլում ջատագովեցին՝ դառնալով ամբողջատիրական :

Իտալական եւ Պալքանեան պատերազմներու եւ ձախողութիւն-ներու պատճառով, Իթթիհատը երեսէ ինկած էր : Բայց անոնք աւելի կատղած վիճակով սպանութիւններ զործեցին եւ նորէն իշխանու-թեան գլուխ եկան : Սարսափի մատնեցին վարչապետ Քեամիլ փաշան եւ նախարարները եւ Յունուար 9, 1913ին սպաննեցին պատերազ-մական նախարար չերքէլ Նազըմ փաշան, որ Ֆրանսական Սէն-Սիռ

զինուորական վարժարանէն ելած էր։ Այս Նազըմը երեսփոխան Վարդգէսի նախկին բարեկամն էր։

1913ի Յունուարէն քիչ առաջ Նազըմ փաշա Պալքանեան պատերազմի պարտութիւնը վերագրեր էր գերման մարզիչներուն անփութութեան եւ ապիկարութեան եւ երբ գերման բարձրաստիճան զինուորականներ զինք տեսնելու եկեր էին, մերժեր էր ընդունիլ։ Ատիկա արժեց իր կեանքը։

Իթթիհատը ոճիրով իշխանութեան բացարձակ տէր ըլլալէ ետք, իր փողը փչող մակարոյժ պաշտօնեաներով լեցուց կառավարական բոլոր պաշտօնատունները։ Գաղտնի դորձակալներ եւ լիազօրներ փութացուց Անատոլու եւ հայկական նահանգները, առեւտրական սոյոքոթներ կազմակերպելու եւ քրիստոնեաներու դէմ գրգռելու թըրքութիւնը։

Էօմէր Նաճի Կեդր․ Անատոլու ղրկուած էր, Մուսթաֆա Նեճիպ Սեւ ծովու եզերքները կազմակերպած էր, Մուսամէր Փոքր Հայքի չըջանի լիազօր էր եւ տոքթ․ Նազըմ ընդհ․ լիազօր եղած էր Փոքր Ասիոյ։

Իթթիհատի Կեդրոնի գաղտնի ժողովներուն մասնակցած են նախարարներու կարգին Էնվերի հօրեղբայրը՝ Խալիլ, զօր․ Նայիմ Ճեւատ, Թոփալ Իսմայիլ Հապըլ փաշա, Պէհաէտտին Շաքիր եւլն․ բոլորը ոճրագործ բորենատիպ արարածներ։

1914 Յուլիսէն ետք, հայոց ճակատաւրին դժբախտ ազդակը եղաւ Թուրք եւ գերման զինուորական գաղտնի զինակցութիւնը, որուն կարեւոր բնադիրը կու տանք քիչ վերջ, եւ որ կնքուած էր Օգոստ․ 2, 1914ին, եւ որուն հետեւանքով 8 օր ետք գերմանական երկու զրահաւորներ գաղտնօրէն Տարտանէլէն ներս անցած էին։ Այդ եղաւ առաջին չարաշուք ազդակը։ Երկրորդ, Տարտանէլի ցամաքահանման անյաջող ելքը, որ աւելի զրգուց իթթիհատի ջարդարարները, եւ ուրիշ դժբախտութիւն մը՝ 1914 Դեկտ․ի վերջը, Սարըղամիշի մէջ ռուս բանակները, հակառակ իրենց յաջողութեան, որով գրեթէ ջնջեր էին Թրքական երեք բանակներ, նահանջելով պարբերաբար, հայ անդէն ժողովուրդը լքեր էին Թրքական գայլին բերանը։

ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐԸ ԹՈՒՐԳ ԲԱՆԱԿԻՆ ՄԷՁ

Իթթիհատի Սեւանիկի համաժողովէն որոշուած եւ ապա թըրքական փարլամենթէն վաւերացուած քրիստոնեաներու զինուորադրութեան բուն նպատակը, հայրենիքի սահմաններու պաշտպանութե-

նէն աւելի, ոչ-թուրք զինուորները բանակին մէջ հակակշիռի տակ առնելն էր, դիւրացնելու համար անոնց ապագայ բնաջնջումը՝ զինուորական միջոցներով:

Համաշխարհային Ա. պատերազմի տառն քրիստոնեաներէն կազմուած էին 120 զինուորական զործաւորական վաշտեր(Թապուտ), մեծ մասը հայերէ բաղկացած, ըստ արձանագրութեան մարաշախտ Փոմիաքովսքիի, որ ակտրեւհունգարական զինուորական կցորդ եղած էր Կ. Պոլսոյ մէջ 10 տարի: Այդ քրիստոնեայ զինուորները անգէն էին եւ յատկացուած բեռնակրական կամ շինութեանց աշխատանքներուն եւ ապա այդ չարաչար աշխատութեամբ հաւատարմօրէն ծառայող բանակի հայ զինուորները վատօրէն եւ դաւադրութեամբ սպաննուած էին զանազան զաղտնի վայրերու մէջ: Ասոնց համար է որ ականաւոր անդլիացի պատմիչ եւ մեծ հեղինակ Արնոլտ Ճոզէֆ Թոյնպի կը զրէ, որ «հայ զինուորներու այդ տմարդի ջարդը, թուրք զինուորական և քաղաքային իշխանութեանց գործակցութեամբ եւ միջոցներով, աշխարհի ոճիրներուն ամենէն շնականը, ամենաստորինը եւ ամենավատթարալոյսն է»:

Իթթիհատի կազմած զաղտնի քաղաքական ծրարին զործադրութեան աշխատողներէն մին եղած էր հին-աղուէս զինուորական Իսմէթը, որ յետոյ ինկօնիւ անունը առաւ: Ան 1907ին Իթթիհատի գաղտնի ճիւղի մը պետը եղած էր Էտիքնէի մէջ (թրքական երկրորդ բանակին շրջանին մէջ): Պատերազմի տարիներուն եղած էր Էնվերի խորհրդականը. Լօղանի չարաչուք դաշնադրին կնքման օրերուն, Քեմալի վարչապետն էր, իրեն հետ ընկերակից ունենալով ուրիշ անոնք՝ սոքթ. Բիզա Նուր ըսուածը:

Իսմէթի նախադաշնութեան շրջանին ան, որպէս «Հալք»ի ղեկավար, նոյն հալածողական քաղաքականութեան հետեւած էր, ինչ որ այսօր երեսուն տարի Իթթիհատական եղող Ճելալ Պայարը, որ դեմոկրատի «չապիկ» հալած նոյն աղպայնամուլ եւ զիշակեր հակումներով կը զործէր: Իր նախկին արտաքին զործոց նախարարը՝ Ֆուատ Քէօփրիւլիւ, «պատմագէտ», «քաղաքագէտ» եւլն. եւլն., նախկին Իթթիհատական մըն է եւ Իզմիրի մէջ այդ կուսակցութեան քարտուղարը եղած էր: Ասոնցմէ եւ ոչ մէկը իր Իթթիհատականի շնական ըմբռնումներէն հրաժարած է:

Իթթիհատը բանակի ուժով եւ ատելավառ մոլեռանդութեամբ կառավարութիւն եւ պետութիւն մը եղաւ, նման ստալինականներուն, օգտուելու պատերազմի պատեհութենէն, անճիտելու հայ ազգը եւ ընկճելու համար ոչ-թուրք բոլոր տարրերը:

Այդ քաղաքականութեան ղուգահէտէն Գերմանիոյ քաղաքականութիւնը, որ կը ձգտէր ամէն միջոցով զօրացնել Թուրքիան (տես Տի Կոռսէ Փոլիքիֆ, Հատոր 38, Պերլին, 1923—1927) :

Գերմանիա, յանձին Դեսսլան Վանկենհայմի, դիմեց ամէն միջոցի Թուրքը սիրաշահելու, չոյելու, 1913 Յուլիսին հայկական բանորոգումները ձախողեցնելու: Գերման ղինուորական յանձնախումբով Թուրքիան ռազմունակ դարձուց, չփացուց զայն եւ անոր ապագայ մեծութեան համար առատ—առատ խոստումներ չոսյլեց:

1914 Յուլիսի վերջը, երբ անգլեզերման եւ Ֆրանքելզերման պատերազմը պայթեցաւ, Թուրք—գերման ղինակցութեան բանակցութիւնները փութացուեցան, Իթթիհատի ղեկավարներէն էնվերի եւ դեսսլան Վանկենհայմի միջեւ եւ յանգեցան ղինուորական պաղտնի ղաշնագրի մը:

Գերման եւ Թուրք այս պաղտնի ղինակցութիւնը կը բաղկանայ հետեւեալ 8 յօդուածներէն, որ ստորագրուեցան Կ. Պոլսոյ մէջ Օգոստոս 2, 1914ին. կը քաղենք զայն գերման պետական փաստաթուղթերէն(*), որուն ամբողջական բնագիրը Ֆրանսական կամ անգլիական հրատարակութիւններու մէջ չկայ.—

1.— Երկու պայմանադիր պետութիւնները յանձն կ'առնեն բացարձակ չէզոքութիւն պահել աւստրեւհունգար եւ Սերպիոյ վէճին մէջ:

2.— Այն պարագային, երբ Ռուսիա կը միջամտէ ղինուորական զործօն միջոցներով եւ Գերմանիա կը ստիպուի պաշտպանել Աւստրո—Հունգարիան, քաղիս ֆէօտերիսի պայմանով, այսինքն եթէ յարձակում կրէ, նոյն այդ պայմանները հաւասարապէս ի զօրու պիտի ըլլան Թուրքիոյ նկատմամբ ալ:

3.— Պատերազմի պարագային, գերման ղինուորական յանձնախումբը պիտի մնայ Թուրքիոյ տրամադրութեան տակ: Թուրքիա կ'երաշխաւորէ, որ այդ ղինուորական յանձնախումբը զօրաւոր ագրէցութիւն պիտի ունեցայ թրքական բանակի ընդհանուր գեկավարութեան գործին մէջ, համաձայն պատերազմական նախարարի եւ գերման ղինուորական յանձնախումբի պետին միջեւ եղած համաձայնագրին:

4.— Գերմանիա յանձն կ'առնէ ղէնքով պաշտպանել օսմանեան հողամասերը այն պարագային, երբ սպառնալիքի տակ ղտնուին:

5.— Այս համաձայնագիրը կնքուած է երկու կայսրութեանց

(*) Ռայիս' Արշիւ:

միջազգային դժուարութիւններու պարագային զիրար երաշխաւորելու համար եւ ի զօրու պիտի ըլլայ ստորագրուած թուականէն սկսեալ, եւ այս փոխադարձ պարտականութիւնները պիտի տեւեն մինչեւ Դեկտեմբեր 31, 1918:

6.— Այն պարագային, երբ այդ թուականէն վեց ամիս առաջ որեւէ կողմ չէ ժխտած շարունակութիւնը, այս զինակցութիւնը պիտի շարունակուի յաջորդ ՀԻՆԳ ՏԱՐՈՒԱՆ համար եւս(*):

7.— Ներկայ դաշնագիրը պիտի հաստատուի Գերմանիոյ կայսեր եւ օսմանեան կայսեր կողմէ եւ վաւերացուած պատճէնները պիտի փոխանակուին մէկ ամսուան ընթացքին, ստորագրուած թուականէն սկսեալ:

8.— Այս զինակցութիւնը գաղտնի պիտի մնայ եւ պիտի չհրատարակուի, առանց երկու պայմանադիր պետութեանց համաձայնութեան:

Ստորագրուած՝

Գերման Գեսպան ՖՈՆ ՎԱՆԿԵՆՀԱՅՄ

Թուրքիոյ Վարչապետ ՍԱՅԻՏ ՀԱԼԻՄ

Այս դաշնագրին ստորագրութենէն 8 օր ետք, Տարտանելէն գաղտագողի ներս մտան գերման երկու զրահաւորները, «Կէօպրն» եւ Պրեսլաու»։ Էնվէր, Հոկտ. 14, 1914ի ռուսեւթուրք պատերազմի սկսելէն առաջ, երեք անգամ փորձեց ժամ առաջ պատերազմի մտնել, մասնաւորապէս Ռուսիոյ դէմ: Թանենպերկի մէջ ռուսական պարտութենէն ետք, Օգոստոս 29, 1914ին սակայն յաջող անցաւ իր փորձը, որովհետեւ պայքար բացուեցաւ դահլիճին մէջ, համաձայնական դեպքաններու ընդդէմ յորայ: Էնվերի կողմնակից էր, սկիզբէն, միայն Թալէաթը: Ճեմալ մինչեւ Հոկտ. 15 չէզոքութեան դերին մէջ էր: Պատերազմի հակառակ էին Ոսկան Մարտիկեան եւ Սուլէյման Էլ Պուսթանի, վարչապետը եւ միւս նախարարները կը տատանէին: Սեպտեմբեր 8ին, Թալէաթ քափիքիլասիոնները եւ Պերլիի դաշնակիրը ջնջուած յայտարարեց, Սեպտ. 16ին դահլիճի մէջ դարձեալ վէճ եղաւ եւ կ'ուզուէր որ Սեպտ. 19ին զերման զրահաւորները յանկարծակի Սեւ ծով մտնէին՝ հարուածելու համար Ռուսիան: (Մանրամասնութիւնը տեսնել գերման արխիւներու եւ գերման դեսպանի հեռագիրներուն մէջ): Հոկտ. 9ին, Յրդ անգամ ըլլալով, Էնվեր եւ

(*) Քեմալի օրով այս գաղտնի զինակցութիւնը ի զօրու էր, երբ Քեմալի սպայակոյտին մէջ կային գերման ծպտեալ զինուորականներ, իրեւ գործակցողներ:

Թալէաթ, ըլլալով հանդերձ փոքրամասնութիւն, իրենց կողմը առերէին, բացի հրաժարող նախարարներէն, միւս նախարարները եւ էն-վէր Հոկտ. 9ին (հ. տ.) հետեւեալ հետադիւրը զրկած է գերման մեծ սպայակոյտին՝ զօրավար Ֆոն Մոլթէի անունով.

«Թրքական հարուածող ոյժերը հրահանգ ստացած են հետեւեալ քայլերը առնելու իրրեւ նախապատրաստութիւն.—

1.— Նաւատորմը առանց պատերազմ յայտարարելու պիտի յարձակի ռուսական նաւատորմին վրայ, Սեւ ծովի չրջանին մէջ զերակայութիւն ձեռք բերելու համար: Յարձակման վայրկեանը թողուած է ծովակալ Զուխոնի դատողութեան: Ռուսիոյ դէմ պատերազմի յաջող սկզբնաւորութենէն ետք, Նորին Վեհափառութիւն Սուլթանը Սուրբ Պատերազմ (Ճիհատ) պիտի յայտարարէ Թուրքիոյ, Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ թշնամիներուն դէմ:

2.— Թուրք բանակը, որ Հայաստանի մէջ կը գտնուի, ամուր կերպով պիտի զարնէ Անդրկովկաս գտնուող ռուսական ուժերուն:

3.— Տրդ բանակը, ի հարկին՝ 12րդ բանակին հետ, Եգիպտոս պիտի երթայ, թէեւ վեց շաբաթէն առաջ սահմանադրութիւն չի կրնար հասնիլ:

4.— Երբ Պուլկարիոյ հետ համաձայնութիւն գոյանայ, թուրք ոյժերը Պուլկարիոյ հետ Սևրպիոյ վրայ պիտի յարձակին: Այս շարժումին նպատակներէն մին ալ է ապրիլ Ռումանիոյ եւ Յունաստանի վրայ:

5.— Եթէ Ռումանիա մեղի հետ ըլլայ, Թրքական զլխաւոր ոյժերը, Ռումանիոյ բանակին հետ, պիտի արշաւեն Ռուսիա:

6.— Պատրաստութիւններ կ'ըլլան Յէն 4 բանակներ Օտեսա ցամաք հանելու, ծովային զերակայութիւնը ապահովելու... (ծածկագիր քիւեր). զինուորական ժամկէտը կախում ունի... գերման եւ աստորիական յարձակման յառաջացումէն:

Կը խնդրեմ որ Պալքանեան երկիրները միացունին Գերմանիոյ, Աւստրիոյ եւ Թուրքիոյ, անոնք որոնք ղեռ միացուած չեն: Գերմանիա ամէն միջոց գործածելով պէտք է փութացնէ ատիկա: Մինչ այդ, Թրքական զինուորական զլխաւոր ոյժերը կը սպասեն Թրակիոյ մէջ, Մարմարայի եղերքները եւ 10րդ բանակը կը մնայ Սամսոնի մօտերը:

Այն պարագային, երբ Պալքանեան պետութիւնները թշնամական դիրք բռնեն, զարնել Պուլկարիոյ:

Թրքական բանակի պատերազմական գործողութիւններուն եւ

ուժերուն մասին այստեղի գերման զինուորական կցորդը ամէն տեղեկութիւն արդէն ստացած է :

Մեր այս նպատակներուն Զեր Համաձայնութիւնը իմացանել :

Ստորագրուած՝

Փոխ-վերին հրամանատար Էնվէր

Էնվէր նոյն ժամանակ, առանց սպասելու իր հեռագրին պատասխանին, հետեւեալ յարձակողականի հրամանը արդէն արձակած է, զոր կը քաղենք գերման ՄԱՌԻՆԷ-ԱՌԽԻԻԿՆ(*) (Ծովային դործողութեանց թղթածրարէն) .

Կ. Պոլիս, Հոկտ. 9/22, 1914

ԳԱՂՏՆԻ

«Մեծ Բանակատեղիէն՝

Նաւատորմի հրամանատար Ծովակալ Զուխոնին .

Թրքական նաւատորմը պէտք է Սեւ Ծովի վրայ գերակայութիւն ունենայ : Փնտուկէք ռուսական նաւատորմը, յարձակեցէ՛ք առոր վրայ ո՛ր ո՛ր գտնէք, առանց պատերազմի յայտարարութեան :

Էնվէր»

Էնվերի այս քայլը կը յիշեցնէ ճափոնցիներուն Փըրլ Հարպըրի վրայ ըրած նման նենգամիտ, զաղտադողի ծանօթ յարձակումը, որովհետեւ շնականօրէն եւ սուտ յայտարարեցին, թէ «ռուսերը Վոսփորի վրայ յարձակած են» եւ Թուրքիան ինքնապաշտպանութեան դիմած է :

Վերոյիշեալ հրամանին արդիւնքը ՄԱՌԻՆԷ-ԱՌԽԻԻԿԻ մէջ կուտայ գերման դեր-ծովակալ Հեռման Լոռէյ հետեւեալ կերպով .

«Հոկտ. 15/28, 1914ին Օտեսայի վրայ յարձակում դործուեցաւ, կէսօրին, Էնվերի դադտնի հրամանով : ԿէՕՊԸՆ մարտանաւը (ԵԱԻՈԻԶ անուանեալ) նախ հանդիպեցաւ Զոնկուլտաքի արեւելքը՝ Ամասրա նաւահանգիստը եւ, դէպի հիւսիս երթալով, ռմբակոծեց Սեւաստափոլը, Հոկտ. 16/29, 1914ին վերադարձաւ Վոսփոր, ընկերակցութեամբ ԹԱՇՈԶ եւ ՍԱՄՍՈՆ Թորփիլանաւերուն :

«ՀԱՄԻՏԻԷ դրահաւորը զնաց Թէոդոսիա (Րէուֆի ղեկավարութեամբ) եւ Օտեսայի ուղղութեամբ վերադարձաւ Վոսփոր : Իսկ Պրեսլաու («Միտիլլի» անուանեալը) նախ Թաման, ապա Նովորո-

(*) Մարիմ - Արշիւ :

սիյսք գնաց եւ Սինոպի մօտէն վերադարձաւ Կ. Պոլիս: ՍԱՄՍՈՆ, ՂԱՅՐԷԹ եւ ՄՈՒԱԽԵՆԷԹ Թորփիլանաւերը վերադարձան Օտեսա-յէն:

Գերման երկու զրահաւորները ընկղմեցին երկու առագաստա-նաւեր, «Շուրա» նաւը, «Խտա» չոյկենաւը, 1 ահանաճիգ նաւ՝ «Փը-րութ», «Մեծ Իշխան Ալեքսանդր» չոյկենաւը եւ «Վի Թիւ 3ը»:

Էնվէրը Թուրքիան կատարուած իրողութեան առջեւ դրած էր, եւ այսպէսով սկսած էր ոռուս-թուրք պատերազմը: (Մանրամասնու-թիւնը տես «Մովային պատերազմ», Նօ. 2, հատոր 5) (*):

Թուրքիոյ զահաժառանգին՝ Էսլսուֆ Իզլետտինի՝ Սուլթան Ազիզի որդիին՝ ընդդիմութիւնը ոչինչ արժեք էր, դայն ալ իր հօրը նման սպաննած եւ բժիշկներու տեղեկադրով «ինքնասպան» յայտա-րարած էին: Բժշկական տեղեկաւորը ստորադրողներէն մին ալ տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիր կոչուած բորենին էր, որ հայերու ջարդին ամե-նագլխաւոր պատասխանատուներէն մին էր:

Ինչպէս էնվերի Հոկտ. 9, 1914 թիւ 2 հեռագրին մէջ յիշ-ուած էր, արդէն պատրաստուած էր ճիհատը, հայասպանութեան գլխաւոր զործիքներէն մին, 5.000 բառերէ բաղկացած, արիւնահոտ վաւերաթուղթ մը, որուն արարերէն բնագրին մէջ կան բառ առ բառ հետեւեալ քանի մը տողերը.

«Մաքրել երկիրը անրողձայիներէն: Ասիկա միակ առիթն է»:
(Լեպասսանու ալ տանի հիւմ մին: Ղայիլէք էլ գեւալ):

«Անհատներու արիւնը անարժէք է»:
(Վա եմնէ տէմ էլֆի-փար էսպահ հէտէրէն):

«Երգում տուէք սպաննելու առնուազն երեք կամ չորս անհա-ւատներ»:
(Ֆէյէն պըզի էմն ահետ քիւլլի):

«Ատկէ աւելի բարի գործ չկայ»:
(Վա իի լէմիէֆիւն լէհու միմն ամէլ էլ խայրը սիվա հատա):

Նման արիւնաշունչ հրահանգներուն զուգահեռ է, Փետր. 2/15, 1915 Թալէաթի տեսակցութիւնը՝ գերման ղեսպան Վանկենհայմի հետ, հայերը բնաջնջելու մասին, ուր Թալէաթ «ճիհատի» բառերով Ֆրանսերէն, հայկական խնդիրը վերջացնելու մասին կ'ըսէր. «Միակ յար-մար առիթն է հիմա». իր բառերով. «Սէ լը սէօլ մուման փոռփիս»:
Էնվերի հեռագրին մէջ յիշուած ճիհատը եւ Թալէաթի տեսակցու-թիւնը Ֆրանսերէնով նոյն արիւնոտ բառերը կը պարունակեն:

Նենգամիտ Թուրք կառավարութիւնը, հայասպան ոճիրը վարա-

(*) Տէր Քրիզ գիւր սի:

գուրելու եւ ժողովուրդի աչքին փոշի փչելու համար, թերթերու մէջ տպեց երեք յօդուածով ծանուցաւիր մը (յօդ. 1, 2 եւ 8) քանի մը տողով, թէ «կասկածելի հայերը առանձին կամ խմբովին այլուր պիտի փոխադրուին»: Դիմադրողները արմատական կերպով պիտի պատժուին:

Մայիս 14, 1915ին հրատարակուած այդ գրութիւնը, երեւցած թերթերու մէջ, թուրք կառավարական արձանագրութեան մէջ, գաղտնի շրջաբերականի մը աղճատեալ մասերն են: Բուն գրութիւնը կը բաղկանայ 8 յօդուածներէ: Յօդուած 3, 4, 5, 6, 7 կը վերաբերին հայոց տարագրութենէն յետոյ, անոնց բնաջնջման, անոնց անշարժ կալուածներու գրաւման, անոնց թողած տուներուն մէջ մուհաճիրներ, թուրք սպաններու կիներ եւ զաւակներ գետեղելուն:

Այդ շրջաբերականը բոլոր նախարարութեանց ղրկուած է, մանիչակաւոյն մեկնով, ձեռագիր մէկ էջի վրայ խտացուած, բազմագրուած եւ վրան գրուած է «ԽԻՍՏ ԳԱՂՏՆԻ» (զայէթ մուքեմ) բառերը:

Կառավարութեան բոլոր նախարարութիւնները եւ բանակը միշտ գործակցեր են ցեղասպանութեան այս գործին մէջ, եւ Ֆրանսական, անգլիական եւ ամերիկեան հրատարակութիւններ թեթեւ կերպով անցեր են այս կէտին վրայէն:

Պատերազմական նախարարութեան գործակցող «Թեւքիաթը Մախսուսէ» կոչուած ցարդերու գիմուրական մարմինը, որ պատրաստած է մարդասպանութեան քարտէսները, ոճիրի մանրամասնութիւնները, ստացած էր հարկ եղած զէնքերն ու միջոցները պատերազմական նախարարութենէն:

Այդ արարքներուն ղուզընթաց, Կ. Պոլսոյ Նուրը Օսմանիէի Իթթիհատի Կեդրոնին մէջ գաղտնի ժողովներու ընթացքին (Փետր. 1915ին) յաւելուածական հրահանգներ պատրաստուեցան եւ գործադրութեան դրուեցան, երկու տեսակ գաղտնի բանալիներ՝ ծածկադիր հաղորդակցութեանց համար: Այդ բանալիներէն առաջինը կեդրոնէն ղրկուած հրահանգներու գործադրութեան համար էր, որ, ըստ ցուցակի խառն Յական թիւերով, արարական այբուբենի վրայ շինուած է: Երկրորդ գաղտնի բանալին գաւառներէն եւ գաւառականներէն ստացուած հաղորդակցութեան համար է, դարձեալ այբուբենական կարգով, այս անգամ միայն շաւան ղանաղան թիւերով, իւրաքանչիւր տառի դիմաց:

Պարզ օրինակ մը Կեդրոնէն գաւառները ղրկուած ծածկագրի մը.— 320, 317, 430, 327 կը նշանակէ. «Բնաջնջել Թուրքիոյ բոլոր

հայերը»։ Նման ձևով պատրաստուած են հայ մանուկներու թրքացման, փճացման համար զլխաւոր հրահանգները։

Իսկ կողոպտուած ապրանքներն ու գրաւուած կալուածները իւրացնելու եւ պաշտօնական դողութիւնը օրինականացնելու համար, Ծերակոյտէն վաւերացուած է ԻՄՎԱԼԸ ՄԵԹՐՈՒՔԷ ԳԱՆՈՒՆԸ անունով «լքեալ զոյգերու զրաման» օրինադիւծ մը, որ հրատարակուեցաւ «Թաւիլիմը Վեքայի» մէջ (թրքական պաշտօնաթերթի) Սեպտեմբեր 13, 1915ի թիւին մէջ։

Հայոց կալուածները հարիւր առ հարիւր տոկոսով իւրացնելու համար պատրաստուած են մասնաւոր ցանկեր եւ ցուցակներ, առանձին-առանձին սիւնակներով եւ ըզըր մանրամասնութիւններով, տունները, արտերը, կկեղեցիները, դպրոցները եւ հիւանդանոցները։ Յանկերը զրկուած են ներքին, էվզաֆի, կրթական, ելմտական եւ պատերազմական նախարարութիւններուն, եւ պատերազմական նախարարութիւնը ստացած է ապրանքներու աւարառութեան մէջ առիւծի ըստինը։

* * *

1916 Յունիսի թիւով մեր ձեռքին տակ կան Գերմանիայէն երկու տեղեկագիրներ, Փոքր Հայքի շրջանէն միայն մէկ քաղաքի մէջ 4.000 հայ գործաւոր եւ արհեստաւոր-զինուորներու սպանդի մասին (10րդ Գոլ Օրտուի փոխ-հրամանատարութեան շրջանակին մէջ)։

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի լրումին, թուրք քաղաքագէտ հին աղուէսները գործի լծուեցան, ցեղասպանութեան այս ոճիրը միայն քանի մը ոճրագործներու վերագրելու համար։ Կազմուեցան պատերազմական ատեաններ, որոնք յետոյ ծիծաղելի դարձան իրենց գործերով։ Գաղան ոճրագործները մէկ դուռնէն մտան միւսէն դուրս ելան կամ անհետացան։ Գործի սկսուելէն մէկուկէս տարի ետք դատական որոշում մը հրատարակուեցաւ թերթերու մէջ, սակայն թուրք կառավարութիւնը, անդրադառնալով անոր ապագայ ծանր հետեւանքներուն, տպուած ըզըր թերթերը հաւաքեց եւ արգիլեց այդ թիւերուն շրջաբերութիւնը։ Մեր ձեռքին տակ է ԹԵՐԶԻՄԱՆԸ ՀԱԳԸԳԱԹ ԹԵՐԹԻՆ Օգոստոս 5, 1920ի այդ թիւը, որուն մէջ տպուած է այդ պատերազմական ատեանին վճիռը, որ կ'ըսէ. «Հայերու դէմ ոճիրը կանխամտածութեամբ որոշուեցաւ իթթիհատի Կեդրոնական զազտնի Կոմիտէին մէջ, որ կազմակերպեց Թեշքիլաթը Մախսուէ անունով արիւնարբու կազմակերպութիւն մը, անոր հետ

հաղորդակցելով երկու տեսակ ծածկադրերով»։ Պատերազմական ատեաններու ատեն կազմուեցան 96 մեծ տոսիէներ, պետական կարգ մը արձանագրութիւններով, որոնք յետոյ ամբողջութեամբ զրաւուեցան քեմալականներուն կողմէ։

1948ին, երբ Միացեալ Ազգիներու առջեւ դանդուաժային ոճիրներու (ցեղասպանութեան) հարցը եկաւ, թուրքերը ըսին, թէ օրինաւոր այդ օրէնքը յետագայի (retroactive) չի կրնար ըլլալ, այսինքն չի կիրարկուիր այդ օրէնքէն առաջ գործուած ոճիրներուն համար։ Բայց իրենք շատ լաւ գիտէին որ այդ ոճիրներուն գործուած ժամանակ ալ կային քաղաքային պատժական եւ զինուորական պատժական օրէնքներ։ Օրէնքի չգոյութեան հարց չկայ, կայ միայն արդարութեան գործադրման անտեսում եւ արգարութենէ ու հատուցումէ խուսափում։

Ինքզինքնին իսլամ դաւանող այդ վատուի իթթիհատական անաստուածները իրենց Ղուրանին իսկ դաւաճանեցին։ Իսլամի Ս. գրքերէն՝ Ղուրանին Օքսֆորտի հրատարակած արաբերէն եւ վաւերական անդրերէն թարգմանութեան մէջ, Գլ. 5, համար՝ 42, կը կարդացուի.

«Գողերուն ձեռքը կտրեցէք, իբր պատիժ»։ Գլ. 5, համար՝ 48. «Ոճրագործին փոխադարձ պատիժ տուէք»։

«Հոգիի դէմ՝ հոգի, աչքի դէմ՝ աչք, քիթի դէմ՝ քիթ, ականջի դէմ՝ ականջ»։ Գլ. 10, համար՝ 285. «Անբարոյականները պատժեցէք դաժանութեամբ»։

Ինչ տեսակի իսլամ են՝ խաչագող եւ հայ աղջիկներ հարէմ տանող թուրք պետութեան վարիչ իթթիհատականք, քեմալականք, իսմէթականք եւ ճելալ-պայարականք։

Նիւթական չահիրու պատճառով ալ արեւմտեան կառավարութիւններ պաշտպանեցին թուրքը եւ մեղսակից դարձան անոր չարագործութեանց։ Այսօր Տարտանելի վերադինումը կատարուած է անգլիական զէնքերով։ Անգարայի հիւսիսը Քարապուքի մետաղագործական եւ դէնքի գործարանները կը բանեցուին անգլիական հսկողութեան տակ։ Իզմիթի ծոցին վրայ հաստատուած թրքական նաւաշինարանները անգլիացիներու ձեռքին տակ կը գտնուին։

1938ին, Մ. Քեմալի մահէն ետք, Իսմէթի իշխանութեան օրով ալ մտայնութիւնը փոխուած չէր։ 1942-43ին, ՎԱՐԼԸԳ ՎԵՐԿԻՍԻԻ (ունեւորութեան տուրք) անունով, վերապրող հայերու տնտեսական վիճակը փճացուցին, շատերու սեփականութիւնը և խանութները, ապրանքները, տունները գրաւելէ զատ, 50.000 քրիստոնեաներ Ալաթէ (Էրզրումի շրջանը) զրկեցին ձմեռուան ձիւնին ու բուքին ճամբայ չի-

նելու, որոնցմէ շատերը մեռան, 37·000 անձ, բացի խենթեցողներէն եւ յանկարծամահ Նզդդներէն: «Ն. Ն. Թայպը»ի մէջ Զուլցպըրկերի եւրեք յօդուածները բաւարար են թուրք հոգին հաւատարմօրէն ցոլացնելու:

Ամերիկայէն միլիառներ կորցող Ճէլալ Պայարի «դեմոկրատ» կառավարութեան օրով, Սեպտ. 6, 1955ի դէպքը միայն բաւարար է ըսելու որ թուրքը հալուած, չտպիկ, գլխարկ փոխած է, բայց գըլո՛ւխը՝ ոչ:

Սեպտ. 8, 1955ի թուրքերէն թերթերու առաջին էջին վրայ դրուած նկարները մեր ըսելիքներէն աւելի պերճախօս են: Թուրք կառավարութիւնը այդ օրուան թերթերը արգիլած էր շրջաբերութենէ եւ հաւաքել տուած էր:

Թուրքերէն 5 թերթերու առաջին էջին վրայ կան բազմաթիւ պատկերներ, «Հիւրիէթ», «Միլլիէթ», «Թան», «Վաթան» եւ «Շնի Սթանպուլ»: Քանի մը նմոյշ այդ նկարներու տակ դրուածներէն.— «2·057 աւերիչ կողոպտիչներ ձերբակալուեցան»: «Պայար, Մենտերէս եւ նախարարները եկան, տեսան»: «Հարիւրաւոր խանութներու ապրանքները բղիկ բղիկ եղած փողոց լեցուած են»: Ուրիշ նկարի մը տակ.— «Այս դէպքերը երեկոյեան ժամը 6էն մինչեւ հետեւեալ առաւօտ»: «Աւերիալ եւ Պէյօղլու, Սուլթան Համամ, Ղալաթիա եւ էմին էօնի: Նման բաներ՝ Իպիւր, Նաեւ Անկարա»:

«Հրդեհ ձուլած է Պալլադիի Յունական Հիւանդանոցը», նկար: «Նման աւարի տրուած ապրանքները հաւաքուած են 1,500 տուններու մէջ»:

Ուրիշ նկար մը.— «Թրքական թանքերը եւ զինուորները կ'անցնին փողոցներէ, ուր ձէթի զետեւ կազմուած են»:

Թուրքերէն այդ թերթը մէկ զիշերուան մէջ Թուրքիոյ առաջ բերած վնասը կը հաշուէ 1·200·000·000 թրքական ոսկի թղթադրամ, 300·000·000 տոլար:

Ահա՛ դեմոկրատիկ թուրքիան, թրքական նկարներով:

Ինչ ամօթ որ անգլիական եւ ամերիկեան մամուլը բան մը չգրեց, բացի ամերիկացի ծերակուտականէ մը որ պարբերաթերթի մը մէջ գրեց իբրեւ ականատես:

Համիտի վար առնուելէն ասդին 50 տարի անցաւ եւ թուրքը, հակառակ «արեւմուտք նայել»ուն, նոյնը մնացած է հոգիով եւ սըրտով:

Թուրքիոյ համար ճիշդ կերպով ըսուած է.— «Որքան կը փոխուի, այնքան կը մնայ նոյնը»:

Մարդկութեան համար դժբախտ երեւոյթ է որ թուրք չարագործներուն Արեւմտեան պետութեանց մէջ նիւթապաշտ մեղսակիցներ կան։— Լորտ Քըրզըն մը կամ վենետիկեան հրեայ վաճառականի թողը եղող Տ'իզրայէլի մը, Հանոթօ մը կամ Ֆրենքլին Պույեոն մը, Վանկենհայմ մը կամ Հուման մը, Կալիցին մը կամ Նելտով մը, Պրիսթոլ մը կամ Չայլտս մը. եւ սակայն ատոնց պատկանած ազգերուն մէջ կան նաեւ մտքի եւ գաղափարի տիտաններ, եւ ատոր համար, անիրաւութեանց դէմ, մեր 1·500·000 անձի արեան, 5 միլիառ տոլար արժողութեամբ կալուածներու եւ հայրենի հողին ի խնդիր՝ արդարութեան համար՝ պայքարիլը անկասկածելի եւ անխորտակելի իրաւունք մըն է մեզի համար։

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ ԹՐՔԱԿԱՆ

ԶԱՐԴԱՐԱՐԱԿԱՆ ՄԵՔԵՆԱՅԻՆ

ՄՍԱԳՈՐԾ ԶՕՐԱԽՈՒՄԲԵՐՈՒՆ

Քաղերով Մեւլան Զատէ Րիֆաթի «Թրքական յեղափոխու-
թեան ներքին երեսը» (Թուրքիա ինքիւնպընըն իչ Նիւզիւ) երկէն հատ-
ուածներ՝ տառացի կերպով թարգմանած եմ հետեւեալ մասերը, զորս
կու տամ նոյնութեամբ, ծանօթութիւններ աւելցնելով եւ բնագրին
կարգ մը կէտերուն վրայ ճշգումներ կատարելով:

1914–1918ի Թրքական ջարդարարական մեքենայի կազմակեր-
պութեան (Թեշքիւլթը Մախսուսէի) մասին Մեւլան Զատէի գիրքը
(էջ 180) կը յայտարարէ.

«Քանի որ Սարըղամիշի աղէտին վրայ՝ ոռուսերը յարձակո-
ղականի սկսան եւ անոնց բանակներուն յառաջապահները հայ կամա-
ւոր չեթէներն էին եւ ասդին–անդին ալ յեղափոխական շարժում-
ներ(?) ծայր տուած էին եւ վերջապէս Վան քաղաքը գրաւած էին եւ
Վալլի ձեւտէթ պէյը փախչելու ստիպած էին(*), իթթիհատ վէ Թե-
րազգը իր գումարած արտասովոր գաղտնի նիստին մէջ՝ բացատրու-

(*) Մեւլան Զատէ իրարմէ հետու իրողութիւնները իրարու կը խառնէ: Սարը-
ղամիշի ուղղութեամբ էմվերի յարձակումը սկսած էր Դեկտեմբեր 11, 1914ին,
եւ միմչիւ Նոր Ծարի քոֆական բաճակը փնացած էր, իսկ Վանի կռիւները տեղի ու-
նեցած էին Ապրիլ 1915ին:

թիւններէ յետոյ որոշած է ոչ մէկ հայ ողջ ձգելու պայմանով բնա-
ջինջ ընել բոլոր հայերը (էջ 108)(*) :

«Այդ որոշումը տրուելէ անմիջապէս յետոյ գործադրութեան
դրուելու կերպը եւ ձեւը մտածուեցան (թուրք) պետերուն միջեւ :
Եւ փոխանցուեցաւ մարմնի մը, որուն երեք անդամներն էին տոքթ .
Պէհաէտտին Շաքիր, տոքթ . Նայրմ եւ կրթական նախարար Շիւք-
րի(**), եւ անունը դրուեցաւ ԵՐԵՔԻ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՄԱՐՄԻՆ :

(*) Մեւլան Զատէ Իթթիհատի արտասովոր գաղտնի միստին ճիշդ թուականը
չի տար : Իսկ Պէհաէտտին Շաքիրի փետր . 18 թուակիր նամակը ցոյց կու տայ, որ
այդ ժողովը տեղի ունեցած է 1915 Փետր . ի առաջին կիսուն :

(**) ՄԵԽԻԱՆ ԶԱՏԷ թուրքերու կատարած ցեղասպանութեան բիրաւոր դա-
հիճներէն միայն քանի մը հոգի կը յիշէ 1929ին, երբ արդէն ատոմք ալ արդէն մա-
հացած էին եւ լուռ կը մնայ էնկիւրիի մէջ պաշտօնի վրայ եղող ուրիշ շատ մը
հրէշներու մասին :

Թեշփիլաթի Երեքի Գործադիրի անդամներուն համառօտ կենսագրականը .

ԱԼԻ ՇԻԻՔՐԻ.— 1908ին եղած էր Սերեզի (Պալամ) փոխ-կառավարիչ :
1909ին՝ չեթէական խումբ կազմակերպած էր Սերեզի մէջ : 1910ին՝ Զերէէզ Ահ-
մէտի եւ «Սարը Էփէ» (Էտիպ)ի միջոցով սպաննել տուած էր ազատական գրողնե-
րէն Ահմէտ Սամիմին, Հասան Ֆեհմին եւ խմբագիր Զեքի պէյը : Այս հասարակ
ռմբագործը 1913—1918ին եղած էր կրթական նախարար : Կախուեցաւ Իզմիրի մէջ՝
Մուսթաֆա Քեմալի կողմէ, Քեմալը սպաննելու ամբաստանութեամբ : Իր ընկերը՝
Զերէէզ Ահմէտ սպաննիչն էր Զօհրապի եւ Վարդգէսի եւ ջարդարարն էր Վանի,
Տիգրանակերտի եւ Սեւերեկի շրջաններու հայերուն : «Սարը Էփէ» կոչուած էտիպը
գործակիցն էր Հալեպի վալի Ապտիլ Խալիզին, դահիճը՝ Միջագետք տարագրուած
հայերուն :

ՏՈՔԹ. ՊԷՀԱՆՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ.— Անդամ էր Իթթիհատի Պիւռոյին եւ ամենա-
ազդեցիկ անդամներէն մին : Բժիշկն էր գահաժառանգ Եուսուֆ Իզետտինի : Հաւա-
նաբար ամուր դահիճներէն մին : 1914 Նոյեմբերին չեթէներով ջարդած էր Արտա-
նուշի հայերը : Հայոց տարագրութեան ժամանակ իր կեդրոնատեղին էր Էրզրում :
Կը գործածէր երկու տեսակ ծածկագիրներ, մին՝ մերփն գործոց նախարար Թա-
լէաթին հետ եւ միւսը պատերազմական նախարար Էնվերի հետ : Նահանգային վա-
լիներու հետ կապ կը պահէր՝ ցեղասպանական գործին մէջ : 1918ին փախած էր Պեր-
լին եւ եղբայրացած Զինովիի եւ Րատէֆի հետ : Կ'աշխատէր Պերլին Թալէաթի
հետ : Սպաննուեցաւ Պերլինի մէջ Ապրիլ 17, 1922ին՝ Արամ Երկանեանի եւ Արշաւիր

«Այդ Գործադիրը՝ Թեղեխաթը Մախսուսէ անունին տակ՝ բանտերէն հաւաքած էր արինարրու մարդասպաններ եւ մէջտեղ բերած էր կարգ մը չեթէներ: Այդ չեթէները ամէն տեսակ խայտառակութիւն եւ սրիկայութիւն դործած են եւ արատաւորած են աշխարհի առջեւ թուրք ազգին պատիւը եւ անոր պատմութեան մէջ անկեղծացած են արիւնոտ եւ վայրենաբարոյ էջեր (էջ 108):

«Թեղեխաթը Մախսուսէի գործած ոճիրներուն ամբողջական պատասխանատուութիւնը բեռցուցած են թուրք ժողովուրդի կոնակին վրայ: Այդ վայրագ էջերը աւելցնողներն էին Իթթիհատի պետերը, մասնաւորապէս տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիր, տոքթ. Նազըմ, կրթական նախարար Շիւքրի պէյ, որոնք արդարացնելը խղճի եւ արդարութեան դէմ է:

«Արդարեւ, կ'ըսուի, թէ ամէն աղէ իրեն արժանի կառավարութեան ձեւը կ'ունենայ եւ այդ կառավարութեան քայլերուն եւ գործերուն պատասխանատու կ'ըլլայ եւ յանդիմանութեան արժանի կը նկատուի»: (*)

Շիրակեանի ձեռքով: Մարդկային միտքը անկարող է ըմբռնել, թէ ինչպէս Սորպոն ուսած բժիշկ մը, մարդկային առողջութեան պաշտօնատար մը՝ կրնայ աւագակապետ-ցեղասպան մը դառնալ:

ՏՈՔԹ. ՆԱԶԸՄ.— Իբթիհատի Պիւռոյի անդամ: Նախագէտ եղած էր ընդհանուր քարտուղար: Գործած էր Զիա Կէօֆ Ալփի հետ: 1914ին գաւառները շրջած եւ հայերու դէմ փրփակամտ մղած եւ պոյֆոքը փայտեցած էր: Ճաւիտի եւ Շիւքրիի հետ Քեմալի դէմ պայքարած եւ կախուած է Անգարայի մէջ 1926ին:

Նախագէտ՝ 1919ին, բրփական Պատերազմական Ատեանիմ կողմէ մահուան դատապարտուած էր, ի ԲԱՅԱԿԱՏՈՒԹԵԱՆ: Եղած էր 1920—21ին Պերլիմ, Մոսկուա եւ հիւրը եղած էր Մոսկուայի մէջ Ալի Ֆուատիմ:

(*) Մեւլամ Զատէ թուրքերու ճիշատի հրատարակման եւ գործադրման պարագան անտես առած է: Մարաջախտ Լիման Փոն Զանտերսի համհարզը՝ (Էտ-տըֆան) հարիւրապետ Միւլամ յայտնած է, որ ճիշատիմ բնագիրը արդէն պատրաստ էր Հոկտ. 9, 1914ին, ռուս-թուրք պատերազմէն մէկ շաբաթ առաջ (գերման Շքապֆա Արիփի):

[illegible]

پروا الدین شاکر - بوبک اسپندرز، هانکی شهر و ضلع و ده اومس و لوسه
هانکیلرینک داها اول احماسی لازمه، او شهر و ضلع لری منطقه، منطقه داخا
ناقلری جلدنه آیدور، هر منطقه زوی قادار جتار سوق ایدوز، بولار تبیین ایدور
چکمز یولارک مناسب نقطه ایدور، و رود ایدورک رسی قافه نریه انتظار ایدورلر. باطلور
ناقلری طلعت دخی او شهر و ضلع و ده کی مانورون مالکیه اسی ویردک موجود اومس قافه

119

ՑԵՂԱՍՊՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԻՔ ԹԵՇՔԻԼԱԹԸ ՄԱԽՍՈՒՍԷԻ
ԳԱՂՏՆԻ ՆԻՍՏԵՐՈՒ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ ՄԻ ՓԱՆԻՆ
(Թուրքերէնի թարգմանութիւնը տես դիմացի էջը)

1.— «Թեշխիաթը Մախսուսէի արինարբու-մարդասպաններու (գանլը-գաթիլ) քիւր 8·000էն 10·000 է: Ատոնց գործն է մեռցնել հայերը, կողոպտել եւ բռնաբարել, գործադիր իշխանութեան հրամաններով» (էջ 113):

2.— «Թալէաթին հետ կը դասաւորենք բնաջնջուելիք հայերուն քաղաքները եւ աւանները: Կը բաժնենք շրջաններու (մանքըֆա) եւ պէտք եղածին չափ չեքէ կը դրկենք մամբաներուն վրայ որոշ տեղեր, ուր անոնք կը սպասեն: Կառավարական քաղաքային պաշտօնեաներուն հրահանգ կը տրուի ռոստիկաններով եւ ժամտարմաներով կարաւանները դուրս հանել եւ հսկողութեան տակ բերել ու յանձնել չեքէներուն» (էջ 116):

3.— «Սպանութիւնները լրացնելէ յետոյ, դիակները կը նետուին մախապէս պատրաստուած խրամներու, փոսերու (չուգուր) մէջ եւ կը քաղուին, հանրային առողջութիւնը պահելու համար: Կիներու եւ աղջիկներու բռնաբարութեանց հանդէպ լուռ կը մնանք» «Թիւրքիա ինքլեապընըն իչ եիւլիւ», էջ 116):

«Այս ընդհանուր օրէնքը ընդունելով հանդերձ, պէտք է ընդունիլ նաեւ ներողամիտ ըլլալու պարագան»:

«Փոռչի նման մազերը ցցող այս ոճիրներուն հանդէպ, Անատոլուի թուրքին շատ անմեղ(?) ըլլալուն համար փաստեր եւ վկաներ ալ կան: Զինադադարէն յետոյ, Թէֆիզ փաշայի կազմած առաջին զահլիճին երեսփ. ժողովին մէջ կարգացած ծրարքին համաձայն, տեղի ունեցած խորհրդակցութեանց ընթացքին, Հալեպի երեսփոխան Արթին էֆենտի Պոչկեպկենեան եւ Գոլանի երեսփոխան Մատթէոս էֆ. Նալպանտեան յայտնած են, թէ «պատերազմի ընթացքին հայ ազգին դէմ դործուած աղէտը միայն «Իթքիհատ վէ Թերազգը կուսակցութեան կողմէ գործուած է և թուրքերէն շատ(?) անձեր հայերը պաշտպանած եւ հովանաւորած են, եւ թուրք ազգը քաղաքակրթութեան եւ մարդկութեան առջեւ անմեղ(?) նկատած են: Թէֆիզ փաշայի կառավարութիւնը, արաբ կերպով պատժելով(?) հայկական աղէտի գլխաւոր գործադրիչները, Պաղատութեան Վեհաժողովին պիտի տանի այդ ոճիրներուն հաշուեյարդարը, եւ ատիկա անհրաժեշտ է օսմանեան թուրք ազգին համար» (էջ 109):

«Մասնաւորապէս Պոչկեպկենեան ժողովի այդ նիստին մէջ պատմական ճառ մը խօսած է եւ յայտարարած.

«Հայերու ջարդերուն և տարագրութեան (քաղքիլ վէ քեհմիր) մասին, թէ «ընդհանուր պատերազմի չորս տարիներուն, օսման-

եան երկիրներու մէջ շատ վատութիւններ եւ զուլումներ դործուած են, մասնաւորապէս հայ ազգին հանդէպ՝ սպանութիւններ, տարազրութիւններ, ոճիր մը, որ պատմութեան մէջ աննախընթաց է եւ դործադրուած թուրք ազգի անունով: Ատիկա թուրքը չգործեց(?): Մաղերը ցցող այդ ոճիրները կատարեցին չեթէ-կառավարութիւն մը եւ անոր արինածարաւ մարդիկը (գանլը-գաթիլ): Նոյնիսկ այդ չեթէ-կառավարութեան մէկ մասը սպառուաւոր եւ խղճի տէր անձեր էին(*):

«Այդ անձերը մասնակից չեղան այդ արտասովոր գործերուն:

«Անգարայի մէջ Աստուծոյ շնորհին արժանի վալին՝ ՄԱԶՀԱՐ պէյը ոճիրներուն համաձայն չեղաւ եւ պաշտօնանկ եղաւ: Գոնիայի մէջ աստուածահաճոյ վալի ձեւալ պէյ այդ շնութիւնները չգործեց եւ փոխադրուեցաւ այլուր: Քէօթահիոյ Միւթեսարըֆ Ֆայիզ Ալի Սուլէյման Նազիֆի եղբայրը այդ զուլումը չկատարելուն համար պաշտօնէն հեռացուցին:

«Քասթեմունիի վալին՝ իմաստուն Ռեշիտ փաշան այդ ոճիրները չգործելուն համար հանգստեան կոչուեցաւ, եւայլն(?):

«Անատոլուի թուրքին այդ մասին պատասխանատուութիւնը աշխարհի կարծիքին առջեւ աստիճան մը եւս կը մեղմանայ(?):

ԳԱՂՏՆԻ ՆԻՍՏԻՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Անհրաժեշտ կը նկատեմ ներկայացնել, թէ Թեշքիլաթը Մախսուսէն ինչպէս կազմուեցաւ եւ ինչ ձեւերով ոճիրները եւ չարիքները գործուեցան, առանց որեւէ բան ծածկելու:

«Թեշքիլաթը Մախսուսէն անպատասխանատու եւ կիսապաշտօնական աւաղակային (էզլըյա օճալը) բոյնէ մը տարբեր չէր:

«Հաստատուած է որ Թեշքիլաթը Մախսուսէն կառավարութեան եւ օրէնքներու միջամտութենէն զերծ եւ իր քայլերուն մէջ

(*) Կ'երեւի պոշ-կեզէն Էփենտին չէ կարդացեր «Ճիհատ»ին այն հրահանգը, որ իւրաքանչիւր քուրդի վրայ պարտականութիւն դրած էր երեք կամ չորս ամեաւատ (ֆեաթիլը) հայ սպաննել: Մագհարին, Ֆայիզին, Ռեշիտին վրայ կարելի է աւելցնել նաեւ երկու գայմազամներ՝ Տիգրանակերտի նահանգին մէջ, որոնք մարդասպանութիւն չուցեցին եւ սպանուեցան վալի տոբթ. Ռեշիտի մարդասպանական խումբին կողմէ: Այդ ֆամի մը ամսերը, ոմամք խզմի դէմ չգործելու, ոմամք ալ ապագայ պատասխանատուութենէն վախճալու պատճառով հրաժարած էին, ամենցմէ ետք աւելի վայրագ պաշտօնեաներ յաջորդած էին ամենց:

անկախ եւ միայն Երեքի Գործադիր Կոմիտէին հրամանով զործող եւ իրարից անջատ վէ թերագգը Կոմիտէին արհեստագործ եւ մարդասպան (գանդը-գաթիլ) կողոպտիչներէն բաղկացած խումբ(?) մըն էր :

«Տողթ. Պէհաէտտին Շաքիրէ, տողթ. Նազրմէ եւ կրթ. Նախարար Շիւքրիէ բաղկացած այդ Գործադիր Կոմիտէն անկախ, ոչ-պաշտօնական, ոչ-պատասխանատու(?) մարմին մըն էր, որ ունէր իր սեփական քարտուղարութիւնը (գալէմը մախսուսը — դիւանատունը), քննիչները (միւֆթէքիշները) եւ նման կազմակերպութիւններ : Կառավարութեան մէջ՝ կառավարութիւն մը, կուսակցութեան մէջ՝ կուսակցութիւն մը, եւ լրջօրէն վտանգաւոր տարր մըն էր :

«Այդ կազմակերպութիւնը տողթ. Պէհաէտտին Շաքիրի ուղեղէն բխած եւ ընկերներուն ընդունիլ տուած էր : Մինչեւ պատերազմին վերջանալը՝ այրած-մրկած էր (գասուպ-գաւրումուշ) երկրին (հայ) ժողովուրդը, եւ զինադադարի տարիներուն ալ, ազգային շարժումներուն մէջ երեւնալով, շատ արժէքաւոր անձերու արհեստ մտած էր, տուներ աւերած, քաղաքներ եւ գիւղեր փճացուցած էր :

Թէշքիլաթը Մախսուսէին մէջ կային Բումէլիէն եկած օրինազանց եւ ինքնութիւնին կասկածելի անզուսպ անձեր (իփսիզներ), ոճրագործներ, կողոպտիչներ, որոնք ԵՐԵՔԻ Կոմիտէին ենթակայ էին Անատալուի մէջ, Էշգըյաներ էին եւ իրրեւ մարդասպաններ ու կողոպտիչներ աչքի կը զարնէին(*) :

«Այդ մարդասպաններուն ընդհանուր թիւը 8.000էն 10.000 էր : Ամենէն նուազը 10 եւ առաւելագոյն 50 մեֆէրէ (անձ) բաղկացած զօրախումբերու ձեւով դասերու բաժնուած էին (էջ 111) եւ ատոնց վրայ նշանակուած էին պետեր, զինուորական սպաներ, կողոպտելու, տուն, խրճիթ, ընտանիք այրելու, թալանելու եւ պատիւ բռնաբարելու նման ոճիրներ ու չարիքներ զործելու :

«ԵՐԵՔԻ ԿՈՄԻՏԷՆ առանց ամչնալու այդ հրամանները տուած էր :

«Ատոնք որեւէ վախ չունէին ո՛չ օրէնքի հետապնդումէն, ոչ ալ բանտարկութեան մտահոգութենէ, ընդհակառակը, այդ ոճրագործութիւնները, վայրագութիւնները յարգանքի արժանի եւ հայրենիքի ծառայութիւն կը նկատուէին (էջ 111) :

(*) Մեւլան Զատէ չէ յիշած մահու որ թուրք-առու պատերազմէն առաջ, Պալ-ֆաննիքէն դէպի Փոքր Ասիա եւ Արեւմտեան Հայաստան զրկուած էին գազմաքար 5,000 ռուսիկաններ եւ ռուսիկամապետներ, որոնք Պալֆաննեան պարտութենէն ետք՝ թոյմով լեցուած էին հայերուն դէմ :

«Աւելի պայծառ գաղափար մը տալու համար մէջտեղ կը բերենք Թեշքիլաթը Մախսուսէի Երեմի Կոմիտէին առաջին նիստին արձանագրութիւնը .

«Այդ առաջին նիստը տեղի ունեցաւ Մերֆէզը Ումումիի (Ընդհանուր Կեդրոն) շէնքին մէջ» :

Առաջին խօսողն էր տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիր, որ ըսաւ հետեւեալը .—

«Եղբայրներ, շատ կարեւոր եւ փափուկ պարտականութեան մը բեռան տակ մտած ենք: Եթէ ատիկա պահանջուած ձեւով չվերջացնենք և անցեալին եղածին նման կիս-կատար (եարքմ-եալամագ) վիճակի մէջ թողունք, մեր օձիքը հայերու վրէժխնդրութենէն պիտի չկրնանք ազատել: Պատերազմի մէջ ենք: Եւրոպայի մեծ պետութեանց միջամտութեան վախը չկայ, ոչ ալ աշխարհի մամուլին օգնութեան կոչերը եւ բողոքները, թէեւ ըլլան իսկ որեւէ արժէքէ զուրկ են: Գործը երբ վերջանայ, կատարուած իրողութիւն մը եղած կ'ըլլայ, ձայները խեղդուած (գըսըլմըշ) կ'ըլլան եւ ոչ ոքի քով բողոքելու կարելիութիւն կը մնայ (էջ 112): Այս բացառիկ կացութեան մէջ, այսպիսի փափուկ առիթներէն առաւելագոյնս օգտուելու ենք: Այս պատեհութիւնը ամէն ատեն ձեռք չ'անցնիր:

«Այժմ, ամէն բանէ առաջ, անկախ եւ միայն մեր հրամանին տակ գործող զինեալ ուժի մը պէտք ունինք: Այս անհրաժեշտ պէտքը ո՞րտեղէն պիտի ճարենք եւ ի՞նչպէս պիտի ապահովենք: Ահա խնդրոյն կենսական մասը, խորհելիք կարեւոր կէտը ասիկա է:

«Գործը չենք կրնար զինուորներու կամ ժանտարմաներու յանձնել: Անոնցմէ վերջնական լուծում չենք կրնար ստանալ: Անցեալի փորձառութիւնները այդ ցոյց տուած են:

«Գործը ուղղակի ժողովուրդին ալ չենք կրնար ձգել: Ժողովուրդը շուտով կը լրբանայ եւ ապագային կը ծառանայ մեզի դէմ եւ գլուխ կը բարձրացնէ:

«Էապէս (Էսապէն) հանրային կարծիքը մեզի դէմ է: Բազմաթիւ անգամներ խօսած եմ, անարիւն յեղափոխութիւնները այդպէս կ'ըլլան: Տապալապի շրջաններ յետաշրջական շարժումներ կ'ըլլան: Հին ռեժիմին կողմնակիցները շատ են: Մենք իշխանութեան գլուխ եկած չենք մտքի զօրութեամբ: Եթէ մեր բանակին յաղթող սուրը չըլլար, այսօրուան մեր դիրքերուն վրայ ոչ թէ ժամ մը, այլ նոյն իսկ վայրկեան մը չէինք կրնար մնալ:

[Ուրեմն ամբողջ բանակը ոճրագործներուն հետ է]:

«Եթէ մեր ընդդիմադիրներուն ձեռքը փոքր զինեալ ուժ մը ըլ-

լայ եւ զեկամարել զիտնան —, մեղ կը խեղդեն անմիջապէս : Ատիկա ճիշդ է : Ուստի, բնակչութիւնը զինել, զգացնել անոր մեր իրեն պէտք ունենալը վտանգաւոր է : Արկածախնդիրներուն (սերկիւզեօ-նի) ուժ եւ պատենութիւն տուած կ'ըլլանք : Այս կերպով մեզի համար ո'չ զինուորներէն, ո'չ ալ ժողովուրդէն մեծ օգուտ կայ :

«Մեզի առանձինն ուժ մը պէտք է, մեր անկախութիւնը պահելու՝ մեր քայլերուն եւ շարժումներուն մէջ, այո՛ զինեալ ուժ մը, եւ այդ ուժը պահանջուած տեղերը քշելու իրաւասութիւնը առանձնապէս եւ միմիայն մեզի տրուելու է (?) :

«Այդ ոչ-պաշտօնական եւ անպատասխանատու ուժերուն գործին վիւլայէթներուն մէջ ո'չ վալիները, ո'չ միւթեսարըֆները, ո'չ դայմագամները, ոչ ալ զինուորական հրամանատարները միջամտելու են(*) :

(*) Սխալ է այդ կէտը : Վալիները, մահանգներու մէջ, ռճրագործ բանտարկեալներէ ջոկատներ կազմելու գործին սերտօրէն օգնած են :

«Ոչ-պաշտօնական եւ անպատասխանատու» բացատրութիւնն ալ սխալ է : Մեկան Զատէ կ'ուզէ թուրք պետութիւնը ցեղասպանութեան յանցագործութեան գերծ պահել : Ներքին գործոց մախարար Թալէաթ փետր. 2, 1915ին տեսակցած էր գերման դեսպան Վամկեմհայմին հետ եւ ըսած էր անոր. — «Հիմա յարմար ժամանակն է հայերուն խնդիրը վերացնելու» :

Պէտէտտիմ Շաֆիր փետր. 18, 1915 թիւ շրջաբերական — մամակով, իր ստորագրութեամբ եւ «Պատասխանատու Մարմին»ի անունով ու հրամանով («Հիւնէթը Մեմուրէն էՄԻՐ Իլէ») կը գրէ .

«Ճեմէյէթ Թիւրքիստա Էաշայան պիլ ումում էրմենիլէրին պիւր Թանէսի գալմայընճայա դատար մահվա դարար վէրմէշ վէ հիւքիւմէթէ սալահիյէթը վառիյէ իթա էթմիլտիւր» :

«Թուրքիոյ մէջ մէկ հայ ողջ չթողելու պայմանով հայերը ջնջել որոշուած է եւ կառավարութեան լայն իրաւասութիւն տրուած է» : Կառավարութիւնը (պետութիւնը) գործակցած է ցեղասպանութեան գործին մէջ : Ներքին գործոց մախարարութեան ծածկագրին հետեւեալ պարբերութիւնը կը յայտնէ մոյմ միտքը . —

«Ահա՛ գաղտնի բանալիով լուծուած բնագիրը ցեղասպանութեան ծածկագրին . — (Սեպտ. 3, 1915) . —

320 75 384 317 430 198 123 119 193 148 176 111 46

Թուրքիստէ մեհնուտ պիլումում էրմենիլէրին Թամի Իլէ

Թուրքիոյ մէջ ներկայ բոլոր հայերը ամբողջութեամբ

327 վէ 354 198 123 111 193 152 123 123

ժահվ վէ իֆնալարը Թէքարուր էթմիլ :

մահացումը եւ բնաջնջումը որոշուած» :

«Նոյնիսկ, ի հարկին, վերոյիշեալ պաշտօնեաները կրնան ձեր-
բակալել մեր ձեռքին տակ եղած ուժը եւ սպաննել:

«ՄԵՐ ԵՐԵՔԻ ԳՈՐԾԱԴԻՐ Ծանչցուած է կեղը. կառավարու-
թենէն եւ պետութեան զործադիր իշխանութիւն կոչուող նախարա-
րաց խորհուրդին կողմէ, կը խորհրդակցի եւ հասկացողութեան կու
գայ անոր հետ եւ, հարկ եղած կազմակերպութիւնները հաստատելէ
յետոյ, զործադրելու իրաւունքն ալ մեզի կը սահմանէ:

«Կեդրոնի ենթակայ վալի, միւթեսարըֆ, գայմադամ եւ զին-
ուորական հրամանատարներ ենթակայ են նախարարաց խորհուր-
դին եւ արբանեակներ են (փէյլ) անոնց: Ատոնք իրենց հետ ըլլալիք
գործողութիւնները, թղթակցութիւնները կը կատարեն իրենց պատ-
կանած նախարարութեանց հետ: Մենք չենք միջամտեր անոնց գոր-
ծին: Կարճ խօսքով, մեր կազմած եւ մեր հրամանին տակ եղած ուժե-
րէն բացի, մեղմէ ոչ ոք կրնայ օգտուիլ: Ամէն բանէ առաջ պէտք
եղածը այս ուժն է: Այս էական ծրագրին շուրջ ես խորհեցայ եւ նա-
խադեցի: Դուք ի՞նչ կը խորհիք:

«ՇԻԻՔԻՐԻ.— Քանի որ որեւէ օգնութիւն պիտի չուզենք զին-
ուորներէն, ժանտարմաներէն եւ ժողովուրդէն, պատժելու եւ ընա-
ջնջելու (թեմիլ վէ իմիա) գործողութիւններուն համար, կրնայի՞
հարցնել թէ հայերուն կիները, ծերերը, աղջիկները, առանց խնո-
րութեան, ո՞ր սատանաներուն միջոցով պիտի բնաջնջենք: Առանց
զինուորի եւ ժանտարմի այս գործը գլուխ հանուելուն իմ խելքս չի
հասնիր:

«ՏՈՒՔԹ. ՆԱԶԸՄ.— Տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիրին հնարած
հանճարեղ դիտը եթէ չըլլար, այս աստիճան երկար յառաջաբանի
ալ պէտք մնացած չէր ըլլար: Ան մեղ մտիկ ընելով կը զոհանայ: Քիչ
մը եւս սպասեցէք, թող իր տեսակէտը լրացնէ:

«ՊԷՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ.— Այո՛, եղբայրներ, բեռան մը տակ
մտած ենք, որ ծանր է եւ երեւակայութենէ աւելի մեծ է: Առանց լաւ
կազմակերպութիւն մը ընելու եթէ սկսինք, կասկածելի է յաջողու-
թիւնը: Ես այս կէտին վրայ երկարօրէն մտածեցի եւ հայերէն մէկ
հոգի իսկ ողջ չազգելու եւ անոնց բնաջնջման գործը գլուխ հանելու
միջոցներ փնտռեցի եւ կը կարծեմ թէ գտած եմ: Այդ կէտերու մա-
սին խոր մտածելու ժամանակ, երկար մտածելէ ետք, շատ գիշերներ
անքուն անցուցի: Ես նկատի առի միշտ կացութեան հողերանական

կողմը: Ատոնց նրբին կէտերէն մեծազոյնը դտայ: Այսօր ընդհանուր զօրաշարժ կայ: Պատերազմ կայ: Ամէն անձ, որ ձեռքը դէնք կը բըռնէ, զինուոր է: Այս ձեւը եւ այս կացութիւնը մեծազոյն օգուտներն ունին: Ո՞ր կրնայ ըլլալ, ուրկէ՞ կրնանք ճարել մեր փնտռած ուժը: Ահա այդ խնդիրը որոշելու ատեն խակ կարելի է խնդիրը լուծուած նկատել: Մարդ մեռցնել, տուն այրել, պատիւ բռնաբարել՝ նման գործերու մէջ մասնագէտ եղող եւ զինուորութենէն դերժ եղող չկայ: Այդ անձերը պէտք է դռնենք եւ մեր հրամանին տակ դնենք (էջ 113), որպէսզի 100էն 100 մեր յաջողութիւնը ասպանովուի: Ահա ես...

ՇԻՒՔԻՐԻ՝ Կտրելով Պէհաէտտին Շաքիրի խօսքը.—

«Խնդրեմ, Պէհա' (էտտին Շաքիր), մեր պետերը, իրենց թանկագին կեանքերը պահպանելու համար, զինուորութենէ դերժ կացուցած էին մեր Փետայիները: Եթէ միայն ատոնք է որ նկատի ունինք, ատոնց վստահելով՝ զործի սկսիլ՝ ինձմէ փաստ (ես մէջը չկամ):

ՊԷՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ (բարկանալով) .

«Կը խնդրեմ, Շիւքրի՛, որչափ անհամբեր էք, եթէ նոյնիսկ առարկութիւն, վէճ, կռիւ կամ ծեծկռուք իսկ ունինք, թողուցէք վերջին, եւ այժմ՝ ուշադրութեամբ մտիկ բրէ՛ք: Ի՞նչ է մեր ստանձնած պարտականութիւնը:

«Հայերը, առանց բացառութեան, առանց խտրութեան երախայ-մանուկ (օլուգ-չոմուգ), կիւն, աղջիկ, ծեր, հիւանդ, մինչեւ վերջինը բնաջնջել չէ՞: Ես ալ ձեզի կը հարցնեմ, Շիւքրի՛, ատիկա դիւրութեամբ ամէն մարդու ընելիք սովորական գործ է: Ինչպէս ամէն գործի մէջ, այս գործին մէջ ալ կան մասնագիտացած անձեր, դիւրութեամբ կատարող, այդ անձերը փնտռել, դտնել եւ կապել պէտք է այս կազմակերպութեան, եւ աշխատիլ զործը գլուխ հանելու:

«Կը կրկնեմ, այս զործը զինուորին, ժանտարմին, ժողովուրդին պէտք չէ ձգենք: Ատիկա անոնց կատարելիք գործը չէ: Զինուորին եւ ժանտարմին մասնագիտութիւնը տարբեր է: Թէեւ անոնք ալ կը մարզուին մարդ մեռցնելու, աւերումներ ընելու համար: Ծիչդ է այդ, սակայն այդ սպանութիւնը եւ աւերումը կ'ըլլան պատերազմի մէջ հայրենիքին եւ ապահովութեան համար եւ պատերազմի ատեն: Նորէն կ'ըսեմ. ես կը կարծեմ որ պատերազմի սպանութեանց եւ սովորական ոճիրներու միջեւ տարբերութիւն մը կայ, ինչ որ դուն ալ կ'ընդունիս:

«Մեր գործադրելիքն է մեռցնել ձեռքը-ոտքը կապուած հայերը, մանուկները, երեխաները, հիւանդները եւ ծերերը մինչեւ վերջին անձը: Ատոր պատերազմ անունը չի տրուիր: Ասիկա սովորական վայրագ ոճիր մըն է: Զինուոր մը ծծկեր մանուկ մը իր մօր գրկէն խլելով՝ մօրը աչքին առջեւ գլուխը փրցնելով անդին նետել չի կըրնար: Թերեւս կը օհնայ մայրն ալ փրկել: Տրուած հրամանը զինուորական պատիւի հակառակ է: Ան կ'ապստամբի: Նմանապէս՝ զինուոր մը, հաշմանդամի մը կամ ծերի մը, տկարի մը, ձեռքը չղթայուածի մը կուրծքին սուիինը չի կրնար մխրճել(?) :

«Ան կը մտածէ նաեւ գերիի մը հանդէպ յարգանքի մասին: Այդ վատութիւնը (գախալիք) հերոսութիւն չի նկատեր: Ուրեմն պէտք է ընդունիլ, որ զինուոր եւ ժանտարմ մեր գործին չեն դար, բնաջընման այս գործողութիւնը կատարելու համար: Ասիկա ընդունելէ ետք, մեր գործին գալիք ուժը ուրկէ՞ պիտի ճարենք: Հոս է խնդրոյն ամենէն կարեւոր կէտը (էջ 114) :

«Ես կը կարծեմ գտած ըլլալ մեր գործին գալիք անձերը: Ուրկէ՞ գտայ: Գտայ զանոնք բանտերու մէջ: Անոնք զինուորութենէն զերծ են իրենց գործած ոճիրներուն եւ շուրթիւններուն համար, զինուորներու պատիւը չաղարտելու նկատումով: Ատոնք բանտերէն արձակելով՝ մեր տրամադրութեան տակ կ'առնենք: Դասերու եւ զօրամասերու կը բաժնենք: Բոլորովին կատարեալ Թեչքիլաթը Մախսուսէ մը կ'ունենանք:

«ՏՈՒԹ. ՆԱԶԸՄ. — Դո՛ւք այս խնդիրը արդէն լուծեր էք: Գործադրութեան միջոցներն ալ պատրաստեր էք: Կը շնորհաւորե՞մ, Պէ՛շԱ...: Թեչքիլաթը Մախսուսէ, ի՛նչ լաւ անուն: Ի՛նչ արդիական տիտղոս: Պռաւօ՛, պռաւօ՛:

«Պէ՛շԱՅՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ. — Եթէ այս իմ միտքը յարմար կը գըտնէք, ձեզ կ'ապահովցնեմ որ առանց ջուրի եւ օճառի դպչելու (սույա սապունա տոգզումատան), առանց բանակը մէջ խառնելու, մէկ ամսուան մէջ կ'ունենանք 10·000էն 12·000նոց աչքի զարնող ուժ մը: Լաւ մտածենք. այս ընտրեալ ուժով ինչե՛ր կրնանք ընել:

«ՇԻԻԲԻՐԻ. — Պարապ ժամանակ չանցընելուդ, ես ալ գոհացայ: Իսկապէս հանճարեղ խորհուրդ մըն է այդ: Արդէն մտածեր ես գործադրութեան եղանակն ալ: Ես ալ կ'ընդունիմ որ այս գործին համար ասակէ աւելի զօրաւոր միջոց չկայ: Հիմա կը հաւատամ որ

հայերը պիտի կրնանք բնաջնջել մէկ երկու ամիսէն :

«ՏՈՔԹ. ՆԱԶԸՄ. — Ատոնց ղինուորական համազգեստ հագցընելու ենք որ աւելի միատեսակ ըլլան եւ լաւ երեւին, եւ ա'լ աւելի ազդեցիկ չեն ըլլար :

«ՊԷՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ. — Միայն հագուստը կու տանք եւ նուազագոյն 10 հոգինոց եւ առաւելագոյն 50 հոգինոց չեթէներու զօրախումբեր կը կազմենք: Իւրաքանչիւր չեթէի պետը կ'ըլլայ մեր ֆետայիներէն մէկը: Եւ պետերը մենք կ'որոշենք: Անոնց մասնաւոր ծածկազիրներ կու տանք եւ միմիայն մեզի ենթակայ կ'ընենք: Արդէն ամենէն կարեւոր կէտը այդ է :

«ՏՈՔԹ. ՆԱԶԸՄ. — Շա'տ լաւ: Այդ կէտը ընդունուեցաւ: Հիմա գործադրութեան ծրագիրը կազմենք :

«ՊԷՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ. — Ատիկա շա'տ պարզ է: Ո՞ր քաղաքներուն եւ աւաններուն մէջ որ հայեր կան եւ որոնք ամենէն առաջ պիտի բնաջնջուին, անհրաժեշտ է որ այդ քաղաքները եւ աւանները (շեհիբի վի գասապա), չըջան առ չըջան (մանքըքա-մանքըքա), զատենք ներքին դործոց նախարար Թալէաթի հետ եւ իւրաքանչիւր չըջանի համար պէտք եղած թիւով չեթէներ կը հասցնենք: Ատոնք մեր որոշած ճամբաներուն վրայ յարմարապէս վայրերու մէջ հասնելէ ետք, կը սպասեն հայ կարաւաններու դալուն :

«Ներքին դործոց նախարար Թալէաթ եւս այդ քաղաքին կամ աւանին պետական քաղաքային պաշտօնեաներուն հրամաններ կու տայ յայտարարելով, թէ «բոլոր հայերը պատերազմական չըջաններէն (մանքըքա) դուրս պիտի հանուին»: Այդ քաղաքին կամ աւանին մէջ որքան հայ որ կայ, կարաւան առ կարաւան (գափիլէ-գափիլէ), երկուական օր միջոց տալով՝ այսինչ քաղաքը այնինչ ճամբով՝ ժանտարմի ուժերու հսկողութեամբ՝ ղրկուելը կը հրամայուի(*) :

(*) Յեղասպանութեան մէջ՝ սպանութեան վայրերու չեթէներու գործին աւերելութեամբ՝ մերքին գործոց նախարարութիւնը Մայիս 12, 1915 (1331) թուակիր իր ծածկագիր գաղտնի (չիֆթէ եւ մուհրէթ) հեռագրին մէջ կ'ըսէ. «Հայ տարագիրներուն անցմեկի տեղերը իմացմէ» :

Այս հեռագիրը կը հաստատէ հետեւեղակամութիւնը Թեյֆիլաքը Մախսուէի միստիմ տրուած քրոշումներուն և մերքին գործոց նախարարութեան հրամաններուն :

«Ոստիկաններ (զապըքա-միմուրներ)», այդ հրամանին վերայ, կը հաւաքեն հոն գտնուող բոլոր հայերը եւ հսկողութեան տակ, խումբ առ խումբ, որոշեալ ճամբաներէն կը ղրկեն:

«Ճամբաներու վրայ սպասող Թեւքիլաթը Մախսուէի չեթէներուն գտնուած վայրին մօտ երբ կը հասնին կարաւանները, կը յանձնուին այդ չեթէներուն, եւ իրենք (ժանտարմները) կը վերադառնան:

«Չեթէներուն յանձնուած հայերը, մէկ հատ իսկ չմնալու պայմանով, կը սպաննուին: Իսկ հանրային առողջութիւնը պահելու համար՝ առաջուրէն պատրաստուած խրամներու մէջ կը գլորուին անոնց մարմինները եւ կը թաղուին: Այսպէսով, իրարու ետեւէ բնաջնջման գործողութիւնները կը լրացուին:

«Հայերու քով գտնուած առարկաները, գոյքերը, դրամ եւ զարդեղէններ, չեթէներուն որպէս աւար (դափմէք) կը բաժնուին(*): Մենք ատկէ բան չենք ստանար(?): (Մեծ մասը իթթիհատի կեդրոնը եւ պետութիւնը կ'իրացնէ): Եթէ չեթէները բռնաբարեն կիներու եւ աղջիկներու պատիւը, այդ մասին ալ պէտք է լուռ մընալ:

«ՏՈՔԹ. ՆԱԶԸՄ.— Այդ դասակարգին (չեթէներու) հոգեկան վիճակի մասին որքա՛ն ծանօթ ես: Ես ձեզ ոչ թէ տողթոր, այլ այս ժամէն սկսեալ «արիւնաբերու էշգըյա» մը կը կարծեմ: Որքան լաւ մտածած ես»:

«ՇԻԻՔՐԻ.— Իսլամ ժողովուրդը, երբեմն, հայեր կը պահէ կամ պաշտպանել կ'ուզէ: Այդ մասին պէտք չէ կասկածիլ: Նման երեւոյթներ կանխելու համար, առանց ճնշելու զանոնք, գոհ ձգել

(*) Աւագակներու աւարի բաժինի մասին քրքական «Սապահ» թերթի Դեկտ. 18, 1918ի թիւին մէջ կը կարդանք.

«Չեթէները երդում ըրած են որ հայոց հարստութիւնը՝ գոյժ եւ դրամ պիտի յանձնեն կեդրոնին: Փոխարժեքին կէսը՝ Կ. Պոլսոյ ընդհանուր կեդրոնէն պիտի բաժնուի չեթէներուն»:

Իւրաքանչիւր չեթի բաժին ինկած է 15·000 ոսկի:

Այդ պայմանագրութեան մէջ որոշ չէ թէ 15·000ը չեթեակամ իւրաքանչիւր խումբի՞ն թէ ամեատին է:

Եթէ ամեատին է, ըստ Պեհաէտսին Շաֆիի, 12,000 չեթէին բաժին կ'իյնայ 180·000·000 ոսկի, որ կ'ընէ 900·000·000 տոլար չեթէներուն եւ ճոյնքամ ալ՝ Ընդհ. կեդրոնին:

կարելի է : Հաւատաքննութեանց դարուն , Սպանիոյ մէջ արաքներուն եւ հրեաներուն դէմ գործադրուածները միտքս եկան : Մենք ալ կըրնանք նոյնը գործադրել հայերուն դէմ :

«Հայերը տարագրութեան պատրաստելու ժամանակ բնական է որ 3-4 օր միջոց պիտի տրուի : Այդ ժամանակամիջոցին ալ պէտք է յայտարարել , որ իսլամութիւնը ընդունող ընտանիքը տարագրութենէ զերծ պիտի ըլլայ : Այդ ձեւով զրոյց մը չըջան կ'ընէ : Ատկէ երկու տեսակ օգուտ կայ : Մէկը այն է , որ տարագրութեան ենթարկուողներուն կեանքին վտանգ չսպառնալու համոզումը կը գոյանայ անոնց մէջ եւ իրենց հարստութիւնները պահելու կամ հողի մէջ թաղելու մտքէն կը հրաժարին եւ միասին կը տանին , եւ մեզի ծառայող չեթէներուն աւար կը մնայ : Այդպէսով անոնց ալ եռանդը կ'աւելնայ :

«Միւս կողմէն ալ խլամ թուրքերուն մոլեռանդութիւնը շոյուած կ'ըլլայ : Հայերը իսլամ դառնալով , չպահուրտող քիչ թիւով հայեր կը մնան , ասոնք ալ յետոյ դիւրութեամբ կը մաքրուին (էջ 116) :

«ՊէՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ.— Շիւքրիի այս միտքը արժէքաւոր է : Կարելի չէ անտես առնել : Մեր չեթէներուն չահուն համար պէտք է գործադրել :

«ՇԻԻՔԻՐԻ.— Կէտ մը եւս կայ : Այդ ալ ամենէն կարեւորն է : Այդ Թեշվիւթը Մախսուսէին պէտք եղած դրամը ուրկէ՞ պիտի ստանանք :

«ՊէՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ.— Ազգային պաշտպանութեան գանձէն (միւտափաալը միլլիէ) կը հոգացուի : Արդէն այս խնդիրը ազգային պաշտպանութեան վերարեւել խնդիր է :

«ՏՈՔԹ. ՆԱԶԸՄ.— Հիմնովին համաձայնութիւն կայացաւ : Խորհրդակցելիք կէտ չմնաց : Թալէաթին երթանք , եւ տեսնուելով աւնոր հետ՝ գործադրութեան սկսելու ենք (էջ 117)» :

Մեւլան Զատէ Րիֆաթի գրքի բնագիրէն էջեր տուինք մանրամասնութեամբ եւ անկողմնակալութեամբ . ան ներկայացուցած էր իր՝ Թրքական տեսակէտը , որ նոյնն է զրեթէ բոլոր թուրք մտաւորականներուն , հրապարակագիրներուն , թուրք թերթերուն , պարբերաթերթերուն , գրուած գրքերուն , թուրք պաշտօնական անձերուն ,

դեսպաններուն, հիւպատոսներուն, դիւանագիտական այլ պաշտօնեաներուն, Ամերիկա եւ Եւրոպա ղրկուած թուրք ուսանողներուն, անոնց տրուած թելադրանքներուն մէջ: Այդ բոլորին քիչէ եղած կարծիքով՝ Թրքական ցեղասպանութեան ոճիրը «քանի մը իթթիհատական լիտըրմներու» եւ «քանի մը անձերու կողմէ ստեղծուած դէպքեր են», եւ «թուրք պետութիւնը եւ թուրք ժողովուրդը պատասխանատու չեն»: Հոտ է որ բոլորը կը ստեն: Յեղասպանութիւնը կատարուած է պետութեան կողմէ, կազմակերպուած անոր հրամաններով, անոր ենթակայ գործադիր պաշտօնեաներով:

Իթթիհատական կոչուած այդ լիտըրմները նախարարներ էին կամ անոնց հետ գործակցողներ: Պետական իշխանութիւնը՝ դահլիճ, փարլամենթի անդամներ, իթթիհատ կուսակցութեան ղեկավարութիւն, Թեշքիլատ սպանութեան մեքենան բոլորը իրարու հետ շղթայուած են ցեղասպանութեան զործին մէջ:

Պետութիւնն էր որ հրատարակեց ճիհատը, Հոկտեմբեր 9, 1914ին: Իւրաքանչիւր թուրքի վրայ պարտականութիւն դնելով ըսպաննել 3էն 4 հայեր: Եւ դերման Զին. Առաքելութեան պետ՝ մարաշխտ Լիման Փոն Զանտերս իր գրքին մէջ «Ֆիւմֆ Եառէ ին Թիւրքայ» («Հինգ Տարի Թուրքիոյ մէջ») (էջ 35) կը գրէ. «Ճիհատ»ը դործադրուեցաւ Թուրքիոյ մէջ ամբողջութեամբ միմիայն հայերուն դէմ, եւ տարագրութիւնը հրամայուած էր կառավարութեան կողմէ: Շատ թուրքեր եւս անօթութենէ մեռան, որովհետեւ հայերը տարագրուած էին եւ երկիրը աւերակ եղած էր» (էջ 156), ուրիշ խօսքով՝ ցանող, քաղող հայ չկար ձրիակեր թուրքը կշտացնելու համար:

Դեսպան Մորկընթաու եւս կը հաստատէ նոյնը, թէ «ճիհատը միմիայն հայերուն դէմ գործադրուեցաւ» (էջ 170):

Թուրք ժողովուրդին առնուաղն հարիւրին ութսունը մասնակից էր սպանութեանց եւ կողոպուտի:

Մեւլան Զատէ չէ ուսումնասիրած նոյնիսկ թուրքերու սեփական պետական արխիւները, զաղտնի հրամանները՝ ծածկագիր-հռագիրները, ժողովուրդին բերած մասնակցութիւնը՝ քաղաքներու մէջ բանտարկուածներու սպանութիւններուն, տարագրեալ մանուկներու եւ կիներու սպանութեանց, իսլամացման եւ անոնց գոյքերէն օգտուելու իրողութիւնները:

Գերման նացի ԷՍԷՄներուն մատ խածնել տուող այս թուրք հրէշներու մասին Մեւլան Զատէի գրութեան դարձեալ չնորհակալ պէտք է ըլլալ, որ ի մտի ունեցեր է «պատմութեան» ծառայելու համար գրել:

Թրքական փարլամենթը, Թրքական քաղաքային եւ ղինուորական պաշտօնեաները եւ Թուրք ժողովուրդին ճնշող մեծամասնութիւնը դատապարտուած են իրրեւ ցեղասպան՝ պատմութեան դատաստանին առջեւ :

Հայը կը պահանջէ 3·000·000 հայերու(*) նահատակուած 2·000·000ին արեան պինը, անհատական եւ ազգային սեփականութեանց արժէքը, նուազագոյն 5·000·000·000 ոսկի տուար, եւ իր պատմական ու պապենական հողերուն վերադարձը, միջազգային դաշնագրային պարտաւորութեամբ, Ուիլսընեան սահմաններով : Այդ է պահանջը այսօր ապրող բոլոր հայերուն, իրրեւ հատուցում իրենց նահատակաց արեան : Այս մասին տեսնել Փարնեկի Էմտաուընթի հրատարակած «Նազալութեան դաշնագրային պայմանները» (էջ 819-20) :

(*) Լօգանի խորհրդաժողովին մէջ Ամգլիոյ պատուիրակ Լորտ Փըրզըն յայտարարած է, թէ 1915ին Թուրքիոյ հայերուն թիւը 3·000·000 էր :

ԹԵՇՔԻԼԱԹԸ ՄԱԽՍՈՒՍԷ

Երկու հեղինակաւոր մարաջախտներու (մէկը՝ գերման, միւսը՝ թուրք) յուշերը հրատարակուեցան: Առաջինը՝ Լիման Ֆոն Զանտերսինը, «Հինգ Տարի Թուրքիոյ մէջ», 1920ին, Պերլէն եւ Թարգմանութիւնը՝ 1927ին:

Ֆոն Զանտերս պետն էր Թուրքիոյ մէջ գերման Զինուորական Առաքելութեան, 1913 Հոկտեմբերէն մինչեւ Հոկտ. 1918, եւ կը գրէ.

«Էնվէր, որ տակաւին զնդապետ էր, 1913 Դեկտեմբերի վերջը, յօրավարի զվեստ հալած էր (յեռ նոր էր ելած կուրադիի զործողութեան ապաքինումէն), իթթիհատական իր ընկերները անակնկալ կերպով պատերազմական նախարար անուանած էին զինք: Այդ պաշտօնը մինչեւ այդ ատեն կը կատարէր մարաջախտ Աճմէտ Իզզէթ փաշա» (էջ 7): Էնվերի այս ինքնակոչ անուանումը կը նշանակէր պաշտօնանկ ընել Իզզէթը: Որովհետեւ Իզզէթ փաշա լաւ կը ճանչնար իթթիհատական այդ ղեկավարները եւ, ինչպէս յուշերուն (տպուած Լայպցիկ, 1927ին) մէջ արձանագրած է, Էնվէր եւ ընկերները «փառասէր, եսասէր» էին և «հայրենասիրութենէ զուրկ և իրենց գրպանները լեցնելու ետեւէ եզոզ ոճրագործներ» (տես, «Յիշողութիւններ», մարաջախտ Իզզէթ փաշայի գերմ. լնագիր, էջ՝ 77 եւ 294):

Էնվէրը շնորհաւորելու եւ անոր հետ խորհրդակցելու համար իր մօտ եկեր էին տոքթ. Նազըմ եւ զին. հետախուզական բաժնի եւ Թեշքիլթաթ Մախսուսէի կազմակերպիչ Էշրէֆ պէյ: Թուրք զինուորականները արդէն նախապատրաստութիւններ կը տեսնէին 1910 եւ 1911ի իթթիհատի համաժողովներուն գաղտնի ցեղասպանական որոշումները զործադրելու համար: Զեթէներու խումբեր կազմել սկսած էին Պալքաններու, մասնաւորապէս Թրակիոյ եւ Իզմիրի շրջանին մէջ, քրիստոնեաներու եւ մասնաւորապէս յոյներու դէմ:

Երբ էնվէր, 1913ին, տակաւին փոխ զնդապետ էր, իր հօրեղ-
բայրը՝ Սալիլ պէյ հինգ հազար չեթէներով կը յարձակէր Թրակիոյ
յոյն զիւղերուն վրայ եւ կը կատարէր բռնաբարութիւններ ու սպա-
նութիւններ:

էնվէր, մեր ձեռքը զտնուած փաստաթուղթի մը համաձայն,
թելադրած էր էչրեֆին, Յունուար 24, 1913ին, որ ան երթար Իզմիրի
չըջանը եւ Թեչքիլաթը Մախսուսէի կազմակերպութիւններ հաստա-
տէր հոն եւ Թիւրքմիլիֆին ուժ տար:

Որովհետեւ իբր թէ «Իզմիրի չըջանին մէջ յոյներու եւ հայե-
րու եկեղեցիներուն մէջ զէնք եւ ռազմաթերք պահուած են, եկեղե-
ցիները վերածուած են զինարանի եւ բոլոր քահանաները՝ էշքըյա-
չեքէներու պետեր են եղեր եւ հետեւաբար քեմիլիսմէ (մաքրագործ-
ման) գործողութիւններ սկսելու է անոնց դէմ» (տես էջ 60-63, Ճեմալ
Քուլթայի «Թեչքիլաթը Մախսուսէ վէ Խայպերտէ Թիւրք Ճեմիլի» ա-
նուն երկը, տպագրուած Իսթանպուլ, 1962ին, էրճան տպարան):
Այդ չեթէական կազմակերպութեան 1913ի պետերն էին Սուլէյման
Ասքերի պէյ եւ Փերթեւ փաշա:

Փետրուար 24, 1914ին էնվէր երկարօրէն կը խորհրդակցի
իր ընկերոջ՝ Թեչքիլաթը Մախսուսէի կազմակերպիչ էչրեֆի հետ,
չեթէական գործունէութեան ծրագրին շուրջ եւ ոչ-թուրք տարրերու
ճնշման եւ բնաջնջման մասին: Կազմակերպուած այդ մարմինները են-
թակալ պիտի ըլլային պատերազմական նախարար էնվերի: Էնվէր
որ նախապէս վկայաթուղթ մը տուած էր էչրեֆին գործի սկսելու Իզ-
միրի չըջանէն (Յուն. 24, 1913ին), կը յանձնէր նաեւ անոր իր ծած-
կագրի բանալին՝ հետը դադտնօրէն հաղորդակցելու համար կատար-
ուած եւ կատարուելիք աշխատանքներու մասին (տես գաղտնի բանա-
լիի լուսանկարը):

Պատերազմական նախարար էնվէր յայտարարած էր նաեւ էչ-
րեֆի, որ իր ձեռքէն եկած ամէն կարելին պիտի ընէ եւ պատերազ-
մական նախարարութեան դադտնի ֆոնտէն (քախսիսաթը մես-
քուրը) ուղածին չափ դրամ կրնայ ստանալ եւ այդ նպատակին հա-
մար տրամադրած է յիսուն հազար ոսկի:

Արդէն նախապէս տուած ենք թուրք կառավարութեան չեթէ-
ական մարմիններուն կեդրոնական ժողովներուն արձանագրութիւն-
ները, Փետր. 1915ին, Մեւլանդատէ Րիֆաթի վկայութեամբ: 1913
եւ 1914ին եղած զինուորական կազմակերպութիւնները աւելի ընդար-
ձակ ծրագրով մշակուած էին դահլիճի եւ Իթթիհատի Կեդրոնի ան-
դամներուն կողմէ — նախարարներ Թալէաթ, Ճաւիտ, Իպրահիմ, Ա-

լի Շիրքերի, բժիշկներ Պէհաէտտին Շաքիր, Նազըմ, Հասան Ֆեհմիի նման ցեղասպան երեսփոխաններ, կուսակցական քարտուղարներ, հրապարակագիրներ, ինչպէս՝ Աղա Օղլու Ահմէտ, եւ ցեղասպան «փիլիսոփայ-սոցիոլոկ»ներ, ինչպէս՝ Զիա Կէօք Ալի եւ բազմաթիւ նմանները:

Պատերազմական նախարար եւ վերին հրամանատարի փոխանորդ էնվէր կոչուած բորենին, իր դիրքին բերումով, ոճիրներու պործադրման հրամանատարութեան մէջ տիրական ձայն ունէր:

Թուրք ցեղասպաններէն ոմանք իրենց յուշերը հրատարակած են: Էնվէր բան մը հրատարակած չէ, թէեւ ան Ա. Ֆուատին ըսած է Մոսկուայի մէջ, որ իր յուշերը պիտի հրատարակէ յետոյ: Զեմալ փաշա հրատարակեց իր յուշերը, ոչինչ բան մը, զոր անգլիական բանակի մամուլը հրատարակած էր: Գիտական տեսակէտով արժէքէ վուրկ եւ ստախոսութիւններով լեցուն է: Յուշեր հրատարակած են Թեշքէլթաթը Մախսուսէի հրամանատարներէն Սուլէյման Ասքերի պէյ, Պէհաէտտին Շաքիր պէյ, Թալէաթ: Ծաւիտի յուշերը մասամբ, երբեմն ալ չինծու կերպով, լոյս տեսած են «Թանին»ի մէջ: Ծաւիտին հրատարակուած է 1947ին:

Թուրք պրոդ ձեմալ Քութայ կ'ըսէ, որ «Ծաւիտ հակասական բաներ հրատարակած է: 1918 Դեկտեմբերին թրքական Երեսփոխանական Ժողովի Քենիէ Մարմինն առջեւ տարբեր բաներ ըսած է եւ 1947ի հրատարակութեան մէջ բոլորովին զիրար հակասող մտքեր կան»: Ծաւիտ կախուած էր Անգարայի մէջ 1926ին:

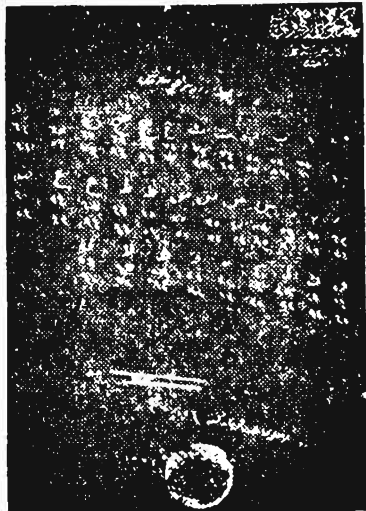
Մինչ թրքական այս չեթէական կազմակերպութիւնները, Ա. Համաշխարհային պատերազմի առաջին օրերէն իսկ գործել սկսած էին զինուորականներու հրամանատարութեան տակ, աստիճանաբար շարքերը լեցուած էին արիւնարբու մարդասպաններով, Հայաստանի վեց նահանգներուն մէջ զինուորական վերին հրամանատար ունենալով Երրորդ զօրաբանակի հրամանատար զօր. Մահմուտ Քեամիլը, որ վերահսկիչն էր բոլոր մարդասպան չեթէապետներուն: Քեամիլ՝ իբր զինուորական՝ տգէտ մէկն էր: Բայց իրեն համար կարեւորագոյն պարագան այն էր, որ էնվերի ընկերը եւ մտերիմը եղած էր: Երբ հայոց տարագրութիւնը մեծ մասով կատարուած էր եւ երբ էրզրումը գրաւուած էր ռուսերէն, Փետր. 2—15, 1916ին, ան Պոլիս եկած էր եւ պատերազմական նախարարութեան մէջ եղած էր էնվերի խորհրդականը՝ անշուշտ տալով էնվերին իր կատարել տուած աշխարհադպրոց ոճիրներուն ներքին մանրամասնութիւններուն ամբողջական տեղեկագիրը:

Ճեմալ Քութայ իր *Լրկին մէջ* (էջ 14-15) կը յիշէ որ էշրէֆ հրատարակած է իր օրագիրը(ըռզնամէ), ուր արձանագրուած է, թէ Թեշքիլաթը Մախսուէէն (ջարդարար վաշտերը) իրենց ներկայացուցիչը ունէին Թրքական սպայակոյտին մէջ եւ ներկայացուցիչը մաս կը կազմէր սպայակոյտին:

ԹՈՒՐԻՔ ԾԱԾԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԳԱՂՏՆԻ ԲԱՆԱԼԻՆ

Թրքական այբուբենը եւ անոնց համապատասխանող քուանշանները՝ գաղտնագրութեան համար Թեշ-
ֆիլաթը Մախսուէի վերաբերեալ գործողութիւններու մասին:

էշրէֆ(*) երբ ձերբակալուելով Մալթայի մէջ արգելափակուած էր, զրոյցներ ունեցած է անգլիացի զինուորականներու հետ՝ հայոց տարագրութեան մասին (Քութայ, էջ 309), առանց մանրամասնութիւններ տալու:

Երբ մէկը հաւասարէ հաւասար կը խօսի եւ նամակներով ալ կը թղթակցի Թուրքիոյ զիկտատորներէն Էնվերի եւ Ճեմալի հետ, (այդ նամակներէն մի քանին մեր ձեռքին տակ են), անշուշտ կարեւոր դաշտնի տալիս ունէր: Ան ստացած է, իր այս պաշտօնի գործադրութեան համար, անգամ մը յիսուն հազար ոսկի, ուրիշ անգամ մը՝ երեք հարիւր հազար ոսկի. լոկ այս պարագան ցոյց կու տայ անոր

(*) Գնդապետ Լորենսի էշրէֆի մասին «հասարակ աւագակ մը» որակումը շատ մակերեսային է: Գնդապետ Լորենս ո՛չ ժամանակ, ո՛չ ալ առիթ ունեցած է Թեշ-
ֆիլաթը Մախսուէի ռմրային կազմակերպութեան հիմնադիրներէն միոյն մասին ռսումմասիրութիւն ընելու:

պետութեան համար գաղտնի պաշտօնին կարեւորութիւնը: Անիկա Թուրքիոյ մէջ ցեղասպանական գլխաւոր ամենքներէն մին էր, գործակիցը՝ Ուալիլ փաշայի եւ նման ջարդարարներու: Էշրէֆ ղինուրական էր:

Մետինէի Թրքական Ղօրանոցի առջեւի մարզարանը, ուր կը մարզուէին Թրքական Ժանտարմները Մետինէի Թուրք կառավարիչի որդւոյն կողմէ, Էշրէֆ արապութեամբ կը մօտենայ այդ մարզիչ սպային եւ ակնթարթի մը մէջ կը յաջողի զայն վերցնել իր ձիուն վրայ եւ առեւանդել, ճամբան իբրեւ բեռնակիր կենդանի անոր վրան բեռցնելով յիսուն նկանակ հաց եւ տիկով ջուր, իրենց սնունդին համար, եւ կը հասնին ձեպէլ Օհոտ ըսուած անմարդաբնակ վայրը:

Մետինէի կառավարիչը, իր որդին փրկելու համար, Էշրէֆին կը խոստանայ աքսորի եւ արգելափակումի պատիժէն զերծ պահել ինք եւ անոր վճարել նաեւ հինգ հարիւր ոսկի, իբր փրկագին:

Էշրէֆ, փրկագինը ստանալէ ետք, կը դնէ ուղտ մը, վրան մը եւ կին մը: Եւ կը Թափառի արաբական ցեղերու մէջ: Վրայ կը հասնի 1908ի Սահմանադրութիւնը եւ Էշրէֆ, իթթիհատականներու այդ «հերոս»ը, կը սպաննէ քանի մը անձեր, զորս էնվէր մատնանշած էր: Ի վարձատրութիւն այդ «ծառայութեանց», ան կը նշանակուի քննիչ գաղթականներուն եւ զրամ կը գրիպէ (էջ 155):

Թեշքիլաթը Մախսուսէի իր զործերը մասամբ կարգադրելէ ետք, Համալիարհային Ա. պատերազմի երրորդ տարին, Արաբիոյ չէզոք իշխանները կաշառելու համար, յետ խորհրդակցութեան էնվէրի հետ, կը մեկնի Արաբիա:

Էմիր Ապտուլլահ՝ Շերիֆ Հիւսէյնի որդին, կասկածելով անոր ծպտեալ կարաւանէն, կ'ուզէ քննութիւն մը կատարել: Էշրէֆ կը յայտնէ որ ինք «կը պատկանի արաբական Հեթէյմ ցեղին»: Երբ Ապտուլլահի հետեւորդները կը մօտենան, արապահարուածով կը կրակէ եւ կը փախչի: Փախտական Էշրէֆ ձանախիւ կոչուած վայրին մէջ կը բռնուի վերաւորուած վիճակի մէջ՝ Շերիֆ Ֆաուդան էլ Հարիթի ձեռքով: Էշրէֆի գոյքերուն մէջ կը գտնեն քսան հազար ոսկի եւ ուղտի բեռ մը հրացաններ եւ ատրճանակներ: Անոր 107 անձէ բաղկացեալ խումբը, բացի հինգէն, ոչնչացուած էր: Ձեթէպպետ Էշրէֆ յանձնուեցաւ անյլիացի զննապետ Ուիլսոնի եւ տարուեցաւ Եգիպտոս, անկէ՝ Մալթա կղզին:

Էշրէֆի հետ զործակցած էին հարիւրաւորներ Թեշքիլաթը Մախսուսէի շարքերէն՝ նախարարներ, Պէհաշաքիրներ, երեսփոխան Ապտուլլահներ, Հիլմիի նման Իթթիհատի քարտուղարներ, Խուլուսիի

նման ոստիկանապետներ, ինչպէս նաեւ էնվերի ղապընկեր, Երրորդ բանակի հրամանատար՝ զօր. Մահմուտ Քեամիլ, որուն բանակատեղին կը գտնուէր, ցեղասպանութեան օրերուն, Թորդուսի մէջ եւ իր հրամանատարութեան տակ էին բոլոր չեթէպետները:

Էրզրումի անկումէն (փետր. 2-15, 1916) յետոյ ցեղասպան զօրավար Մահմուտ Քեամիլ եկած էր Կ. Պոլիս եւ եղած էր խորհրդականը էնվերին: Ան էշրեֆին մօտիկ ծանօթն էր: Էշրեֆի ծանօթ էր նաեւ Մետինէի զինուորական հրամանատարը՝ Ֆախրի փաշա կոչուած գաղանը, որ հրամանատարն էր նաեւ 12րդ Թրքական բանակաթեւին եւ որ 1915ին աւերած էր Զէյթունը եւ Ուրֆան, դառնալով մեծ ցեղասպաններէն մին: Ըստ զնդ. Լորենսի, Ֆախրի «հին մսագործ մըն էր», որ արեան մէջ խեղդած էր Ուրֆայի եւ Զէյթունի հայերը (էջ 53):

1917ին, Զարգարար Ֆախրի Մետինէի մէջ ալ արարներուն Զարդ մը տուած էր, Լոր անոնք փորձած էին Մետինէի պատերէն ներս մտնել: Բայց արարները վերջը յաջողած էին սպաննել Ֆախրիի պահակները, ինչ որ մտատանջութեան մատնած էր Ֆախրին (էջ 95):

Ֆախրի անգամ մը փորձեց Մետինէէն մինչեւ Կարմիր ծովի եզերքը՝ Ենպօ իջնել, բայց հարուածը ստացաւ նախապէս Թուրք բանակի Թնդանօթաձիգ սպայ սուրիացի Րասիմէն եւ Ֆախրիի ոյժերը հնձուեցան (էջ 128): Անգլիական օդանաւերն ալ նեղը դրած էին Ֆախրիի ուժերը եւ ան ստիպուած մեկուսացած մնաց՝ ամփոփուելով Մետինէ քաղաքին մէջ, կիսով քաղցած վիճակի մէջ՝ մինչեւ 1918 Նոյեմբերի զինադադարը, Լոր անձնատուր եղաւ: Անգլիացիները զինք տարին նախ Գահիրէ, արգելափակեցին զինք Քասր էլ Նիլ զօրանոցին մէջ, ապա փոխադրեցին Մալթա, Էշրեֆի մօտ:

Ցաւալի էր որ Էշրեֆի ղեկավարած Թէշքիլաթը Մախսուէի անդամ էին նաեւ մէկ զերմանացի եւ մէկ աւստրիացի զինուորականներ, որոնք նկարուած են Թուրք սփրապործներու կողքին:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմէն վեց ամիս առաջ, Թէշքիլաթը Մախսուէի զրամները կը հայթայթուէին էնվերի հրամանով, Թոփալ Իսմայիլ Հապը փաշա կոչուած զօրավարին կողմէ, որ Իթթիհատի զանձապահն էր եւ եղած էր նաեւ պատերազմական նախարարութեան մէջ, բանակի պարենաւորման ճիւղի պետը:

Առաջին անգամ ըլլալով էնվէր 50 հազար ոսկի տուած էր Էշրեֆի՝ Թէշքիլաթը Մախսուէի գործերուն համար: Յետոյ հայերը կողոպտելով՝ նիւթական լայն միջոցներ ունեցան:

Զինադադարէն ետք, Թուփալ Իսմայիլ Հազզը փաշան ալ, միւս ցեղասպան թուրք իթթիհատական ղեկավարներուն հետ, փախած էր Գերմանիա, ուր պահուած էր երեք տարիէն աւելի, գերման զօրավար Պօնսաութ Ֆոն Շելլենտորֆի տան մէջ: Շելլենտորֆ Թուրքիոյ մէջ գերման Զինուորական Առաքելութեան անդամ էր եւ միաժամանակ էնվերի ընդհ. սպայակոյտի պետն էր: Ան էնվերի հետ կովկասեան ճակատ դացած եւ մասնակցած էր Սարըղամիշի ճակատամարտին, Դեկտեմբեր 1914ին, եւ չարաչար պարտուած:

Գերմանիոյ մէջ իր պաշտպանեալը(*)՝ Թուփալ Իսմայիլ Հազզը 1922ին վերադարձած էր Թուրքիա եւ թշուառ վիճակի մէջ ալ մեռաւ: Թուրք գրողները կ'ըսեն, թէ հրեայ մը թաղեց անոր դիակը (Ճեմալ Գուլթայ, էջ 187):

Էշրէֆ 1917ին արաբներուն դէմ աշխատելու համար էնվերէն ստացաւ 300·000 ոսկի եւ զնաց Մետինէ իր բարեկամին՝ Ֆախրի փաշայի մօտ: Ֆախրի՝ Ուրֆայի ջարդարարը կ'ուզէր, որ Էշրէֆ Եմէն երթայ եւ Իմամ Եահիան եւ անոր կողմնակիցները Մեքքէի Շերիֆ Հիւսէյնի դէմ զինէ: Բայց չյաջողեցաւ, որովհետեւ Մետինէէն 45 մղոն հեռիս, Խայպէրի մէջ՝ Թուրքերը պաշարեցին և իրեն հետ եղող չեթէները սպաննուեցան, իսկ Էշրէֆ եւ ուրիշ չորս անձ վիրաւորուած գերի բռնուեցան: Ապա ձետոտէ տարուեցաւ: Մալթայի մէջ սակայն անգլիացիները անոր յատկացուցին լաւ յարկարաժին մը ամէն դիւրութիւններով:

1920 Մարտ 16ին, երբ Թուրք գլխաւոր ջարդարարները Մալթա փոխադրուեցան, «Վարդալա» զօրանոցին մէջ՝ այդ ոճրադործները կը հաւաքուէին Էշրէֆի մեծ սենեակին մէջ, կը խորհրդակցէին ու կը վիճարանէին: Էշրէֆի բնակարանը իբրեւ ակումբ կը ծառայէր արիւնկղակ իթթիհատական թուրք ջարդարարներուն 1920–1921ին, Մալթայի մէջ:

Թուրք պետութեան ցեղասպանութեան մասին թրջական երկու դահլիճներուն (Սայիտ Հալիմի եւ Թալէաթի) մասին, զինադադարէն վեց օր ետք, Նոյ. 5, 1918էն մինչեւ Դեկտ. 21, 1918, Թուրք սուլթան Վահիդտիին հրամանով լսուեցան Թուրք պետութեան այն բոլոր անդամները, որոնք չէին փախած Գերմանիա: Այն ատեն Տիււանիէի երեսփոխան Ֆուատ պէյ, հեռադրով մը, թրջական Երեսփ.

(*) Զօր. Շելլենտորֆ միակ գերմանացին էր, որ Թալէաթի սպանութենէն յետոյ կարճ զբոսիւմ մը զբեց ի Ուլաստ Թուրքիոյ, գերման «Տօյլէ Ալկէմայնէ Ժայթուկ»ի մէջ, որ Քարգմամբար տպուեցաւ քուրճ քերթերուն մէջ:

Ժողովի քսան հոգիէ բաղկացած քննիչ յանձնախումբին ներկայացուց տասը պարբերութիւններէ բաղկացած Թագրիր-ամբաստանադիր մը այդ զահլիճներուն ղէմ. այդ պարբերութեան 10րդ պարբերութեան մէջ ըսուած է բառ առ բառ .

«Մեմլեքէթ իշինտէ իտարի հերձ ումերձ, եարաթարագ, հիւրիյէթ, ճան, մալ, վէ ըրզա մուսալլաթ՝ պիր տապըմ չեթելերէ մուղահերէթ էտերէք՝ եափըլան Փաճիալարա իշթիրաք էթմիշլէր տիր» : Որուն Թարգմանութիւնն է .— Երկրին ներսը վարչական վերիվայրումներ ստեղծեցին, աղատութեան, կեանքի, սեփականութեան եւ պատիւի վրայ յարձակում գործող չեթէներուն օգնեցին եւ տեղի ունեցած աղէտներուն մեղսակից եղան («Թեշքիլաթը Մախսուսէ», Ճեմալ Գութայ, էջ 72) :

Թալէաթի եւ Սայիտ Հալիմի ղեկավարած պետութեան ժառանգորդ, Թուրքիոյ նախագահ Ճեմալ Կիւրսէլ, վարչապետ՝ Սայիտ Պայրի Իւրկիւպլիւ, Ուաշինկթընի Թուրք դեսպանատան տեղեկատու կցորդ Ալտեմիր Գըլըճ, Գահիրէի Թուրք դեսպանատան գործակատարը կամ Փարիզի Թրքական դեսպանատան մամուլ խորհրդականը՝ Զիա Թուկալ եթէ անգամ մը քննեն Թուրք պետութեան արխիւները, Երեսփոխանական Ժողովի թուղթերը եւ արձանագրութիւնները, Իթթիհատի եւ Թեշքիլաթը Մախսուսէի նիստերուն արձանագրութիւնները եւ յարաբերական թուղթերը, շատ դիւրութեամբ պիտի տեսնեն Թուրք պետութեան կառարած ցեղասպանական ոճիրներուն ահաւորութիւնը եւ նաեւ հայերու ներկայացուցած իրաւունքներուն ու պահանջներուն արդարութիւնը, եւ ստիպուած չեն ըլլար ստայօդ յօդուածներ տեղաւորելու Թերթերու մէջ :

ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ԳՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գործող թրքական Պատերազմական Ատենան չայերու տարալրութեան եւ ջարդերու վերաբերեալ պետական կարեւոր փաստաթուղթերու տրցակ մը ձեռք բերած էր 1919 — 1920ին, հակառակ անոր, որ ղեկավար թուրք ոճրագործները, իրենց փախուստէն առաջ, յաջողեր էին փախցնել, պահել կամ անհետացնել կարեւոր մաս մը վաւերագրեր, արձանագրութիւններ, ծածկագիր հեռագիրներ, տոմարներ, հաշիւներ, փոխանակուած հաղորդագրութիւններ, շրջաբերականներ՝ նախարարութեանց, վալիներու, միւթեսարըֆներու, Թեշքիւթը Մախսուսէի պատասխանատու քարտուղարներու, զինուորականներու, ժանտարմըրիի հրամանատարներու թուղթեր։ Այդ բոլորը կը վերաբերէին չայերու վրայ գործուած ցեղասպանութեան արարքներուն։

Պաշտօնական վաւերագրերու այդ պողութիւնները ըրած են հետեւեալները․—

1․— Ներքին գործոց նախարարութեան մէջ չայերու տարալրութեան ու ջարդերու վերաբերեալ փաստաթուղթերը գողցողներէն մին էր Աղիզ Կէյ, պետական ապահովութեան նախկին տնօրէնը, որ տարած է նաեւ ներքին գործոց նախարարութեան գաղթականներու զետեղման (իսփեանը աշայիր տայիրէսի) թուղթերը։

2․— Իթթիհատի եւ Թեշքիւթը Մախսուսէի թուղթերը անհետացուցած է տոքթ. Նազըմ, Գերմանիա փախչելու միջոցին, գաղտագողի առնելով դանոնք Նուրը Օսմանիէի Կեղրոնէն։

3․— Փոխ-գնդապետ Հիւսամէտտին Կէյը, որ Թեշքիւթը Մախսուսէի պետերէն էր եւ առանձին յարկարաթին մը ունէր պատերազմական նախարարութեան շէնքին մէջ, ուր կը կեղրոնացուէին բոլոր կարեւոր գաղտնի թուղթերուն բնագիրները։

4.— Դատավարութիւնները հազիւ սկսած էին, երբ Պատերազմական Ատեանի քննիչ յանձնախումբը յաջողած էր, բացի մաս մը վաւերագրերէ, ձեռք անցընել նաեւ հարիւրաւոր երդուեալ վկայութիւններ, խոստովանութիւններ, պետական հեռագիրներ, որոնք դատաւորուած էին 296 թղթածրարներու (տոսիէներու) մէջ:

Անատուլուի մէջ բուսած քեմալական իշխանութիւնը, հետզհետէ զօրացած Իթթիհատի ոգին կրող միլիիթներէ, ոչ միայն ազդեց դատավարութեանց վրայ, այլեւ կասեցուց զանոնք: Դատաւոր զինուորականներէն մին բանտարկեցին եւ, ի լրումն ամենայնի, տեղի ունեցաւ պատրաստ տոսիէներու յափշտակումը այդ տարրերուն կողմէ, տանելով վաւերագրերը նախ Պրուսա, ապա՝ Անգարա, ուր թուրք փրոֆեսորները կ'ուսումնասիրէին իրենց գործին գալիք փաստերը եւ զանազան հրատարակութիւններ կը կատարէին անոնցմէ:

Պատերազմական Ատեանի Ապրիլ 27, 1919ի նիստին արձանագրութենէն կը քաղենք հետեւեալ վկայութիւնները.—

«... Հեռագիրներ, փաստաթուղթեր, Թեշքիլաթը Մախսուսէի հաղորդակցութեանց վերաբերեալ կարեւոր մաս մը, ինչպէս նաեւ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԵԴՐՈՆԻ (մերֆէզը ումումի) ամբողջ թուղթերը եւ տոմարները փախցուցած են (աշըրըմըշ տըր): Եւ նոյն իսկ ընդհանուր ապահովութեան տնօրէն ԱԶԻՉ ՊէՅ, Թալէաթի հրաժարեւն առաջ (Սեպտ. 15, 1918), պաշտօնատան մէջ գտնուող կարեւոր տեղեկագիրները, հաղորդագրութիւնները պարունակող տոսիէները, իր հրաժարումէն ետք, առած եւ չէր վերադարձուցած: Այդ մասին պաշտօնական հաղորդադրութիւն մը ստացանք ներքին գործոց նախարարութենէն, նաեւ ունեցանք զրաւոր վկայութիւններ, որոնք կը հաստատեն կարեւոր թուղթերուն գողութիւնը (տոսիէ թիւ 3)»:

Այդ պարագան յիշուած է նաեւ ընդհանուր դատախազի Ապրիլ 12 թուակիր պահանջագրին մէջ (իտտիաքամէ), որ մաս կաղմած է դատական արձանագրութեանց (էջ 5, սիւնակ Բ.):

★ ★

Պատերազմական Ատեանի Մայիս 4, 1919 թուականի նիստին մէջ, էջ 19—20, դարձեալ վաւերագրերու գողութեանց մասին արձանագրուած է հետեւեալը.—

Նախագահը կը հարցաքննէ Իթթիհատի ընդհանուր քարտուղար ՄԻՏՀԱԹ ՇԻԻՔՐԻՆ.—

ՆԱԽԱԳԱՀ .— Իթթիհատ եւ Թերադզը ձեմիյէթը ԹեճեՏՏԻԻՏ կուսակցութեան փոխուելու միջոցին (Նոյեմբեր 11էն մինչեւ Նոյեմբեր 15, չորս օր տեւած էր (Մ. Հ.), Ընդհանուր Կեդրոնին պատկանող բոլոր արձանագրութիւնները եւ զանազան թուղթերը այդ Կեդրոնին անունով փոխանցուեցա՞ն Թեճետաիւտ կուսակցութեան :

ՄԻՏՀԱԹ ՇԻԻԻՔՐԻ .— Բնա՛կանաբար, էֆենտի՛մ : Բայց յետոյ ցաւով իմացայ, թէ տոքթ. Նազըմ պէյի կողմէ առնուեր են անոնք : Պաշտօնեաներէն այդպէս իմացայ(*) :

Դարձեալ պատերազմական ատեանի Մայիս 4, 1919ի նիստին մէջ, էջ 19—20, փաստաթուղթերու գողութեան մասին կը վկայէ նաեւ ԶԻԱ ԿԻՕՔ ԱԼՓ .—

ՆԱԽԱԳԱՀ .— Իթթիհատի եւ Թերադզը կուսակցութիւնը գաւառներու մէջ ի՞նչ կարգի պաշտօնեաներ ունէր :

ԶԻԱ ԿԻՕՔ ԱԼՓ .— Սկիզբէն կեդրոնական մարմինները տեղւոյն վրայ ներկայացուցիչներ կ'ընտրէին : Յետոյ միւֆեթթիշներ (քննիչներ) նշանակուեցան :

ՆԱԽԱԳԱՀ .— Ձեմիյէթին կամ կուսակցութեան տոմարները եւ կարեւոր արձանագրութիւնները փոխանցուեցա՞ն Թեճետաիւտ կուսակցութեան :

ԶԻԱ ԿԻՕՔ ԱԼՓ .— Բնականաբար փոխանցուեցան :

ՆԱԽԱԳԱՀ .— Տեղեկութիւն ունի՞ք, թէ ոչ ենթադրութիւնով կը խօսիք :

ԶԻԱ ԿԻՕՔ ԱԼՓ .— Բնականաբար, Քոնկրէն տէրն էր բոլոր թուղթերուն եւ ամէն ինչի :

ՆԱԽԱԳԱՀ .— Այդ տեսակ կարեւոր թուղթերը տոքթ. Նազըմ պէյի կողմէ փախցուեր են (գաչըրըլմըշ) կ'ըսուի, ճի՞շդ է :

(*) Ոմրագործները, ինչպէս քուր իրազուրիւններէն, մասն այս գաղութեմն տեղեակ են, սակայն կ'ուրամամ եւ կը ստեմ :

ԶԻԱ ԿԵՕԳ ԱԼՓ. — Ե՛ս, ծառանիդ, ընդհանուր քարտուղարու-
թենէն տեղեկացայ, թէ տոքթ. Նազըմ պէյը ձեմիյէթին (Իթթիհատ)
պատմութեան վերարեւելալ թուղթերը ուղեր է եւ ան ալ (քարտու-
ղարը) ըսեր է. «Շատ լաւ, առէ՛ք»: Այդ իրողութեան յետոյ Միտ-
հատ Շիւքրի պէյէն տեղեկացայ: Բայց յետոյ, բանտ մտնելէն ետք
իմացայ, որ տարուած թուղթերէն միւս թուղթերը չեն զատած եւ
բոլորը միասին առած տարած են սնտուկով: Այդ փաստաթուղթերուն
այդ ձեւով հեռացուելուն լուրը ստացայ (դատական արձանագրու-
թիւն, էջ 22(*)):

Թուղթերու անհետացումը՝ փոխ-գնդապետ Հիւսամէտտին էր-
թիւրքի կողմէ. —

ՀԻԻՍԱՄԷՏՏԻՆ պատերազմական նախարարութեան չէնքին
մէջ ունէր առանձինն բաժանմունք մը, Նուրը Օսմանիէի Կեդրոնէն
զատ, ուր կը կեդրոնացուէին բոլոր զաղտնի հաղորդակցութիւնները
(ցեղասպանութեան վերարեւելալ): Թեւէլիաթը Մախսուսէի (չե-
թէական կազմակերպութեան) Նուրը-Օսմանիէի Կեդրոնին մէջ էին
տոքթ. Նազըմ, Աթէֆ, Ալիդ եւ զնդապետ Ճեւատ, որ հաղորդակ-
ցութեանց միջնորդ էր Էնվերի եւ Թեւէլիաթի միջեւ, ինչպէս նաեւ
ուրիշ պաշտօնեաներու միջեւ, ըլլալով մերժեզ ֆոմանտանի (զինուո-
րական կեդրոնական ոստիկանութեան պետ):

Իսմէթ, երբ տակաւին Անատոլու անցած չէր, Մուսթաֆա Քե-
մալի մօտ, պատերազմական նախարարութեան մէջ Էնվերի խորհրդ-
դականն էր: Հիւսամէտտին իր յուշերուն մէջ ըսած էր Իսմէթին, թէ
«Թեւէլիաթի եւ այլ բոլոր զաղտնի թուղթերը տարած-պահած է Իս-
թանպուլ՝ Ֆաթիհի մզկիթի զաղտնի սենեակի մը մէկ անկիւնը, եւ
Իսմէթ ժպտած է Հիւսամէտտինի այս յաջողութեան համար (տե՛ս
«Իֆի Տելրին Փերտէ Արգասը» զրքին մէջ):

(*) Ըլլա՛յ Միտհատ Շիւքրի, ըլլայ Զիա Կեօֆ Ալփ՝ փիլիսոփայ-սոցիոլոկ
ռմրագործը եղած են երկուքն ալ Ընդհանուր Կեդրոնի կարեւոր անդամներէն:
Միտհատ Շիւքրի ընտրուած էր 1908ի, 1911ի, 1916ի եւ 1917ի Իթթիհատի Քոնկրէ-
ներում կողմէ: Մինչեւ 1911 ընդհանուր ֆարտուղարն էր Համի Ատիլ, ամէկ ետք
ընդհանուր ֆարտուղար եղած էր Միտհատ Շիւքրի:

ԶԻԱ ԿԵՕԳ ԱԼՓ Ընդհ. Կեդրոնի անդամ ընտրուած էր 1910ի, 1911ի, 1912ի,
1916ի եւ 1917ի Քոնկրէներում կողմէ: Երկուքն ալ ներկայ եղած էին 1911ի Սելամիկի
Քոնկրէի գաղտնի նիստին, ուր վճռուած էր ոչ-թուրքերու ցեղասպանութիւնը: Այդ
մասին մանրամասնութիւնը՝ հետագային, երբ վերլուծմամ կ'ենթարկեմք Իթթի-
հատի բոլոր Քոնկրէներում արձանագրութիւնները եւ որոշումները:

**Հիւսամէտտին յետոյ անցած է Մ . Քեմալի մօտ , իբր չեթէնե-
րու սպայակոյտի անդամ :**

**Չորրորդ մեծ գողութիւնը տեղի ունեցաւ քեմալիստներու մի-
ջոցաւ : Ծնշում ի գործ դրին Պատերազմական Ատեանին վրայ , դադ-
րեցուցին անոր դատաւարութիւնները եւ յետոյ դատարանին բոլոր
փաստաթուղթերը , տօսիէները փախցուցին Անգարա :**

ԻՆՉՊԵՍ ՏԵՂԵԿԱԳՐՈՒԵՑԱՆ

ԱՊՐԻԼ 24-Ի ԶԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԱՄԵՐԻԿԱ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԻԱ

Թուրքիոյ ամերիկեան դեսպան Հենրի Մորկընթաու Ապրիլ 27 1915ին Կ. Պոլսէն, կէսօրէ ետք ժամը չորսին հեռագրեց Միացեալ Նահանգներու պետական պաշտօնատան. — Թիւ 608. —

«Հարիւրէ աւելի լաւուցոյն դասակարգի հայեր ձերբակալուեցան իրր թէ կանխելու համար յեղափոխական փրփականտը:

«Անոնց մէջ է նաեւ Լեւոն Շիրինկոնը(?), որ Պարսկաստան ծընած եւ ամերիկեան քաղաքացի մըն է, որուն ամերիկեան քաղաքացիութեան դիտակ է Բարձրագոյն Դուռը: Խնդիրը ձեռք առած եմ: Հաւանաբար ատոնց կեանքը վտանգի տակ չէ(?), բայց կը տարադրուին դէպի երկրին ներսերը: Հայերուն դէմ եղած այս շարժումը մաս կը կալմէ ոչ-թուրք բոլոր տարրերու դէմ շարժման, ինչպէս նաեւ ոչ-իթթիհատական տարրերու դէմ: Նշաններ կան որ սիոնականներուն դէմ ալ նոյնը պիտի շարունակուի: Ստացած եմ նաեւ աննըպաստ տեղեկագիրներ հայերու մասին ներքին նահանգներէն: Ես եւ ընկերներս զօրաւոր ջանքեր կը թափենք ծայրայեղութիւնները արգելելու եւ շարժումը կասեցնելու համար»:

Ստորագրուած՝

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴԵՍԱՊԱՆ

Արիսի բաժինի քիւ՝ 867, 4016-58

Վերոյիշեալ հեռադիրը Ուաշինկթըն ստացուած է Ապրիլ 28, 1915 առաւօտեան ժամը 10:30ին:

Այդ հեռադիրն ի պատասխան՝ Մ. Նահանգներու պետական քարտուղար Պրայըն հետեւեալը հեռագրեց Թուրքիոյ մէջ ամերիկեան ղեսպան Մորկընթաուի:—

Ուաշինկթըն, Ապրիլ 29, 1915

կէսօրէ ետք ժամը 5ին

Թիւ 633

Պետական պաշտօնատան Ապրիլ 27 եւ 28-ը 608 Ապրիլ 27ի (պատասխանը) — «Ստիպողաբար պաշտպանեցէք հայերը եւ սիոնականները Թուրք կառավարութեան (ղիմելով):

ՊՐԱՅԸՆ»

Թուրքերու ցեղասպանական գործունէութեան դէմ դիմում կատարած էր նաեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ Նորին Ս. Օծութիւն Գէորգ Ե. Սուրէնեանց, որ յետոյ «ՎՇՏԱԿԻՐ» կոչուեցաւ: Դիմումը կատարուած էր Ուաշինկթըն, ռուսական ղեսպանին խողովակով՝ ամերիկեան պետական պաշտօնատան, որուն վրայ պաշտօնատունը հետեւեալ հեռագիրը ղրկած էր Թուրքիոյ ամերիկեան ղեսպան Մորկընթաուի:—

Արձանագրութեան թիւ՝ 867-4016-58 ա,—

Հեռագրի թիւ՝ 626

Ուաշինկթըն, Ապրիլ 27, 1915

կէսօրէ ետք ժամը 7ին

«Ռուսական ղեսպանը մեր ուշադրութեան յանձնեց կոչ մը Հայ Եկեղեցւոյ Կաթողիկոսին կողմէ, որպէսզի ամերիկեան կառավարութիւնը իր բարեացակամ ծառայութիւնը ընծայէ Թուրք կառավարութեան մօտ՝ արգիլելու համար Թուրքիոյ հողամասին վրայ գտնուող ոչ-պատերազմիկ հայերուն ջարդը:

«Կը հաճիք այս խնդիրը ուշադրութեանը յանձնել կառավարութեան եւ ստիպողական ազդու միջոցներ ձեռք առնել հայերու պաշտպանութեան համար, ուրիշ կրօններու պատկանողներուն դէմ բռնադատութիւն ընող ձեռքերէ: Ռուսական ղեսպանը ուշադրութիւն հրաւիրեց սա իրողութեան վրայ, որ ռուսական հողի վրայ գտնուող բազմաթիւ իսլամները կրօնական հալածանքներէ բոլորովին զերծ են:

Ստորագրուած՝

ՊՐԱՅԸՆ»

Այնպէս կը թուի թէ մինչեւ Փետրուարի (1915) երկրորդ կիսուն՝ ոչ Ուաշինկթընի պետական պաշտօնատունը եւ ոչ ալ Կ. Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանատունը տեղեկութիւն չունին հինգ ամիսներէ ի վեր թրք. ջարդարարական կազմակերպութիւններու՝ թեշ-քիլաթը Մալսուսէի ճնշիչ զործունէութեան մասին, թուրքերու գաղտնի զործելակերպին պատճառով, երբ դեսպանը իր հեռագրին մէջ կ'ըսէ, թէ «հրեաները եւ քրիստոնեաները պաշտպանուած են»:

Պետական պաշտօնատան հեռագիրը՝
Դեսպան Մորկընթաուի (Թուրքիա)
Արձանագրութիւն քիւ 367.116-309

Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր

Ուաշինկթըն, Փետր. 18, 1915

կէսօրէ ետք ժամը 7ին

Թիւ 397.— Տեքըրը հեռագրեց ծովային պաշտօնատան խողովակով, որ Սուրիոյ եւ Պաղեստինի մէջ հրեաներուն դէմ զօրաւոր հակառակութիւն կայ: Վտանկը կրնայ պայթիլ որեւէ ժամանակ՝ անձի եւ սեփականութեան կորուստ պատճառելով: Զեզի կը հրահանգենք, որ թուրք կառավարութեան միջոցով հրաման տրուի քաղաքային եւ զինուորական պաշտօնեաներուն, որ եթէ Պաղեստինի եւ Սուրիոյ մէջ ջարդեր ըլլան հրեաներու եւ քրիստոնեաներու դէմ՝ պատասխանատու պիտի բռնուին կեանքի եւ սեփականութեան համար: Ասիկա կը պահանջուի անմիջապէս:

ՊՐԱՅԸՆ»

Ասոր ի պատասխան ամերիկեան դեսպան Մորկընթաու հետեւեալ հեռագիրը կը ղրկէ պետական քարտուղարին.—

Արձանագրութիւն քիւ 307.116-298

Կ. Պոլիս, Փետր. 20, 1915, կէսօրէ ետք ժամը 5ին,
(որ Ուաշինկթըն ստացուած է Փետր. 21
առաւօտեան ժամը 10ին)

Թիւ 430.— Պատասխան Զեր 397 թիւին.— Պարունակութիւնը հաղորդած եմ ներքին զործոց նախարարութեան, որ կ'ըսէ թէ «պատճառ չկայ մտահոգուելու հրեաներու եւ քրիստոնեաներու համար: Սեփականութիւնները պաշտպանուած են»: Թէեւ ես, Զեր հրահան-

զին համաձայն, Բարձրագոյն Դուռնէն պահանջեցի հրահանգներ ղրկել Սուրբոյ եւ Պաղեստինի իշխանութեանց»:

Ստորագրուած՝
ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴԵՍՊԱՆ»

Ապրիլ 24ին մտաւորականներու ձերբակալութեանց առթիւ ղերման դեսպան Վանկէնհայմի բռնած դիրքը:—

Ան նախ կը հեռագրէ Ապրիլ 28, 1915ին, Կ. Պոլսէն Էրզրումի փոխ-հիւպատոս Շոյպնըր Ռիյէթըրին, թէ «այստեղի (Կ. Պոլսոյ) թուրք իշխանութիւնները բազմաւաւր ակամաւոր հայեր ձերբակալեցին եւ դէպի Անատոլիոյ ղրկեցին, յայտնելով, թէ հայերը յեղափոխական շարժում ցոյց տուած են»:

Ասոր ի պատասխան՝ Ապրիլ 21 — Մայիս 4, 1915ին հիւպատոս Շոյպնըր կ'ըսէ թէ Էրկու հարիւր հայեր ալ ձերբակալուեցան (Էրզրումի մէջ):

Ապրիլ 24ի ձերբակալութեանց մասին ղերման դեսպանը հազիւ բարեհաճեր էր իմացնել Պերլին վեց օր յետոյ, նամակով մը Ապրիլ 30, 1915ին՝ աւելցնելով նաեւ, որ «Մայիս 4, 1915ին Էրզրումի հայերու մեծ գիւղերուն ժողովուրդը կը տարագրուի եւ թրքական ղաղթականներ կը հաստատուին հոն»:

Թուրք թերթերու մէջ հրատարակուած հայոց տարագրութեան օրէնքը, որ կը կրէր Մայիս 14, 1915 թուականը, և դեսպանին նամակը ցոյց կու տան, որ օրեր առաջ արդէն տարագրութեան սկսուած և զործադրուած էր, ուրեմն այդ օրէնքէն առաջ ղրկուած կային գրաւոր կամ բերանացի հրահանգներ և ղերման դեսպանն ալ լուր չունի:

Մայիս 12, 1915 թուակիր թրքական ծածկագիրը հեռագիր մը ցոյց կու տայ որ տարագրութիւնը արդէն զործադրուած էր ատկէ առաջ: Նախապէս հրահանգ ղրկուած ըլլալու էր, որ ծածկագիրը կ'ըսէ, թէ «հայերէ պարպուած գիւղերուն անունները եւ անոնց (հայերուն) ղրկուած տեղերը իմացուցէք»:

Այս բոլոր ոճրագործական արարքներուն դէմ հետեւեալ բողոքագիրները տրուեցան թուրք կառավարութեան:—

Հեռագիր՝ Ֆրանսայի ամերիկեան դեսպան Շարփի կողմէ:—

Ուաշինկթընի պետական պաշտօնատան

Արձ. տոմարի քիւ 867.4016-67

Փարիզ, Մայիս 28, 1915, առաւօտեան ժամը 11ին, որ ստացուած է նոյն օրը, Էրեկոյեան ժամը 8ին:—

Թիւ 796.- Արտաքին զործոց նախարարութենէն (Ֆրանսական) ճիշդ հիմա ստացայ ծանուցագիր մը, որ կը փոխանցէր հաղորդագրութիւն մը, խնդրելով որ հաղորդուի ստիպողաբար օսմանեան կառավարութեան հետեւեալը.-

«Մայիս 24.- Մօտաւորապէս ամիսէ մը ի վեր Հայաստանի թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդները կը ջարդեն հայերը, մեղսակցութեամբ եւ յաճախ օժանդակութեամբը տեղական իշխանութիւններուն: Նման ջարդեր տեղի ունեցած են (նոր թուականով) Ապրիլի կէսին, Էրզրումի, Դերջանի, Ակնի, Վանի, Մուշի, Սասունի, Զէյթունի եւ Կիլիկիոյ մէջ: Վանի մօտ հարիւր զիւղերու հայերը սպաննուած են: Այդ քաղաքին մէջ հայերը պաշարուած են քիւրտերու կողմէ: Միաժամանակ Կ. Պոլսոյ օսմանեան կառավարութիւնն ալ կը չարչարէ խաղաղ եւ անվնաս հայերը»:

«Նկատի ունենալով, որ թուրքիոյ այս նոր ոճիրները կը դործուին մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ, դաշնակից կառավարութիւնները հրապարակաւ կը յայտարարեն Բարձրագոյն Դրան, որ անձնապէս պատասխանատու պիտի նկատեն այս ոճրագործութիւններուն համար օսմանեան կառավարութեան բոլոր անդամները եւ անոնց բոլոր գործակալները, որոնք մասնակից են այդ ջարդերուն:

Ստորագրուած՝

ՇԱՐՓ (դեսպան)»

Վերոյիշեալ հեռագիրը պետական պաշտօնատան կողմէ ղրկուած է (Կ. Պոլիս) և կրկնուած է 715 թիւով ալ Մայիս 29, 1915ին:

Կ. Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանը, երեք շաբաթ ետք, հետեւեալ պատասխանը կու տայ.

Կ. Պոլիս, Յունիս 18, 1915, երեկոյեան ժամը 6ին.-
Ուաշինկթընի մէջ ստացուած Յունիս 21, առաւօտեան ժամը 8.30ին:

«Պետական պաշտօնատան (Ուաշինկթըն),

778.- Զեր 715 թիւ հաղորդագրութիւնը Յունիս 3ին փոխանցեցի վարչապետին, որ ցաւ յայտնեց, թէ անձնապէս պատասխանատու կը բռնուի և մերժեց օտար կառավարութիւններու միջամտութեան փորձը՝ թուրք կառավարութեան դերիշխան իրաւունքներուն դէմ՝ հայ հպատակներուն մասին: Մինչդեռ հայերու դէմ հալածանքը աւելի կը սաստկանայ: Երեք ականաւոր երեսփոխաններ Զաճրպ (Զօհրապ),

Վարդ (Վարդգէս), Պրենտի(*), Զրաճեան ձերբակալուած են: Քսան հայեր հրապարակաւ կախուեցան՝ Թուրքիան բաժնելու դաւադրութեան ամբաստանութեամբ: Ուրիշ կախաղաններ ալ պիտի հետեւին ասոնց: Իմ կատարած պաշտօնական ջանքերս, յաճախակի եւ պնդումով, թեթեւցնելու չարիքները, ձախողած են եւ չեն կրցած ետ կեցընել զիրենք իրենց ընթացքէն, որ կը ջանան արդարացնել զինուորական անհրաժեշտութեան հիմունքով:

Ստորագրուած՝
ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴԵՍՊԱՆ՝

Բայց ատկէ՝ աւելի գէշը կայ: Ուաշինկթընի պետական պաշտօնատունը դեսպան Մորկընթաուին ղրկած է հինգ ուրիշ հեռագիրներ եւս, Հոկտեմբեր 9, 1915էն առաջ, որոնց թիւերն են 973, 974, 972, 1010 եւ 1028, եւ հաւանաբար բոլորն ալ հայերու տարագրութեան կապակցութեամբ են և հայերուն ի նպաստ: Եւ դեսպան Մորկընթաու կը յայտնէ պետական պաշտօնատան Հոկտեմբեր 9, 1915 թիւ հեռագրով, որ վերոյիշեալ հինգ հեռագիրները չէ ստացած: Թալէաթ-ին-վերեան Թուրք կառավարութիւնը Ուաշինկթընի պաշտօնատան այդ հեռագիրներն ալ նկատեր է «լքեալ գոյք» և «եւ-երթանք» ընելով զըրպաներ է (այդ հեռագիրներու կորուստի մասին տեսնել Ֆորէյմ Ռիլէյշըմս ալ տը Եունայթըտ Սթէյթս, 1915 Սըփլըմենթ, էջ 989):

Կարճ խօսքով, ամերիկեան պաշտօնական հինգ հեռագիրներն ալ, հայերուն բախտակից դառնալով, թաղուած են ջարդարարներու դարակներուն մէջ:

Դաշնակից պետութեանց այդ ծանուցագրի օրերուն, «ԴՐՕ-ՇԱԿ» խմբագրութիւնն ալ «Ոճրագործները անձնապէս պատասխանատու բռնելու մասին» խորագրով հաղորդագրութիւն մը ղրկած էր Թրքական կառավարութեան:

Ապրիլ 24ի ձերբակալութիւններուն մասին գերման դեսպանը հետեւեալը գրած է վարչապետ Պեթման Հոլլիվեկին՝ Ապրիլ 30 թուականով (1915) .

«Շաբաթ գիշեր, որ հետեւեալ օրը Կիրակի է, Ապրիլ 25, 1915, եւ Երկուշաբթի, Ապրիլ 26ին ձերբակալուեցան հինգ հարիւր ան-

(*) Հեռագրին մէջ անուններու տառասխալներուն կամ բոլորովին այլափոխուելուն պատճառը թրքական հեռագրատան պաշտօնեաներուն կազմէ դիտումնաւոր է կամ անգիտութեան հետեւանք է: Պրենտին՝ Պոյաճեանն (Համբարձում) է:

ձեր, բժիշկներ, հրապարակագիրներ, գրողներ, հոգեւորականներ եւ քանի մը երեսփոխաններ: Դաշնակցութեան օրկանը՝ «Ազատամարտ» փակուեցաւ: Զերբակալուածներէն շատեր դաշնակցական են: Շատերը հետեւեալ օրը ղրկուեցան Փոքր Ասիոյ խորերը: Այս ձերբակալութեանց համար զրոյցներ չըջան ըրած են, թէ հայ տուներու եւ եկեղեցիներու մէջ պայթուցիկներ, ումբեր եւ զէնքեր գտնուած են եւ թէ հայերը, թաղաւորի գահակալութեան օրը, Ապրիլ 27, 1915ին, մտադիր էին օդը հանելու Բարձրագոյն Դուռը եւ պաշտօնական չէնքերը(?) :

Գերման դեսպանը կը շարունակէ .—

«Երբ Պատրիարքը դիմեց ձերբակալութեանց պատճառը հասկընալու՝ վարչապետը եւ ներքին գործոց նախարարը ըսին, թէ պետութեան ապահովութեան համար ազդեցիկ անձնաւորութիւնները կը հեռացնեն մայրաքաղաքէն :

«Իսկ գերման դեսպանատան թարգմանին ալ ըսած են որ «կրօնական համայնքները առանձին քաղաքականութիւն կ'ընէին: Ասկէ ետք միմիայն թրքական քաղաքականութիւն պիտի ըլլայ, եւն.» :

Թրքական ստալսուութիւնները հասկնալի են, բայց գերմանական անտարբերութիւնը եւ արեւի նման պայծառ իրողութիւններ թրքական ակնոցով տեղեկագրելն ալ, ոչ բողոքի ձեւով, դատապարտելի է :

Թուրք կառավարութիւնը իր դործադրած ցեղասպանութիւնը վարագուրելու համար Մայիս 14-27, 1915ին թերթերու մէջ տպագրել տուած էր հետեւեալը .—

ՀԱՅԵՐԸ ՏԱՐԱԳՐԵԼՈՒ ԵՒ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՈՐՈՇԱԾ ՎԱՅՐԵՐ ՂՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ՕՐԷՆՔ

Յօդ. 1.— Զօրաշարժի ժամանակ, բանակի, բանակաթեւի եւ զօրարաժիւի հրամանատարները եւ ասոնց փոխանորդները եւ անկախ շրջաններու հրամանատարներ, երբ տեսնեն, որ որեւէ կերպով կառավարութեան հրամաններուն, երկրի պաշտպանութեան, հանրային կարգի պահպանութեան մասին ձեռք առնուած կարգադրութիւններուն արգելք կ'ըլլան կամ զէնքով յարձակում կամ դիմադրութիւն կ'ընեն, անմիջապէս, ղինուորական ուժով սոսկալի կերպով պատժեն, եւ դիմադրութիւնը հիմէն ոչնչացնելու արտօնուած եւ պարտաւորուած են :

Յօդ. 2.- Բանակի, անկախ գոլ-օրտուի եւ զօրաբաժինի հրամանատարները, զինուորական պահանջմանց համաձայն, եթէ լրտեսութիւն կամ դաւաճանութիւն տեսնեն, գիւղերու եւ քաղաքներու ժողովուրդը, առանձինն կամ հաւաքարար, ուրիշ տեղեր կրնան զըրկել եւ բնակեցնել:

Յօդ. 3.- Այս օրէնքը հրատարակութեան թուականէն գործադրելի է:

13 Բէնէպ 1333

Մայիս 14, 1331-1915

Թրք. գիրք էջ 237-238

Լեփսիուս, էջ 78:

Վերոյիշեալ «օրէնք» կոչուած շնական ապօրինութիւնը միայն մէկ մասն է պաշտօնական եւ դադտնի շրջաբերականի մը, մանիշակագոյն մելանով, բաղմադրուած եւ պատերազմական նախարարութեան կողմէ զրկուած ծովային նախարարութեան, ինչպէս նաեւ միւս նախարարութիւններուն: Շրջաբերական մը, որ իր ամբողջական բընադրին մէջ կը բաղկանար ութ յօդուածներէ եւ էսքաք (պետական դադտնիք) վերնադիրը կը կրէր: Հրատարակուած մասերն են յօդ. 1, յօդ. 2, յօդ. 3ը՝ յօդուած 8րդ է շրջաբերականին մէջ: Յօդ. 3ը, 4ը, յօդ. 5ը, յօդ. 6ը եւ յօդ. 7ը հրատարակուած չեն: Որովհետեւ շրջաբերականի այդ թուականին (Մայիս 22, 1915) Հայաստանի բոլոր քաղաքները տակաւին տարադրուած չէին: Միայն զիւղերը տարադրութեան մէջ էին: Յօդ. 3ը կը հրահանուէր տարադիր հայերուն տունները զրաւել եւ յատկացնել թուրք սպաներու, յօդ. 4ով հայոց տունները յատկացնել վիրաւորուած կամ սպաննուած զինուորականներու ընտանիքներուն, այրիներուն եւ որբերուն, եւ 5րդ, 6րդ եւ 7րդ դադտնի յօդուածներով ալ կը հրահանուէր հայերուն տունները եւ սեփականութիւնները յատկացնել թուրք մուհաճիրներուն:

Հայոց կալուածներու զրաւման և թուրքերուն բաշխումի հրահանգը դարձեալ պատերազմական նախարարութեան կրկնուած էր դադտնի գրութեամբ մը, Օգոստոս 11, 1915 (1331) թուակիր, աւելցնելով նաեւ հետեւեալը, թէ «թուրք նահատակ, զերի, վիրաւոր կամ հիւանդութենէ մեռնողներուն ընտանիքներուն ալ ձրիօրէն տալ հայերու լքեալ սեփականութիւնները, բնակութեան համար»: Այսինքն աւաղակութիւն մը՝ պետական միջոցներով: Այդ գրութիւնները չեն հրատարակուած, ըլլալով էսքաք (դադտնի): Տարադրութե-

նէն առաջ սեփականութեանց տիրանալու եւ բաշխելու որոշումը կայացեր է նախապէս :

Ոճրային ծածկադիրներու թիւը մինչեւ Յունուար 23, 1916 853ի հասած էր : Կան նաեւ հեռագիրներ մանուկներու եւ զինուորներու սպանդի եւ թրքացումի մասին : Կան նաեւ զերմաներէն հեռագիրներ , զինուորներու եւ հայ սպաներու սպանդի մասին :

«Հանրային ապահովութիւնը խանգարողները» ոչ թէ հայ խաղաղ, զոհաբերող բնակչութիւնն էր , այլ ուղղակի թուրք կառավարութիւնը իր ամբողջ կազմով , իր մարդասպանական հրահանգներով եւ քայլերով :

ՏՐԱՊԵՉՈՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅԵՐՈՒ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Տրապիզոնի նահանգը, 1914 Յունուար 26 — Փետրուար 7 թուականին, Թուրքիոյ և Ռուսիոյ միջեւ ստորագրուած հայկական բարենորոգումներու համաձայնագրով, Դրդ նահանգն էր հայկական վեց նահանգներուն հետ, և Արեւմտեան Հայաստան այդ համաձայնագրով կը բաժնուէր Հարաւային և Հիւսիսային երկու շրջաններու։ Հիւսիսային շրջանին մէջ էին Տրապիզոնը, Էրզրումը, Պարբերդը և Սեբաստիան, իսկ Հարաւային շրջանին մէջ էին Վանը, Պիթլիսը և Տիարպեքիրը։ Հիւսիսային շրջանի բարեկարգիչը (ընդհ. քննիչ) պիտի ըլլար հոլանտացի Վեսթհենկը և Հարաւային շրջանինը՝ գնդ. Հոֆը (նորվեկիացի)։

Սակայն, այդ համաձայնագրէն առաջ, զրեթէ չորս տարինէրու ընթացքին քիւրճիկութեան փրոփականտ կը մղուէր՝ ձուլելու համար թրքութեան մէջ երկրին ոչ-թուրք տարրերը (քրիստոնեայ կամ իսլամ), ծրագիր, որուն զործադրութեան ձեռնարկուեցաւ խըստութեամբ 1914-18 տարիներուն։

Տրապիզոնի նահանգը երկար պանանի մը ձեւով փռուած է Սեւ ծովի հարաւային եզրերին վրայ, 474 քլմ. երկարութեամբ և 74 քլմ. լայնութեամբ, Պարթումի հարաւէն սկսելով մինչեւ Սամսոնի արեւմուտքը՝ Ալաշամ։

Նահանգը 1914ին ունէր 4 սանճագներ (լիւա, գաւառ), որոնք բաժնուած էին 22 գազաներու (ղաւառակ)։ Մ. Քեմալ ջնջեց վարչական ձեւը, սանճագները վերածեց վիլայէթի և թաթարական բառով սանճագը կոչեց իլ և գազան՝ իլէէ։

Վարչական վերին պաշտոնեան էր վալիճ՝ նահանգի համար, 4 սանճագներուն՝ 4 միւքետարըփներ եւ 22 գազաներուն՝ 22 գայմագամներ: Այդ թիւերը անփոփոխ էին 1915ի հայոց տարագրութեան օրերուն: Վալին էր Ճեմալ Աղմի, իսկ Սամսունի (Ճանիկի սանճագին) միւթեսարըֆն էր Նեմմի պէյ:

Տրապիզոնի նահանգի հայ բնակչութիւնը 1882ին 120·000 էր (տես Մարսէլ Լէառ, էջ 59 եւ Ասատ Ուրասի թուրքերէն զիրքը՝ էջ 139):

1882էն գրեթէ 30 տարի ետք, Օրմանեան Սրբազան, 1911ին Տրապիզոնի նահանգի հայերուն թիւը ցոյց կու տայ 63·500, 4 սանճագներուն մէջ (Տրապիզոն, Ճանիկ, Կիւմիւշխանէ եւ Րիզէ (Լազիստան)): Այդ թիւը կարելի է նկատել նուազագոյնը, քանի որ Օրմանեան որեւէ ժամանակ դիտական կերպով հայոց զանազան թուականներու աճման եւ նուաղման թիւերը նկատի ունեցած չէ: Տրապիզոնի նահանգի հայերուն թիւը 90·000 նկատել ճշմարտութեան մօտ է:

Տրապիզոնի նահանգի հայ դպրոցներու թիւն էր 1901—1902 դպրոցական չրջանին՝ 74, Երկսեւ աշակերտութեան թիւը՝ 5·003 եւ ուսուցիչներու թիւը՝ 153: Անշուշտ 13 տարի ետք այդ թիւերը աւելի մեծցած էին, գոնէ 25 առ հարիւրով:

Տրապիզոնի նահանգին մէջ հայ լուսաւորչականներու եկեղեցիներուն թիւն էր 78 եւ 3 վանքեր, մինչ Օրմանեան եկեղեցիներուն թիւը ցոյց կու տայ 73 (5 պակաս):

Տրապիզոնի առաջնորդն էր Թուրեան եպոս. եւ Սամսունին՝ Կիւրինցի Զաւէն եպոս.:

Օտար հիւպատոսները հայերու թիւը Տրապիզոնի նահանգին մէջ ցոյց կու տան կլոր թիւով 60·000: Իսկ թուրք կառավարութիւնը, ինչպէս ամէն նահանգի մէջ, հայերուն թիւը միշտ պակաս ցոյց կու տայ քաղաքական հաշիւներով: Մենք կը տեսնենք յետոյ Թուրքերու տուած թիւերն ալ, հեռադրուած՝ ներքին զործոց նախարարութեան կողմէ տարադրութեան ընթացքին, 1915 Յուլիսի վերջը:

Համալիսարհային Ա. պատերազմը սկսելէն առաջ, 1912—13 տարիներուն, արդէն կային բազմաթիւ չեթէական խումբեր, որոնք չէին կաղմալուծուած մինչեւ 1914ի պատերազմը: Այդ ոյժերը շարժեցան դէպի հայկական նահանգները, ատոնց վրայ հետզհետէ աւելնալով բանտերէ արձակուած արիւնարբու մարդասպանները: 1914 Հոկտեմբերին եւ Նոյեմբերին այդ չեթէներուն կեդրոնը եղած էր Տրապիզոն: Հոն էին հաղարապետ Եսպուլպ Ճեմալ՝ Էնվերի բարեկամը, 1903ին Հարպիյէի վարժարանէն ելած կատաղի եւ անզուսպ տղայ

մը, որ իր տրամադրութեան տակ ունէր 2·000 չեթէններ: Ատոնց միացած էին Ռիդա պէյի չեթէնները: Ատոնց կ'ընկերանար զերման գնդապետ մը:

Սեւ ծովի եզերքէն, Րիդէի վրայով՝ անցան Խոփա եւ, ռուսական հող մտնելով, յառաջացան մինչեւ Արտանուշ՝ Նոյեմբեր 1914ին եւ Ջարդեցին հայերը: Նպատակ ունէին Կովկասի վրացիները եւ իսլամները ապստամբեցնել Ռուսիոյ դէմ: Այդ ատեն ասոնց հետ էր նաեւ Պէհաէտտին Շաքիր եւ, երբ պիտի երթային Արտահան, հանդիպեցան ռուս կազաքներու, որոնք Ջարդեցին թուրքերն ու չեթէնները եւ տեղացի թուրքեր փախան նոյն ճամբաներով, Սեւ ծովի եզերքէն մինչեւ Տրապիզոն: Գերման զնդապետը հրաժարեցաւ այս ականոն չեթէններու գործելակերպէն: Չեթէական այս գործունէութեան մասին տեղեկութիւններ կան Թեշքիլթար Մախսուտէի մէկ ուրիշ պետերէն Սուլէյման Ասքերիի «Յաւշեր»ուն մէջ:

Կազաքներու կատարած այս ջարդին ունէ հայ կամաւոր կամ զինուոր մասնակցած չէր: Պէհաէտտին Շաքիր Կ. Պոլիս վերադարձաւ, յետոյ կրկին էրզրում գալու համար, նոր ծրագրով մը, կեդրոնը հաստատելով էրզրումի մէջ: Վերադարձաւ 1915 Մարտի սկիզբը:

1915 Ապրիլ եւ Մայիս ամիսներուն՝ Տրապիզոն քաղաքին եւ չրջանին, ինչպէս նաեւ Սամսոնի մէջ ձերբակալութիւններ եղան ականաւոր հայերու եւ բանտարկուեցան՝ նման միւս նահանգներու մէջ եղածին:

Տրապիզոնի մէջ բանտարկուածներուն թիւն էր 250, իբր թէ հայեր էրկենէս կոչուած վայրի մը մէջ թուրք կրօնաւոր մը սպաններ են: Յերիւրածոյ պատմութիւն մը, զրդուելու համար թուրք խուժանը:

Ձերբակալուածներէն 42 ականաւոր առեւտրականներ, հնչակեաններ, դաշնակցականներ, որոնց մէջ էին նաեւ Հ. Յ. Դ. Կ. Կ. ի անդամները, Յունիս 11, 1915, Հինգշաբթի դիշեր փոխադրուեցան, կապուած վիճակի մէջ, Տրապիզոնի արեւմուտքը, 7 մղոն հեռու Փլաթանա քաղաքը (Ագէհպատ), ուր կը սպասէին 2 առաքաստանաւեր, մին պարապ, միւսը՝ լեցուն, սպառապինուած զինուորներով եւ ոստիկաններով: Կալանաւորները մաս առ մաս կը լեցնեն առաքաստանաւին մէջ եւ մէկ առ մէկ կը սպաննեն ու դիակները կը թափեն Սեւ ծովուն մէջ: Փլաթանայի մօտ Յունիս 11, 1915ին սպաննուած և ծովը թափուած 42 անձերուն մէջ Տրապիզոնի Հ. Յ. Դ. Կ. Կոմիտէի անդամներն էին.

Սեղրակ Եսայեան (ատենապետ), Բիւզանդ ձերմակեան, Վրէժ Գասպարեան, Շահէն Աղապարեան (քարտուղար), Փիլոս Զաքարեան, Արշակ Պետրոսեան, Գառնիկ Ճիզմէճեան, հնչակեաններէն՝ Հրանդ Մալխասեան եւ ուրիշ ղեկավարներ :

42էն միայն մէկ անձ, յաղթանդամ ոռոսահայ մը՝ Վարդան անունով՝ պիտիէն ծանրապէս վիրաւորուած, ծովամոյն եղած, բայց կրցած է լողալով ծովկերք ելլել եւ զաղտապողի հասած է Տրապիզոն, հիւպատոսարան մը, կիսով խելաւարած՝ միայն յայտնելով «պո՛ւմ, պո՛ւմ» բառը, այսինքն՝ իր ընկերակիցները «սպաննուեցան եւ ծով թափուեցան» :

Հիւպատոսարանէն դուրս զալէ ետք, կրկին կը ձերբակալուի եւ իբր հիւանդ կը փոխադրուի Թրքական թաղապետական հիւանդանոցը, ուր կը մեռնի հետեւեալ օրը : Թրքական հիւանդանոցի հայ հիւանդները կը թունաւորուէին :

42 աղանաւոր տնձերու այդ սպանդէն 2 օր ետք, Յունիս 13, 1915, Շարաթ օրը, կը հրապարակուի հրամանագիր-փաստաթուղթ մը, որով Տրապիզոնի նահանգի ըռլոր հայերուն կը հրամայուի պատրաստ ըլլալ մեկնելու 5 օրէն : Հրամանագիրը կը փակցուի պատերուն վրայ, կը հաղորդուի նաեւ ոստիկաններու միջոցաւ : Բոլոր թաղերը շղթայի տակ կ'առնուին հեծեալ ոստիկան-զինուորներու կողմէ, քաղաքին մէջ երթիկսկսթիւն եւ հաղորդակցութիւն կ'արդիւրին :

Այդ օր Տրապիզոնի մէջ կային 14.000 թուրք զինուորներ եւ 1000է աւելի ոստիկաններ եւ ոստիկան-զինուորներ :

Այդ հրամանագիրը լոյս տեսած է նաեւ վիլայէթի տպարանէն, «Թրապիզոնտա Մեշվերէք» կոչուած պետական թերթին 4րդ էջին վրայ, Յունիս 14, 1915 թիւով :

Տրապիզոնի հայութեան ցեղասպանութեան օրերուն, Յունիս 13, 1915ի օրը, պատերուն վրայ փակցուած եւ ոստիկանութեան միջոցով ալ դրաւոր եւ բերանացի կերպով հաղորդուած այդ հրամանագրին թուրքերէն ընտարին լուսանկարը մեր ձեռքին տակ է : Տառացի թարգմանութիւնը կու տանք առաջին անգամ ըլլալով հայ կամ օտար մամուլի մէջ :

Բ Ն Ա Գ Ի Ր Ը

«Օսմանեան տարրերու մէկ մասը կազմող մեր հայ հայրենակիցները, շատ տարիներէ ի վեր արտաքին թելադրութեանց արդիւն-

քը եղող յոռի եւ կարգը խանգարող կարգ մը գաղափարներէ տարուելով, իրենց հանդիստին եւ շահերուն հետ մէկտեղ օսմանեան երկրին (միւլք) եւ միւս հայրենակիցներուն ալ հանգիստը եւ հանգարտութիւնը խանդարած եւ մահաւանդ հայ համայնքն ալ (էրմենի ճեմաթը) նոյնպէս մեր թշնամիներուն միանալու համարձակութիւնը ունեցած է, եւ երկրին (միւլք) ապահովութիւնը, հանդարտութիւնը եւ խաղաղութիւնը եւ թէ հայ համայնքին ալ գոյութեան տեւականութիւնը եւ ապահովութիւնը պահպանելու համար, մեր պետութիւնը (տեւեթիմիզ) հարկադրուած է արտասովոր միջոցներ ձեռք առնել եւ զոհողութիւն ընել, եւ մինչեւ պատերազմի վերջաւորութեան, բնակեցնել եւ զետեղել (քեմեֆֆիւն վէ իգամէք) զանոնք ներքին նահանգներու մէջ, կանխապատրաստուած իրենց վայրերը զրկել ստիպուած ըլլալուն, բոլոր օսմանցիները ստորեւ գրուած հրահանգներուն, տառացի կերպով, հնազանդ գտնուիլնին կը հաղորդուի վճռական կերպով:—

1.— Բոլոր հայերը, հիւանդները բացառութիւն ըլլալով, այս հաղորդաւորութեան թուականէն 5 օր ետք ժանտարմբիի (ոստիկան-դինուորներու) հսկողութեան տակ, գիւղերը եւ թաղերը կարգաւ եւ ամբողջութեամբ, պարտաւորուած են հեռանալ (իրենց բնակավայրերէն):

2.— Թէեւ (հայերը) իրենց ճամբայ ելած ժամանակ ազատ են իրենց փափաքած շարժուն ստացուածքները միասին տանելու, սակայն արդիւրած են ծախելու անշարժ կալուածները եւ հողերը, եւ յաւելեալ կարասիները եւ գոյքերը, եւ կամ ասոր—անոր մօտ (շոււնըն—պուընըն եանընա) ձգելու: Որովհետեւ այս բաժանումը ժամանակաւոր ըլլալով, իրենց անշարժ կալուածներուն նման, հետեւին չեն կրնար տանիլ, եւ այդ շարժական յոյքերը պիտի զրուին ապահով եւ հաստատուն չէնքերու մէջ, եւ պիտի պահուին կառավարութեան հրահանգութեան տակ: Եւ երբ անոնք վերադառնան, իրենց պիտի վերադարձուին: Այս պատուէրին հակառակն ըլլալով, (հայոց) շարժուն գոյքերը կամ անշարժ կալուածները զնոյնները կամ ծախողները եւ կամ պահելու համար առնողները Պատերազմական Ատեանի պիտի յանձնուին: Միայն թէ բանակին կարեւոր յոյքերը, համաձայնութեամբ, կառավարութեան ծախել կարելի է:

3.— Ճամբու ընթացքին անոնց հանդիստը ապահովելու եւ անոնց վրայ առանց յարձակում գործելու եւ ապահով կերպով իրենց ժամանակաւոր բնակավայրերը հասցնելու միջոցները պատրաստուած են:

4.— Հայ համայնքին մէկ կամ մէկ քանի անդամին սեփական- նութեան, կեանքին կամ պատիւին վրայ յարձակում գործողներուն դէմ զէնք պիտի գործածուի ընկերացող զօրախումբերուն (միւֆրէզէ) կողմէ և ողջամբ ձերբակալուելով Պատերազմական Ատեանին պիտի յանձնուին՝ մահաւճիւ տրուելու համար :

Հայերուն խարերայութեան զոհ ըլլալու հետեանքով է, որ այս ցաւալի միջոցները ձեռք առնուած են, որոնք ոչ մէկ կապ ունին միւս տարրերուն հետ : Ասոնք չեն կրնար որեւէ ձեւով կամ կերպով միջամտել այս խնդրոյն :

5.— Հայերը պարտաւորուած են հպատակիլ կառավարութեան այս որոշումներուն : Եթէ իրենց մէջէն զինուորի կամ ժանտարմի վը- րայ գէնք զործածելու համարձակութիւն ունենան, զէնքով փոխա- դարձութիւն պիտի ըլլայ այդ գէնք գործածողներուն դէմ միայն եւ մեռած վիճակի մէջ ձեռք պիտի անցունին :

Նմանապէս, կառավարութեան որոշումներուն դէմ հակառա- կողները կամ մեկնիլ չուզողները եւ կամ ասդին-անդին պահուրտող- ներ (շուրատա-պուրատա իխթիֆա էյլէյեմլեր) եւ զանոնք իրենց տուններուն մէջ պահողներ, ուսելիք տուողները եւ անոնց պահուր- տիլը ապահովող անձերը Պատերազմական Ատեանին պիտի յանձնը- լին, մահապատիժ ստանալու համար :

6.— Հայերը չեն կրնար իրենց մօտ ունենալ սուր (կտրող) գէնքեր (էսլիհայը մարիիէ) եւ չեն կրնար ունենալ հրագէններ (էս- լիհայը մարիյէ) իրենց տուններուն մէջ կամ դուրսը պահած : Ամէն տեսակ գէնքեր՝ ատրճանակներ, ռումբ կամ սուրեր պէտք է ամբող- ջութեամբ յանձնուին կառավարութեան : Այդ տեսակ գէնքերը եւ ու- րիչներ, արդէն կառավարութեան լուր տրուած ըլլալով չատերու մա- սին, նախ, ուրանալու պարագային, տէրերը պատասխանատու պիտի ըլլան եւ խիստ կերպով պիտի պատժուին :

7.— Գիւղերու, թաղամասերու (ֆէոյ վէ մաիալլէ) եւ ճամ- բաներու վրայ կողոպուտ, յափշտակում ընողներ, հայերու դէմ յարձակում կամ բռնաբարութիւն փորձողներուն դէմ պահապան զին- ուորներու եւ ժանտարմաներու կողմէ գէնք պիտի գործածուի եւ զա- նոնք սպաննելու արտօնուած եւ պարտաւորուած են :

8.— Օսմանեան դրամատան պարտք ունեցողները, իրենց պարտ- քին փոխարէն, կրնան ապրանք յանձնել իբր ապահովութիւն դրա- մատան, միայն թէ կառավարութիւնը, եթէ հարկ տեսնէ, յիշեալ գոյքերը զինուորական իշխանութեան հաշւոյն կը ստանայ, արժէքը վճարելու պայմանով : Նաեւ, պարտքին ալ ստուգութիւնը պէտք է

հաստատուի կառավարութեան կողմէ : Ատոր համար ալ առաջին կարգի փաստաթուղթ կը նկատուին վաճառականներուն տոմարները :

9.— Այն մեծ ու պղտիկ կենդանիները, որոնք կարելի չէ միասին տանիլ, պիտի դնուին բանակին անունով :

10.— Հայերուն անցած ճամբաներուն վրայ մահիճներու, գազաներու, լիւաներու (սանճալ) եւ վիլայէթներու պաշտօնեաները տեղական օժանդակութիւն պիտի ընծայեն :

Յունիս 13, 1915 (1331)

Վերոյիշեալ հրահանգը նոյնութեամբ տպագրուած է «Թրապիգոնտա մեշվերէթ» կառավարական թերթին մէջ, որուն արտօնատէրն էր Նաճի եւ խմբագիրը՝ Հասան Քեմալ : Տպագրուած է Կառավարական տպարանի մէջ, Ուլուն Սոլադ Ճատտէսի : Հատը՝ 10 փարա :

Միւս նահանգներուն մէջ ալ հայերուն դէմ ցեղասպանական հրահանգներ կը պարունակէին նահանգային ուրիշ թերթեր, ինչպէս Կեսարիոյ մէջ՝ «Գայսէրի» թերթը, խմբագիրը՝ Սապրի, Սեբաստիոյ մէջ՝ «Սիւաս» եւ «Գըզըլ Բումազ» թերթերը, խմբագիրը՝ Նիիր պէյ :

Հրատարակուած այդ պաշտօնական թրքական յայտարարութիւնը նենգամտութեան, խարեքայութեան եւ մութի մէջ ծրագրուած զանգուածային ոճիրի ու կողոպուտի դիւային ծրագիր մը կը մատնանչէ թափանցիկ կերպով Տրապիզոնի նահանգի հայերուն դէմ . նոյնը եղած է նաեւ հայաբնակ բոլոր քաղաքներուն մէջ . հայուն ձեռքը նոյնիսկ դմելի մը չթողելու չափով զինաթափման միակ նպատակը եղած է, տարազութեան ճամբաներուն վրայ, յարձակման դէմ ինքնապաշտպանութեան որեւէ կարելիութենէ զրկել, ոչխարի հօտի նման կարաւանները գայլերուն յանձնել, անպաշտպան այրերը կոտորելու, կիները առեւանդելու կամ բռնաբարելու եւ մանուկները ըսպաններու կամ յափշտակելու, անձնական գոհարեղէնները եւ գոյքերը կողոպտելու նպատակով :

Միջպգային որեւէ ատեան, եթէ նկատի առնէ եւ վերլուծէ այդ փաստաթուղթը եւ մտադրուած ու գործադրուած սադայեւական ծրագիրը, առաջին իսկ ակնարկով կը տեսնէ բոլորեմներուն մարդկային զանգուած յօշոտելու կանխամտածումը :

Տանք վկայութիւնը քանի մը օտար ականատեսներուն՝ Տրապիզոնի հայերուն տարազութեան եւ ցեղասպանութեան մասին .—

Թուրքին զինակիցը կողո, Տրապիզոնի ղերման հիւպատոս տոքթ. Պերկֆելտ կը յայտնէ, որ Նոյեմբեր 6, 1914ին Կովկասի դէմ

Թուրքերու յարձակումէն 8 օր ետք, ռուսերը ռմրակոծեցին քանի մը զինուորական շէնքեր Տրապիզոնի մէջ: Թուրք կառավարութիւնը անմիջապէս զինեց Թուրք ժողովուրդը, պատրուակելով թէ հայերը եւ յոյները կրնան ապստամբիլ:

Տոքթ. Պերկֆելտ Յունիս 11, 1915ին տեղեկագրեց զերման կառավարութեան, թէ Թուրքը, որ Մայիսի մէջ ձերբակալած ու բանտարկած էր 250 հայեր, գատելով 42 ականաւորները, ձեռքերը ետին կապուած տարած է Տրապիզոնէն 7 մղոն արեւմուտք՝ Փլաթանա (Ալշէապատ) կոչուած ծովեզերեայ աւանը եւ Յունիս 11ին առաւ Կաստանաւի մը վրայ դանոնք սպաննած եւ թափած է Սեւ ծովի մէջ:

Ըստ տոքթ. Պերկֆելտի՝ Թուրքերուն կողմէ տարազրուութեան այդ հրամանաւորը եւ անոր հիմամբ առնուած քայլը կը նշանակեն հայերու զանուաժային բնաջնջում եւ կ'աւելցնէ, թէ իր խնդրանքին վրայ վալին՝ ձեւաւ Ազմի պէյ խոստացած էր զոնէ մանուկներուն եւ յղի կիներուն խնայել եւ չտարազրել: Բայց Յունիս 19ին, տարազրուութեան առաջին օրը, դրժելով իր խոստումը, ըսած է, թէ կեղրոնէն ամենախիստ հրամաններ եկած են եւ, առանց որեւէ բացառութեան, պիտի մեկնին բոլոր հայերը, այր եւ կին, մանուկ թէ յղի կին, բողոքական թէ կաթոլիկ: Այդ կը նշանակէր անոնցմէ ոչ մէկը ողջ թողուլ: Վալին բռնութեամբ եւ զինու զօրութեամբ, Թուրք ժանտարմներու եւ զինուորներու միջոցով (այդ ատեն Տրապիզոնի մէջ կային 14·000 զինուորներ), ամենայն մայրապութեամբ կարաւան առ կարաւան հայերը տարազրելէ ետք, հազիւ քանի մը ժամ հեռու վայրերու մէջ կանխապատրաստուած դարանակաւ չեթէական խումբերու կողմէ յարձակում գործուած է կարաւաններուն վրայ: Նախ կողոպուտ, յետոյ սպանութիւն եւ բռնաբարութիւններ եւ մանուկներու յափշտակում:

Այդ ոճիրներէն անմիջապէս յետոյ վալի ձեւաւ Ազմի պէյ բացակայեցաւ Տրապիզոն քաղաքէն եւ Կնաց երկրին ներսերը եւ չըվերադարձաւ մինչեւ Օգոստոս 3/16, 1915: Ըստ Պերկֆելտի, Տրապիզոն նահանգէն ճամբաներու վրայ, կիրճերու եւ լեռնանցքներու մէջ կոտորած են 60·000 հայեր: Այս քաղաքականութեան ներքին զըրդապատճառը, կ'ըսէ Պերկֆելտ, հայերը ջնջելով վերջ տալ էր Հայկական Դատին:

Հայերուն դէմ ցեղասպանական այս անգուսպ քայլէն ետք, Թուրքերը ուղեցին Պերկֆելտը եւս հսկողութեան տակ առնել, արգելել անոր ճամբորդութիւնները՝ Տրապիզոն քաղաքի չրջակաները եւ պահակներ դնել անոր դրան առջեւ: Բայց ան մերժեց եւ ձիով

ճամբորդութիւն կատարեց քաղաքին մօտակայ եւ հեռաւոր վայրերը եւ աչքովը տեսաւ այն ամէնը՝ ինչ որ կատարուած էր :

Տարագրութեան նախօրեակին, Պերկֆելտ, աքսորանքի հրամանադիրը լսելով, յայտնած էր վալիին, թէ «կառավարութիւնը դրաւ ինչ որ ճամբորդութեան եւ փոխադրութեան բոլոր միջոցները, խեղճ ժողովուրդը ի՞նչպէս հետիոտն պիտի կրնայ ճամբորդել աւելի քան երեք հարիւր քիլոմէթր հեռու վայրեր: Վալին՝ խաբելով հիւպատոսը՝ ապահովուեցած էր, թէ «կառավարութիւնը ամէն դիւրութիւն պիտի տայ»: Եւ սակայն, անցած երեք շաբթուան ընթացքին կարծես ահռելի երկրաշարժ մը տեղի ունեցած ըլլար՝ կլանելով հայերը, պատմութեան մէջ աննախընթաց յորձանքի մը մէջ:

Պերկֆելտ նկատի չ'առնէր թուրքերու չքմեղանքի պատրուակները եւ կ'ըսէ, թէ թուրքը պէտք չէ դատել իր խոստումներէն, այլ պէտք է դատել զայն իր ամբողջ պատմութիւնով:

Տրապիզոնի հայութեան քննաշնչման կանխապատրաստութեան մասին տղթ. Պերկֆելտ կը հալորդէ, թէ Յունիս 13, 1915ին, Տրապիզոնի հայերուն տեղահանութեան հրամանի հրապարակման օրը, Շլիմմէ անունով գերման ենթասպայ մը, էրզրումէն՝ Բաբերդի վերայով՝ Տրապիզոն հասած է եւ տեղեկացուցած է հիւպատոս Պերկֆելտի, թէ ճամբորդութեան ընթացքին տեսած է թրքական սպառազինուած չեթէներու խումբեր՝ լեռներու, կիրճերու եւ դարաններու մէջ, որոնք պատրաստուած էին յարձակելու հայ կարաւաններու վերայ եւ քննաշնչելու զանոնք, ինչպէս էրզրումէն Շրգնկա երկարող ճամբաներուն, նաեւ Բաբերդի, Կիւմիւշխանէի, Տրապիզոնի ճամբաներուն վրայ եւ շրջակաները:

Եթասպայ Շլիմմէ խօսած էր 400 հոգիւնոց չեթէական խումբի մը պետերուն հետ, որոնք թրքական մարզուած սպաներ էին եւ որոնք Փրանսերէն կը խօսէին իրեն հետ: Ան տեսած էր տարագիր հայ կիներ, որոնք այդ վայրերուն մէջ բոլորովին կողոպտուած, անօգնական եւ հացէ զրկուած, իրր սնունդ՝ խոտ կ'ուտէին:

Տրապիզոնի իտալական հիւպատոսը՝ Կորինի տակաւին այդ օրերուն կը մնար այդ քաղաքը եւ իտալիոյ Դաշնակիցներուն միացումով, ստիպուած էր յետոյ մեկնելու դէպի իտալիա. չոգեմակոյկ մը վարձած էր Տրապիզոնէն եւ իր զաւազով միասին մեկնած դէպի Կ. Պոլիս, անկէ Տետէ Աղաճ եւ ապա Հոռոմ: Ան տեղեակ էր հայերուն դէմ կատարուած բոլոր ոճիրներուն եւ, երբ հասաւ Հոռոմ, տեղեկագրեց, թէ «հայերու տարագրութեան եւ սպանդի ու կողոպտութիւն 30 օր ոչ կրցած էր ճաշել եւ ոչ ալ կրցած էր քնանալ, ազ-

դուած այդ զործուած ոճիրներէն» եւ զրած էր. «Աշխարհի վրայ
զտնուող ամենափայլեանի զապանները խուժած էին Տրապիզոն կամ Կ.
Պոլսոյ կեդրոնը՝ յօշոտելու համար հայ սուլթը»:

Պատերազմի պատճառով Տրապիզոնէն մեկնած էին անգլիա-
կան, ֆրանսական եւ ռուսական հիւպատոսները: Հոն մնացած էին
միայն զերման եւ աւստրիական ու ամերիկեան հիւպատոսները, ո-
րոնք նոյնպէս առաւել կամ նուազ չափով տեղեակ էին այս իրողու-
թեանց:

Թուրք ցեղասպաններուն Տրապիզոնի ղեկավարներէն մի քա-
նին էին կեդր. կառավարութեան նախարարները, Իթթիհատի ղե-
կավարները, վալին՝ Ճեմալ Աղմի, Տրապիզոնի Իթթիհատի պատաս-
խանատու քարտուղար Նայիլ պէյ, օգնականը՝ Րիզա պէյ, բժիշկ-
ներէն Ալի Սայիպ, Սաստէտտին, զինուորական եւ ժանտարմի պաշ-
տօնատան հրամանատարները եւ ուրիշներ:

Ցեղասպանական արարքներու կարգին տեղի ունեցած էր անձ-
նական գոյքերու եւ դոհարեղէններու կողոպուտը, ըստ տոքթ. Պերկ-
ֆելտի, ամենաշնական եղանակով: Լքեալ գոյքերու (էմվալը մեթ-
րուֆէ) պաշտօնական կողոպուտը միատեսակ եղած է բոլոր նահանգ-
ներուն մէջ:

ՏԱՐԱԳՐՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ԹԻԻԻ ՄԱՍԻՆ

Յուլիս 31, 1915ին ներքին զործոց նախարարութիւնը հեռա-
գրով ցանկեր ուղած էր տարազրուած հայերու թիւի եւ գրաւուած
գոյքերու մասին: Ինչպէս նաեւ, ինքնարդարացումի համար, «փաս-
տաթուղթեր», որոնք հայերը ամբաստանելու ընդթ ունենային:

Նախ քան տեղահանութիւնը, Յէն 5 օր առաջ, Թուրք կառավա-
րութիւնը, այն բոլոր քաղաքներուն եւ զիւղերուն մէջ, ուր տարագ-
րութիւն տեղի պիտի ունենար, ձեռնարկած էր ցուցակագրութեան,
ոստիկանութեան միջոցաւ, որոնց կ'ընկերանային մուխթար մը, 3-5
ոստիկան-զինուորներ, որոնք կ'այցելէին իրենց չըջանի իւրաքանչիւր
հայ ընտանիքի եւ անձերու թիւերը կ'արձանագրէին զատ-զատ, չա-
փահաս այր, չափահաս կին, անչափահաս մանչ, աղջիկ մօտաւոր
տարիքով եւ կ'առնէին ընդհանուրին զուժարը: Այդ վերջին թիւերը
կը կազմեն հայ զահերու ճիշդ թիւը: Թուրք կառավարութիւնը տե-

ղահանութեան եւ սպանդի ենթարկուելիք հայերու ճիշդ թիւը ունեցած է ոճիրի նախօրեակին եւ զիտէ իւրաքանչիւր կարաւանի թիւը եւ անոնց ընկերակցող ոճրագործ զինուորներուն եւ ժանտարմներուն թիւերը: Այդ արձանագրութեամբ տեղահան եղած հայերուն թիւը 2·600·000էն աւելի է:

Սակայն, թուրք տեղական վարչութիւնները, ոճիրը մասամբ սքողելու համար եւ հայերու ինչքերուն գումարն ալ նուազ ցոյց տալու նպատակով, ջանք չեն խնայած:

Միայն Տրապիզոնի նահանգի հայերուն թիւը 90·000էն պակաս չէ: Արեան այդ կորուստէն բացի, նիւթական կորուստի գումարը 150 միլիոն ոսկի տուլար է: Սպանութեանց եւ կողոպուտի պատասխանատուն թուրք պետութիւնն է, նոյնն է՝ իթքիհատակամ կամ քեմալական:

Թրքական կեդր. կառավարութիւնը, Յուլիս 25, 1915 թուակիր պաղտնի շրջաբերական նամակով մը գաւառական վարչութիւններէն ուղած էր աքսորուած հայերուն թիւերը՝ վիլայէթներէն, սամնագներէն եւ գազաներէն:

Տրապիզոնի կառավարութիւնը, ինչպէս միւս նահանգներու կառավարութիւնները, իրենց կատարած ոճիրը փոքրացնելու համար, կեդրոն զրկած են շատ մը տեղերէ 1903ի թրքական մարդահամարի հայերու թիւերը, որոնք իրականութենէն շատ պակաս են եւ որոնք են հետեւեալները Տրապիզոնի նահանգին համար՝ սանճազները եւ գազաները զատ-զատ առնելով. —

Տրապիզոնի նահանգի, Տրապիզոնի սանճազի, Տրապիզոնի կեդր. գաղայէն

տարապրուած են	12,084
Կիրասոն գաղայէն	2,232
Թիրեպոլու գաղայէն	817
Կէօրեւէ գաղայէն	302
Վազֆէ Բեպիրէն	42
Աղչէապատէն (Փլաթանա)	1,425
Սիւրմէնէն	325
Մաչքա	49
	31,885

31,885 հայեր, Տրապիզոնի սանճազէն տեղահանուած:

Տրապիզոնի Րիդէ (Լադիստան) սանճազի	
կեդր․ գազայէն տեղահան եղած հայեր	38
Աթինէէն	28
Խոփէէն	2

Գումար 68

Կիւմիւշխանէի սանճազի կեդր․ գազայէն	1,624
Թրոլ	24
Քելքիտ	469
Շիրան	370

Գումար 2.547

Ճանիկի սանճազի կեդր․ գազա (Սամսոնէն)	4,992
Պաֆրա	1,634
Չարչամպա	10,648
Թերմէ	2,567
Իւնիա	5,379
Ֆաթսա	1,154

Գումար 26.374

Տրապիզոնի կառավարչութեան կողմէ ներքին գործոց նախարարութեան հեռագրուած թիւն է 60.874՝ ամբողջ նահանգի մէջ տարադրուած հայերուն :

Օրինակ առնելով Սամսոնը, 1915ին հայերուն թիւը հոն 8000էն աւելի էր, միայն երկու դպրոցի եւ 1 մանկապարտէզի մէջ աշակերտներուն թիւը 800 էր :

Թուրքը 1915ին առած թիւերը դադտնի պահած է :

Թուրք կառավարչութիւնը նախարարութեանց ղրկած պատասխանին մէջ կ'աւելցնէ, որ Տրապիզոնէն կարգ մը հայեր առեւտուրի պատճառով օտար երկիր մեկնած էին :

Իսկ Սամսոնի (Ճանիկի սանճազի) թիւերուն կից հետեւեալ տեղեկութիւնը աւելցուած է. Սանճազի բոլոր հայերը տեղահան (սեւգ) եղած են : Իսկ անոնք, որ հաւատաւորիս եղած են կամ ամուսնացած են (հայ կիներ՝ թուրքերու հետ), ատոնք ալ դարձեալ փոխադրուած են տարբեր գիւղեր :

Որք եւ անտէր մնացած մանուկներու մասին՝ Յուլիս 29, 1915 թուակիր ներքին գործոց նախարարութենէն հեռագիր մը կը հրա-

հանդէ այդ մանուկները ցրուել թուրք ընտանիքներու մէջ :

Դարձեալ ներքին զործոց նախարարութիւնը իր Օգոստոս 11, 13, 26 եւ Սեպտ. 9 թուակիր հեռագրային հրահանգներով հայերուն պատկանող ինչքերուն, տուններուն ու խանութներուն մէջ գտնուած ամէն տեսակ ապրանքներ եւ նիւթեղէններ կը յատկացնէ թրքական Յրդ, Էրդ եւ Նրդ բանակներուն, մանրամասնութիւնները գրուած ցանկերով :

Դարձեալ ներքին զործոց նախարարութիւնը, կողոպուտը շարունակելու համար, Օգոստոս 31 եւ Սեպտ. 15, 1915 թուակիր հեռագիրներով ալ կը հրահանգէր հայերուն պատկանող դեղարաններուն բժշկական դեղերը, նիւթեղէնները, գործիքները, ապրանքները յանձնել թրքական Կարմիր Մահիկին եւ թուրք հիւանդանոցներուն :

Հայ եկեղեցիներուն արդէն մէկ մասը բոլորովին կամ կիսովին աւերուած էր, մաս մը զէնքի եւ ռազմամթերքի իբր պահեստատեղի կը գործածուէր, մէջը եղած զոյքերը եւ սպասները կողոպտելէ ետք :

Դպրոցներու մասին ալ Սեպտեմբեր 8, 1915 թուակիր դադարի հեռագրով հրահանգուած էր մէկ մասը յատկացնել թուրք մուհաճիրներուն եւ մնացած մասն ալ զործածել իրրեւ զպրոց՝ թուրք աշակերտներու :

Մեր ունեցած ցուցակով 1902ին Տրապիզոնի նահանգի դպրոցներուն թիւը 74 էր : Այս արեւի պէս պայծառ իրողութիւնները թուրքերը «երեւակայական» կամ «սուտ» կը յայտարարեն : Այդ կը նշանակէ, թէ իրենց երեսի կաշին բնաւ չ'աղղուիր ամօթ ըսուած զգացումէն, ճշմարտութեան լոյսին տակ :

Նախապահ Ուիլսոն, Նոյեմբեր 22, 1920ին Տրապիզոնի նահանգի արեւելեան մասը՝ Սեւ ծովէն դէպի հարաւ՝ Անկախ Հայաստանի ձգած էր, Քղիի չրջանի եւ Խարբերդի հայութեան չրջանները թուրքերուն ձգելով : Հայաստանի սահմաններուն մէջ կը մնային Տրապիզոն քաղաքը, Թիբեպոլուն, Կիւմիւշիանէն եւ Քեւքիտը : Իսկ թուրքերուն կողմը կը մնային Կիրատոն, Շապին Գարահիսար, Քեմախ եւ Քղիի արեւմտեան մասը :

Տրապիզոնի նահանգի արեւմտեան մասին մէջ հայաբնակ կարեւոր քաղաքներ էին Սեւ ծովի եզերքին վրայ Սամսոն, Զարչամպա, Իւնիա, Ֆաթսա, Օրտու եւ Կիրատոն :

Կուրդֆ՝ Սամսոնի գերման հիւպատոսը կը հաղորդէր Յունիս 11, 1915 թիւով, թէ հոն (Սամսոն) ալ Տրապիզոնի նման պատերուն վրայ թուրքերէն հրամաններ փակցուցած էին եւ ան գերման դես-

պանին յայտնած էր, թէ այդ պայմաններուն մէջ տեղահանութիւն մը կը նշանակէ հայերու բնաջնջում: Եւ կ'աւելցնէր, թէ այդ տարա-
դրեալներէն ոչ մէկը պիտի կրնար ողջամբ հասնիլ նշանակուած վայ-
րը:

«Անատուրի առեւտուրը քանդուեցաւ: Վայրագութիւններով
կ'ուզեն ջնջել հայ քրիստոնէութիւնը: Իննիայի մէջ կարգ մը իսլա-
մացողներ ուրիշ զիւղեր զրկուեցան»:

Սամսոնի Հ. Յ. Դ. Կեդր. Կոմիտէի անդամները բանտարկը-
ւած էին. Գար. Թերզեան, Մ. Փիրէնեան, Տ. Քերքեճեան, Ամասիա-
ցի Մելքոն, ուրիշ լիտրըներու հետ, ոմանք ծեծի տակ մեռցուած,
ոմանք ալ Մարդուանի կարգ մը ղեկավարներուն հետ Սեբաստիա
ղրկուած, կախաղանով կամ չարչարանքով սպաննուած են, վալի
Մուամմէր կոչուած զաղանին հրահանգով:

Տրապիզոնի նահանգի հաղարաւոր ոճրագործներուն կարգին
վալին՝ արինարրու ձեմալ Ալմի, Իթթիհատի ներկայացուցիչ քար-
տուղարը՝ Նայիլ, օղնականը՝ Րիզա, մաքսատան քննիչ Մեհմէտ Ալի,
ոստիկան-զինուորներու հրամանատար Թալէաթ, Շեքերճի Մուսթա-
ֆա, Քերեսթեճի Հաֆլըղ ձեւալ, Թեքնելի Նեչէտ: Այս վերջինը՝ ա-
ռապատանաւերու վրայ կալանաւոր հայերը սպաննելէ ետք՝ ծովա-
մոյն ընելու դործին լծուած էր:

Հայերը, զինուոր կամ հիւանդ, թունաւորող թուրք բժիշկներ
էին առողջապահութեան տնօրէն արինարրու Ալի Սայիպ, որ
սպաննել տուած էր նաեւ տոբթ. Ասլանեանը եւ տոբթ. Հեքիմեանը:
Զեթէներուն հետ էր տոբթ. Շեւքէթ ըսուած «հանրային առողջա-
պահութեան» պաշտօնեան:

Իսկ Սամսոնի չրջանի բորենիներն էին միւթեսարըֆ Նեմճի,
ոստիկանապետներ Նուրի եւ Սապրի, մոլեգնած եւ արեցող Իթթի-
հատի ներկայացուցիչը՝ տոբթ. Սըտպը պէյ կոչուածը իր արթան-
եակներով, տեղւոյն զինուորական հրամանատարը, ոստիկաններ,
զինուորներ եւ շեթէներ եւ մաս մը խուժան:

Կիրասոնի մէջ արիւնկալի գաղաններ էին Սարը Մեհմէտ Զա-
տէ էչքէֆ, Լեդրայը՝ Հասան, Քեւթիպ Ահմէտ, ոստիկանական հը-
րամանատար Քեմալ, հաղարապետ Ֆայիտ, հարիւրապետ Օսման եւ
եղբայրը ու սրիկայ շեթէներ: Թուրք կառավարութիւնը խորհեցաւ,
թէ այդ ոճիրները անպատիժ պիտի մնան եւ հաշիւ պահանջող պիտի
չըլլայ: Պատմութիւնը բռնած է սակայն անոնց օձիքէն: Հայը կը
պահանջէ իր իրաւունքները, — զոհերու արեան զինը եւ դարաւոր
հայրենի հողերը:

ՍԵՐԱՍՏԻՈՑ ՆԱՀԱՆԳԻ

ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ասիկա պատմութիւնը չէ Սերաստիոյ քաղաքի, սանճագի կամ նահանգի, ոչ ալ պատմութիւնն է տարազրութեան: Պատմութեան համար կան բազմաթիւ դրժեր, կան նաեւ տարազրութեան մասին դրժեր, յօդուածներ, որոնց մէջ զլխաւոր եւ միակ հեղինակաւորը կարապետ Գաբիկեանի «Եղեռնապատում»ն է, որ լոյս տեսած է «Հայրենիք»ի տպարանէն 1924ին, 680 էջ, Սերաստիոյ վերաջ. Միութեան նախաձեռնութեամբ:

Մենք կ'ուզենք տալ միայն կարգ մը իրողութիւններ եւ թիւեր՝ եկեղեցական, կրթական, ազգապրական, առեւտրական, որոնք հիմնուած են վկայութիւններու վրայ:

Արեւմտեան Հայաստանի հայկական վեց նահանգներուն մէջ, տարածութեամբ ամենամեծը եւ պերագանցապէս հոծ ու շէն հայութեամբ՝ Սերաստիոյ շրջանը մասնաւոր նախանձը շարժած էր թուրք ժողովուրդին եւ թուրք պաշտօնատարներուն:

Փոքր Հայքի մայրաքաղաքը՝ Սերաստիա անցեալին եղած էր արքայանիստ եւ կաթողիկոսանիստ՝ 11րդ դարուն: Բազմամարդ եւ բարեշէն, հայկական, հոռմէական, յունական շրջաններուն քանի անգամներ աւերուած եւ կրկին ու կրկին վերաշինուած էր, շնորհիւ հայ ստեղծագործ աշխատանքին:

1915ին, ճիշդ տարազրութենէն առաջ, քաղաքին մէջ կային 11·500 տուններ, որոնց 7·000ը կը պատկանէին հայերուն: Քաղաքի ոստիկանութեան վերջին անգամ կատարած (Յունիս 15, 1915) մար-

դահամարով՝ 47·500 հայեր արձանագրուած են, որոնց իննսուն առ հարիւրը տարադրուած է:

Տարադրութեան մասին 1924ին լոյս տեսած բազմավաստակ ուսուցիչ Կարապետ Գաբրիէլեանի «ԵՂԵՌՆԱՊԱՏՈՒՄԸ», Սերաստիա-յէն մինչեւ Բաքա եւ Տէր Զօր, ակնատեսի վաւերական պատմու-թիւն մըն է Եղեռնի մասին:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ — ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ

Սերաստիա քաղաքի ներքին եւ արտաքին առեւտուրին մեծ մասը հայերուն ձեռքն էր: Արհեստաւորներուն 90 առ հարիւրը հայեր էին: Քաղաքին թուրք ժողովուրդը, ընդհանրապէս, ծոյլ եւ աղ-քատ էր. բացի քաղաքային եւ ղինուորական թուրք պաշտօնէութե-նէն, կար թուրք էջրաֆներու դասակարգ մը — կալուածատէր, խա-ներու եւ տոներու տէր, որոնց վարձակալներն ալ հայեր էին, եւ թուրք սեփականատէրերը «մերաս եէյիմի»ներ (ժառանգութիւն կըր-ծողներ) էին. կային նաեւ «էվլաֆի» պատկանող (թրքական կրօնա-կան հաստատութեանց) միւթեւէլիմեր (հոգաբարձուներ)՝ ճրիակեր-ներու ուրիշ դասակարգ մը:

Քաղաքին ֆրանսական հիւպատոսը, 1911էն 1914, եղած էր Տիւիւսաֆ անունով քրիստոնեայ զարդացած սուրիացի արաբ մը, ո-րուն թարգմանն էր Մանուկ էֆենտի Անսուրեան, սերաստացի երկա-րամեայ թարգման եւ զարդացած մտաւորական, վաստակաւոր մը, — տարադրութեան օրերուն սպաննուած —, որուն պատրաստած (տնտեսական կեանքի մասին) հիւպատոս Տիւսաֆի տեղեկագիրները ֆրանսական արտաքին գործոց նախարարութեան՝ ցոյց կու տան հայուն տնտեսական վերելքը եւ ստեղծագործ ու շինարար ոգին, Սե-րաստիոյ քաղաքին եւ վիլայէթին մէջ երկրագործութեան, առեւտու-րի, արհեստներու եւ գորգագործութեան մէջ:

Սերաստիոյ առեւտրական եւ ճարտարարուեստական կեանքի մասին ֆրանսական երկու հիւպատոսներ՝ Կոռնառ եւ է. Տիւսաֆ հետաքրքրական տեղեկագիրներ հրատարակած են:

Սերաստիոյ սանձազին մէջ արհեստաւորներու, խանութպան-ներու եւ առեւտրականներու 90 առ հարիւրը հայեր էին եւ 10 առ հարիւրը թուրքեր:

Թիւերով պատկերը հետեւեալն է. — (սանձազին մէջ)

Պանութպան՝ հայ 600, թուրք 150:

Արհեստաւոր՝ հայ 1·500, թուրք 250:

Արտածող — առեւտրական՝ հայ 45, թուրք 5:
 Կերպասեղէն (մանիֆաթիւր)՝ հայ 18, թուրք 0:
 Երկաթեղէնի առեւտրական՝ հայ 12, թուրք 0:
 Կիւրիւն, տեղական դործարան գործուածքներու՝ հայ 19,
 թուրք 1:
 Ալիւրի դործարան՝ հայ 4, թուրք 4:
 Նահանգին մէջ խանութպան եւ արհեստաւոր՝ հայ 6·800,
 թուրք 2·550:
 Արտածող առեւտրական՝ հայ 127, թուրք 23:
 Ներածող առեւտրական՝ հայ 141, թուրք 13:
 Գործարան—արհեստանոց՝ հայ 130, թուրք 20:
 Սեղանաւոր՝ հայ 32, թուրք 5:
 (Տես Մարտէլ Լէառ, էջ 65–67, Վ. Համբարձումեան, էջ 27–33):

ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Սերաստիոյ նահանգը 83·000 քառ. մղոն տարածութիւն ունէր, զրեթէ նոյն տարածութիւնը՝ Անգարա նահանգին հետ: Բաժնուած էր 4 սանճապետութիւն (միւլթեսարըֆլըզներու), որոնք էին. — Սերաստիա, Թոպրաթ, Ամասիա եւ Շապին-Գարահիսար:

Թոպաթի, Ամասիոյ եւ Շապին-Գարահիսարի սանճագներու ցեղասպանութեան պարագաները այժմ նկատի չունենալով, առնենք միայն Սերաստիոյ սանճագը (գաւառը), որուն տարածութիւնն է 34·000 քառ. թիւղմէթը, աւելի մեծ՝ քան ներկայ Խորհրդային Հայաստանը:

Ներկայ թուրք հանրապետական վարչութեան օրով, Սերաստիոյ սանճագին գաւառակներուն (գազաններու) բաժանումը զրեթէ նոյնը մնացած է: Միակ փոփոխութիւնը, որ եղած է, անունի փոփոխութիւն մըն է, «սանմագ» բառին տեղ՝ «վիլայէթ» (իլ) անունը դրած են: Գաւառակներն (գայլագամլըզներն) են. — Սերաստիա (Կեդրոնական զազա), Գոչասար (Հաֆիզ), Զառա (Գոչկիրի), Ենի-խան (Ելլըրգ-էլի), Թոնուզ (Շար-գըշլա), Տիվրիկ Ղանզալ, Կիւրիւն եւ Տարենտ (*):

(*) 1864ի քրքական «քեշֆիլաքը վիլայաթ» (նահանգներու վերակազմութիւն) օրէնքի տրամադրութեամբ, քուրք պետական անձերը, նկատի առնելով հայերուն ահուրը եւ անոնց հետգիտէ մեծամասնութիւն կազմելը, հայկական նահանգներու միջ-նահանգային սահմանները փոփոխութեամբ եմթարկեցին: Կար մեծ

ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ

1845ին, Սուլթան Մեճիտի օրով, Սերաստիոյ նահանգի հայերուն թիւն էր 300·000: 1878ի Պատրիարքարանի ցուցակով, Սերաստիոյ նահանգի հայերուն թիւը 280·000 էր (առանց Շապին-Գարահիսարի սանճագին, որ տակաւին մաս կը կազմէր Տրապիզոն նահանգին):

1890ին Փրահսացի Վիթալ Քինէ, հիմնուելով թրքական մարդահամարի տոմարներուն վրայ (որոնք պակասաւոր են եւ ճիշդ չեն) Սերաստիոյ նահանգի հայերուն թիւը նշանակած է 170,423 (հատ. 1, էջ՝ 623-790):

1906ի թրքական «Սալնամէ»ն (պետական տարեգիրք) նշանակած է 149·465: Քաղաքական հաշիւներով հայերու թիւը միշտ պակաս ցոյց տրուած է:

Թրքական թիւերու անճշդութիւնը որոշ կ'երեւայ, երբ նկատի կ'առնենք 1911 Յունիս 13 թուակիր Սերաստիոյ Առաջնորդարանին մէկ տեղեկագիրը, որուն մէջ միայն Սերաստիոյ սանճագի (դաւառի) հայերուն թիւը ցոյց կու տայ 255·430, որոնց մէջ 249·201ը՝ լուսաւորչական, 3·423ը՝ բողոքական եւ 2·806ը՝ կաթոլիկ:

Կարապետ Գարիկեանի ցուցակով՝ Սերաստիոյ սանճագի հայերու թիւն էր 192·164: Թրքական թիւերը քառասուն առ հարիւր պակաս են:

1919ին հայոց Պատրիարքարանը Սերաստիոյ նահանգին թիւը նշանակած է 225·000: Իսկ Հայաստանի Պատուիրակութիւնը, Սերաստիոյ նահանգը կիսելով, զուրս ձգելով անոր հիւսիսային, արեւմրտեան եւ հարաւ-արեւմտեան մասերը, մնացածը կը հաշուէ 165·000:

Պարզ ուսումնասիրութիւն մը կը բաւէ ցոյց տալու համար պակասաւոր թիւերը թէ՛ Պատրիարքարանի, թէ՛ Օրմանեան Սրբազանի եւ թէ՛ Հայկական Պատուիրակութեան:

ճահանգ մը, որ կը կոչուէր ԷՐՄԵՆԻՍԹԱՆ ԷՅԱԼԷԹԻ (մեծագոյն ճահանգ մը՝ Էրզրումի), զոր զանազան մասերու կոտորակելով Պիթիսի ճահանգը շինեցին, Ազերդը կցելով ու ոչ-հայ շրջաններ աւելցնելով: Նոյնպէս Տիգրանակերտէն զատեցին եւ Խարքերդի ճահանգ շինեցին, ոչ-հայ տարրեր կցելով: Նոյնը եղաւ Սերաստիոյ պարագային: Կցեցին հարաւ-արեւմուտէն, արեւմուտէն եւ հիւսիս արեւմուտէն ոչ-հայ շրջաններ, քաղաքական հաշիւներով, որպէսզի այդ ճահանգներուն մէջ հայերը մեծամասնութիւն չկազմեն:

Օրմանեան Սրբազանի տուած թիւերը Սերաստիոյ Նահանգի մասին, որոնք շատ պակասաւոր են, ահաւասիկ.

Սերաստիոյ սանձադը	
Սերաստիա	86,000
Կիւրին	18,500
Տերէնտէ	7,000
Գումար	111,500
Թողաթի սանձադ	23,500
Ամասիոյ սանձադ	28,500
Շապին-Փարաշիսար	25,200
Ածպտեր	4,050
Գումար նահանգի	192,750 :

Օրմանեան Սրբազանի թիւերը ստուգուած չեն: Նկատի առած չէ ջարդերու հետեւանքով պակսածները, ինչպէս նաեւ 1878էն մինչեւ 1915, 37 տարուան ծնունդներն ու մահերը: Այդ պատճառով, առաջնորդարաններու վիճակադրութիւնները եւ ցանկերը աւելի ճշմարտանման են:

Մուամմէր պէյ կոչուած թուրք թթու իթթիհատականը Մարտ 16, 1913ին Սերաստիա եկաւ որպէս նահանգապետ. — Նենգամիտ հրէշ մը:

Իթթիհատը ջուրին երեսը ելած էր: Կ. Պոլսոյ մէջ՝ պատերազմական նախարարը՝ չերքէզ Նադրմ փաշան սպաննելով եւ կառավարութեան ղեկը ձեռք անցրնելով Յունուար 10/23 1913ին, անմիջապէս վարչական, դատական և զինուորական պաշտօններու վրայ դրին իրենց կուսակից անձերը, մասնաւորապէս Բումէլիէն եկած քրիստոնէատեաց տարրերը, վրիժախանձ ոստիկաններ և ոստիկանապետներ:

1914 Օգոստոսի սկիզբը, երբ Թուրքիա զօրաշարժ հռչակեց, «զինուորական կարիքներու պիտի յատկացնենք» ըսելով, Սերաստիոյ քաղաքին եւ նահանգին մէջ հայերու խանութներուն ամէն տեսակ առարկաները դրուեցին, ինչպէս նաեւ ձի, կառք, եղ եւայլն, իսկ թուրքերուն՝ շատ ցանցաւ կերպով: Գրաւուած ապրանքներուն մէկ մասը զինուորականներուն տուները կը ղրկուէին:

Գրաւուեցան վանք, եկեղեցի, հիւանդանոց, դործարան, գոր-

ծատուն, ջրաղացք, ալիւրի գործարան եւ աչքի դարնող տուններ, իբր թէ «գինուորական դորձերու համար անհրաժեշտ են»։ մինչդեռ նպատակը ինքնապաշտպանութեան դիրքեր չձգելն էր հայերուն :

Էրզրումէն Սեբաստիա փոխադրուած Սանասարեան վարժարանի նոր յարկարոժիններուն համար պատրաստ նիւթեղէնները զրաւուեցան եւ այդ ատաղձներով թուրքերու հիւանդանոց եւ զօրանոց շինուեցան հայ աշխատուորներու ձեռքով, հայոց գերեզմանի քարերով :

Զինուորական մարզանքի չվարժուած հայ զինուորներէն՝ որպէս անվարժ (գայրը-մուալլիւ) դանձեցին պետէլ (զինուորութենէ դերժ մնալու տուրք) եւ յետոյ կանչեցին մինչեւ 45 տարեկանները զինուոր, որով դրամ վճարողները նսրէն զինուոր եղան :

Անմիջապէս կազմուեցաւ «Միւտաֆայը Միլլիէ» (Ազգ. Պաշտպանութիւն) անունին տակ յանձնախումբ մը, որուն անդամներն էին՝ Հաճի Ալի Պէկ Զատէ Սուլէյման, Ճամպաղ Տուզճի Պեքիր, Արփաճը Օղլու Սապրի, Հաճի Մուսթաֆա եւ Ահմէտ անունով գրադիր մը, որ զինուորութենէ փոխատական մըն էր : Ասոնց զործն էր խանութներու մէջ դեռ մնացած ապրանքները արձանագրել եւ եղածը դրաւել՝ առանց վճարումի եւ մէկ մասն ալ՝ թուրքերու տունները շրկել : Ասիկա սեփականութիւններու կողոպուտին առաջին դրուին էր :

Նոյեմբեր 1914ին Իթթիհատի Կեդրոնէն Սեբաստիա ղրկուած էր Ապտիւլ Ղանի պէյը՝ իբր պատասխանատու-քարտուղար եւ ներկայացուցիչ : Զինուորական հայակեր կող հարիւրապետ մըն էր, ապա սիվիլ, որ ոտքէն վիրաւորուած էր Պալքանեան պատերազմին մէջ : Ասոր գալուստով սարսափի քաղաքականութիւնը սաստկանալ սկսաւ(*) :

Դեկտեմբեր 18, 1914ին, բնիկ սերաստացի Սահակ վարդ. Օտապաչեան, որ նախապէս եղած էր Սամսոնի եւ Պրուսայի առաջնորդ, իբր առաջնորդ կ'երթար Երզնկա. նահանգապետ վալի Մուամմէրի խորհուրդով եւ օչնութեամբ Ղանիի եւ Էնտիրէսի գայմազամ կեսարացի Ահմէտ Հֆենտիի, զործակցութեամբ Հինգ Հոգիէ րադկացեալ թուրք չեթէական խումբի մը, սպաննուեցաւ Բեֆայիէ Հասսաժ՝ Զոպանլը եւ Գանլըթաչ զիւղերուն միջեւ, Էնտիրէսէն 40 մղոն արեւմուտք : Այդ չեթէներն էին Զառացի Մահիր, Խալիս պէկ,

(*) Ապտիւլ Ղանիի մասին պիտի անդրադառնամք, երբ պատասխանատու-քարտուղարներու դատաւարութեան թղթածրարին գամք :

Զեչեն—Ալի՝ Մուսամէշիի եաւերը, չեթէապետ էթհէմ եւ ժանտարմա միւլադիմի շերքէլ Ալի պէկ: Այս անարդ ոճիրէն անմիջապէս ետք, Ղանիի զաւուստէն յետոյ՝ ուրիշ կարգ մը զրդուի աբարքներ տեղի ունեցան, ամրաստանելով հայերը, թէ «թուրք զինուորին հացը թունաւորած են» կամ նման սուտեր:

Դեկտ. 1914ին, էնվէր, Սարըլամիշի մէջ իր պարտութիւնը պատրուակելով, զինուորական ծառայութեան մէջ եղող զինեալ հայ զինուորներուն ղէնքերը առաւ եւ, իրրեւ հասարակ-դործաւոր ճամբայ, չէնք շինելու պատրուակով, զանազան վայրեր ցրուեց, մաս առ մաս բնաջնջելու համար:

Փետր. 2, 1915ին զբաւուեցաւ քաղաքէն կէս ժամ հեռու՝ Ս. Նշան հնամեայ վանքը: Մարտ 6, 1915ին Սերաստիոյ մէջ 6 հայ կիւրինցիներ կախաղան հանուեցան, իբր զինուորական-փախստական: Անդէն զինուորներու փախաղութեանց ժամանակ, շատերը կը սպաննէին. «Խոչ ընենք, կը փախէին» — «Փիրարա քեսատտը էթտիյիմտէմ գաքլ օլումտը», կ'ըսէին:

Տեղին է ըսել, որ հայու ոխերիմ թշնամի էնվէրը, Կովկասեան ճակատի կռիւներու ընթացքին, զերի իյնալէ ազատողը եղած էր սերաստացի հարիւրապետ մը՝ Յովհաննէս Ակինեան, Պալքանեան պատերազմի հերոսներէն, անոր զործակից էր նաեւ սերաստացի ուրիշ զինուորական սպայ մը՝ Միհրան Չամեան: Երկուքն ալ յետոյ իրենց կեանքը տուին Կովկասեան ճակատին վրայ՝ թուրքերու կողքին, Իտի եւ Օլթիի շրջանին մէջ:

Մարտի կէսին, 1915, Սերաստիոյ կուսակցական լիտըրները ձերբակալեցին: Դաշնակցականներէն՝ Վահան Վարդանեան (դեղադործ), Յովհաննէս Փօլատեան, Յարութիւն Վարդուկեան, Վահան Մեծատուրեան, Կ. Կ.ի զանձուպահ, կառավարական թարգման մշեցի Մարտիրոս Գաբրիէլեան, հնչակեաններէն Տիգրան Օտապաշեան, Մանուկ Պէյլէրեան, մասդործ Գարա-Մանուկեան, Պէրպէր Ոսկան եւ ուրիշներ:

Սերաստիոյ Կեդր. Կոմիտէի անդամներէն Խաչատուր Կոտոտեան (Պարոյր), ժամանակ մը պահուելէ ետք, լեռ ելած էր: Իսկ Արամ Երանոսեան (Արամազդ) իրեւ առողջապահական ենթասպայ Սու-Շէհիրի մէջ բժաւոր տենդէ մեռած էր:

Մարտ 15, 1915ին Մուրատը ձերբակալել փորձեցին խաբէութեամբ, բայց ձախուղեցան: Թուրք կառավարութիւնը ամէն տեսակ խստութիւններու գիմեց, Մուրատ իր ցոյց տուած նախզուշու-թեամբ ու քաջութեամբ եւ կռիւներով հիացում պատճառեց բոլորին:

Մայիսի կիսուն, երբ Մուրատ քաղաքէն 3 ժամ հարաւ-արեւմուտք Ղաւրազի լեռը կը գտնուէր, զաղտնաբար անձ մը զրկեց Սերբաստիոյ Կեղը. Կոմիտէին, «ՍԵՒ-ԲԼՈՒՐ»ին, ըսելով որ «ղանակը ոսկորին հասած է, ինչ որ իրենց տրամադրութեան տակ կայ, բերեն եւ զործի սկսին»։ Պատասխանը բանտէն կը ստացուի։ Կը հաղորդեն որ «քաղաքը պաշարման տակ է, կարելիութիւն չկայ որեւէ բան զըրկելու, հաւանաբար այս պատասխանը ձեզի հասնելէ առաջ մենք մեռած կ'ըլլանք։ Մեր կտակն է չխնայել ոչ ոքի»։

Եւ Մուրատ կ'արձանագրէ. «ՍԵՒ ԲԼՈՒՐ»ը անհետ կորսուած է»։

1915 Մայիս ամսուան մէջ ձերբակալուած եւ սպաննուած են նաեւ տոքթ. Պաղտոսար Վարդանեան, ղեղազործ Վահանին եղբայրը, տոքթ. Արմենակ Հայրանեան եւ ժանտարմրիի բժիշկ տոքթ. Մալսուտ։

Բնաջնջումի նկատումով, ղինաթափ հայ ղինուորներէն կազմուած ամէլէ-թապուռներն ալ (զործաւորական վաշտեր) կը հեռացնէին զանազան կողմեր։

ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐԸ ԶԱՆԱԶԱՆ ՎԱՅՐԵՐ ՂՐԿԵԼՈՒ ԵՒ ԻՐԱՐՄԷ ՀԵՌԱՑՆԵԼՈՒ ՊԱՐԱԳԱՆ

Օրինակ՝ Թողաթի ամէլէ-ղինուորները կը բերէին Թոնուզ կամ Սերաստիոյ չըջակայքը։ Սերաստիայինը կը զրկէին Ղանդալ կամ Թողաթ, Ամասիայինը կը զրկէին Նիքսար, մէկ խօսքով գործաւոր-ղինուորները կը հեռացնէին իրենց ծննդավայրէն եւ կը մեկուսացնէին։

Սահակ վարդ. Օտապաչեանի սպանդին նման, Յունիս 2 1915ին՝ Թողաթի առաջնորդ Շաւարշ ծայրագոյն վրդ. Սահակեանն ալ սպաններ էին Թողաթի եւ Արդովայի միջեւ՝ Գրգըլ-էնի կոչուած զառիվարին վրայ՝ չեթէնէրու ձեռքով։ Կապմակերպողները Թողաթի միւթեսարըֆին եւ ժանտարմայի հրամանատարին հետ՝ Սերաստիոյ նահանգապետը՝ Մուամմէր պէյ եւ չեթէներ էին։

Մէկ օր ետք, Յունիս 3, 1915ին, կը սկսէին Սերաստիոյ քաղաքի եւ չըջանի զանգուածային բանտարկութիւնները, փոլիսներու, ժանտարմաներու եւ սուլիաւոր ղինուորներու կողմէ։ 10 օրուան մէջ՝ Սերաստիոյ բանտարկեալներուն թիւը հասած էր 5 հազարի։ Գաւառակներէն ակնյայտնի անձերն ալ Սերաստիա կը բերէին։ Բանտի վե-

րածուած չէնքերը մէկ կողմէ կը պտուղուէին սպաննութեամբ եւ միւս կողմէ կը լեցուէին նոր ձերբակալութիւններով :

Թողութի, Ամասիայի, Զիլէի, Նիքսարի, Հերեկի, Մարզուանի, Սամսոնի եւ Ղաւղայի ականաւորներն ալ Սեբաստիոյ բանտերը կը բերէին կալանաւորուած փիճակի մէջ :

Նոյնը տեղի կ'ունենար նաեւ Սեբաստիոյ սանճագի գազաներէն՝ Քոչկիրիի (Ջառա), Հաֆիքի (Գոչհիսար), Տիվրիկի, Կիւրինի, Մանճըլլիկի եւ Կեմերեկի մէջ : Եւ նոյնիսկ Անգարայի նահանգին Լնթակայ Եոզկաթ քաղաքի 500 անձերը, առաջնորդ Ներսէս եպիսկոպոս Դանիէլեանի հետ, խողխողուած են Սեբաստիայէն չորս ժամ հարաւ Տաշլը-Տերէ կողմուած վայրին մէջ : Այդ վայրը գերեզմանն է նաեւ Սեբաստիոյ մէջ ձերբակալուածներու մէկ մասին :

Յունիս 3, 10, 13ի (1915) զանցուածային բանտարկութենէն յետոյ, ներքին զործոց նախարարութենէն հասած գաղտնի հրամանագրի մը վրայ խմբաւորուած էր պէյաննամէ (յայտարարութիւն) մը, որ փակցուած էր պատերու վրայ եւ հաղորդուած էր նաեւ քաղաքի ոստիկանատուններուն (գաբագոյ) եւ անոնց միջոցաւ ալ մըլիս-թարներուն : Հետեւեալն էր «պէյաննամէ»ին բովանդակութիւնը(*) .

1.— Բարձրագոյն հրամանով՝ Ճեղիրէ եւ Տէր Զօր պիտի մեկնէիք :

2.— Ապահով պիտի երթաք՝ հսկողութեան տակ :

3.— Ճամբան ձեզի բան պիտի չպատահի :

4.— Այս տեղահանութիւնը պատերազմի պատճառով է :

5.— Եթէ ընդդիմութիւն փորձուի, զինու զօրութեամբ պիտի բնաջնջուիք :

6.— Թաղ առ թաղ պիտի մեկնիք :

7.— Գարադոլներուն հաղորդուած է :

8.— Կրնաք վարձել կառք, ձի, էշ : Զունեցողներուն կառավարութիւնը եզան կառքեր պիտի հայթայթէ, իրենց հետ տանելիք գոյքերուն համար :

«Եղեռնապատում» գրքին հեղինակը՝ Կարապետ Գաբիկեան կ'արձանագրէ, թէ 15 օրուան ընթացքին, Յունիս 22էն մինչեւ Յու-

(*) Այս «պէյաննամէ»ն առաջ թուրք կեդր. կառավարութեան Մայիս 16, 1915ի հրահանգները, դահլիճի որոշումը, շիճու պատճառաբանութիւնները եւ սեփականութեանց գրաւումի հրահանգներու հաւաքածոն տեսնել «Հայրենիք»ի Օգոստոս, 11, 12, 13, 1984 թիւերուն մէջ :

լիս 3, 1915 Սերաստիա քաղաքէն տարադրուած են 5,400 տուն, 37,000 անձ :

Մեր ձեռքին տակ գտնուող ձեռագիր օրագիր մը կը յիշատակէ, թէ տարադրութեան նախօրէին, ոստիկանական վերջին մարդահամարով, տարադրութեան ենթակայ եղած են քաղաքէն 47,500 անձ, ոչ թէ 14, այլ 17 կարուանով :

Քաղաքին մէջ բանտարկուած 5,000 հայերը ենթարկուած են ծեծի եւ չարչարանքներու : Քուկըլ փրիզընըր (չնդակահարուելիք) բանտարկեալները, նոյն վայրագ միջոցներով, դիշերները կապուած, դուրս հանուած ու սուիճաւոր զինուորներու հսկողութեան տակ սպաննուած են :

Այս բոլոր զոհերուն դէմ մէկ շինծու գրպարտութիւն կար.— Մուամմէր կոչուած հրէշ նահանգապետը ստալոյ տեղեկագիր մը ներկայացուցած էր Սերաստիոյ Պատերազմական Ատեանին, իբր թէ 30·000 հայեր պատրաստուած էին ասպատմբելու, անոնց ուժը բաժնուած էր 3 մասերու, որոնցմէ մէկուն հրամանատարն էր հերոս Մուրատը : Այդ օրերուն, Պատերազմական Ատեանի մնայուն նախագահի տիտղոսը կը կրէր հաղարապետ Մուսթաֆա Սապրի : Մուամմէրի հրէշային սուտերը արձագանգ կը գտնէին տեղւոյն թուրքերէն պաշտօնաթերթին՝ «Սիւաս»ի եւ «Գըղըլ Ըրմաղ»ի մէջ, թուրք խուժանը գրգռելու համար հայոց դէմ :

Նման արուեստական պատերազմական ատեաններ կազմուեր էին հայաբնակ զլխաւոր քաղաքներուն մէջ, կեղծ դատեր ստեղծելու համար : Մուամմէրի զոուելի գրպարտութիւնները հրատարակուած են նաեւ թուրքերուն հրատարակած «Հայ Յեղափոխական Շարժումները» կոչուած գրքին մէջ (էջ 190—94) :

Ցեղասպանութիւնը (մեմնսայտ) այժմ միջազգային ոճիւր կը նկատուի եւ օտար մարմին մը, ըլլա՛յ այդ Միջազգային Կարմիր Քաշը կամ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութիւնը, շատ դիւրութիւններ ունին ուսումնասիրութեան եւ ստուգումի, որովհետեւ, հակառակ թրքական կառավարութեան բոլոր ջանքերուն՝ անհետացնելու նպատակով փաստաթուղթերը, Եղեռնի հետքերը եւ այլ նշանները այսօր կարելի է ամենայն դիւրութեամբ ճշդել : Արդէն հայութիւնը, Սեւրի դաշնագրի մասնաւոր յօդուածներով, իրաւունք ստացած է իր պահանջներուն համար (տե՛ս, պատիժներու գլուխը, «Փեմըլթիզ», մաս 7, յօդուած՝ 226—230, եւ մասնաւորապէս թուրք կառավարութեան կատարած ջարդերու մասին՝ յօդ. 230ը եւ փաստաթուղթերու հայթայթման մասին ալ յօդ. 228ի տրամադրութիւնները) :

Մեր դատի պահանջին հիմը միայն նիւթական կորուստի հատուցումը չէ, այլ հաստատումը՝ ոճրագործին, քաղաքական այս մեծ ոճիրին կանխամտածումը, Հայաստանը առանց հայու թողելու եւ հայոց հողերը պահելու նպատակով թուրք կառավարութեան ձեռքին տակ :

Հայը իր հնարազրիտութեամբ եւ աշխատասիրութեամբ կրնայ վերստեղծել նիւթականը. բայց հողին պէտք ունի իր ոտքին տակ :

Մարտ 15ին եւ անոր յաջորդող Ձատիկի եւ Նոր Կիրակիի օրերուն թուրքերը հայ կուսակցական ղեկավարները եւ ուրիշներ, մինչեւ Մայիս 27 (իրենց սպանման օրը), աներեւակայելի ծեծի ու չարաբանքներու ենթարկեցին, եւ Մայիս 27ին ձեռքերը կապուած տարին Ենիիսանէն 2 ժամ հարաւ-արեւմուտք՝ Իք Տաղիի ստորոտը՝ Իք Մեզարը կոչուած վայրը եւ զնդակահարելով զանոնք, թաղեցին : Ներկայ էին Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարը, վալին, ժանտարմայի հրամանատարը՝ Ալի Շեֆիքը եւ գոլ-օրտուի հրամանատարի փոխանորդ Փերթեւ պէյ. նաեւ լուսանկարած էին զանոնք :

Յունիս 3էն մինչեւ Յունիս 16, 1915, 5,000է աւելի անձեր բանտարկուած էին զանկուածային կերպով եւ լեցուած էին կեղրոնական բանտը եւ 3 մետրեսէներ, — Կէօլ Մետրեսէ՝ քաղաքին հարաւային մասին մէջ եւ երկու ուրիշ մետրեսէներ՝ քաղաքի կեղրոնական մասին մէջ՝ Շիֆայիէ եւ Մուղաֆֆերետին կոչուած : Բացի ատոնցմէ՝ հետզհետէ կը բերուէին չրջակայքի աւաններէն եւ քաղաքներէն ձերբակալուածներ, որոնց բանտարկուած չէնքերը մէկ կողմէն կը պարպուէին եւ նորէն կը լեցուէին, նոր զոհերու տեղ պատրաստելու համար : Երբ քաղաքին բանտարկութիւնները լրանալու մօտ էին եւ Յունիս 18ի «Պէյաֆնամէ»ով պիտի յայտարարուէր ժողովուրդին տարազրութիւնը, Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղար Ղանի պէյ, որ Սեբաստիոյ մէջ կը բնակէր Պարոյր էֆենտի Պօղոսեանի տունը, Կ. Պոլիս մեկնած էր : Ան պիտի վերադառնար բերանացի եւ զրաւոր նոր հրահանգներ բերելու համար Կեղրոնէն : Քաղաքին բռնապաղթը սկսաւ Յունիս 22ին եւ վերջացաւ Յուլիս 9ին :

Յուլիս 10ին, թրքական պոռնկացեալ Սահմանադրութեան Տրդ տարեդարձի օրուան տօնախմբութեան հանդէսէն ետք, Ղանի պէյ վերադարձած էր Սեբաստիա եւ, քաղաքին հայերը հեռացուելէ ետք, կարգը եկած էր 4 չէնքերու մէջ թիմուած ձերբակալուածներուն, որոնք աւելի սարսափելիօրէն տանջուած են քան Քրիստոս :

Յուլիս 11-19, 1915, ժանտարմրիի, ոստիկանութեան եւ զինեալ սպաներու, ինչպէս նաեւ քաղաքի թուրք երեսփոխան Բասիմ

պէյի ներկայութեան, նորէն ցուցակագրուեցան, արձանագրուեցան: Ինը օր տեւած այդ (Յուլիս 11-19, 1915) արձանագրութենէն յետոյ, ըստ կազմուած անուանացանկին, Յուլիս 20էն 25, Յուլիս 26-30 եւ Յուլիս 31էն մինչեւ Օգոստոս 4, 1915, այդ 15 օրուան մէջ՝ 5,000 բանտարկեալներէն օրական 250էն 300 հոգի կապուած, հետիոտն, «ուրիշ վայրեր զրկելու» կամ «Կեսարիա կամ այլուր ճամբայ չի նկատու» պատրուակով, կը տարուին քաղաքին շրջակայքը՝ 5էն 10 մղոն հեռաւորութեան վրայ, նախապէս որոշուած անջատ անջատ տեղեր եւ չարաչար կերպով կը սպաննուին զանազան վայրերու մէջ:

Քաղաքէն ձերբակալուած 5.000 հայերը եւ շրջակայ գիւղերէն եւ աւաններէն բերուած մօտ 5.000 հայեր եւս, 1915 Յուլիս-Օգոստոսի մէջ եւ տարի մը ետք ալ հայ զինուորները նահատակուած են հետեւեալ վայրերուն մէջ, քաղաքէն 5էն 20 մղոն հեռաւորութեան վրայ: Այդ վայրերը՝ այբուբենական կարգով.՝ Ագէօբէնի ձորերը, Գարտաշլարի ստորոտի ձորերը, Գայա Տիպի, Դաւրա Պողազի ձորերը, Իշխան Թազաւոր կոչուած վայրի ձորերը, Իմարէթի հարաւը, Կեմերեկի մօտ Մուտ-Արասը կոչուած գիւղին ձորերը, Ալիսի հարաւը՝ «Կիւն Կէօրմէզ» վայրը, Ղարլըխը (Ս. Յակոբ վանքի մօտ), Մերեքիւմի ստորոտը, Մերէմ Ուլա, Նիւմունէ Զիֆթլիկ, Շունքուրակի հարաւի ձորերը, Չալլըի ձորերը, Զելեպլիլիի ձորը, Ս. Խնդրակատար վանքէն անդին, Զերչի Տերէ, Զերչի խանի հարաւը, Զօրանոցին (Գրչլա) ետեւ, Սէյրան Թեփեսիի մօտ, Սէօյիլի ճամբան, Դիվրի, Վարի Պալահոռ, Վերի Պորոզուտ, Սէօյիւտլի խանին ետեւ, Տաշլէ Տերէ, Փորսուխ եւ Ֆաթլում: Սեբաստիոյ քաղաքին շուրջի հողերը նահատակաց արիւնով ոռոգուած են:

Նահատակուած այդ 5.000 հայերուն մէջ էին Սեբաստիա քաղաքի ազգային հաստատութիւններուն, մարմիններուն հայրենասէր անդամներուն մեծ մասը, տարեց ուսուցիչներ, Ազգ. Ժողովի եւ կըրթական մարմիններու անդամներ եւ պատուական ազգայիներ, ամէն հոսանքէ եւ խաւէ:

ԱՐԳԵԼԱՓԱԿՈՒԱԾՆԵՐԷՆ ՄԻՈՑՆ ԶԱԿԱՏԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՎԿԱՅԱԹՈՒՂԹ ՄԸ

Սեբաստիոյ մէջ բանտարկուած 5.000 անձերէն մէկուն մասին, որ Սեբաստիոյ Քաղաքական Ժողովի անդամ էր, որոշ ազդեցութիւն ունեցող անձի մը միջոցաւ գերման դեսպանատան ղեկավար եղած էր

ճշգրտու համար թէ այդ անձը բանտարկուելէն ետք (Յունիս 13, 1915) ի՞նչ եղած է: Այս մասին գերման ընդհանուր հիւպատոսը՝ Մոռթմսն գրած է Սերաստիոյ գերման փոխ-հիւպատոս Քառլ Վեռ-թին եւ ան պատասխանած է հետեւեալը. —

ԹԻԻ 81. —

Փետրուար 22, 1917
Սերաստիա

Իբրեւ պատասխան Ձեր Փետրուար 1, 1917 թուակիր նամակին. — Այդ ծանօթ անձնաւորութիւնը, ձեռք անցուած վկայութեանց համա-ձայն, ատեն մը աշտուղի բանտը մնացած է, յետոյ անծանօթ ուղ-ղութեամբ շրջուած է: Անոր ճակատադրի մասին այս տեղի բնակիչ-ները բան մը չեն կրնար ըսել: Մինչեւ այսօր, անոր մասին, անոր ապրիլը ապացուցանող, որեւէ լուր եկած չէ:

Ստորագրութիւն՝ ՔԱՌԼ ՎԵՐԹ

Այս տեղեկութիւնը կրնանք ընդհանրացնել 4999 միւս բան-տարկեալներուն համար եւս:

Այդ պաշտօնական գողութեան եւ կողոպուտի մասին հրա-հանգներու հաւաքածոյ մը զոյուրթիւն ունի, մշակուած՝ ներքին գոր-ծոց նախարարութեան կողմէ, 37 յօդուածներէ բաղկացեալ, զոր հրատարակեցինք (տես «Հայրենիք» օրաթերթ՝ Հոկտեմբեր 6, 7, 8 1964, թիւ 15940–15942):

Հայերու տունները իրենց պարունակութիւնով կը կնքուէին. իւրաքանչիւր թաղի մէջ «Րասֆիէ քոմիսիոն»ի (հաշուեյարդարի մարմին) մասնաճիւղերուն կողմէ: Միւս կողմէ, ոմանք դուռներէն, ոմանք պատերը ծակելով, գրադիրներ, քահնիլտարներ, զինուորա-կաններ եւ մուհաճիւրներ, կը դատարկէին տունները, իսկ մնացածը կը փոխադրուէր Սերաստիոյ հսկայ Մայր եկեղեցին (Ս. Աստուածածին) աճուրդով ծախուելու համար, եւ որպէս թէ հասոյթը զետեղելու համար «Մալիէ Սամտըզ»ի մէջ (պետական գանձատունը):

Պաշտօնական կողոպուտին կարեւոր մէկ մասը կը կազմէին՝ Մայր Եկեղեցւոյ, Ս. Սարգիս, Ս. Փրկիչ, Ս. Մինաս եկեղեցիներու, Ս. Նշան պատմական վանքի եւ այլ վանքերու սեփականութիւնները՝ սրբազան անօթները, ոսկեղէն, արծաթեղէն սպասները եւ հնութիւն-ները, գլխաւորաբար Ս. Նշան վանքին հնութեանց գանձարանը և 293

ձեռագիրները: Զանոնք կողոպտող թրքական յանձնախումբին անգամներն էին նախագահը՝ այդ «Էմվալը Մեթրուքէ»ի տեֆթերտալը, փոխ նախագահը՝ կողոպուտի մարմնին, արդարութեան պաշտօնատարը՝ Միւտաայը Ումումին (Հանրային դատախազ) Ասաֆ պէյը, եւ Զրաաթ (երկրագործական) պանքի տնօրէն Սապրի պէյը եւայլն:

ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒՆ ԶԱՐԴԸ

Մինչեւ 1916 Յունիս Սերաստիոյ մէջ եւ շրջակաները կը մնային դեռ մօտ 10·000 հայ զինուորներ, որոնք չարաչար կ'աշխատէին «Մեմգիլ»ի (զինուորական կայան), ոմանք «Իմալեթխանէ»ի մէջ, դերձակներ, կօշկակարներ եւ այլ արհեստաւոր-զինուորներ, ոմանք՝ ալիւրի գործարաններու եւ հացագործարաններու մէջ (դահնիյէ), ուրիշներ՝ արհեստանոցներու մէջ, ոմանք՝ շինութիւններու աշխատանքի մէջ, եւ հայոց պերեպանատան քարերով շինած էին թուրքերու համար ուսուցչանոց մը, երեք զօրանոց, հեծելազօրքի զօրանոց մը, հիւանդանոց, Իթթիհատի ակումբ, պանդոկ եւ կազինօ:

Ուրիշ հայ զինուորներ կ'աշխատէին զինուորական պիտոյից (քեմիիզաթի) ամբարներուն մէջ եւ տակաւին հարիւրաւոր եւ հազարաւոր զինուորներ ալ ճամբաներու շինութեան մէջ, իբրեւ «ամելէ քապուտ»ներ՝ Սերաստիա, Ղանդալ, Թոզաթ, Րեչատիյէ, Կեսարիա եւայլն:

Նոյն վայրենաբարոյ միջոցներուն ենթարկուեցան այս անբախտ զինուորները, ինչպէս միւս բոլոր բանտարկեալ հայերը, նոյն խաբէրայական միջոցներով. լեցուցած եւ արգելափակած էին զանոնք բանտերու եւ մետրեքներու մէջ եւ մաս առ մաս կոտորած էին: Նախ 20 օր բանտի մէջ, հսկողութեան տակ պահած էին զանոնք, ուժասպառ ընելու համար: Յունիս 22, 1916էն մինչեւ Յուլիս 13, 1916, վարազօրէն սպաննած էին զանոնք: Շատ քիչեր միայն հրաչքով ազատած են այդ ջարդէն: Ասոնց մէկ մասը բերած էին Գայա Տիպի՝ Սերաստիայէն 24 մղոն հարաւ-արեւմուտք, մէկ մասը քաղաքին շուրջը, մէկ մասը՝ Շար-Գըշլա եւ Կեմերեկի մօտերը, մասնաւորապէս սպանդանոցի յարմար ձորերու մէջ:

Կարինէն արեւմուտք սպաննուած էին 2·000 անգամ մը եւ 7·000 ուրիշ անգամ. զուտար՝ 9·000: Ատկէ դատ՝ Զառայի մէջ 1·000, Րեչատիյէի մէջ՝ 1·000 (Րեչատիյէ՝ Թոզաթի սանճագին մէջ եւ Րեֆայիէ՝ Շ. Գարահիսարի սանճագին մէջ):

ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ՍԱՆՃԱԳԻ ԻՆՆ ԳԱԶԱՆԵՐՈՒ ՀԱՅ ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆՆԸ

Սերաստիոյ գազան շրջակայ 6 գիւղերով	46,200
Ենիխան (Եւլտըզ Էլի) շրջակայ 5 գիւղերով	3,304
Հաֆիքի գազա (Գոչհիսար) շրջակայ 26 գիւղերով	34,080
Բոչկիրի գազա (Զառա) շրջակայ 8 գիւղերով	16,400
Թոնուզի գազա (Շարգըշլա և Կեմերէկ) շրջակայ 25 գիւղերով	31,620
Ղանզալի գազա շրջակայ 11 գիւղերով	14,240
Տիվրիկի գազա շրջակայ 15 գիւղերով	18,120
Կիւրիւնի գազա շրջակայ 4 գիւղերով	15,800
Տերենտէի գազա, Աշոտիով միասին	5,600
Ազիզիէ (Պիւնեան և Էքերէկ)	6,800

ԸՆԴՀ. գումար՝ Սերաստիոյ սանճագի հայութեան՝ 192.164

Այս թիւը 50,000ով պակաս է առաջնորդարանի ներկայացուցած թիւէն:

ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒ ԱՐԳԵԼԱՓԱԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

Գերման կայսերական հիւպատոսարան — Սերաստիա
ՀԵՌԱԳԻՐ

(Սերաստիայէն շրկուած, Յունիս 27, 1916, հասած Կ. Պոլիս
Յունիս 28, 1916, գերմանական ամառնային դեսպանատունը, Թա-
րապիա)

ԳԵՐՄԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
Կ. Պոլիս

«Երէկ իրիկուն, դեռ հոս մնացող հայերէն ճամբայ շինող և
կամուրջ շինող ալայներուն պատկանող հայերը, նաեւ այն հայերը,
որոնք Արհեստից վարժարանին(*) մէջ էին, և յոյները, արգելա-

(*) «Արհեստից վարժարան» (կեկեպէ-շուլէ) կոչուածը Սերաստիոյ ազգա-
յիմ «Արամեան» վարժարանն է, 4 յարկանի մեծ շէնք մը, ուր պատերազմէն առաջ
կ'ուսանէին 1-500 աշակերտներ: Առաջին յարկը Հռիփսիմեան ազգեանց վարժա-
րանն էր, ուր կ'ուսանէին 250 ազգիկներ, ունէր ընդարձակ սրահ մը, որ կարի ար-
հեստանոցի վերածուած էր:

Շէնքը քուրֆ կառավարութեան կողմէ գրաւուած էր Դեկտ. 12/25, 1914ին
և զինուորական արհեստանոցի (սաճայի) վերածուած էր:

փակուեցան հայկական եկեղեցիին մէջ: Յոյները եւ իսլամութիւնը
ընդունող հայերը, սաստիկ ծեծէ մը յետոյ, այսօր ազատ ձգուե-
ցան: Միւս հայերուն, տեղական իշխանութեանց կողմէ, իսլամանա-
լու խորհուրդ կը տրուէ: Մերժեցին, ուրեմն, պիտի ղրկուին...»:

Գեորման փոխ հիւպատոս
Վ. ՆՈՒԹ

«Պիտի ղրկուին»ը եղաւ ղրկուեցան ջարդուելու:

1916 Յուլիսին, Սեբաստիա գտնուող Էրզրումի հայ կաթողիկ
արք. Կարապետ Քչուրեան, լսելով Մուամմէրի տուած եղեռնական
հրահանգը եւ Սեբաստիոյ հայ զինուորներուն ջարդը, կաթուածա-
հար կ'իյնայ եւ կը վախճանի Սեբաստիոյ մէջ:

ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ԲԺԻՇԿ ՍՊԱՆԵՐՈՒ ԶԱՐԴԸ

ՀՆՈՒԱԳԻՐ

Գեորման կայսերական հիւպատոսարան — Սեբաստիա

Հեռագիր

Սեբաստիա, Յուլիս 23, 1916 (Ն. Տ.)

ԳԵՐՄԱՆ ԴԵՍՊՈՒՈՒԹԵԱՆ

Կ. Պոլիս

Այսօր, Ազգային տօնին օրը(*) բոլոր հայ զինուորական բժիշկ-
ները, ամէն աստիճանի, սպառնալիքի տակ իսլամացուցին: Ամէնքը
ստիպուեցան կրօնաւորի դառնալ(**): Բժշկական հարիւրապետ մը

(*) Յուլիս 10/23 1916 Օսմանեան Սահմանադրութեան 8րդ տարեդարձի տօ-
նակատարութեան առթիւ, հայ մանուկներու քլիատութեան հանդէսներ կազմա-
կերպուած են:

(**) Քանի մը հայ բժիշկներ անուամափոխ ըլլալով կրցած էին ողջ մնալ,
բայց թուրքերը 1.000է աւելի հայ բժիշկներ եւ դեղագործներ սպաննած են:

Զարմանալի է որ, մինչ Յուլիս 27, 1916ին գեորման փոխ-հիւպատոս Քառլ
Վեռք հեռագրած էր հազարաւոր հայ գործաւոր զինուորներու ձերբակալման եւ
ջարդի մասին եւ Պեթման Հուլիէ կանոնփակելու համար ոչինչ ըրած էր. դարձ-
եալ, եւ մէկ բժիշկի համար, որ իսլամութիւնը մերժեր էր եւ ձերբակալուեր,
նոյն անտարբեր Պեթման Հուլիէին կը դիմեն: Կը թուի թէ պարզապէս «բան մը
ըրած» ըլլալու համար:

մերժեց, այդ պատճառով, նախապէս բանտը դրին:

ՎԵՌԹ

Գերման կայսերական դեսպանատուն — Թարապիս

(Կ. Պոլիս) Յուլիս 24, 1916

(Վերոյիշեալին) պատճէնը խոնարհաբար կը ղրկենք Նորին
Վսեմութեան, զերման պետութեան նախարարապետին (կանցլէր)
պրն. Յոն Պլեթման Հովվեկի:

(Կ. Պոլսոյ զերման դեսպան)

ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ 9 ՎԱՆՔԵՐԸ ԵՒ ՍԱՆՃԱԳԻ ԳԻՒՂԵՐՈՒՆ 90 ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

(ԱՌԱՆՑ ՀԱՇՈՒԵԼՈՒ ԹՈԳԱՏԻ, ԱՄԱՍԻՈՅ ԵՒ ՇԱՊԻՆ-ԳԱՐԱ-
ՀԻՍԱՐԻ ԳԻՒՂԵՐՆ ՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ)

Սերաստիոյ վանքերը՝ Ս. Նշան (Էրեք Եկեղեցիներով), Ս. Ա-
նապատ, Ս. Յակոբ, Ս. Խնդրակատար (Խոնըր Կտուր), Ս. Հրեշտա-
կապետ (Յաղթի մօտ) եւ Ս. Թաղաւոր (Զառայի մօտ), Ս. Թորոս
(Մանճըլլի մօտ):

Սերաստիոյ սանճագի հայ զիւղերու Եկեղեցիները այբուբենա-
կան կարգով:

Սերաստիա (քաղաք) Ս. Աստուածածին (Մայր Եկեղեցի), զոր
1950ին Իմէթ ռումբով քանդել տուաւ: Ս. Սարգիս, Ս. Մինաս, Ս.
Փրկիչ:

Հողդար Թաղի Ս. Աստուածածին Եկեղեցին, Ամերիկեան Քա-
լէճի դիմաց (Միխիթար Աբբայի ծննդավայրը):

ԳԻՒՂ

ԵԿԵՂԵՑԻ

Ալաքիլիսէ

Ս. Մինաս

Բոզնիք

Ս. Սարգիս

Բրաբերդ

Ս. Թորոս

Դաւրա

Ս. Աստուածածին

Դումաճ

Ս. Սարգիս

Եարասար

Ս. Սարգիս

Ենի Խան

Ս. Խաչ

Զառա
 Թեքեղի
 Թոտորակ
 Իշխանի
 Խանձառ
 Խորսանա
 Խորոխոն
 Կամիս
 Կաւրա
 Կովտուն
 Հողդար
 Ղալտի
 Ղարա-Պողազ
 Ղաւրազ
 Ղոչասար (Պետրոսի)
 Ճենճին
 Յաղթ
 Շուն-Քուրակ
 Ողնովիտ
 Ուլաշ
 Զայ-Քիւրտ
 Պարտիզակ
 Պիւնեան
 Պինկէօլ
 Սարահասան
 Աթանոս
 Տաւշանլու
 Տեւեքսէ
 Քարհատ
 Քէօթիւ Ենիճէ
 Քոթնի
 Քեչէկուրտ

Ս. Լուսաւորիչ
 Ս. Գէորգ
 Ս. Յակոբ
 Ս. Նիկողոս
 Ս. Սարգիս
 Ս. Սարգիս
 Ս. Հրեշտակապետ
 Ս. Աստուածածին
 Ս. Սարգիս
 Ս. Աստուածածին
 Ս. Աստուածածին
 Ս. Սարգիս
 Ս. Խաչ
 Ս. Փրկիչ
 Ս. Յակոբ
 Ս. Խաչ
 Ս. Կարապետ
 Ս. Սարգիս
 Ս. Յակոբ
 Ս. Աստուածածին
 Ս. Աստուածածին
 Ս. Գէորգ
 Ս. Աստուածածին
 Ս. Մինաս
 Ս. Գէորգ
 Ս. Թորոս
 Ս. Թորոս
 Ս. Կարապետ
 Ս. Աստուածածին
 Ս. Գէորգ
 Ս. Սարգիս
 Ս. Աստուածածին

Սեբաստիոյ քաղաքին մէջ հայ կաթողիկէները ունէին Ս. Վլաս
 եկեղեցին, Յիսուսեանները՝ Քառասուն Մանկանց, եւ բողոքական-
 ները իրենց ժողովարանները, նաեւ Ֆրանսական եւ ամերիկեան
 դպրոցներն ու զուիցերիական որբանոց-դպրոցը:

Տիվրիկի գաղային մէջ՝ 2 վանք եւ 13 եկեղեցիներ։—

Տիվրիկ (քաղաք) Ս. Աստուածածին եւ Ս. Երրորդութիւն։

Գիւղերը՝ այբուբենական կարգով։—

ԳԻԻՂ

ԵԿԵՂԵՑԻ

Աշուշէն

Ս. Թաղաւոր

Արմութաղ

Ս. Գէորգ

Բալանկա

Ս. Գէորգ

Բարդամ

Ս. Աստուածածին

Բինկեան

Ս. Հրեշտակապետ

եւ Ս. Աստուածածին

Զիմառա

Ս. Երրորդութիւն

Քունաւիլ

Ս. Լուսաւորիչ

Կասմա

Ս. Աստուածածին

Կիւրէսին

Ս. Կարապետ

Մուրանա

Ս. Աստուածածին

Օտուռ

Ս. Թովմաս

Ս. Յակոբ

Ս. Յակոբ

Շիկի

—

Սինճան

Ս. Գէորգ

Կիւրինի եւ Տերեւտէի եկեղեցիները

Կիւրին

Մայր Եկեղեցի

Ձախ—Ձոր

Ս. Փրկիչ

Շուղուլ

Ս. Յակոբ

Էօրէն Թաղ

Ս. Գէորգ

Գարա Հիսար

Ս. Սարգիս

Մանճըլըզ

Ս. Թէոդորոս վանքը, որ
չինուած էր 16րդ դարուն

Տերեւտէ

Ս. Երրորդութիւն

եւ Ս. Աստուածածին

Աշոտի

Ս. Աստուածածին

եւ 1 վանք՝ Ս. Յակոբ

Հայ կաթողիկէները ունին 2 եկեղեցի։

Թոնուզի գաղալին մէջ .—

**Կեմերէկ կան երկու եկեղեցիներ: Բողոքականները ունէին ա-
ղօթարան:**

— Սարմրասաքը (Պիւնեան) Սուրբ Աստուածածին:

Ագարակ՝ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Գէորգ:

**Ազիզիէ, Սաղլէ եւ Թաշին գիւղերն ունին եկեղեցիներ. անուն-
ները կարելի եղած չէ ճշդել:**

**Սեբաստիոյ սանճագի Թոնուզ գաղալի ենթակայ հետեւեալ
հայ գիւղերուն եկեղեցիները կարելի չէ ճշդել: Այդ հայ գիւղերն են,
այրուբենի կարգով .— Ալա-Քիլիսէ, Գայա-Փունար, Գարակէօլ, Գա-
րահաճըլը (Մաղարա), Գարասար, Գուրտլու-Գայա, Եափալթուն
(*), Թեմեճիւկ, Թեքմէն, Թոփաճ, Իսանլը, Կեմերէկ, Կիկի, Ղազ-
Մաղարա, Ղանթարոզ, Շար-Գըշլա, Չեփնի, Պաւրոզ, Պիւրհան,
Սարը-Օղլան, Սըվըն, Սիքանթ(*), Տենտիլ, Փաշա-Գեղ:**

ԿՐԹԱԿԱՆ

**Սեբաստիոյ սանճագին մէջ 1902ին գտնուած դպրոցները, ա-
շակերտները եւ ուսուցիչները .—**

Կիւրին .— 12 դպրոց, 736 մանչ, 78 աղջիկ, 20 ուսուցիչ:

Սեբաստիա .— 46 դպրոց, 4072 մանչ, 549 աղջիկ, 73 ուսուցիչ:

Տերենտէ .— 2 դպրոց, 260 մանչ, 70 աղջիկ, 5 ուսուցիչ:

Տիվրիկ .— 10 դպրոց, 757 մանչ, 100 աղջիկ, 20 ուսուցիչ:

Գումար՝ 70 դպրոց, 5,025 մանչ, 797 աղջիկ, 118 ուսուցիչ:

Այդ թիւերը 1915ին աւելցած էին 25 առ հարիւրով:

**Վերոյիշեալ թիւերուն մէջ չեն հայ կաթողիկոսներու, ամերիկ-
եան միաբնակներու եւ ֆրանսական Յիսուսեաններու դպրոցները,
աշակերտութիւնը եւ ուսուցիչները:**

**Ուրիշ առթիւ առանձինն պիտի տրուի Սեբաստիոյ նահանգին
պատկանող Ամասիոյ, Մարզուանի, Հերեկի, Նիքսարի, Թոգաթի,
Զիլէի, Շապին Գարահիսարի եւ չրջաններու դպրոցներուն և աշա-
կերտներուն ցուցակը:**

(*) Սիֆանթ եւ Եափ-Ալթուն կէս-հայ, կէս-թուրք են:

ԹՐԳԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ՄԱՍԻՆ

Ներքին գործոց նախարարութիւնը հայոց տարազրութեան մասին Մայիս 12 թուակիր ծածկագիր հեռագիր մը ղրկած էր զաւառային վարչութիւններուն: Թուրք զահլիճը Մայիս 16ին իր որոշումները և հրահանգները հաղորդած էր: Այդ զաղտնի տեղեկագիրը հրատարակած էինք ասկէ առաջ:

Սերաստիոյ վալին՝ Մուամմէր Սերաստիոյ նահանգին համար տեղեկագրած է հետեւեալը հեռագրաւ.

Սերաստիոյ սանճագէն տարազրուած են. —

Սերաստիոյ կեզր. գազայէն	23,455
Ազիզիէյէն	939
Թոնուզէն	13,113
Ենի Խանէն	1,366
Գոչասարէն	11,347
Զառայէն	5,978
Տիվրիկէն	8,262
Տերենտէլէն	2,783
Կիւրինէն	7,606
Ղանդալէն	3,088
Սանճագէն	77,037

Այդ թիւը Սերաստիոյ սանճագի հայութեան մէկ երրորդէն ալ պակաս է:

Ըստ Մուամմէրի հեռագրին, Ամասիայէն տարազրուած են 22,871, Թոգաթէն՝ 20,403 եւ Շապին Գարահիսարէն՝ 20,271 հայեր:

Հեռագրային պահանջները եղած էին Մայիս 12ին, Յուլիս 31ին եւ Սեպտեմբեր 25ին:

Ամասիայէն դէպի հարաւ աքսորեալ (այրերու) սպանդի մասին վալի Մուամմէր հետեւեալ ծածկագիրը ղրկած էր. —

ԿԱՐԳԱԹԻԻ ԴԻԻԱՆԻ

Կ. Ընդհ. 359

Խ. Մասնաւոր 866

Թարգմանութիւն ծածկագիր հեռագրին, որ ուղղուած է Սերաստիոյ կուսակալ Մուամմէր պէյէն Ամասիոյ ոստիկանութեան հրամանատար ղնդապետ Քէօր Նուրի էֆենտիի. —

«Հայերը դրկեցէ՛ք կտրուկ ճամբով, առանց զանոնք անցընելու Եւրոկիայէն»:

Ծանօթութիւն.— Ամասիոյ եւ Սեբաստիոյ միջեւ կը գտնուի Եւդոկիա քաղաքը, ուրկէ անպայման պէտք է անցնիլ Սեբաստիա երթալու համար: Ուրիշ ճամբայ զոյութիւն չունի: Հետեւաբար այս հեռագրին հրամանը ծածուկ իմաստ ունի, այսինքն — հայերը ջարդել Եւդոկիա չհասած (ակնարկուած հայերը ջարդուած են Ղազ-Ուլայի եւ Չենկէշ-Պողազի մէջ):

Վալի Մուամմէր իր հեռագրին մէջ հետեւեալը աւելցուցած է՝ իբրեւ «միլիահագաթ»՝ նկատողութիւն (բնագիրը բառ առ բառ). «Վիլայէթ սեււլըյաթը խիթամ պուլմըշ տըր(*): Սեւզ վէ թիպիիտ էտիլէն նուֆուսը վիլայէթ Եիւզ ալթմիշ պին (160,000) բատտեսինտէ թախմին էտիլիտը, մա մաֆիհ, պու մըլտարըն պիր դըսմը Գարահիսար վէ Ամասիա վալըտլարընտա մահվ վէ թելէֆ օլմալարը մազնուն, վէ շու հալէ կէօրէ, վիլայէթտէն սեւզ էտիլէպիլէն էրմենի մըլտարընըն սիճիտէ մուպայյէտ մըլտար իւղերինէ վապուլը մուաֆազ տըր:

Հեռագրի բնագրին տառացի թարգմանութիւնը.

«Վիլայէթին (մէջ) տարապրութիւնը վերջացած է: Քչուած եւ տարապրուած (սեւզ վէ քէպիիտ) անձերուն թիւը վիլայէթին մէջ 160,000 նախատեսուած է: Սուկայն, այդ թիւին մէկ մասը Գարահիսարի եւ Ամասիոյ զէպքերու ընթացքին բնաջնջուած եւ սպաննուած է (մաիֆ վէ քէլէֆ), այդ հաշուով, վիլայէթէն տարապրուածներուն թիւը տոմարի մէջ արձանապրտածը ընդունիլ յարմար է»:

Ըլլա՛յ սանճագին մէջ, ըլլա՛յ սանճագէն դուրս, բանտարկուած եւ սպաննուած հայերը եւ զինուորները այդ հաշիւներուն մէջ չեն: Սեբաստիոյ սանճագին թիւը Առաջնորդարանը տուած է 255,430: Կարապետ Գարիկեան կու տար 192,164:

ԳԼԽԱԻՈՐ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐԸ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ՍԱՆՃԱԳԻՆ ՄԵԶ

Ձանց առնելով հարիւրաւոր ժանտարմներ, չեթէներ, ոստիկաններ, սպաներ, չեթէպաշիններ եւ անոնց գործակցող հազարաւոր

(*) Այս հեռագիրը քէիւ քուսկան չունի, բայց որովհետեւ մէջը գրուած է քէ «վիլայէթ սեււլըյաթը խիթամ պուլմըշտըր», այդ թիւը Յուլիս 9, 1915 է: Ուրեմն հեռագիրը գրկուած ըլլալու է 1915 Յուլիսի կէսին:

ոճրապարտ թուրքեր, կու տանք միայն առաջին գծի վրայ եղող՝ պարագլուխ, ոճիրը կազմակերպողներու փոքր ցանկ մը։— Կեդրոնական կառավարութեան նախարարները, մասնաւորապէս Յրդ զօրաբանակի հրամանատար Մահմուտ Քեամիլ փաշա(*), վարչական բարձր պաշտօնեան՝ վալի Մուամմէր կոչուած հրէշը, 10րդ գոլ օրտուի հրամանատարի մնայուն փոխանորդ (տայիմի վեֆիլ) Փերթեւ պէյ, որ հազարապետ էր, վերջը եղած է փաշա։ Թուրք երեսփոխան Բասիմ պէյ։ Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարութեան կեդրոնէն ղրկուած և մի քանի անգամ բերանացի հրամաններ բերած ցեղասպանութեան համար՝ ԱՊՏԻԻԼ ՂԱՆԻ ՊէՅ, որ յետոյ նոյն ոճիրը գործած էր էտիրնէի նահանգին մէջ։ Ժանտարմըրիի հրամանատար զնդապետ Ալի Շեֆիգ պէյ։ Պատերազմական Ատեանի մնայուն նախագահ Մուսթաֆա Սապրի ևւ գնդ։ Ալի պէյ։ Ոստիկանութեան տնօրէն Բիֆաաթ պէյ, որ Պալքաններէն բերուած էր։

ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ՍԱՆՃԱԳԻ ՀԱՅՈՑ ՆԻԻԹԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐՈՒ ՀՈՂԱՅԻՆ ՊԱՀԱՆՋԸ

200·000 հայերու արիւնէն զատ, նիւթական կորուստը, առանց հաշուելու ազգային հարստութիւնները, եղած է \$500,000,000 ոսկի տոլար։

Հայը իրաւունք չաւած է իր դատը բերելու արդարութեան ատեանին առջեւ։ Միջազգային դաշնագրով ճանչցուած է մեր իրաւունքը, թէ՛ մեր իրաւունքները պահանջելու ևւ թէ՛ ջարդարար կառավարութիւնը պատժի ենթարկելու՝ Սեւրի դաշնագրի 226–230 յօդ–

(*) Մահմուտ Քեամիլ կոչուածը, որ թէւ զինուորական գործողութեանց մէջ զինուորական ոչնչութիւն մըն էր՝ ըստ գերման Զինուորական Առաջնութեան պետ մարաշախտ Լիման Ֆոն Զանտերսի, բայց իրական հայակեր մըն էր, գործակից էր էրզրումի մէջ Պեհալտտիմ Շաֆիրի։ այս էր, ըստ դատական արձանագրութեանց, «հայու օգնող ոսկէ թուրք պիտի կախուի» երամայողը։ Այս էր, որ էրզրումի մէջ գերման զինուորականի մը՝ հիւպատոս Բիւրքը Ֆոն Շոյպերի յայտնած էր, թէ «պատերազմէն ետք այս վայրերուն մէջ (Արեւմտեան Հայաստան) ոսկէ հայ չենք ուզեր»։ Վեց մահանգներու վալիներուն հետ խորհրդակցաբար ցեղասպանութեան գործը լրացնելէ ետք, Կ. Պոլիս փոխադրուեցաւ ևւ եզաւ էնվերի խորհրդակցեց։

ուածներուն համաձայն, ուր կ'ըսուի. «**Թուրք կառավարութիւնը պարտաւոր է բոլոր փաստաթուղթերը յանձնելու (յօդուած 228) եւ դատարանի ենթարկելու ջարդերու պատասխանատուները» (այսինքն ցեղասպան Թուրք կառավարութիւնը, յօդուած 230) :**

Հայերուն պահանջը միայն արեան եւ նիւթական հատուցման պահանջ չէ, այլ նաեւ պահանջը՝ իր ծննդավայր հողին, որ իր հայրենիքն է եղած 3·000 տարիներէ ի վեր, եւ Թուրք կառավարութիւնը՝ հայերը բնաջնջելով՝ կ'ուզէր Հայաստանը դրաւուած պահել, առանց հայու :

ԹՐԳԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Երբ Համաշխարհային Ա. պատերազմը պայթեցաւ Յուլիս 1914ին, Օսմանեան կայսրութեան պոլսի զտնուող փանթիւրփիստ եւ աղզայնամոլ ղեկավարները պատեհութիւն գտան Հայաստանի եւ Թուրքիոյ այլ նահանգներու հայութիւնը արմատախիլ բնաջնջելու:

Այս առիթը օգտագործել ուղեցին, երբ մանաւանդ իրենք ղեկինք աւելի ազատ եւ զինուորապէս աւելի զօրաւոր զգացին, Գերմանիոյ հետ ստորագրած ըլլալով (Օյոստոս 2, 1914ին) ղինակցութիւն մը, որուն առաջին յօդուածին համաձայն, պատերազմի պարագային, Գերմանիա օլնութեան պիտի փութար Թուրքիոյ:

Մասնաւոր համաձայնագրով մը, առանձնապէս, թրքական բանակի ղեկավարութիւնը կը ստանձնէր ղերման Զինուորական Առաքելութեան պետը՝ ղօրավար Լիման Ֆոն Զանտերս, որ հետագային մարաշխտի աստիճան ստացաւ:

Թուրքերու ցեղասպանական մտադրութիւնները յայտնի եղած էին 1909ի Ապրիլեան ջարդերուն, որովհետեւ հայութեան լաւ կորիզ մը կար Կիլիկիոյ շրջանին մէջ, որ 1895-96ի ջարդերէն մասամբ ղերծ մնացած էր:

1909 Մարտ եւ Ապրիլ ամիսներուն, պետական կուսակցութեան՝ Իթթիհատի Սելանիկի եւ Պոլսոյ կեդրոնները, ինչպէս նաեւ

Ատանայի իթթիհատական ակումբը, գաղտնի հրամաններով եւ հրահանգներով իրենց մասնակցութիւնը բերած էին Կիլիկիոյ 30․000 հայերու ջարդին :

1910ին՝ Սելանիկի մէջ գումարուած իթթիհատի համաժողովի նիստին, յենելով զինուորական անդամներու մեծամասնութեան, Թալէաթ առաջարկած էր որոշում անցընել զինու զօրութեամբ ձուլելու ոչ-թուրք տարրերը եւ տիրական ու ղերիչխող տարր (միլլէթի հաֆիւէ) դարձնելու թուրքը :

Տրուած միաձայն որոշումին հետեւանքը եղաւ ա'յն, որ Պալքաններու մէջ (Իշթիպ, Իւսքիւպ, Փրիշթինա, Քումանովա եւ այլ վայրեր) ջարդեր տեղի ունեցան :

1911 Հոկտեմբերին, դարձեալ, իթթիհատ, Սելանիկի մէջ գումարած իր համաժողովին մէջ, մճռապէս որոշեց «բռնի թրքացնել կամ ջնջել ոչ-թուրք տարրերը և չընյատրել այլեւս թուրքերէնէ գատ ուրիշ լեզուներ լսօսիլ Թուրքիոյ մէջ» :

Այդ ոճրային քաղաքականութեան դործադրութեան մասնակի արգելք հանդիսացան իտալական եւ պալքանեան պատերազմները : Եւ սակայն, այդ շրջանին իսկ, գաւառներէն ամէն օր ջարդի վախերու լուրեր կու գային դէպի Պոլիս, եւ հայոց Պատրիարքարանը այդ մասին բազմաթիւ խնդրագիրներ (քաֆրիք) ներկայացուցած էր թուրք կառավարութեան, առանց սակայն դործնական որեւէ արդիւնք ձեռք բերելու :

Նոյնիսկ պետութեան մայրաքաղաքին մէջ՝ հայոց պատրիարքը սպառնադրեր ստացած էր «երիտասարդ» թուրք ոճրադործներու ստորագրութեամբ :

1914 Սեպտեմբեր 9ին, պատերազմը յարմար առիթ նկատելով, ջնջուեցան օտար պետութեանց քաֆիթիւլաքիոնները եւ թուրքերը սկսան հալածել նոյնիսկ Համաձայնական պետութեանց հպատակները :

Օսմանեան կայսրութեան ղօրաշարժի առաջին օրերուն իսկ՝ բացորոշ դարձաւ ցեղասպանութեան դիւային ծրագիրը :

1914 Յուլիս-Օգոստոսին՝ Թափով առաջ տարուեցաւ հայահալած քաղաքականութիւնը, աստիճանաբար անդամալուծելու համար երկուքուկէս միլիոն հոգի հաշուող հայութիւնը :

Նախ՝ զինուորական տարիքի մէջ գտնուողները զինուորական հսկողութեան տակ առնուեցան : Զինուորական տարիքի մէջ չեղողներու տնտեսութիւնը փճացնելու համար՝ սկսաւ ծրագրուած կողոպուտը՝ իրրեւ «պատերազմական պարտաւորութիւն» . բռնի «նուէր-

ներ» կը կորզուէին մեծ թիւով հայ առեւտրականներէ եւ խանութ-
պաններէ: Վաճառատուններու եւ խանութներու մէջէն գրաւուեցան
ամէն կարգի ապրանքներ, նոյնիսկ բանակին համար բացարձակա-
պէս անպէտ առարկաներ, օրինակ՝ մանուկներու կօշիկներ, եւայլն:

Սեփականութեանց այս կողոպուտը մէկ մասն էր միայն հա-
յութիւնը տնտեսապէս եւ Ֆիզիքապէս փճացնելու վերջնական ոճրա-
յին ծրագրին: Կ'առաջադրուէր առեւտրական թրքական ընկերակցու-
թիւններ կազմել՝ հայերէն գրաւուած ունեւորական միջոցներով:

Այս օրինազանցութեանց զուգընթաց, թուրք դահլիճին եւ
մասնաւորապէս ներքին գործոց եւ պատերազմական նախարարու-
թեանց հովանաւորութեամբ ու ղեկավարութեամբ՝ կազմուեցան
(նախ գաղտնի, ապա նաեւ բացայայտօրէն) մարդասպան բանտար-
կեայներէ չեքէական խումբեր գաւառներու կեդրոններուն մէջ, որ-
պէ՛ս թէ «օգնելու նպատակով պատերազմական գործողութեանց»,
մինչ անոնց գլխաւոր գործը եղաւ, թուրք սպաններու ղեկավարու-
թեամբ, հայերու քնաջնջումը:

Չեքէական սկզբնական ասպատակութեանց մէջ՝ սակաւաթիւ
գերման զինուորականներ եւս մասնակից եղած էին, մասնաւորապէս
Արտանուշի, Արտուինի եւ Արտահանի ֆարգերուն մէջ:

1914 Օգոստոս, Սեպտեմբեր եւ Հոկտեմբեր ամիսներուն, երբ
Թուրքիա տակաւին պատերազմի մտած չէր եւ միայն զօրաշարժ էր
յայտարարած եւ, ի՛բր թէ, կը պահէր «զինեալ չէզոքութիւն» մը,
չեքէական յարձակումներ տեղի կ'ունենային հայ գիւղերու վրայ,
հետզհետէ սաստկանալով:

Թուրք սպաններու ձեռք անցուած գրութիւնները, մասնաւորա-
պէս փոխ-գնդապետ Ազիզ Սամիհի եւ Թեշքիլաթը Մախսուէի
զինուորականներուն «Յուշեր»ը կու տան տեղեկութիւններ կատար-
ուած կողոպուտի, սպանութեանց եւ յաճախակի հրդեհներու մասին:

Ռուսիոյ դէմ պատերազմ յայտարարելու թուականէն (Հոկ-
տեմբեր 15/28, 1914) քանի մը օր առաջ՝ պատրաստուած էր ար-
դէն, թուրք 3 նախկին շէյխ-իւլ-իսլամներու ստորագրութեամբ եւ
յանուն թուրք Թագաւորին, «ճիհատ»ի (սրբազան կռիւ) գրութիւն
մը ... «քրիստոնեայ թշնամիները» քնաջնջելու մասին: «Ճիհատ»ի
յայտարարութեան յաջորդած էին տպագիր պրակներ, ուղղուած՝
թուրք ժողովուրդին, «կազմելու համար ամէն տեղ սպանութեանց
գաղտնի միութիւններ»:

«Ճիհատ»ի մարդասպանական հրահանգները գործադրուեցան
միմիայն հայ ժողովուրդին դէմ:

2·000·000 է աւելի համրանք ունեցող հայութեանն թուրք բանակին մէջ առնուած էին մօտաւորապէս 150·000 հայ զինուորներ, որոնք, մեծամասնութեամբ, զրաստային աշխատանք կը կատարէին: Ասոնցմէ կազմուած էին 125 վաշտեր (թապուր)՝ իւրաքանչիւր վաշտ կը բաղկանար 1200էն 2000 հոգիէ:

Հրամանատարները ընդհանրապէս հանդստեան կոչուած մոլեռանդ սպաներ էին:

Այն հայերը, որոնք զինուորական ծառայութեան փոխարէն 50ական ոսկի վճարած էին զինուորութեան վերծ մնալու համար՝ դրամը վճարելէ ետք նորէն զինուորութեան կանչուած էին:

Շնական այն զրոյցը, թէ «հայերը կը փախչէին» կամ «կ'ապրտամբէին», զլուելի սուտ մըն էր: Պաշարման վիճակ հռչակուած էր եւ մահապատիժի կ'ենթարկուէր ոեւէ փախստական: Այդ պայմաններուն մէջ ո՞վ էր որ պիտի ապստամբէր: Զինուոր գացողներու կինները, մանուկները, ծերերը եւ յարձակելու թուրք պետութեան բանակներուն դէմ, որոնք զօրացած էին գերման հրամանատարներով եւ խորհրդականներով...:

— Այո՛, պահուող զինուորներ եղան, որովհետեւ հայերը բանակին մէջ զինուորական մարզանք չէ որ կը կատարէին, այլ՝ անօթի-ծարու, զրաստային աշխատանք, տաժանակիր կերպով, մինչեւ որ սպառէին կամ... սպաննուէին:

Հայ զինուորներուն նման չարչարանքով սպաննուելու ծրագիրը յղացողներէն էին նաեւ «Կերեպէնլի» յորջորջեալ զնդապետ Պէքիրը եւ Նիհատ պէյը, որոնք մաս կը կազմէին Յրդ զօրաբանակի ոճրագործ զօրամասերուն:

Յիշեալ Պէքիրը չեթէնիութիւն ըրած էր Պալքաններու մէջ: Ըստ նախապէս կազմուած ծրագրին, 1914 Նոյեմբեր 23էն սկսեալ՝ Սերաստիայէն-էրզրում եւ 5 Դեկտեմբեր 1914էն սկսեալ բոլոր հայ զինուորներուն շարակով բեռ կրել կը տրուէր Տրապիզոնէն-Պայպուրթ, եւ ապա՝ անկէ դէպի էրզրում: Շատեր կը մահանային կամ կը սպաննուէին ճամբաներու վրայ (տե՛ս թրքական «Գուրում» օրաթերթը, Պուլիս, թիւ 6192, 1935 Ապրիլ 5, եւ յաջորդ թիւերը):

Ուրեմն, զաւաճանողը ինքը թուրք պետութիւնն էր, որ իրեն ծառայող զինուորին հանդէպ այդ հակամարդկային ոճիրները կը պործէր:

Կողոպուտին ու հալածանքներուն զուգընթաց, եւ աւելի եւս ահաբեկելու համար ժողովուրդը, մասնակի սպանութիւններ եւ մա-

համարձակ սկսան հայերուն դէմ: Կեղծ ամբաստանութիւններով հայր կախաղան հանուեցան զանազան քաղաքներու մէջ, ինչպէս Սեբաստիա, Կեստրիա, Ատանա եւ այլուր:

Յատկանշական էր Երզնկայի նոր առաջնորդին՝ Սահակ Ծ. վրդ. Օտապաշեանի սպանութիւնը, 1914 Դեկտեմբեր 18ին, երբ ան իր պաշտօնատեղին կ'երթար: Սպանութիւնը կազմակերպուած էր Սեբաստիոյ նահանգապետ Մուամէշիի կողմէ եւ զործադրուած էր 6 աւազակապետներու միջոցով: 18 փամփուշտով սպաննուած էին առաջնորդը եւ իրեն ընկերացող կառապան Առաքելը, Շապին Գարահիսարէն ոչ-շատ հեռու՝ Երզնկայի վաւառի սահմանին մօտը՝ Զոպանլը անունով վայրը: Այդ ոճիրի մասին ոչ ոք կրցաւ բերանը բանալ, տիրող սարսափին պատճառով:

1915 Փետրուարին, օր ցերեկով, էրզրումի մէջ սպաննեցին (Իթթիհատական գինուորականներ էին ոճրագործները) Օսմանեան զրամատան Բ. տնօրէն Ս. Փոստրմաճեանը:

Էրզրումի բերդին զինուակտ՝ գերմանացի Կուզէ պէյը որ աւանատես էր ոճիրին, հետեւեցաւ խնդրոյն եւ հաստատեց, թէ ո'չ մէկ հետապնդում կատարուեցաւ, նկատելով որ ոճրագործը ի'նք կառավարութիւնն էր:

Թէեւ «ճիհատը» յայտարարուած էր 1914 Նոյեմբերի սկիզբը, բայց ասկէ 20 օր առաջ, էնվէր փաշա, պատերազմական նախարարը, 1914 Հոկտեմբեր 10ին հեռագրով հաղորդած էր գերման սպայակոյտին, թէ «ճիհատ»ը սպտրաստ է եւ թէ թուրք բանակը ի վիճակի է որեւէ ժամ յարձակելու Ռուսիոյ վրայ:

Զօրավար Լիման Ֆոն Զանտերս վկայեց հրատարակած իր գրքին մէջ, թէ «ճիհատ»ը գործադրուեցաւ միւլիայն հայերուն դէմ» (Զանտերս, էջ 35, «Հինգ տարի Թուրքիոյ մէջ»):

Թուրքերու զործադրած չարիքներու մասին, թուրքեւոռս պատերազմի նախօրեակին եւ յաջորդող օրերուն, տեղեկութիւններ կան նաեւ Թրքական «Գուրուն» օրաթերթին մէջ (Ապրիլ 1-5, 1935, թիւ 6188-6192), ուր թուրք սպայակոյտի անդամ դեր-գնդապետ Ազիզ Սամիհ գրած է հայ անպաշտպան գիւղերու վրայ կատարուած յարձակումներու մասին, արինարբու չեթէական խումբերու կողմէ, որոնք մաս կը կազմէին առաջին եւ 3րդ պահակաւոր զօրաբաժիններուն (3րդ զօրաբանակի), որոնք գիշերները «եաղվա» (կողոպուտ) կ'ընէին, կիներ կը բռնարարէին եւ այնքան անդուսպ դարձած էին, որ նոյնիսկ բանակին «սանտրլը» (գրամարկղը) եւ իրենց վերին սպաներուն կողոպտած իրերը «թոցուցած» էին...

1915 Յունուարի կէսին, Իթթիհատը՝ Նուրը Օսմանիէի ա-
կումբին մէջ (Կ. Պոլիս) զիշերները շարունակաբար ժողովներ գու-
մարեց, հայոց բնաջնջման ձևին եւ մեթոտներուն մանրամասնու-
թիւնները ճշդելու եւ զործադրելու համար, — կառավարական, քա-
ղաքային եւ զինուորական ուժերու միջոցաւ: Բերանացի եւ զրա-
ւոր հրահանգներ տրուեցան մասնաւոր ներկայացուցիչներու (մե-
մուրը մալսուս), ինչպէս նաեւ կուսակցական պատասխանատու
քարտուղարներու (ֆեաթիպը մեսուլ) եւ շրջուն թուրք երեսփոխան-
ներու: Ներքին զործոց նախարարութիւնն ալ նոյնանման հրահանգ-
ներ (յաճախ՝ ծածկազիր) հաղորդած էր կառավարիչներուն, որոնց
կը զործակցէին քաղաքային ոստիկանական պաշտօնատուները եւ
ոստիկան-գինուորներու վարչութիւնը (ժամտարմա տայիրէսի), ո-
րոնք կազմակերպեցին իրենց զտնուած քաղաքներու եւ շրջակայ հայ
գիւղերու բնաջնջման զործը:

Այդ ոճիրներուն կապակցութեամբ՝ 1915 Յունուար 20ին (հին
տոմար) ներքին գործոց նախարար Թալէաթ պէյ (յետոյ՝ փաշա) այ-
ցելեց գերման դեսպան Վանկենհայմի (Պոլիս) եւ հաղորդեց անոր,
թէ «պատեհագմի պատեհառով ամենէն յարմար վայրկեանն է հայերու
խնդիրը վերջացնելու», իր բառերով՝ «Ս'է ԼԸ ՄՈՄԱՆ ԼԸ ՓԼԻԻ
ՓՈՒՈՓԻՍ»: Եւ խնդրեց որ այդ գործին մէջ (ջարդին) Գերմանիա
թուրք կառավարութեան «քեները չկապէ», ազատ թողու գինք:

Եւ դեսպանը հեռագրեց Պերլին, թէ «պէտք չէ արգելի բլլանք
թուրքերուն»:

Ըստ հետեւողական ծրագրին, 1915 Մարտի սկիզբը եւ անկէ
ետք՝ սկսաւ ականաւոր դէմքերու ձերբակալումը:

Ապրիլ 11/24ը՝ այդ որոշումներուն հետեւանքն էր, եւ «փա-
խըստական հետապնդելու», տուներու մէջ խուզարկութիւններ ընե-
լու կամ «պահուած զէնքեր» փնտռելու պատրուակին տակ սկսաւ
սարսափը: Սկսան տանջանքները, բռնարարութիւնները եւ զանդուա-
ծային բանտարկութիւնները:

Կեղծ դատաւարութիւններով կախաղան սկսան բարձրացնել
հայեր:

Սեբաստիոյ մէջ, նոյն օրերուն, զինուորականներու կողմէ
մասնաւորաբար մարդուած էին 4000 չքէներ (երկու գունդ), որոնց
2·000ը նահանգի կեդրոնական գաւառակին համար, իսկ միւս 2·000ը՝
նահանգի մնացեալ գաւառակներուն համար (Շապին Գարահիսար,
Էւայլն):

Շապին Գարահիսար քաղաքի շրջակայ 31 հայ գիւղերուն վը-

րայ յարձակողները այս 2·000 չեքէներն էին, որոնք կը կատարէին բռնաբարութիւն եւ սպանութիւն ու հրդեհներ առաջ կը բերէին:

Ինքնապաշտպանութեան նուազագոյն փորձն իսկ կը մեկնուէր իրրեւ «ապստամբութիւն»:

Սպանութեանց եւ սեփականութեանց զրաւումներու մասին զաղտնի հրահանգներ հասած էին արդէն Փետրուարի կիսուն (1915):

Ցեղասպան չեքէական խումբերու յատուկ հեռադրական թրւականներն էին 1914 Նոյեմբեր 16ը, Նոյեմբեր 20ը եւ Դեկտեմբեր 16ը՝ իսկ ընդհանուր սպանութիւններու զաղտնի հրահանգները կը կրէին 1915 Փետրուար 18 եւ Մարտ 25 թուականները:

Շապին Գարահիսար քաղաքի եւ չրջակայ հայ գիւղերու յարաբերութիւնները խզուած էին Յունուար եւ Փետրուար ամիսներուն: Գիւղերը մեկուսացուած էին եւ կարելիութիւն չունէին իրարու օգնութեան փութալու:

1915 Փետրուար 8ին, Էնտիրէսի մօտ հայկական 300 տուննոց գիւղին՝ Բիրքի վրայ չեքէներ յարձակում գործեցին եւ կիներ բռնաբարեցին: Անհատական դիմադարձութիւն եղաւ՝ պատուի պաշտպանութեան համար: Այդ փոքր դիմադարձութիւնը անմիջապէս տեղեկագրուեցաւ Էնտիրէսի զայմապաժ կեստարացի Ահմէտ պէյի(*) կողմէ, որպէս «լայնատարած ապստամբութիւն մը», եւ նահանգապետը՝ Մուսամէր կոչուած բորենին հեռադրեց Պոլիս, Թալէաթին, խնդրելով «հայերու ապստամբութիւնը դադարել»: Մինչդեռ Բիրքի գրեթէ կից՝ Էնտիրէսի մէջ մնայուն կերպով 13·000 թուրք գինուորներ կային մարզուելու համար, քանի որ այդ վայրը բանակի մարզարան (թալիմկեսահ) դարձած էր:

Երզնկայի առաջնորդ Սահակ Ծ. վրդ. Օտապաշեանի սպանութենէն եւ Բիրքի դէպքէն ետք՝ սաստկացան ոճրային արարքները Գարահիսարի չրջակայ հայ գիւղերուն եւ Աշխար Ովա չրջանի հայ գիւղերուն դէմ:

«Զինուորական փախստական» եւ «պահուած գէնք կամ ուժանակ» փնտռելու պատրուակով՝ չեքէական խումբեր կատարեցին բանտարկութիւններ, սպանութիւններ, տուներու հրդեհումներ. անմեղ կալանաւորեալներ ենթարկուեցան անբեւեալայելի չարչարանքներու: Շիկացած երկաթով կը տաղէին, եղունգները կը քաշէին, աչքերը կը փորէին, եւայլն:

(*) Այս Ահմէտ պէյը Շապին Գարահիսարի հեքոսամարտի օրերուն Գարահիսարի միւթեսարըֆ վեքիլի եղած էր:

Գիւղերու դէմ այդ յարձակումներէն ետք, սպաննուեցաւ նաեւ Շապին Գարահիսար քաղաքի առաջնորդը՝ Վաղինակ վրդ. Թորիկեան: 1915 Մայիս 12ին՝ ներքին զործոց նախարարութենէն կուսակալներուն եւ փոխ-կառավարիչներուն կը հաղորդուէր հետեւեալը.

— «Երբ կը լրացնէք հայ գիւղերու տարագրութիւնը, իմացուցէ՛ք անոնց քիւր, գիւղիմ անունը, եւ տեղեկագրեցէ՛ք անոնց ժամանած վայրերը»:

«Տարագրութիւն» բառը պատրուակ էր, որովհետեւ արդէն փետրուարի եւ Մարտի զաղտնի հրամանագիրներուն մէջ ըսուած էր, թէ Թուրքիոյ մէջ ոչ մէկ հայ ողջ պիտի քողուի եւ անոնց ինչ-քերը պիտի գրաւուին:

Մայիս 12ի այս ծածկագիրէն յետոյ՝ մինչեւ Շապին Գարահիսար քաղաքի ղեմադրութեան օրը, հասած էին նաեւ Մայիս 23 եւ Մայիս 31 (1915) թուակիր ծածկագիրները՝ հայերու «վերջնական հաշուեյարդար»ի մասին:

Շապին Գարահիսարի Յունիս 1ի ընդդիմութենէն առաջ, Մայիս 5ին (1915)՝ Ատանայի բանտերը լեցուած էին հայերով. իսկ Մայիս 24ին՝ Տիգրանակերտի մէջ 614 անձեր սպաննուած էին:

Յունիս 1ին աղէտը սկսաւ Գարահիսարի մէջ, ուր առաջին անդամ ձերբակալեցին 300 եւ յետոյ 600 հոգի: Նոյն կուսակալութեան կեդրոնին մէջ արդէն արգելափակուած էին 4·500 հոգի: Յեղասպանութեան ոճիրը, Յունիս 1915ի սկիզբը, լայն ծաւալի վրայ կը զործադրուէր հայաբնակ վայրերու մէջ:

Շապին Գարահիսար քաղաքին մէջ տակաւին ձեռք չանցուած հայ հերոս զաւակներ կրցան հարուածը իջեցնել թուրք ոստիկաններուն, ժամտարմաներուն, չեքէներուն եւ անոնց պաշտօնական եւ անպաշտօն զործակիցներուն, ամենաղժուարին պայմաններու մէջ, հետզհետէ քաշուելով քաղաքին վերեւը զտնուող բերդին մէջ եւ կոռուելով աւելի քան 27 օրեր, նուազագոյն սնունդով, հազի՛ւ կերակրելով, բայց պաշտպանելով 8·500 հայեր (կին, մանուկ, ծեր): Այդ թիւին մէջ էին նաեւ փախչող հայեր, քաղաքին մօտակայ աւերուած հայ գիւղերէն:

Հակառակ անմխտելի փաստերով հաստատուած այս իրողութեանց՝ թուրք ոճրագործ տեղական կառավարութիւնը չնական սրտայօղ տեղեկագիրներ կը պատրաստէր հայոց դէմ, աննախընթաց եւ վայրենարարոյ դաւադրութիւնը արդարացնելու համար:

Բերդին մէջ կուռուղները պաշարուեցան, բայց կրցան այրել

եւ ոչնչացնել թուրքերուն տուները. եւ Շապին Գարահիսար քաղաքին մէջ հայերուն հետ թո՛ւրքն ալ նստաւ մոխիրի վրայ :

Երդնկայէն եւ Սերաստիայէն բերուեցան մեծ ուժեր եւ թնդանօթներ (10րդ բանակի — զով օրտու.) կեղրոնէն՝ Սերաստիայէն, «մեմգիլ միւֆէթիշի» Նեշէթ Փաշայի ղեկավարութեամբ :

Սովահար ղիմադրողները, պաշարի եւ ռազմամթերքի չգոյութեան պատճառով, 4 շաբաթ միայն ղիմադրեցին : Ապա՝ խումբ մը կտրիճներ կտրեցին թուրքերու պաշարման շղթան, շարունակելու համար կռիւը քաղաքէն դուրս :

Բերդը ապաստանող կիներ եւ մանուկներ ենթարկուեցան բարբարոս տանջանքներու, առեւանդումի եւ սպանութեանց : Ու դեռ ողջ մնացողները «տարադրուեցան» դէպի արաբական անապատները, կոտորուելու համար ճամբաներուն վրայ :

Շապին վարահիսարցին՝ կռուելո՛ւմ, պատուո՛ւմ մեռաւ. անմահացաւ՝ իրրեւ քաջ եւ ընտիր վաւակը հայ ազգին եւ հարուածեց թշնամին՝ ակն ընդ ական : Քսանապատիկ ուժերու դէմ քանի մը հարիւր կռուողներ պատուահասեցին թուրք զահիճը :

Շապին Գարահիսարը մօտ չէր ծովի (ինչպէս Մուսա Տաղնէր) եւ դուրսէն օդնութեան ոչ մէկ յոյս ունէր : Շատ աւելի դժուարին պայմաններու մէջ աննկարապրելի հերոսական գործեր կատարուեցան նոյնիսկ կիներու, աղջիկներու եւ փոքր պատանիներու կողմէ՝ ամիս մը տեւող այդ հերոսամարտի օրերուն :

Յաւէտ պիտի յիշուին հայոց պատմութեան մէջ՝ ՍՈՖՈՆԻԱ ԿԱՐԻՆԵԱՆ անունով հերոս քահանան (Գարահիսարի Ղեւոնդ Երէցը), զոր Մուամէր՝ իր տեղեկապրին մէջ՝ կը կոչէր «Փափագ Սեփոնիլ» : ՀՄԱՅԵԱԿ ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆԸ, ՎԱՀԱՆ ՀԻԻՍԻՍԵԱՆԸ, ՂՈՒԿԱՍ ԱՂԲԱՐԸ, ՀՄԱՅԵԱԿ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆԸ, ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԵԱՆԸ եւ աւելի քան 200 մեծ ու փոքր հերոսներ :

Պատմութիւնը ոսկեղօծ տառերով արձանադրեց Գարահիսարի հայերուն հերոսական խոյանքի մանրամասնութիւնը եւ թուք ու մուրով զրեց յաւիտեանս անիծեալ եւ դաւադիր թուրք ժողովուրդի ցեղասպանութեան արարքը :

ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ՈՃԻՐՆԵՐԸ

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՄԷՁ

Խարբերդ նահանգը Արեւմտեան Հայաստանի կեդրոնական հայկական նահանգներէն մին է : Իր աշխարհադրական դիրքին պատճառով, նահանգը ցեղասպանական ոճիրներով զբաղող դահիճներու մեծ կեդրոն մը եղած է նաեւ դրացի նահանգներու հայերուն համար : 1915ին Խարբերդի նահանգին տարածութիւնն էր 37.860 քա. քմ. :

Թուրք կառավարական վարչական բաժանումով Խարբերդի նահանգը (Մամուրէթ-իւլ Աղիզ Վիլայէթի) 1915ին բաժնուած էր 3 սանճազներու (զաւառներու) . Խարբերդ-Մեզրէ (կեդրոնական սանճազ), Մալաթիա եւ Տերսիմ :

Քեմալական կառավարութեան շրջանին, վարչական բաժանումներու անունները փոխուած են : Սանճազները կը կոչուին՝ Իլ (վիլայէթ) եւ զաւառները (զազաններ)՝ Իլչէ :

Խարբերդի կեդրոնական սանճազը կը բաղկանար 4 զաւառակներէ — զազաներէ (զայմագամլըզ) .— Կեդրոնկն . զազան՝ Խարբերդ, Արաբկիր, Քեպան Մատէն եւ Ակն : Մալաթիոյ սանճազը կը բաղկանար 5 զազաններէ, — Մալաթիա, Աղճա-Տաղ, Հիւսնի Մանսուր, Պեսնի եւ Քեախթա :

Տերսիմի սանճազը կը բաղկանար 9 զազաններէ .— Խողաթ, Չմշկածագ, Չարսանճազ, Մաղկերտ, Գուղուլճան, Օվաճըզ, Բեր-

դակ, Բախ եւ Գըղըլ-Քիլիսէ : Այս վարչական բաժանումը յիշատակելի կարեւոր է՝ ցեղասպանական սճիրներու պատասխանատուութեանց եւ տարադիրներու թիւերու ճշդման համար :

Խարբերդի վերոյիշեալ 18 զազաներուն մէջ, թուրք կառավարութիւնը հայոց թիւը ցոյց կու տայ 74·206, ինչ որ 1/3ն է հայոց իրական թիւին (Խարբերդի նահանգին մէջ) .— 1882ին, Պատրիարքարանին տուած թիւը 270·000 էր : 1900 թուականներուն Օրմանեան պատրիարք կու տայ հետեւեալ թիւերը .— Խարբերդ՝ 57·000, Մալաթիա՝ 23·000, Տերսիմ՝ 18·500, Զմշկածաղ՝ 9·000, Արաբկիր՝ 19·500, Ակն՝ 10·200, զումար՝ 137·200, որ թուրքերու տուած թիւին կրկինն է :

Հարկ է ըսել, թէ Օրմանեան Սրբազանի տուած թիւերն ալ պակասաւոր են, նախ՝ որովհետեւ վիճակագրութիւնը թերի է, ապա՝ աճումի պարազան նկատի առնուած չէ :

1913ին, Պոլսոյ Պատրիարքարանը եւ պր. Մարսէլ Լէառ, առանձինն պրպտումներով, Խարբերդի նահանգին հայոց թիւը ցոյց կու տան 168,000 : Բրիտանական Համայնագիտարանը՝ 1914ին 130,000 կը յիշէ, որ զարձեալ թուրքերու տուած թիւին կրկնապատիկն է (տե՛ս, 12րդ տպագրութիւն, 30րդ հատոր, էջ՝ 197) : Հայաստանի Պատուիրակութեան տուած թիւը՝ 204,000 :

Տարագրութեան օրերուն թուրք կառավարութիւնը պահանջած էր զաւանդունքն տարագրուած հայերուն թիւը եւ Խարբերդի կառավարութիւնը հեռադրած էր ներքին զործոց նախարարութեան հետեւեալ թիւերը (Խարբերդի նահանգին համար) :

Տարագրուած հայերու թիւը — Մամուրէթ-իւլ Աղիզի սանճազ .—

ՄԱՄՈՒՐԷԹ-ԻՒԼ ԱԶԻԶ

Մերքէզ գազա	23,915
Խարբերդ գազա	7,348
Քւպան գազա	308
Արաբկիր գազա	8,545
Ակն գազա	9,286
Սինէ-Փէօթիրկէ՝	622

Գումար Խարբերդի սանճագի

50·024

Մալաթիոյ սանճագէն տարագրուած հայեր (թրքական թիւեր) .—

Մալաթիոյ կեղրոնական զաղա	6,627
Աղճա Տաղ կեղրոնական զաղա	312
Պէհէնի կեղրոնական զաղա	1,555
Հիւսնի Մանսուր գաղա	2,126
Քեախթա զաղա	703

Գումար Մալաթիոյ սանճագի հայ տարադրեալներու 11,323 :

Տերսիմի սանճագէն տարագրուած հայեր (թրքական թիւեր) .—

Տերսիմ գաղա	1,088
Չարսանճագ	6,537
Մազկերտ	1,423
Չժչկածաղ	3,731
Նաղիմէ	80

Տերսիմի սանճագէն տարադրուած՝ 12,859

Յուլիսի սկիզբը թրքական հեռադրային տեղեկագրին մէջ տեղեկութիւն չի տրուիր Տերսիմի շրջանի զաղաներէն Գուզուլճանի, Բերդակի, Բախի եւ Գրդըլ-Քիլիսէի մասին :

Խարբերդի վիլայէթէն աքսորուած հայերու ընդհանուր թիւը 74·206 ներկայացնելէ յետոյ, թրքական տեղեկագիրը իրրեւ ծանօթութիւն կ'աւելցնէ հետեւեալը. «Վիլայէթին հայերուն թիւը 60·000 պէտք է ընդունիլ: Թէեւ ըլլա՛յ նահանգին մէջ, ըլլա՛յ անոնց քուած տեղերուն մէջ, ինչպէս նաեւ դրացի նահանգներէն քուած հայերը, որ այս նահանգէն անցած են, կառավարութեան ուժերուն դիմադրած եւ ապստամբուած ըլլալով՝ մէկ մասն ալ ընդհարումներու միջոցին բնաջնջուած է, որով տարադիրներուն թիւը աւելի կը պակսի: Վիլայէթին մէջ տարադրութեան դործը (սեւզըյաք) վերջ գտած է: 52·000ը արդէն զրկուած է, 14·000ն ալ զրկուելու վիճակին մէջ են» (տերսեսքը սեւգ տիր) :

Վերոյիշեալ թիւերու մասին թրքական ստախօսութիւնը ակնհերեւ է :

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Կազմուած մանրամասն ցուցակի մը համաձայն՝ խարբերդի նահանգին մէջ կային 210 եկեղեցիներ եւ 18 վանքեր :

Օրմանեան Սրբազան կը յիշատակէ միայն 202 եկեղեցի, իսկ վանքերու մասին ոչինչ կը գրէ :

Եկեղեցիներն ու վանքերը՝ սանձաղներու բաժանումով, անուններով, յիշուած ցուցակին համաձայն.

	Եկեղեցի	Վանք
խարբերդ	72	5
Մալաթիա	20	3
Ակն	10	5
Արարկիր	19	—
Զարսանձաղ, Զմշկաձաղ եւ		
Տերսիմ միասնարար	89	5
Գումար՝	210	18

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

1915ին ղոյութիւն ունեցած ղպրոցներու լիակատար ցանկը չունինք, ունինք 1901ի ցանկը, որուն թիւերուն վրայ կարելի է աւելցնել առնուազն 20 առ հարիւր, 1915ի համար, թէ՛ աչակերտներուն, թէ՛ ղպրոցներուն եւ թէ ուսուցիչներուն թիւերուն վրայ.—

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹԻՒՆ

Գաւառակ	Դպրոց	Մանչ	Աղջիկ	Ուսուցիչ
խարբերդ	27	2·058	496	58
Ակն	4	541	215	22
Զմշկաձաղ	12	456	272	15
Արարկիր	18	713	223	25
Զարսանձաղ	12	617	189	18
Մալաթիա	9	872	230	19
Գումար՝	82	5257	1625	157

Վերոյիշեալ թիւերուն մէջ չեն կաթողիկէներու, Յիսուսեան—

ներու, բողոքականներու, ամերիկեան միսիոնարներու, դերման որ-
բանոցներու, Ամերիկեան Քալեճի հայ աշակերտներու եւ ուսանող-
ներու թիւերը, ինչպէս նաեւ այդ հաստատութեանց մէջ պաշտօնա-
վարող հայ ուսուցիչներու եւ ուսուցչուհիներու թիւերը:

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆՅ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Դատարանի նախագահ՝ զօր. (միւրիւա) ԷՍԱՏ ՓԱՇԱ.

Անդամներ՝ զօր. (միւրիւա) ԻՀՍԱՆ ՓԱՇԱ, զօր. (միւրիւա)
ԻՍՄԱՅԻԼ ՀԱԳԳԸ ՓԱՇԱ, գնդապետ (միւր ալայ) ՍՈՒԼԷՅՄԱՆ ՇԱ-
ՔԻՐ ՊԷՅ:

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԶԱՐԴԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ի բացակայութեան դատուածներն են.— Իթթիհատ եւ Թերազզը
կուսակցութեան (նիւիլէթ) Ընդհանուր Կեդրոնի անդամներէն (մեր-
քէզ ումուտի) եւ մասնաւոր կազմակերպութեանց (թեշիլաթը մալիս-
սուսէ) նախագահ տոքթ. Պէշէմէթի ՇԱՔԻՐ պէյ, Իթթիհատ եւ
Թերազզը ճեմիյէթին Մամուրէթ-իւլ Աղիզի (ճարբերդ) պատաս-
խանատու քարտուղար Բեսնեցի ՆԱԶԻՄ պէյ (այս անունը չգիտեմ
տոքթ. Նազըմի հետ):

Ի ներկայութեան դատուածներն են.— Տերսիմի նախկին ե-
րեսփոխան (մեպուս) ՀԱՃԻ ՔԱԼՈՇ ԶԱՏԷ ՄԵՀՄԷՏ ՆՈՒՐԻ պէյ,
Մամուրէթ-իւլ Աղիզի նախկին կրթական տեսուչ (մէարիֆ միւտի-
րի) ՖԵՐԻՏ պէյ:

ՎՃՌԱԳՐԻՆ ԲՆԱԳԻՐԸ

Տեղի ունեցած դատաւարութեանց համաձայն, լսելէ յետոյ
երկու կողմի պահանջները եւ բացատրութիւնները եւ պաշտպանողա-
կանները, եւ ամբողջութեամբ կարդալէ, քննելէ ետք դատին վե-
րաբերեալ բոլոր փաստաթուղթերը, արձանագրութիւնները եւ անոնց
բովանդակութիւնները եւ խորացնելէ ետք ղէպքերը, անհրաժեշտ
խորհրդակցութեանց արդիւնքը հետեւեալն է.— որ՝ Իթթիհատ եւ
Թերազզը կուսակցութեան Ընդհանուր Կեդրոնի անդամներէն տոքթ.
Պէշէմէթի ՇԱՔԻՐ պէյ, Թեշիլաթը Մալիսուսէի իբր նախագահ,

կոստանդնուպոլիսէն Տրապիզոն եւ Էրզրում եւ այլ շրջաններ վացած եւ բանտերու մէջ ոճրապործներու խումբեր ազատ արձակած, եւ այլ չարապործ անձերը կալմակերպած եւ կազմակերպուած չեթէներու զլուխն անցած, Հայերու բռնապաղթի ժամանակ յանկարծական յարձակումով սպանութիւններ եւ խայտառակութիւններ զործել տուած է զանազան վայրերու եւ զանազան ժամանակներու մէջ, սպանութիւններ, սեփականութեանց կողոպտում, ոճիրներ, խայտառակութիւններ զործուած են եւ խարէութեամբ կամ տգիտութեամբ եւ կամ անձնական շահու ցանկութեամբ իրեն հետ միացած են կարգ մը ուրիշ անձեր եւ պաշտօնականներ(*), եւ երբեմն բերանացի եւ երբեմն ալ ծածկազիր-զրաւոր հեռազիրներով, զազտնի հրահանգներ պատրաստուած եւ հաղորդուած են եւ այդ հրահանգներով զլուխ հանուած են այդ արարքները, եւ կալմակերպուած Թեւթիլաթը Մախսուէի մաս կալմադներուն միջոցով բնաջնջած եւ փճացուցած են (իֆնա եւ իմհա) հայերը:

Յիշեալ Պէհաէտի Շաքիր պէյը, Խարբերդի մէջ, Իթթիհատ եւ Թերապըր կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղար փախստական Ռեանցի ՆԱԶԼՄ պէյին ուղղած է ծածկազիր-հեռազիր մը, «Խարբերդի վալի (ընդհանուր կառավարիչ) Սապիթ պէյի միջոցաւ, յանձնելի ՆԱԶԼՄին», որուն թուականն է Ապրիլ 21, 1915 (1331) եւ որուն մէջ բառուած է բառ առ բառ հետեւեալը.

— «ԱՅԴ ՏԵՂԷՆ ՏԱՐԱԳՐՈՒԱՄ (սեւգ օլունան) ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՇԻԻԸ ԿԸ ՄԱՔՐՐՈՒԻ՞ (կը բնաջնջուին): ԱՏՈՆՑ ՍՊԱՆՆՈՒԵԼՈՒ ԵՒ ԲՆԱՋՆՁՈՒԵԼՈՒ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ ԻՄԱՅՈՒՅԷՔ (եշխասը միւգֆիք իմհա էսիլիյօ՞ր մը). ԵԹԷ ՈՉ ՄԻՄԻԱՅՆ ՔԱՂԱՔԷՆ ԴՈՒՐՍ ԿԸ ՀԱՆՈՒԻՆ ՈՒ ԿԸ ՂՐԿՈՒԻՆ (եոգսա եալլընըգմա սեւգ վէ իյգամ օլունիյոր):»:

Վերստի ձեւով հաղորդուած այդ ծածկազիր-հեռազիրն զատ՝ Իթթիհատ եւ Թերապըր կուսակցութեան ընդհանուր Կեդրոնի անդամներուն մասին զոնտած տուիւին մէջ, վաւերագրերու կարգին, կայ նաեւ հետեւեալը. —

Էրզրումի վալի՝ ՄիտիՐ պէյի վկայութեանն, որ է. — «ԷՐԶՐՈՒՄԷՆ, ՔՂԻԻ ԾԱՄԲՈՎ, ՂՐԿՈՒԱՄ (հայ) ՀԱՐՈՒՍՏՆԵՐՈՒ ԿԱՐԱՆԸ, ՊԷՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ ՊԷՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱՄ ԶԵԹԷՆԵՐՈՒ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒՆ ԿՈՂՄԷ, ԱՄԵՆԱՎԱՅՐԱԳ ԿԵՐՊՈՎ, ՏԱՆՁԱՆՔՆԵՐՈՎ (չործակցութեամբ ՏԵՐԱԻՔԻ չեթէներուն) ՍՊԱՆՆՈՒԱՄ ԵՆ»:

(*) Դատարանը չ'ուզեր յայտնել այդ պաշտօնեաներուն անունները:

Այդ է զրկուած ծածկադիր-հեռադրին բովանդակութիւնը(*) :
Իսկ Քասթեմուշի իտալիէն վալի ԲեՇիՏ ՓԱՇԱ վկայած է,
որ յիշեալ Պէհաշտտին Շաքիրէն ստացած էր ծածկադիր հեռադիր
մը, որ կը հրահանգէր հայերու տարադրութիւնը :

ՎեհիՊ ՓԱՇԱ (գորավար) վկայած է հետեւեալը.—

«Հայերու սպանութիւնը եւ բնաջնջումը եւ անոնց սեփակա-
նութեանց յափշտակումը (եաղմա) եւ բռնադատումը (դասա) ո-
րոշուած էին Իթթիհատ եւ Թերապլրի Ընդհանուր Կեդրոնին կողմէ,
(մերքէզը ումուլի), Յրդ զօրաբանակի շրջանին մէջ(**)» :

«Մարդիկ սպանող մասպործները (ինսան գասապլարը) հայ-
թայթողը եւ վարողը եղած է Պէհաշտտին Շաքիր» :

Անթալիայի (Ատալիա) միթեսարըֆ (կառավարիչ) ՍԱ-
ՊՈՒՐ ՍԱՄԻ Պէթին հետեւեալ ծածկադիրը զրկուած է, դարձեալ էր-
զըրումէն, Պէհաշտտին Շաքիրի կողմէ.—

«ԷՐԶՐՈՒՄ, ՎԱՆ, ՊԻԹԼԻՍ, ՏԻԱՐՊԵՔԻՐ, ՍԻԻԱՍ, ՏՐԱՊԻ-
ԶՈՆ եւ ՇՐԶԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ, ՄԷԿ-ՀԱՏԻԿ ՀԱՅ ԻՍԿ ԶԹՈՂՆԵԼՈՒ
ՊԱՅՄԱՆՈՎ (պիր քէֆ էրմէնի գալմամազ իւզերէ), ՄՈՒՍՈՒԼ ԵՒ
ԶՕՐ (Տէյր Զօր) ԿԸ ՂՐԿՈՒԻՆ : Դուք Անթալիոյ մէջ ի՞նչ կ'ընէք
այդ մասին» :

Այդ ծածկադիր-հեռադրային հաղորդադրութիւնն ալ դատա-
րանին առջեւն է :

Դատավարութեանց եւ արձանադրութեանց մէջ մանրամաս-
նութիւնները դրուած են : Լսուած բոլոր վկայութիւնները, հաղոր-
դադրութիւնները եւ փաստերը կը հաստատեն այդ բոլոր իրողու-
թիւնները(***) :

Եւ վաւերացուած է նաեւ, թէ յիշեալ Պէհաշտտին ՇԱՔԻՐԸ
վերոյիշեալ գործուած ոճիրներուն մասնակից եղող զլիսաւոր ոճրա-
գործն է (հէմ-ֆիլը) եւ իր յանցաւորութեան վճիռը կը տրուի միա-

(*) Թուրք դատաւորներու ջանքն է ոճիրներու պատասխանատուութիւնը
ձգել փախստական անձներու վրայ, որպէսզի չգտնուին թուրք ոճրագործ
պետու-
թիւնը եւ տեղական կառավարական չարագործ մեղսակից պաշտօնեաները :

(**) Յրդ գօրաբանակի կեդրոնը (1915ին) ըլլալով էրզրում, այդ բանակին
իրաւասութեան ենթակայ էին էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Պիթիւսի, Խարքեր-
դի, Սեբաստիոյ եւ Տիգրանակերտի մահաճգները :

(***) Դատարանը կը զգուշանայ արձանագրելու ոճիրներուն վայրը, գոհեբում
թիւը եւ թուականները :

ձայնութեամբ: Միւս ամբաստանեալներէն է փախստական ԲեՍՆԵՑԻ ՆԱԶԸՄ պէյը եւս. մեր դատական մարմնոյն տնդամները նկատի առնելով որ յիշեալ Նազըմ պէյին զրկուած Ապրիլ 21, 1915 (1331) Թւականի չհաշիւէրը կը պարզէ թէ ան տարագրութեանց ժամանակաշրջանին հաղորդակցութեանց մէջ եղած է Պէհաէտտին Շաքիրին հետ, եւ Մամուրէթ իւլ Աղիյի վային՝ Սապիթ պէյը եւ Ընդհանուր Կեդրոնի ընդհանուր քարտուղարը՝ (մերֆէզը ումումի ֆեաթիպը ումումիսի) ՄԻՏՀԱՏ ՇԻԻՔՐԻ պէյը եւս, արձանագրուած յայտարարութեանց համաձայն, կապ պահած է եւ լսուած վկաներու տրուած վկայութեանց համաձայն, Նազըմ լսելով որ հետապնդում կը կատարուի իր մասին, փախած է եւ այսօր փախստական վիճակի մէջ կը գտնուի:

Դատին վերաբերեալ ուրիշ հաղորդագրութիւններու պարունակութեանց համաձայն, ան ալ վերոյիշեալ ոճիրներու գլխաւոր մասնակիցն է (հէւլ-Ֆիլլ), եւ երկու անձերն ալ, օրէնքի սահմանումին համաձայն, թէ՛ «գլխաւոր ոճրագործներուն միանալու կամ վերոյիշեալ ոճիրները գործուելու համար որեւէ դեր կատարած ըլլալու մասին ապացոյց գոյութիւն չունենալուն», միայն թէ Պէհաէտտին Շաքիրի հետ, ինչպէս վերը յիշուած է, հաղորդակցութեան մէջ եղած ըլլալուն եւ, լսուած վկայութեանց համաձայն, վերոյիշեալ ոճիրները պատրաստելու եւ դիւրացնելու գործերը (իյտատ վէ քեսիիլ) գիտնալով գլխաւոր ոճրագործներուն օժանդակած եւ երկրորդական-մեղսակից (ֆերէն գիմետիւլ) ըլլալու մասին եւս կարծիք կայ: Այդ կարգի պարագաներուն, փոքրամասնութեան ձայնը, օրէնքի համաձայն, յաղթական կ'ըլլայ, որով, անոր (Նազըմին) մեղսակից ըլլալու յանցաւորութեան մասին 2/3ի մեծամասնութեամբ որոշում կայացած է:

Տրուելիք պատիժներու սահմանումի մասին խորհրդակցութիւն կատարուելով, —

«Վերոյիշեալ ոճրագործներէն Պէհաէտտին Շաքիր պէյին արարքները պատժական օրէնքի 181րդ յօդուածին կը համապատասխանեն: Եւ 171րդ յօդուածին համաձայն մահուան կը դատապարտուի: Բեսնեցի Նազըմն ալ, նոյն օրինաւորքին 15րդ յօդուածին 2րդ պարբերութեան գործադրութեամբ, 15 տարի պայմանաժամով կը դատապարտուի թիապարտութեան եւ երկուքին ալ սեփականութիւնները, օրէնքի տրամադրութեան համաձայն, կը զրաւուին եւ կը կարգադրուին, եւ Նազըմն ալ քաղաքային իրաւունքներէ կը զրկուի»:

Միւս ամբաստանեալներէն Տերսիմի նախկին երեսփոխան

ՄԵՀՄԷՏ ՆՈՒՐԻ ՊԷՅԸ Եւ Խարերդի նախկին կրթական տեսուչ (այժմ Գոնիայի կրթական տեսուչ) ՖԵՐԻՏ պէյի զաւով։—

Ատոնցմէ ՄԵՀՄԷՏ Նուրի պէյ, իր ազարակի (չիֆթլիկ) չըր-ջակայքի Հոլափիկ(?) պիղին մօտ հայերու տարազրութիւն, կոտորած եւ բնաջնջում կատարած ըլլալու պարագան եւ Զարգարար ժանտարմներու ներկայութեան րոտ ըլլալը թէ։—

«Զեղ «սսկորներու դիւղը» (ֆեմիլի ֆէօյ — գերեզման) պիտի զրկեմ, եւ ժանտարմներուն Զարգ կատարել հրամայած ըլլալու ամբաստանութիւնը Պատերազմական Ատեանի սողեւ թէ եւ լսուած է, սակայն դատաւարութեանց ընթացքին, պանդատող Տիկին ՄԱՐԳՐԻՏի վկայութեամբ, յիշեալ ՄԵՀՄԷՏ Նուրի պէյը տարազրութեան օրերուն Հոլոնէք(?) դիւղը երթալով ըսած է, թէ «պիտի տարազրուիք եւ ձեր (բնական) տեղերուն մէջ զարի ցանել պիտի տամ» եւ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ տունը պացած ըլլալը, եւ «այս տեղերուն մէջ ոեւէ մէկը ոեւէ անձ եթէ թողու (պահէ), երեք ամիս ետք թող դայ գտնէ պանոնք» ըսուածները պարունակող թուղթ մը փակցուցած ըլլալը եւ յետոյ ձիուն վրայ նստած եւ մեկնած ըլլալը ըսուած է։

Տիկին Մարգրիտը տարազրութեան օրերուն Ստանպուլ գտնուած է եւ Գառպար Մոլիսէսեանն ալ Նուրի պէյի միջոցաւ շատերուն դրամները կողոպտած է եւ Կարապետի տան դրան վրայ զինուորական կարմիր թուղթի վրայ ստորագրուած թուղթ մը փակցուցած է եւ կարգ մը տիկիններուն ալ փէշերը վերցնելով՝ սրիկայական արարքներ կատարելու պարագան եւ այդ պիղին մէջ ալ «գարի պիտի ցանեմ» ըսելէ ետքը ձիով մեկնած ըլլալու, եւ պատրաստ չեթէներուն դործակցած ըլլալու մասին Տիկին Մարգրիտին միայն «լսած ըլլալը», եւ Նուրի պէյն ալ նման թուղթ մը փակցնելու պարագայէն բնաւ լուր չունենալը յայտնած ըլլալով, իրարու հակասող յայտարարութիւններ եղած են։ Երդումի տակ, յիշեալ Կարապետի տան դրան վրայ թուղթ փակցնելու պարագան ալ հերքուած է(*)։

Վկայուած է նաեւ, որ ՄԵՀՄԷՏ Նուրի պէյի ազարակին մէջ

(*) Խարբերդի ճահանգիմ մէջ 204.000 հայեր բռնագաղթի, ցեղասպանութեան կ'ենթարկուին եւ քրքակամ զինուորական դատարանը այդ տեսակ ոչնչութիւններով կը գբաղի, փոխանակ կատարուած վիթխարի ոճիրը եւ մեծ ճնրագործները, ոճիրին հեղինակները լոյս աշխարհ բերելու եւ դատելու։

պահուելու և տարադրութենէ ազատուած են (հայեր), եւ Կարապետն ալ սկիզբէն մինչեւ վերջը Մեհմէտ Նուրի պէյին տունը գլտնուելով, անոր պաճառախօսին (քենեկար)՝ ԱՍԸՄ պէյին տունը յափշտակուած իրեղէնները ՆՈՒՐԻ պէյի կողմէ տարուելու պարագան տեսած չըլլալը յայտնած ըլլալով, ուստի Մեհմէտ Նուրի պէյին տարադրեալներէն դրամ առնելու պարագան ալ նկատողութեան արժանի չի նկատուիր և, հակառակ կառավարութեան հրամանին, թէ տարադրութեան ենթարկուողներէն (հայերէն) պահողները մահուան պատիժի ենթակայ պիտի ըլլային, յիշեալ (Հովսէփեմ(?) (*) գիւղի ժողովուրդէն շատերը պահելով ազատած է, եւ նախորդ նիստին մէջ, 30է աւելի անձերու զիմումներուն հետեւանքով և մասնաւորապէս ամերիկացի Մըթըր ՐիկիՍի (որուն չէզոքութիւնը կասկածի տակ չի կրնար ըլլալ) վկայութեան համաձայն, յիշեալ Մեհմէտ Նուրի պէյը, տարադրութեան ծամանակ, շատ մը հայեր պաշտպանած եւ ինքն ալ կը հաստատէ այլ պարագան և իր օձիքը կ'ազատէ :

Լսուած վկաներէն Մեհմէտ Ալի պէյին զալով, դատավարութեան արձանագրութեանց մէջ մանրամասնութեամբ գրուած էր իր վկայութիւնը, սակայն ատոր հակառակն ըլլալով՝ Քենիչ Յանձնախումբին առջեւ վկայելէ յետոյ, հանդիպած է Մուսթաֆա Սաֆէթ պէյին եւ ըսած է անոր իր վկայութեան մասին ու իր հասցէն տալով յայտնած է, որ պատրաստ է իր վկայութիւնը փոխելու :

Ամբաստանեալ կրթական տեսուչ Ֆերիտ պէյի մասին ապացոյց չկայ, կառավարութեան հրամանով եղած տարադրութեան, տարադիրներու կարաւաններ կազմակերպելու և ժողովուրդին դէմ անպիտանութիւններ ղործելու և Մեհմէտ ՆՈՒՐԻ պէյին չիֆֆիկին չուրջն ալ Սոսվենիքի(*) հայերը ջարդելու և անոնց սեփականութիւնները զրաւելու և իր քենեկար ԱՍԸՄ պէյին տունը տանելու (**)

յանցանքներուն «ոչ-մասնակից» և «անպարտ» ըլլալու և ուրիշ պատճառով ալ ձերբակալուած չըլլալուն աղատ կ'արձակուի :

Դատարանն իր վճիռը կ'արձակէ միաձայնութեամբ, ի բացա-

(*) Բնագրին մէջ Հովսէփեմ, Հովսէփեմ, Սովսէփեմ կոչուած գիւղի անունը գնազան ուղղագրութիւններով գրուած է: Ընդարձակ փարսէսի վրայ անունը գրուած է «Հովսէփեմի»:

(**) Տարագիրներէ յափշտակուած գոհարեղէմներ եւ թանկարժէք իրեր, դրամ եւայլն կը յանձնուէին կառավարութեան, բաժնի հանելով չեթէմերուն եւ իրքիհատին:

կայութեան՝ Պէհէտտին Շաքիրի եւ Բեսնեցի Նազըմի, նաեւ ի ներկայութեան՝ Մեհմէտ Նուրիի եւ Ֆերիտի:

Ստորագրութիւն դատաւորներու
ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԵՐԻՄԻ
ԻՀՍԱՆ

Յունուար 13, 1920 (1336)

21 Բէպ իւլ Ախէր 1338

Այս վճիռին համաձայն ըլլալով հանդերձ՝ ԲԵՍՆԵՑԻ ՆԱԶՂՄԸ եւս Պէհէտտին Շաքիրի պէս մասնակից գլխաւոր ոճրագործ (հէմֆիլը) ըլլալուն մասին համոզում գոյացուցած են հետեւեալ երեք դատաւորները:

(Ստորագրութիւն դատաւորներու)
ՍՈՒԼԻՅՄԱՆ ՇԱՔԻՐ
ԻՍՄԱՅԻԼ ՀԱԳԳԸ
ԷՍԱՏ

Ինչպէս վճռագրէն կ'երեւի, թուրք կառավարութիւնը աւելի քան 150 հազար հայերու (Պարբերդի նահանգին մէջ) եւ 20·000 հայ զինուորներու սպանդին, անհատական եւ ազգային սեփականութեանց գրաւումին ու իւրացումին համար գտեր է միայն 2 պատասխանատու, անոնք ալ՝ փախստական (Պերլինի մէջ) եւ երկու ներկայ ամբաստանեալ, անոնք ալ «անմեղ»:

Ո՛չ մէկ ակնարկութիւն արինարբու բորենիներու՝ Պարբերդի վալի Սաղըրզատէ(*) Սապիթ պէյի, դայմագամ Ասըմ պէյի, Միւֆթի Ֆայըգի, Պարբերդի Իթթիհատի քլըպի ոճրագործ անդամներուն, Նէյ Ջատէ Նուրիի, լքեալ գոյքերու գողներուն՝ տեղւոյն հրամանատար Մեհմէտ Ալիի, Ֆերիք Սուլէյման փաշայի, ոստիկանական կոմիսէր Սուլէյման պէյ Ջատէ Բեշիտի, ալայ գոմանտանի Ֆերիտ պէյի, կարաւաններուն ընկերացող եւ չեթէներու ղեկավարներէն Միւլազիմ էթհէմ Շեւքէթի, չեթէապետներէն Փուլաթլը Պալլիի, Հաճի Գայայի եւ որդիներ Բիւշտիւի եւ Ասլանի, բոլորը մէկը միւսէն աւելի մարդակեր, եւ ուրիշ հարիւրաւոր ոճրագործներու մասին, որոնք վայրենաբար կոտորեցին եւ լլկեցին կիները, որբերն ու որբուհիները:

Կանխամտածուած ցեղասպանութիւնը ծրագրուած էր եւ ըստ

(*) Սաղըրզատէները ծամօք եմ որպէս Քեմալի տերպէյիները (աւտապետ):

այնմ գործադրուած : Յուլիս 13/26 1914ին , թրքական 11րդ գոլ օրտուն (բանակաթեւը) փոխադրուած էր Պարբերդ : Ծրագիրը այն էր որ նախ հայ ղեկավարները , թիւով քանի մը տասնեակ , պիտի ձերբակալուէին եւ այդ պատրուակով զէնքերու խուզարկութիւն եւ հաւաքում պիտի ըլլար . այդ լրանալէ ետք , այրերու զանգուածային ձերբակալում եւ ըստարկութիւն կատարուեցաւ , Յունիս 3ին բնաջնջում , յետոյ՝ լուսաւորչական , կաթողիկ , բողոքական եկեղեցական առաջնորդներու սպանութիւն : Բանտարկուած այրերէն մօտ 800 հայեր Հերօղլի լեռան ստորոտը Յունիս 24ին հրացանազարկ կամ կացինով սպաննելը (14ական՝ կապուած վիճակի մէջ) : Նոյնը նաեւ միւս գաղաներուն մէջ . օրինակ՝ Բերդակի մէջ 300 այրերու սպանութիւնը :

Յունիսի մէջ հրատարակուած էր Յունիս 13 թուակիր տարագրութեան պէյաւմամէն : Յայտարարութենէն առաջ առաջին կարաւանը Պարբերդէն ելած էր Յունիս 10/23 , 1915ին : Վերջապէս , Յունիս 24ին ուշ մնացած գերման ղեսպանատունը կը բարեհաճէր հաղորդելու որ «Պարբերդ , Ատանա , Սիւաս եւ Տրապիզոն հայերը կը բնաջնջուին» :

Պարբերդի տարագիրներու խլեակներէն մաս մը հոգեսպառ վիճակի մէջ հասած էր Ռաս իւլ Այն : Պարբերդի մէջ 700 որբերէն միայն 13ը մնացած էին :

Ճիշդ է որ զանգուածային ոճիրներ գործուած էին Քեյին խան , Կէօլճիւքի մօտ , Պուլիէնիք , Քէօմիլի խան , Իզդուլ եւ այլ վայրեր , հանդերձ կողոպտուտով , բայց ոճիրներուն մեծագոյնը կատարուած էր Պարբերդի նահանգի Մալաթիոյ սանճագին մէջ , ուրկէ անցան Սամսոնէն , Սեբաստիայէն , Տրապիզոնէն , Էրզրումէն , Պարբերդէն եկող կիներու եւ մանուկներու կարաւանները , մօտ 500,000 , եւ անցան Մալաթիայէն հարաւ-արեւելք 7 ժամ հեռաւորութեան վրայ , դէպի Քեախթա , անկոխ լեռներու եւ ձորերու մէջէն , բարձրաբերձ Գանլը Տաղի քովէն , ուր կար անտառապատ վիհ մը՝ Գանլը Տէրէ , աւելի քան 2.000 ոտք խորութեամբ , ուր լեցուեցան սպաննուած տարագիրներու դիակները վրայ վրայի : Զինադադարէն յետոյ Յարութիւն Պազալեան այցելած էր այդ վայրերը եւ տեսած էր այդ խորունկ վիհը որ լեցուած էր մինչեւ բերանը հայերու գանկերով եւ կմախքներով :

Այդ հրէշային ոճիրներուն հաշիւը բաց կը մնայ :

Զանազան գիրքեր զրուեցան թրքական Յեղասպանութեան մասին . Մորկընթաու , Լեփսիուս , Պրայս եւայլն , որոնք , դժբախտա-

բար, միակողմանի, վերապահ եւ ոչ-առարկայական են, բոլորն ալ թուրք պետական փաստաթուղթերէ զուրկ են: Պրայս տուեր էր 2 թրքական վաւերագրեր, երկուքն ալ կիսատ եւ թերի, եւ սխալ թարգմանուած: Իսկ Լեփսիուսի գերմանական տեղեկագիրները կը ձգտին աւելի չքմեղացնելու գերման կառավարութիւնը, որ «իր կարելին փորձեր է հայկերուն օգնելու համար»: Բացի ատկէ՝ սակայն ան անմոռանալի անձնուէր հայասէրն էր:

Պրայսի գրքին մէջ կարեւորագոյն էջերն են Նիքը Իսթ Բիւիֆի եւ Ամերիկեան Պաշին ուղղուած տեղեկագիրները: Պրայսի գիրքը կիսատ է: 1916ի սկիզբը հրատարակուած էր, երբ ցեղասպանական մեծ ոճիրները տակաւին կը շարունակուէին:

Պրայսի գրքին մէջ կը նշմարուի ուրիշ պարագայ մը եւս: Որ-պէսզի տեղեկատուներուն անունները եւ վայրերուն անունները յայտ-նի չըլլան, անգլերէն այբուբենի տառերը գործածուած են, որով յատկանշական մանրամասնութիւնները անորոշ մնացած են:

Օրինակ, նմոյշ մը տանք այդ գաղտնի այբուբենէն. —

H գիրը կը նշանակէ Խարբերդ:

G գիրը կը նշանակէ Մեզրէ:

AT գրերը կը նշանակեն Էջմէ:

BC գրերը կը նշանակեն Հապուսի:

AO կը նշանակեն Իգօլի:

AL կը նշանակեն Պան-Քէօյ:

K կը նշանակէ Ֆայիդ պէյ:

AM կը նշանակէ Թութլը Քէօյ:

AP կը նշանակէ Զութլուզ:

AG կը նշանակէ Քլօմիւր Պան:

BS կը նշանակէ Փերչենճի լեռ:

C կը նշանակէ Հիւսէյնիկ:

AR կը նշանակէ Քէօրիւկ:

AS կը նշանակէ Եղէզի:

AQ կը նշանակէ Մորենիկ, եւայլն:

Ընթերցողը ի՞նչ պիտի հասկնայ այդ գիրերէն, զորս շարեր է անգլիացի մեծ պատմիչը՝ Արնոլտ Թոյնպի: Մարդ Աստուծոյ, գոնէ զինադադարէն ետք հրատարակէր այդ գաղտնի բանալին, որպէսզի Պրայսի գործը կարգացողները ճշդիւ հասկնային թէ ո՞ւրտեղ ի՞նչ պատահած եւ ի՞նչ է ոճրագործին անունը:

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՆԻԻԹԱԿԱՆ ՎՆԱՍԸ

Առնուազն 150·000 հայերու աւելի քան 30·000 ընտանիքի նը-
ւազագոյն կորուստը 250·000·000 տոլար է: Ազգային սեփականու-
թիւններ, եկեղեցի, վանք, դպրոց, ազգային կալուածներ, ջրաղացք,
չէնք չեն հաշուուած:

Իսկ բարոյական կորուստը սահման չունի, կիներու գերեզմա-
րութիւնը, առեւանգումը, թրքացումը: Նազլեան սրբազան կը յայտ-
նէ որ Մեզրէի մէջ տարագիր հայ կիներէն բացուած է հանրատուն
եւ թուրք ժողովուրդը ազատ մուտք ունի (յուշեր՝ Փրանսերէն, էջ՝
295):

Թուրքը որակելու համար «ամենաստորին» բառը չատ տկար
է: Գազանայինն իսկ քիչ է:

Թուրքը պատմութեան մէջ յաւիտենապէս արձանագրուեցաւ
իրբեւ ցեղասպան եւ մարդկութեան թշնամի: Հայը, ո՛ր տեղացի
ալ որ ըլլայ, ո՛ւր որ ալ գտնուի, կը պահանջէ և միշտ պիտի պա-
հանջէ եւ պիտի պայքարի իր իրաւունքներուն համար:

Հոգ չէ թէ նոյնիսկ բարեկամ պետութիւններ, բարոյական ա-
մէն սկզբունք ոտքի տակ առած, նիւթական շահերու համար, կը
հովանաւորեն Ոճրագործ եւ Յեղասպան թուրքը եւ անոր ոճրամիտ
կառավարութիւնը:

ԱՆԳԱՐԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ԴԷՄ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈՃԻՐՆԵՐԸ

Արեւմտեան Անատոլիոյ մաս կազմող Անգարայի նահանգը, ինչպէս նաեւ անոր հիւսիսը գտնուող Քասթեմունիի նահանգը մեծ կարեւորութիւն ունին թրքական ցեղասպանական արարքներուն առընչութեամբ:

Այդ երկու նահանգներուն մէջ հայերու համեմատական թիւը պակաս էր, քան Արեւմտեան Հայաստանի նահանգներու հայ բնակչութիւնը:

Բայց եւ այնպէս, այդ նահանգներու թրքական քաղաքային եւ զինուորական իշխանութիւններն եւս մեծազոյն եղեռնը գործեցին, առանց խղճահարութեան, տեղացի թուրք ժողովուրդին օժանդակութեամբ, մասնաւորապէս թուրք գիւղացիութեան ահռելի վայրագութեամբ, ընդդէմ այն հայ մտաւորականներուն, որոնք տարագրուած էին այդ երկու նահանգներուն մէջ, Այաշ՝ Անգարայի նահանգին եւ Զանգըրը՝ Քասթեմունիի նահանգին մէջ:

Անգարայի (Էնկիւրի), պատմական Անգիւրայի նահանգը 1915ին ունէր 83·000 քառ․ քլմ․ տարածութիւն, որ գրեթէ ամբողջական Մէյն նահանգին չափ է կամ Նիւ Եորք նահանգի երեք հինգերորդին չափ:

Վարչականօրէն՝ Անգարայի նահանգը (վիլայէթը) բաժնուած

էր 4 սանճագներու (միւքեսարըփլըֆ) . — Անգարա, Գըր Շեհիր, Եոզկաթ եւ Կեսարիա :

Այաշը Անգարայի սանճագին 11 գագաներէն մին էր : Միւս գագաներն (գաւառակ) էին . Զպուքապատ, Աթանոս, Եապանապատ, Պէյպագար, Նալլուխան, Մուխալլիճիք, Սիվրիհիսար, Հայմանա եւ Գասապա-Պալիա : Անգարայի սանճագին մէջ, Անգարա քաղաքէն զատ, հոծ հայութիւն մը կար Սիվրիհիսար գագային եւ Աթանոսի մէջ :

Եոզկաթի սանճագը ունէր 5 գագաներ, — Եոզկաթ, Պողազլայան, Ագ Տաղ, Մատէն, Սունկուրլու եւ Զորում :

Եոզկաթի եւ Պողազլայանի գագաներուն մէջ հայերը ունէին 48 գիւղեր, աւելի քան 42·000 բնակչութեամբ :

Իսկ Կեսարիոյ սանճագը ունէր 4 գագա . — Կեսարիա, Էվերէկ, Ինճեսու եւ Գարահիսար-Տեւելու : Կեսարիոյ այդ չըջանին մէջ կային 44 հազարէ աւելի հայեր 1915ին : Ազգասպանական ոճիրներու խնդրին մէջ այս վարչական բաժանումները կարեւոր են, պաշտօնեաներու դիրքին եւ պատասխանատուութեան առնչութեամբ :

Ճրանսացի Վիթալ Քինէ 1890ին Եոզկաթի չըջանի հայերուն թիւը կը յիշատակէր 31·032, ինչ որ 1915ի թիւէն երկու երրորդով պակաս է : Օրմանեան Սրբազան կը նշէր 41·000 հայեր՝ գիւղերով միասին : Ագ Տաղ-Մատէն, Սունկուրլու եւ Զորում հայերու թիւը 10·000 էր : Օրմանեանի գիրքը չէր կրնար նկատի ունենալ հայերու աճը վերջին տարիներուն՝ մինչեւ 1915 :

ԹՐԳԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

ԵՈԶԿԱԹԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Եոզկաթի չըջանի կառավարչութենէն ներքին գործոց նախարարութեան ղրկուած հեռագրին մէջ, Եոզկաթէն տարագրուած հայերուն թիւը ցոյց կը տրուի 31·247, հետեւեալ բաժանումով . — Եոզկաթ (կեդրոնական գագա)՝ 13·359, Ագ Տաղ գագա՝ 3·208 եւ Պողազլայան՝ 14·680 : Հայերով եւ հայկական խնդրով զբաղող Ասատ Ուրաս (թուրք գրող) Թրքական վիճակագրութիւններ ցոյց կու տայ, հայերու թիւը նուազ ներկայացնելու համար : Անոր տուած սանճագներու ցանկին մէջ նոյնիսկ Եոզկաթ սանճագը յիշուած չէ (տես էջ 143-144) :

ԵՆՈՋԿԱԹԻ 53 ԳԻՒՂԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

(Անգլերէն այբբենական կարգով)

Անուն	Տուն	Եկեղեցի
Ալաճա	100	—
Ադ Տաղ-Մատեն	350	2 Եկեղեցի
Արղատաչ	15	—
Արմաղան	20	Ս. Ածածին(*)
Պըլըդ	260	Ս. Գէորգ
Պելէօրէն	150	Ս. Մինաս և Ս. Ածածին
Պողազլայան	500	Ս. Ածածին
Պուրուն Գըչլա	400	Ս. Ածածին
Չայիր Շէյխ	150	—
Չաղմազ	200	Ս. Թորոս
Չաթ (ՄԼԾ)	300	Ս. Ածածին
Չաթ (Փոքր)	150	—
Չաթաք	205	Ս. Թէոդորոս, Չորում Ս. Գէորգ
Չիֆթլիք Սարը Համզա	40	Ս. Նիկողոս
Չողրատան	160	1 Եկեղեցի
Տէյի Համզա	50	—
Էքրէք	200	Ս. Ածածին
Էլեքճիլէր	20	—
Էյլենճէ	100	Ս. Ածածին
Ֆախրալը	150	—
Կէօլտէն Կուրտէն	200	Ս. Ածածին
Կէօվէճլի	110	Ս. Յակոբ
Իքիզարտաչ	100	—
Իքի Գարիյէ	25	—
Ինճիրլի	250	Ս. Ածածին
Իյաէլի	300	Ս. Փրկիչ
Գարապրյոզ	200	Ս. Լուսաւորիչ
Գարա Չայիր	250	Ս. Ածածին
Գարա Ֆաքրալը	30	—
Գարա Հալլը	400	Ս. Յակոբ
Գարա Շաղուպ	150	Ս. Յակոբ
Քետիլէր (Մ.)	150	—

(*) Ածածին կրճատումն է Ս. Աստուածածին բառին:

Անուն	Տուն	Եկեղեցի
Քեւէր	300	Ս. Ածածին, Ս. Թորոս վանք
Քէօհնէ	560	1 եկեղեցի
Քում Գույու	150	Ս. Ածածին
Քիւրքէի	25	—
Մաղար Օղլու	90	Ս. Ածածին
Մելէզ	73	—
Մենթեշէ	215	Ս. Ածածին
Փէօհրենկ	200	Ս. Յակոբ, Ս. Ածածին
Րումտիկին	450	Ս. Ածածին
Սաաթլը	100	—
Սաչլը	110	Ս. Ածածին
Սարը Համզա	250	1 եկեղեցի
Սերայ	150	Ս. Ածածին
Սըղըր-Ղուրուղու	50	—
Սունկուրլու		Ս. Ածածին
Դանէլ Եազ Պաղը	10	—
Թանըշման	50	—
Թաչլը Կեչիտ	50	Ս. Կարապետ
Թերդիլի	400	Ս. Թէոդորոս
Իւրնէճ	200	Ս. Ածածին
Ուզունլու	500	Ս. Ածածին, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ
Եալը Եալը	30	—
ԵՈԶԿԱԹ	2.340	Ս. Ածածին
Գումար՝ 53 դիւղ եւ մէկ քաղաք, 11.988 ընտանիք, 47.586 հայ, 41 եկեղեցի, 63 դպրոց :		

Մեր կազմած ցուցակով, 1915ին Անգարայի նահանգին մէջ հայերս ունէինք.—

Եոզկաթ սամնագ՝ 41.000 հայ, 43 եկեղեցի, 20 դպրոց, 1.750 աշակերտ եւ 13 ուսուցիչ (դպրոցներու եւ աշակերտներու թիւը 1901ի թիւերն են) :

Կեսարիոյ սամնագ՝ 44.000 հայ, 4 վանք, 30 եկեղեցի, 42 դպրոց, 4.935 աշակերտ եւ 125 ուսուցիչ :

Կեսարիոյ սանճագի հայերու թիւի մասին դարձեալ թուրք

գրող Ասատ Ուրաս կ'ըսէ, թէ 1903ի վիճակագրութեան արձանագրութեանց տոմարներուն մէջ Կեսարիոյ Հայերու թիւն էր 52·192: Պէտք է նկատել որ 1903էն մինչեւ 1908 Հայերու գաղթը դժուար էր, որով շատ քիչեր գաղթած էին Կեսարիայէն եւ պակսածին փոխարէն ժողովուրդը աճած էր: Այդպէս ըլլալով հանդերձ, Կեսարիոյ կառավարիչը ներքին գործոց նախարարութեան ղրկած հեռագրին մէջ Կեսարիայէն տարագրուած Հայերուն թիւը ցոյց կու տայ 47·617:

1907ին հրատարակուած Թրքական Սալնամէն (տարեգիրքը) Կեսարիոյ սանձազիւ Հայերուն թիւը ցոյց կու տայ 68·000:

Անգարայի եւ Գրըշէհիւրի սանձաղներուն մէջ Հայերու թիւն էր, հաշուելով նաեւ Սիվրիհիսարի հայութիւնը, 25·000, 20 եկեղեցիներով, 7 դպրոցներով, 1·290 աշակերտներով եւ 29 ուսուցիչներով:

Որով, Անգարայի ֆահանգին մէջ Հայերու ընդհանուր թիւն էր 110·000, 93 եկեղեցի, 69 դպրոց, 7·779 աշակերտ եւ 197 ուսուցիչ: Թրքական հեռագիրը ներքին գործոց նախարարութեան՝ Անգարայի թիւը ցոյց կու տայ 94·941 (Հայ զինուորներու թիւը ե բանտարկեալ Հայ այրերու թիւը այս թիւէն դուրս ըլլալու է, քանի որ տարագրեալներու թիւերը արձանագրուած են ոստիկանութեան կողմէ, տարագրութենէն քանի մը օր առաջ):

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՍԱՆՃԱԳԻ ԳԻՒՂԵՐՆ ՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Կեսարիա՝ 4 վանք, Էրեք եկեղեցիներ — Ս. Աստուածածին, Ս. Սարգիս, Ս. Լուսաւորիչ:

Թալաս՝ 2 եկեղեցի — Ս. Աստուածածին եւ Ս. Երրորդութիւն:

Քիւշիւք Քէօյ — Ս. Ստեփանոս: Տէրեպէնք — Ս. Թորոս: Նիրզէ՝ Ս. Թորոս: Սարմրսաղլը՝ Ս. Աստուածածին: Էֆքերէ՝ Ս. Ստեփանոս: Մունճուսուն՝ Ս. Խաչ: Էվլերէկ՝ Ս. Թորոս: Ֆենեսէ՝ Ս. Աստուածածին: Էրքիլէթ՝ Ս. Գէորգ: Չոմաղլը՝ երկու եկեղեցի — Ս. Թորոս եւ Ս. Յակոբ: Ճիւճիւն՝ Ս. Աստուածածին: Ինճէսու՝ Ս. Թորոս: Թոմարգա՝ Ս. Պետրոս: Գալաճափերէն՝ Ս. Աստուածածին: Անունները կարելի չէ եղած ճշդել Ենիճէի, Սէօյլուտիլի, Կէօմէտիի, Թաշխանի, Սաղապի եւ Եաղտը-Պուրունի եկեղեցիներուն: Թէեւ այդ վերջին 6 գիւղերն ալ դպրոցներ ունէին, որովհետեւ Սեպտեմբեր 12, 1915ին պաշտուած Հայ դպրոցներէն 24 հատին մէջ կան անունները այդ վեց գիւղերու դպրոցներուն: Հայ դպրոցներու գրա-

ւումը տեղի ունեցած է ներքին գործոց եւ կրթական նախարութիւն-
ներուն կողմէ Յունիս 9, 1915 եւ Օգոստոս 12, 1915 թուակիր հեռա-
գիրներով:

**ԹՈՒՐԳ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ
ՀԵՌԱԳՐՈՎ ՏՈՒԱԾ ԹԻՒԵՐԸ՝ ԱՆԳԱՐԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ
ՀԱՅ ՏԱՐԱԳՐԵԱԼՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ**

Անգարա (կեդրոնական գաղա) — 3·176, Այաշ՝ 0, Պէյպա-
զար՝ 0: Նալլու խան՝ 1·015, Մըխալըճըզ՝ 90, Սիվրիհիսար՝ 4·101,
Պալիա՝ 11· գումար՝ Անգարայի սանճազ՝ 8·393 հայ տարագրեալ:
Եոզկաթ (կեդրոնական գաղա) — 13·259, Ազ Տաշ՝ 3·208,
Պողազլայան՝ 14·680: Գումար՝ Եոզկաթի սանճազ՝ 31·247 հայ տա-
րագրեալ:

Գըր Շէհիր (կեդրոնական գաղա) — 1·610, Քեսքին՝ 1·838,
Մեհիտէ՝ 52, Աւանոս՝ 0: Գումար՝ Գըր Շէհիրի սանճազ՝ 3·500 հայ
տարագրեալ:

Զորում (կեդրոնական գաղա) — 1·202, Օսմանճըզ՝ 66,
Սունկուրլու՝ 1·856, Իսքէլիպ՝ 42: Գումար՝ 3·166 հայ տարա-
գրեալ:

Կեսարիոյ սանճազ՝ 47·617 հայ տարագրեալ:

Ընդհանուր գումար, Անգարայի նահանգ՝ 93·923 (տարագրը-
ուած հայեր):

Ասատ Ուրաս, 1950ին Անգարայի մէջ հրատարակած «Թարիխ-
տէ էրմենիլէր վէ էրմենի Մեսեյեսի» («Հայերը Պատմութեան մէջ եւ
Հայկական խնդիրը», 785 էջ), էջ 143—44 կը նշէ 1914ին հայերուն
թիւերը Անգարայի եւ Կեսարիոյ մէջ. — Անգարա՝ 44·507 լուսաւոր-
չական, 7·069, կաթոլիկ, 2·381 բողոքական. գումար 53·957. Կե-
սարիա՝ 48·659 լուսաւորչական, 1·515 կաթոլիկ, 2·018 բողոքական:
Գումար Կեսարիոյ հայերուն՝ 52·192, գումար՝ Անգարայի նահանգի
հայերուն՝ 106·149:

Թրքական երկու վիճակագրութիւններ, երկուքն ալ՝ «պաշտո-
նական». — Անգարայի նահանգի հայերու տարագրութեան համար
մին կ'ըսէ 93·923, միւսը՝ Ասատ Ուրաս 106·149: Տարբերութիւնը՝
12·226:

Ասատ Ուրաս հայ կաթոլիկներու թիւը (Անգարայի նահանգին
մէջ) ցոյց կու տայ 8·584, մինչ հայ կաթողիկէ պատրիարքարանի
արձանագրութեան համաձայն 15·000էն աւելի է:

ԵՌԶԿԱԹԻ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ԴԵՄ ԳՈՐԾՈՒԱԾ ՑԵՂԱՍՊԱ-
ՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ (ԹՐՔԱԿԱՆ) ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ
ԱՏԵԱՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԱՊՐԻԼ 8, 1919

Ստորեւ տրուած բնագիրը առաջին անգամ ըլլալով ամբողջու-
թեամբ կը հրատարակուի մեր իսկ Թարգմանութեամբ, առնուելով
«Տիւանը Էօրֆի մուհաֆեմաթ զապըթ ֆերիտէսի»-ի («Թագվիմը Վե-
քայի») Թիւ 3617 կառավարական պաշտօնաթերթէն. —

Նախադահ (ատեանի) զօր. (ֆերիֆ) Զեքի փաշա.

Անդամներ. — Զօր. (միրլիւա) Մուսթաֆա փաշա, զօր.
(միրլիւա) Ալի Նազըմ փաշա, զնդ. (միր ալայ) Րեճէպ Ֆերիտ պէյ:

Դատավարութիւնը կատարուած է ի ներկայութեան հետեւեալ
ամբաստանեալներուն. — Եղկաթի կառավարիչի փոխանորդ (միւ-
թեսարըֆ-վեֆիլի) և Պողպլայանի կառավարիչ (գայմագամ) Քե-
ՄԱԼ Պէթի և Եղկաթի ժանտարմըրիի հրամանատար Թեիֆի
Պէթի(*):

«Տեղի ունեցած դատավարութեանց համաձայն, երկու կողմի
պահանջները և բացատրութիւններն ու պաշտպանողականները լսե-
լէ և զատին վերաբերեալ բոլոր փաստաթուղթերը(**) ամբողջու-
թեամբ կարդալէ և ուսումնասիրելէ ետք, հարկ եղածը ընելու հա-
մար, յետ խորհրդակցութեանց, նկատուեցաւ, որ

Թէեւ ամբաստանեալները և իրենց պաշտպան փաստա-
բանները յանցանք գործուած ըլլալը ուրացած և ազատ արձակում
պահանջած են, սակայն, իսլամական բարձր վճիռները և օսմանեան
առարկայական օրէնքները և օրինական տրամադրութիւնները նկա-
տի ունենալով, որ է՝ պաշտպանել երկրին բոլոր տարրերուն, առանց
խտրականութեան, պատիւը, կենսքը և սեփականութիւնները, պա-
հել և ապահովել ընդհանուրին իրաւունքը որեւէ վնասէ և խաթա-
րումէ, պետութեան բոլոր պաշտօնեաներուն ամենազլխաւոր պար-
տականութիւններէն մին է այդ. — կը հաստատենք.

Պողպլայան (գաղա) գաւառակի (Անգարայի նահանգին մէջ)
գայմագամ և Եղկաթի սանճագի փոխ-կառավարիչ (միւթեսարըֆ-

(*) Զինուորական Ատեանը իր վեցագրիմ մէջ չի յիշատակեր իր ակմարկած
ռեթագործ միւս զինուորական պաշտօնեաներուն անունները:

(**) Ատեանը չի ճշմանկեր մասի իր ակմարկած հետագիրներուն քուակա-
մները և քովամղակութիւնը:

վեֆիլի) եղող ՔԵՄԱԼ պէյ և գաւառակին (գաղա) ժանտարմըրիի հրամանատար հազարապետ ԹԵԻՖԻՔ պէյ, իրենց պաշտօնատուններուն մէջ, տարադրութիւն հրամայուած հայերուն անօղնական կիները և անչափահաս մանչերն ու աղջիկները և նոյնիսկ պաշտօնապէս բացառութիւն հրամայուած անձերն ալ թողնելու ատեն, աքսորի ենթարկած են (լա էնլ քեհնիլր սեւգ էյլետիֆլեքի), և աքսորեալներու կազմած կարաւաններուն դրամները, զոհարեղէնները և արժէքաւոր իրերը ամբողջովին կողոպտելէ ետք (պատէք քեհնիլտ), թողնելու ատեն, անոնց անհատական իրաւունքները, անձնական կիրքերուն համաձայն քչած են և կարգ մը չարագործ անձերու ալ(*) ապօրինի գաղտնի հրահանգներ տուած և հաղորդագրութիւններ բրած են:

Մինչ յիշեալները (տարադրեալները) պէտք էր որ հանգստութեամբ և ապահովութեամբ (սալիմէն վէ մերփիհէն) ղրկելու անհրաժեշտ միջոցները ձեռք առնուած ըլլային, բնաւ նկատի չեն ունեցած և կանխամտածութեամբ (գաստէն) ոչ միայն զանոնք պաշտպանելու համար միջոցներ ձեռք առնել չեն հրամայած, այլև (ընդհակառակն) զանոնք ինքնապաշտպանութեան միջոցներէն բոլորովին զրկելու համար այրերուն թեւերը կապել տալու(**) կերպերը գործադրած են և ոճիրներ գործելու առիթ ստեղծած են: Եւ նոյնիսկ, յիշուած ոճիրներու մասին լսուելէ ետք, երբ բացատրութիւն պահանջուած է, ճշմարտութիւնը գաղտնի պահած են, և ոճիրները փոխանակ արդիւլելու, անպատասխանատու ոստիկաններուն հրամայած են ոճիրներ գործել: Եւ այդ ոճիրները զիւրացուցած են: Այնպիսի ոճիրներ, որոնք մարդկութեան զգացումներուն և քաղաքակրթութեան բոլորովին հակառակ են և իսլամներուն տեսակէտով

(*) Զինուած չեքէմեր եւ գիւղացիներ:

(**) *Բնագրին մէջ.*— «Զիւլփիլիմ գոլլերը պաղլաքարագ քասմիմ, վէ դաքզը քապիգի քային էտիլէն փիմայլիմիմ իյգայլեմա մէյտան վերմէֆ... հազըյգաքլա, իյգայաքըմ մեմնիմէ սետտ չեֆմէֆ վէ էշխսը դայրը մետուլէյէ մետուլ օլամ մետուր, մուհաֆըզլար իւգերիմէ ամիր օլարագ պիլ իյգամ, մեգասիտը լէիմեմիմ հուսուլըմը քէյէիտ, քեհսիլ էյլեմէֆ սուրեքլերի իլէ, հըսսիյաքը իմսամիյէ վէ մետեմիյէ իլէ, վեհիհէն միմն էլ վուհուհ, քէյլիֆ օլամայամ վէ քալթիքը իմտ էլ իսլամ քեպալիը ճլմայարտամ մատուտ օլամ մա գըքալ վէ մեհպ ուզարաք սեպեպիյէ վերմիշ օլտուզլարըմը իսքիմայ օլումամ շուհուլըմ ալլ տերեմաք վազըյ օլամ գամարաքալիշ շահատարտամ վէ պագը մետուրիմը ասֆերիյէ պէյիմլերիմտէ քէադի էտիլէն մուպապերաքը քեսմիյի քելկրաֆիյէ միտերիմաքըմտա»:

ալ մեծագոյն ոճիր նկատուած ջարդերու, կողոպուտի եւ թալանի պատճառ հղած են:

Լսուած վկաներուն տուած վկայութիւնները բացորոշ կերպով ապացուցած են, որ կարգ մը զինուորական պաշտօնեաներ իրենց միջեւ փոխանակած են հեռադրային թղթակցութիւններ, որոնց պարունակութիւնը ամբաստանեալներուն կողմէ կ'ուրացուի բազմաթիւ պատասխաններով: Տրուած բազմաթիւ հարցումներուն քննութենէն տեսնուած է, որ տարագիրներու կարուաններուն մանուկները եւ կիները իրենց ծնողքէն եւ պաշտպաններէն զրկուած են եւ վերոյիշեալ ոճիրները զործուելու համար իրենց (պաշտօնեաներուն) նպատակները առաջ տարած են:

Ի վերջոյ պաշտպան փաստաբաններուն եւ ամբաստանեալներուն վերջին պաշտպանողականները լսուած են եւ խօսած են (հայոց) յեղափոխական շարժումներու մասին, ըսելով թէ թշնամիի գրաւման տակ եղած հողամասերուն մէջ կարգ մը թեթեւամիտ (սեպիւքմադգան) քոմիքսիներու ներշնչումով եւ քաջալերանքով թշնամիին կողմը դարձած են եւ մասնակցած են խառնակչական շարժումներու, ապստամբութեան դիմած են եւ Օսմանեան երկրին միւս կողմը գրտնուող իրենց ազգակիցներուն չար մտքերուն հետեւած են:

Բոլոր այդ յիշուած պարագաները արդարացման փաստեր չեն այդ տեսակ ոճիրներ զործելու, քանի որ հայ ազգին եթէ մէկ կոտորակն իսկ մասնակից եղած ըլլայ(*), մնացեալ ժողովուրդը փաստով ապացուցած էր իր հաւատարմութիւնը եւ բոլոր պաշտօնեաները, ինչպէս վերեւ յիշուած է, չարամիտ զպացումներէ, անձնական վրէժխնդրական միտումներէ հեռու պէտք էր մնային եւ իրենց պաշտօնին բերումով(**), առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան, զթացող հօր մը նման, իրենց յանձնուած ժողովուրդին կեանքը եւ իրաւունքները պէտք է պաշտպանէին եւ ատիկա բացարձակ հրաման մըն էր մեզի:

Թիշեալ Քեմալ պէյը, իր պաշտպանողականին մէջ, Վանի,

(*) Բնագրին մէջ.— «...Ձեման գեման գուհուր Էտեմ պու կիպի թեշեպպիւսաթը միւփսիտփեարանէյէ Էրմեմի միլլեթիմիմ պիր ճիւզիշթիրաֆ Էյլեմիշ վէ միւթեպագըսըմըմ, սուվվէրը ատիտէ իլէ սատագաթ վէ մեպուքիյէթ Էթմիշ օլմազլարը իլէ մա պերահիմ, վէ...»:

(**) Դատարանի անդամ քուրճ գորավարմները միամիտ կը ձեւանան եւ «չեմ հասկնար» որ ոճիրներու վերաբերեալ հրահանգները ծածկագրով հաղորդուած եւ հրահանգուած են պետութեան կեդրոնէն:

էրգրումի եւ Պիթլիսի մէջ(*) իսլամներուն դէմ անգթութիւններ դործած ըլլալու պատասխանատուութիւնը բեռնել ուղած է Նոդկաթի հայերուն վրայ, որոնք որեւէ յայտնի ապստամբական շարժում ունեցած չեն, ատիկա ոչ օրէնքի, ոչ ալ խղճի համաձայն է (հիշ պիր ֆեւագի գամոււնի վէ վիմտանի պուլուճմատըղը):

Մինչ յիշատիւնը (ամբաստանեալները), վրէժի եւ անձնական շահու մղումով, ոչ միայն սանձադին իսլամները, այլ եւ ընդհանուր իսլամները այդ ազդին (հայուն) դէմ ջարդ կատարելու վտտ մտայնութեամբ շարժած են(**) եւ ջարդերը բնական եւ անհրաժեշտ նկատած են:

Փաստաթուղթերուն բովանդակութիւնը կ'ապացուցանէ, որ երեք անպատասխանատու սնձեր կստաւարական պաշտօնեաներու վրայ հրամայող դարձած են եւ ստիպած են իրենց հրամաններուն հնազանդելու կարաւաններու վրայ հսկողները: Իրենց ձեռագիրներէն ըրով գրուած փաստաթուղթեր կը հաստատեն, որ ոստիկանները ընկերացած են՝ ջարդի նպատակով, եւ այդ մասին որեւէ կասկած կամ անորոշութիւն չկայ բնաւ:

Յիշուած փաստերով եւ փաստաթուղթերով յճաբար կը հաստատուի ամբաստանեալներուն յանցաւորութիւնը եւ պաշտպան-փաստաբաններուն առաջ բերած պաշտպանողականներն ալ բացարձակապէս ոչինչ կ'որժեն (միտափաթը քիւլիյէն պաթըլ):

Ընդհանուր Դատախաղութիւնն ալ, պետական Պատժական օրինադրքին հօրդ յօդուածին գործադրութիւնը կը պահանջէ: Սակայն ատիկա չի պատշաճիր:

Յիշեալ ամբաստանեալներէն՝ Քեմալ եւ Թեւֆիք պէյերը կը

(*) Զիմուրական Ատեաթը կ'ընդունի որ «այդ կատարուած ռիթմերը օրէնքի եւ խղճի դէմ են, մաեւ մարդկութեան դէմ են»:

(**) Բնագրին մէջ.— «... վէ հաթթա եալընըզ, գիրը իտարեսիմիտէ պուլումնամ, սամնագ (նոդկաթ) էհալիի իսլամիյեսիմի տէյիլ, պիլ ումոււ իսլամլարըն մերգումէ Եէյիմէ պիլ մուգապիլէ թագթիլ ֆիքը սաֆիմիտէ պուլումմալարընը թապիի, վէ, ատեթա լազըմ կէօրմեսի, էվրագը մեւնուտէ մէյեանըմտա պուլումնամ վէ միմտերիմաթը, իւլ շախըր դայըր մէէսուլըմ, մեմուրը բեսմի իւգերիմէ ամիր, վէ հեր կէօմա էմիրլերիմէ իթաթա գաֆիլէ մուհաֆըզլարընը մեմպուր գըլմըլ օլամ, խաթթը տեսի իլէ, մուհարրէր վասիֆանըմ, իրսալիմտէմ մագստըր, գաֆիլէ էշխասընըմ թագթիլը օլտուգըմտամ շիպիլէ վէ թերեստիտ պրաֆմտըրընտամ տեւայիլը մեպսուդէ վէ պերահիմը գաթէյէ»...:

դատապարտուին պետական Պատժական օրինադրքի 45րդ յօդուածին համաձայն: Իրենց յանցաւորութիւնը միաձայնութեամբ վըճրուած է:

Պատիժներու սահմանումի մասին անոնց գործած ոճրային արարքներուն համար 45րդ յօդուածին տրամադրութիւնը հետեւեալն է. «Գլխաւոր գործակից ոճրագործներէն (հէմ ֆիւլ) իւրաքանչիւրը որպէս անկախ ոճրագործ (ֆայիլը միւսվազըլ) կը նկատէ, եւ Քեմալ պէյը, որ յիշեալ ստնճադին (Շողկաթի) վերին քաղաքային պաշտօնեան էր, սպանութեանց, կողոպուտի եւ գողութեան կազմակերպիչ եղած է, եւ կարգ մը անպատասխանատու անձեր տարագիրներու կարաւանին ընկերացուցած եւ առանց յարգելու պաշտօնեաներու աստիճանները, ուղղակի պետ նշանակած է Շիւքրի Չաւուշը(*) կարաւաններու վրայ եւ կարաւանները անոր յանձնած է, նկատուած է գլխաւոր մասնակից-ոճրագործ (ֆայիլը ասլի)(**):

Իսկ յիշեալ Թեւֆիք պէյին ալ երկրորդական մեղսակից (ֆերէն գիմետիլ) ըլլալուն մասին համոզում գոյացուած է:

Ջարդի, կողոպուտի եւ գողութեանց (քազքիլ, նեհպ ու զարէթ) նկատուած այդ արարքները 45րդ յօդուածին համաձայն հեմֆիւլ (գործակից յանցաւոր) որակուած են: Ջինուորական Պատժական օրէնքի 171րդ յօդուածի եւ քաղաքային Պատժական օրինադրքի 170րդ յօդուածի տրամադրութեան համաձայն են:

Թիշեալ 171րդ յօդուածը կ'ըսէ. — «Ըլլայ զինեալ, ըլլայ ոչ-զինեալ հրապարակաւ յարձակում, խմրովին կամ ընկերներով անձերու դէմ, ուսեստեղէնի կամ ապրանքի թալան ընողները մահուամբ կը պատժուին»:

Նաեւ, կոյսերական քաղաքային Պատժական օրինադրքի 170րդ յօդուածը կ'ըսէ. —

«Կանխամտածութեամբ անձ մը սպաննողը, կամ հայր, կամ մեծ հայր կամ մայր եւ կամ մեծ մայր մը սպաննողը, նոյնիսկ առանց կանխամտածման, կանխամտածութեամբ կատարուած ոճիւր կը նկատուի եւ մահուան կը դատապարտուի»:

(*) Այդ Շիւքրիմ ոստիկան գիմուորմերու հարիւրապետ էր:

(**) Դատարանը գէթ կ'ըմդունի որ ռճրագործ պաշտօնեաներու եւ չեթէմերու հետ գործակցած է նաեւ Քելադրուած քուրֆ խուժամը, ցեղասպանութեան գործիմ մէջ:

Վերոյիշեալ յօդուածներուն տրամադրութեանց համաձայն, Քեմալը կը պատժուի մահուամբ^(*): Եւ վերոյիշեալ 45րդ յօդուածի 2րդ պարբերութիւնը կ'ըսէ. — «Եթէ զլիսաւոր արարքը կատարողը մահուան կամ մշտական թիապարտութեան կը դատապարտուի, աւելոր մեղսակից եղողն (փերէն գիմետլսէլ) ալ 15 տարիէն պակաս չըլլալու պայմանով ժամանակաւոր թիապարտութեան կը դատապարտուի»: Այդ տրամադրութիւնով Թեֆիք պէյն ալ ժամանակաւոր թիապարտութեան կը դատապարտուի:

Այս վճիռները տրուած են միաձայնութեամբ:

Յուլիս 8, 1919 (8 Նիսան 1334) 6 Րեֆէպ 1337

Ստորագրութիւնները գատաւորներու՝ (20ՐԱՎԱՐՆԵՐ) ՆԱԶԼՄ, ՉԷՔԻ, ՄՈՒՍԹԱՅՈԱ ԱԼԻ ՆԱԶԼՄ, ՐԵՃԷՊ ՅԵՐՏԻ

Պատերազմական Ատեանի Արձանագրութեան Յանձնախումբի պիտ՝ Ապիտին Տաւեր, «Թագվիմը Վեֆայի» թիւ 3617:

Նահանգներու մէջ, տեղական կառավարչութիւնները նախապէս որոշած էին տարագրեալներու կարաւաններուն անցնելիք ճամբաները եւ թակարդի վայրերը, ամալի ձորեր կամ հովիտներ, կիրճեր, իբր սղանդանոց, ուր գինուած չեթէական խումբեր, զինեալ թուրք խումբանը պատրաստ էին յարձակելու՝ հրամանի վրայ: Այսպէս, միայն Եոզկաթի շրջանի 40.000է աւելի հայերը կոտորուեցան Եոզկաթ-Պողազլայան ճամբուն արեւմուտքը, Գարապլըզգի ձորը, Քելլէր, Ապպաս ջրաղացքի մօտերը, Սըրչալը Թեքէէ, Ճաւլախ, Եողուն-Հիսար, Եարաչ-Տերէ, Գուրտ-Տերէ, Արփա-Տերէ եւ այլն, մարդակերպ գազաններու կողմէ, որոնց հրամայողներն էին տեղւոյն վրայ վալիի փոխանորդ Աթըֆ, Պողազլայանի գալմագամ Քեմալ պէյ կոչուած հրէչը (վանեցի):

Իսկ Կեսարիոյ ժողովուրդին մեծ թիւով այրերը՝ սանճագին կից Շարղըշլայի գաղային եւթակայ Կեմերէկ աւանին մօտ ՄՈՒՏԱՐԱՍՈՒՆ կոչուած գիւղի ձորերը՝ Կեմերէկ աւանէն երեք քառորդ ժամ հեռու, եւ Խընզըր Տաղի եւ Խընզըր-Սուլու կոչուած գետակի ձորերուն մէջ սպաննած են:

Թուրք կառավարութիւնը, իր ծրագրած եւ գործադրած անասելի ոճիրները չքմեղսցնելու համար, հրատարակեց թուրքերէն գիրք

(*) Քեմալ պէյի կախուելէն ետք, Կ. Պոլսոյ թուրք ժողովուրդը եւ թուրք թերթերը զայն մկատեցին չառաջիմ մահատակ, առաջիմ զոհ եւ ազգային հերոս» (Իլք շեհիտ, Իլք զուրպան, միլլէթ գահրիմանը):

մը․ յետոյ Ֆրանսերէն եւ գերմաներէն գրքոյկներ, ոմանք ալ պատկերազարդ, նոյն գրքին գրեթէ թարգմանութիւնը: Թուրքերէնին վերնագիրն է: «Էրմենի փոխքելեքինի ամալ վէ հարեֆեաթը ինքիլալիյէսի իլլամը մեշրուքիեթտէն Էվվէլ վէ սոնրա» («Հայ կոմիտէներուն նպատակները եւ յեղափոխական շարժումները Սահմանադրութենէն առաջ եւ ետք»), տպարան՝ Օրխանիէ, 1331 (1916):

Ստուծիւններու, կեղծիքներու հաւաքածոյ մըն է այդ գիրքը: Անգլիական Կապոյտ գրքին մէջ, էջ 23, պատմաբան Թոյնպի կը գրէ. — «Երիտասարդ Թուրք կառավարութիւնը հրատարակեց իբրեւ չմեղանք գիրք մը, որ աւելի մոլեռանդ ատելութիւն մը դրդելու համար էր հայերու դէմ: Հայկական անջատողական շարժումի մասին զրուածքը ո՛րքան ծիծաղելի, ա՛յնքան ալ ոճրային է» («Ուիչ իզ Էզ րիտիֆլլըս, Էզ իք իզ ֆրիմիմըլ», վաւերագիր 11, էջ 23):

Թուրք կառավարութիւնը, Անգարայի նահանգին մէջ, մոլորեցնելու համար հանրութիւնը եւ ճշմարտութիւնը սքողելու նպատակով, իբր ինքնարդարացում, ստուծեամբ Անգարայի նահանգին եւ Եողկաթի սանճագին եւ այլ վայրերու մէջ գործուած ոճիրներուն պատրուակներ կը յեղեղէ. իբրեւ թէ «Րումտիկին, Իւրենճ, Մենթեչէ և. Իյտէյի հայ գիւղերուն մէջ զէնք եւ պոմպա գտնուեր է»: Ըսենք որ ջարդէ վախի հետեւանքով պահուած ըլլան այդ քանի մը հարիւր զէնքերը, 42·000 հայեր, Եողկաթ, 70·000 հայեր այլ գիւղերու մէջ, կիներ, մանուկներ սպաննելու, սեփականութիւններ կողոպտելու, բռնաբարութիւններ կատարելու ի՛նչ փցուն պատրուակ (տես՝ թըրքական «Հայ Յեղափոխական Շարժում»ը, էջ 195): Մինչ թրքական Ձինուորական Ատիանը եկաւ հաստատեց Թուրքին պետականօրէն կազմակերպած ոճրադործութիւնը:

ՈՃԻՐՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻՆ՝ Ի՞ՆՁ ԷՐ ԴԻՐՔԸ

ԳԵՐՄԱՆ ԴԵՍՊԱՆԱՏԱՆ

Պատերազմի նախօրեակին գերման դեսպան Վանկենհայմ հրաւիրեր էր «Սապահ»ի խմբագրապետ Տիրան Քէլէկեանը և Հ. Յ. Դ. ի ղեկավարներէն Է. Ակնունին, եւ անոնց հետ մտերմական խօսակցութիւն ունեցեր էր Հայ Դատի մասին (տես «ՏԻ ԿՐՈՍԷ ՓՈԼԻԹԻՔ»ի

հաւաքածոն)։ Այդ խօսակցութեան (ֆանֆիտեմշըլ) գաղտնի մասերը յաջորդ օրն իսկ հասած էին Թալէաթի ականջը։ Գերման դեսպանը թուրքերուն օժանդակող էր։

Յունուար 20/Փետրուար 2, 1915ին Թալէաթ եկած էր գերման դեսպանատունն եւ Վանկենհայմին պարզած էր կազմուած ծրագիրը հայերու դէմ, եւ գործադրութեան առթիւ խնդրած էր գերման դեսպանէն որ արդելք չըլլայ։ Եւ Քայզերական Գերմանիա համաձայն ըլլալով թուրքին ծրագրին՝ անտարբեր գտնուեցաւ ոճիրներու ամբողջ ընթացքին։

Ապրիլ 24ի ձերբակալութիւններուն առիթով, փոխանակ բարեացակամ վերաբերում ցոյց տալու, ընդհակառակն, չարակամութեամբ արձապանդ տուաւ այն սուտ լուրին, թէ «հայերը մտադրած են Սուլթանը օդը հանել, անոր ծննդեան տարեդարձի օրը»։

Երբ 1915 Ապրիլի եւ Մայիսի ընթացքին մասնակի ջարդեր կատարուած էին էրզրում, Դերջան, Պիթլիս, Մուշ, Սասուն, Զէյթուն եւ Կիլիկիոյ զանազան շրջանները, Ֆրանսա, Անգլիա եւ Ռուսիա «Հաւաս» գործակալութեան խողովակով ծանուցադիր մը տուած էին, թէ «մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ դործուած այդ ջարդերուն մասնակից եղողները անձնապէս պատասխանատու պիտի բռնուէին, եւ ասիկա Բարձրագոյն Դրան հաղորդած էին»։ Այս պարագան յիշուեցաւ նաեւ Նիւրեմպերկի դատաւարութեանց ատեն՝ փրոֆ. Անտրէ Կորսի կողմէ (տե՛ս «Միջազգային քոնֆերանս»՝ զինուորական դատաւարութեանց», էջ 293 եւ 360)։

Համաձայնական պետութեանց ծանուցադրին բնագիրը տեսնել նաեւ «Միացեալ Նահանգներու Արտաքին Յարաբերութիւններ, Յաւելուածական հատոր», 1915, էջ՝ 981)։

Իսկ Նիւրեմպերկի դատաւարութեանց ընթացքին հայոց մասին յիշուածը տեսնել նաեւ «Դատաւարութիւն Պատերազմական Գրչխաւոր Ոճրագործներու», հատ. 22, էջ 498, եւ փրոֆ. Ռաուլ Հիլպերկ, էջ 687։

Յունիս 4/17, 1915ին Թալէաթ դարձեալ եկաւ գերման դեսպանին՝ Վանկենհայմի հաղորդելու, որ «հայերը բոլոր նահանգներէն պիտի մաքրուին» (տես դեսպանին բնագիրը)։ Վանկենհայմի կողմէ՝ ոչ մէկ քայլ միջամտութեան։

Յուլիս 4/17, 1915ին, գերման դեսպանը հաղորդագրութիւն մը յանձնեց թուրք կառավարութեան, ուր յիշած էր, թէ ինք «համաձայն է թուրքերու ճշման միջոցներուն (հայերու դէմ), որով ներքին կացութիւնը կ'ամրապնդուի»։ Ոչ միայն ատով բաւականա-

ցած չէ, այլևս գերման մամուլին մէջ թրքական ստութիւններուն եւ հերքումներուն տեղ տուած է :

Յիշենք սակայն, թէ Հալէպի գերման հիւպատոսը, որ փողոցներուն մէջ տարազրեալ հայերու դիակներ տեսած էր, իր աչքերուն չէր հաւատացած գերման թերթերու մէջ կարդալով թուրքերուն հերքումները եւ անոնց չափաւորած շողոքորթութիւնները (տես ստորեւ զրութեանց քննարկը (տոմ. 120, էջ 111, Յուլիս 14/27, 1915) :

Տես Հ. Յ. Դ. «Դրօշակ»ի հեռագիրը եւս, որ զրուած է թրքական ինքնարդարացման գրքին մէջ, էջ 243, և Համաձայնականներու ծանուցագրէն ետք :

Հ. Յ. Դ. յայտարարած էր, թէ իրուապէս եւ բարոյապէս պատասխանատու պիտի նկատէ թուրք ղեկավարները, եւ զէթ մաքրադործեց զլիստոր ոճրագործներէն մի քանին :

Թալէաթ-Վանկենհայմ այցելութիւններուն զուգընթաց, Էնվէր ալ այցելելու էր գերման դեսպան Վանկենհայմին, Մայիս 18/31, 1915ին եւ անոր յայտներ էր ծրարելու «բոլոր հայ դպրոցները(*) փակելու» եւ «բոլոր ազատամբական վայրերը տարազրելու», այլ բացատրութեամբ՝ կ'ուզուէր «քնաջնջել հայ ազգը» : Իսկ գերման դեսպանը կ'ընդունէր ատիկա, որպէս «ստիպողական գործ» եւ իր կառավարութեան կը հաղորդէր ըսելով, որ «չենք կրնար արգելել» («Նիիթ կռուութեցիլիս հիմտեռն տիւտֆըն») :

ԾԱՆՈԹ. — Գործուած ոճիրներու օրերուն, Ճեմալ փաշա արգիլեց որեւէ լուսանկար տարազիրներու ենթարկուած վիճակին մասին. հաւաքել տուաւ եւ ոչնչացուց օտարներու փիշիւները եւ լուսանկարները զրկեց Պատերազմական Ատեան, այն պնդումով, որ «պատերազմի զաշտին վրայ թշնամի լուսանկարիչներ» առած էին զանոնք (Օգոստոս 15/28, 1915, վաւերագիր 166, էջ 151-152) :

Նոյն Ճեմալ փաշան էր, որ իր 4րդ զօրաբանակէն առնուած զինուորներով աւերեց Զէյթունը եւ Ուրֆան :

Որոշ էր, թէ պաշտօնական Գերմանիան, պատերազմի սկիզբէն իսկ, տեղեակ էր հայոց տարազրութեան եւ ծրագրուած սպա-

(*) Հայոց դպրոցներու գրաւման մասին մեր ձեռքին տակ կան 2 հեռագիրներ. մին Յունիս 9, 1915, միւր Օգոստոս 12, 1915 քուակիր, որոնցմով կը հրամայուի հայոց դպրոցները յատկացնել քուրճ ժուհիներու եւ մէկ մասը կրթական, միւս մաս մըն ալ զինուորական իշխանութեանց յանձնել :

նութեանց միջոցներուն: Եթէ այդ պարագան ժխտել ուզուի, փաստը կայ: Յունուար 20, 1915ին եւ Յունիս 4, 1915ին (Հ. տ.), Թալէաթ, գերման դեսպանատուն երթալով, բացատրած էր Վանկենհայմի իրենց մինչ այդ ըրածները և ընելիքները՝ հայերը տարագրելու եւ բնաջնջելու մասին, «օգտուելով պատերազմի առիթէն, առանց արտաքին միջամտութեան» (Յունիս 4/17, 1915, վաւերագիր 81, էջ 84):

Եւ գերման դեսպանատունը այս ձեւով կատարուած աշխարհադղորդ ոճի ի մը հանդէպ անտարբեր հանդիսատես եղած էր կամ՝ ոճի ին ահաւորութիւնը տեսնելու կամ ըմբռնելու կարողութենէն զուրկ էր, ինչ որ ճիշդ է:

Հայոց դէմ գործուած այս մեծ եղեռնը «ամօթալի, անջնջելի արատ մըն է համաշխարհային պատմութեան մէջ, որ գործուեցաւ ժողովուրդի մը դէմ հուրով եւ սուրով եւ Գերմանիան (գինահիցը թուրքին) անտարբեր դիտեց» (Օգոստոս 3/16, 1915, վաւերագիր 143, էջ 134-135):

Գերման դեսպան Վանկենհայմի մահէն 2 ամիս ետք, նոր դեսպանը՝ Կոմս Վոլֆ-Մեթեռնիխ, թէեւ շատ ուշ մնացած, ղիմումներ ըրաւ թուրք կառավարութեան մօտ, բայց ապարդիւն, և տեսնելով այդ, եզրակացուց, թէ «թրքական այն խոստումները, որոնց համաձայն հայերու դէմ այլեւս ջարդ եւ հալածանք պիտի չչարունակուին, բացարձակապէս անարժէք սուտեր են» (Նոյեմբեր 24/Դեկտեմբեր 7, 1915, վաւերագիր 109, էջ 202):

Եւ վերջապէս Գերմանիոյ օրուան վարչապետ Ֆոն Պեթման-Հոլվեկ, այդ քար-սիրտ անձը, ծիծաղելի միամտութեամբ մը հաճեր էր գրել, որ «թուրք կառավարութիւնը կրօնի համար չհալածէ քրիստոնեաները», առանց սակայն որեւէ լուրջ պնդումի: Ասիկա «գալիի գլխուն Աւետարան կարդալու» պէս բան մըն էր, բոլորովին անարժէք եւ սուտ-բերան, քանի որ թուրքերը կը շարունակէին ջարդել հայ զինուորները եւ իսլամացնել որբերը եւ կիները (Հոկտեմբեր 30/Նոյեմբեր 12, 1915, վաւերագիր 198, էջ 191):

Գերմանիա, Թուրքիոյ ոճի ըր զոհուելու համար, գործնական որեւէ քայլ առած չէր:

1918ին գերման դեսպան Կոմս Եոհան Պերնստորֆ արձանագրեր է թուղթի վրայ, թէ «քրիստոնեայ հին ազգի մը բնաջնջման մէջ պատասխանատուութիւն ունին նաեւ Աւստրիա եւ Գերմանիա»: Կոկորդիլոսի արցունք:

Վերոյիշեալ Կոմս Պերնստորֆը, 1918ին Կ. Պոլիս դեսպան գալէ

առաջ, Ուաշինկթոնի գերման դեսպանն էր եւ 1915ի ամառը, կատաղի ջարդերու օրերուն, հերքումներ հրատարակել կու տար ամերիկեան թերթերուն մէջ, ի նպաստ թուրքերուն:

Հոռոմի Քահանայապետը, Պենետիկոսոս 15րդ Սրբազան Պապը, աշխարհի 558·000·000 կաթոլիկներու հոգեւոր պետը, Սեպտ. 10, 1915ին (ն. տ.) նամակով մը խնդրած էր Սուլթան Բեշատէն (Մուհամմէտ Ե.), որ միջնորդէր՝ վայրագութիւնները դադրեցնելու համար: Բայց այդ նամակը թուրք նախարարները 3 ամիս պահած էին, որպէսզի ոճիրը լիովին գործադրուէր, եւ արդէն այդ ժամանակէն ետք դիմումը ուշ մնացած կ'ըլլար, թէեւ ժամանակին ալ տրուած ըլլար՝ մեծ օգուտ պիտի չունենար, նկատելով որ «ճիհատ»ը հրատարակուած էր նոյնինքն խալիֆային կողմէ: Ատկէ զատ Սուլթանն ալ ի վիճակի չէր իր գազանացած նախարարները զսպելու եւ դարձած էր խամաճիկ մը անոնց թաթերուն մէջ: Այդ նախարարները ծաղրանքի նիւթ ըրած էին Պապին այդ դիմումը, զոր կը նկատէին թըշնամական եւ որեւէ բողոք կը մեկնաբանէին իրրեւ միջամտութիւն: Եւ հայ կաթողիկէ եպիսկոպոսներ, քահանաներ, գթութեան քոյրեր եւ ժողովուրդ բռնաբարուեցան, սպաննուեցան, իրենց լուսաւորչական եղբայրներուն եւ քոյրերուն նման:

★
★

ԱՅԱՇ, Անդարայի նահանգին մէջ, Անդարա քաղաքէն 9 ժամ հեռու (21 մղոն) դէպի արեւմուտք լարձրացող՝ Արաչ Պէլ կոչուած 3800 ոտք բարձր լեռան ետեւը՝ ձորի մը մէջ աւան մըն է, նոյնանուն գայմագամլրդին մէջ: Մեր առաջնակարգ՝ անուանի մտաւորականներէն 75 հոգի բերած էին այդտեղ զինուորական հսկողութեան տակ եւ այդ աւանէն 15 վայրկեան հեռու՝ Սարը Գըշլա կոչուած վայրը եւ փակած էին միայրկ ընդարձակ չէնքի մը մէջ, որ երկաթեայ պատուհաններով տեսակ մը բանտ էր: Այդ վայրը մեկուսացեալ մտաւորականներու եւ կուսակցական ղեկավարներու առժամեայ կայանն էր, մինչեւ իրենց սպանդը:

Այաչէն 3 ժամ դէպի արեւելք (Անդարա քաղաքի ուղղութեամբ) կար զուտ հայ զիւղ մը՝ Սթանոս, որուն ճակատագիրը բազմաթիւ հայ զիւղերու նման շատ աւելի անողորմ եղած էր, քան Զեխոսլովաքիոյ մէջ Լիտիչը՝ նացիներու ձեռքին տակ:

Սթանոսի այրերը ձերբակալելով բերած էին Անդարայի բան-

տը, յետոյ՝ սպաննած, իսկ կիները եւ մանուկները բռնաբարելէ ետք նոյնպէս սպաննած էին տեղւոյն վրայ, Այաչի հիւսիս արեւմուտքը պտնուող Գարա-Գայալար գիւղի մոլլային՝ Գարա Մեհմէտի առաջնորդութեամբ, տեղւոյն թուրք զիւղացիները: Սթանոսը այսօր քարտէսէն սրբուած է եւ այդ շրջանը կը կոչուի «Զըր» անունով:

Այաչի 75 բանտարկեալ հայերէն 10 անձեր միայն ողջ մնացած են:

Նոյն ատեն (Ապրիլ 14ին) Քեանկրր բերուած էին 150 հայեր, բոլորը Կ. Պոլսէն, Թալէաթի հրամանով եւ զործակցութեամբ ոստիկանապետ Պետրիի եւ կեղրոնի բանտապահ Իսլահիմի, զանոնք ալ անհետացնելու համար աստիճանաբար:

Չանկրը (Քեանկըր) հոռմէական կայսրութեան ժամանակի ԿԱՆԿՐԱՆ է (Ժերմանիքուլիս)։ Կը գտնուի երկու գետակներու միացման կէտին վրայ, որոնք են Կորկան Սու եւ Աճը Սու։ Քաղաքը շինուած է հին բերդի մը աւերակներուն վրայ։ Քաղաքին մէջ կայ չէնք մը որ կը կոչուի Մեսնիտ Թաշ։ Երբ օսմանցիները մտան Չանկըրը առաջին անգամ 15րդ դարուն, այդ Մեսնիտ Թաշի կոչուած վայրին մէջ ջարդեցին տեղւոյն քրիստոնեաները։ Շէնքին քարերուն վրայ կայ յունական տրճանադրութիւն մը։ Այդ շրջանին մէջ կան աղի հանքեր։ «Աճը Սու» կոչուած գետը աղի ջուր է։ Քաղաքի կլիման վատառողջ է եւ քերմի հիւանդութիւնը՝ ընդհանուր։ Այդ շրջանը հոռմէական նահանգ դարձած օրերուն, Գաղատիոյ (Կալաթիա) մայրաքաղաքն էր։ Յետոյ դարձաւ Պապղակոնիոյ առաջնորդանիստ քաղաքը։ Այդ շրջանները թուրքին անունը անգամ լսուած չէր։

Մեր 150 հայ մտաւորականները եւ առևտրականները բանտարկուած էին հոն, թրքական զօրանոցի մը մէջ։

Երկարօրէն գրուած է Յունիս 2/15, 1915ին Կ. Պոլսոյ մէջ 20 հնչակեաններու կախաղանի մասին։ Բայց այդ զոհերուն բաղմապատիկը կախաղան հանուած են Հայաստանի նահանգներուն եւ Թուրքիոյ այլ հայաչափ քաղաքներուն մէջ, եւ անոնց մասին դոյզն ծանօթութիւններ կան միայն։

Անպարայի նահանգի միայն Կեսարիա քաղաքին մէջ 62 կախաղաններ բարձրացան հայ ղեկավարներու, նոյնպէս Սերաստիա քաղաքին մէջ՝ աւելի քան իսան, բացի բաղմահապար հայերէ, որոնք խաբերայութեամբ, տեսակցութիւն մը ունենալու կամ հարցումի մը պատասխանելու պատրուակին տակ բանտ առաջնորդուած էին, եւ յետոյ կեղծ պատերազմական ատեաններու սուտ ու փուտ վճռազրով,

կեղծ ամբաստանութիւններով, իբր «ապստամբական չարժմանց պատկանողներ», սպանուեցան ամենափայլաղ կերպերով:

Այաչի դաղային (դայմագամլըզ) մէջ արգելափակուած հայ մտաւորականներուն, կուսակցական ղեկավարներուն վախճանը հետեւելը եղաւ.

75 արգելափակուածներէն 12 անձեր ձեւով մը ողջ մնացին: Մնացած 63էն 1ը՝ Մուրատ Պոյաճեան (հնչակեան անուանի հետոս) Մայիս 15, 1915ին Այաչէն Կեսարիա տարուեցաւ: Ան երեսփոխան էր Գողանի (Հաճընի) եւ հոն (Կեսարիոյ մէջ) Յուլիս 31, 1915ին, թուրքերու Շեֆէր Պայրամին 2րդ օրը, Ուրբաթ՝ կախուեցաւ, ամբողջ երկուքուկէս ամիս բանտի մէջ ամէն տեսակ չարչարանքի ենթարկուելէ ետք:

Այաչի մէջ մնացած 62 անձերէն 6ը՝ Ակնունի եւ 5 ընկերները՝ Խաթակ, Զարդարեան, Մինասեան, Ժանկիւլեան (հնչակեան) եւ Տաղաւարեան (բարեկործական) Մայիս 25, 1915ին, Տիգրանակերտ տարուելու պատրուակով, բերուեցան, հսկողութեան ներքեւ (մահփուզէն), Ուրֆայէն անդին՝ Սեւերեկի ուղղութեամբ, Գարաճուրում րսուած վայրը, ուր խողխողուեցան չերֆէզ Աճմէտի եւ Խալիլ պէյի ընկերացած չեթէներով, ինչպէս որ խողխողուած էին Ուրֆայէն 6 քլմ. հեռու, Գարա Քէօփրիւ գիւղին մօտ Վարդգէսը եւ Զօհրապը, Յուլիս 6ին, Ուրֆայի առաջնորդին հետ:

Այաչ մնացած 56ը երկու անգամով, Յուլիս 29, 1915 (հ. տ.), Ռամադանի Ա. օրը ճամբայ հանուեցան դէպի Անգարայի բանտը: Առաջին խումբը՝ 38 անձ, երկրորդ խումբը՝ 18 անձ:

Առաջին խումբի 38 անձերը, թեւերը կապուած վիճակի մէջ, ա'յն ձեւով, ինչպէս որ Եողկաթի վճռագրին մէջ արձանագրուած է, տարուեցան Անգարայէն դէպի հարաւ՝ 27 մղոն հեռու (հետիոտն 9 ժամ), ճամբուն կղերքը՝ Պէյնամ կոչուած գիւղը, որուն հարաւի կողմը կան Գույրուզճի-Տաղի անտառապատ ձորերը, ուր սպաննուեցան Յուլիս 22ին: Այդ սպանութեանց ներկայ էին, բացի վալիի փոխանորդ Աթրֆ կոչուած հրէչէն, նաեւ Անգարայի ոստիկանապետը եւ ժանտարմարիի հրամանատարը, որոնք ականատես եղան, նկարեցին փողոտուած դիակները, անդամահատուած, ոմանց աչքերը փորուած վիճակի մէջ:

Այաչի երկրորդ խումբը՝ 18 հոգի Անգարայի բանտէն, նոյն ձեւով կապուած, կէս գիշերէն ետք, տարած են Անգարայի Հիւսիսը՝ 12 մղոն հեռու քաղաքէն՝ Գափաքը-Տերէ կոչուած վայրը, նոյն ձեւով փողոտելու համար անոնց մարմինները:

ՎԱԻԵՐԱԳԻՐ ՄԸ

Պէյնամի սպանութեանց մասին անդլիական վաւերադիր մը, թիւ 97, հետեւեալ մանրամասնութիւնը կու տայ.— «Կապուած բերուած բանտարկեալները յարձակում կրեցին թուրք զիւղացիներու վայրենի հորդայի մը կողմէ: Տրուած հրամանին համաձայն, բոլորը կոտորուեցան մահակներով, մուրճերով, կացիններով, մանգաղներով, բահերով և սղոցներով, մէկ խօսքով՝ այն տեսակ դործիքներով, որոնք կը դանդաղեցնեն մահը, աւելի տառապալից դարձնելու համար: Ոմանց վրուիւր, ականջները, քիթը, ձեռքերը հանուած էին թուրք շնազայլերու կողմէ: Այդ խումբին մէջ կային բանաստեղծներ, փրոֆեսէօրներ, հրապարակագիրներ, ղեկավարներ, ատոնց հետ էր նաեւ Անգարայի Օսմանեան Պանքայի հայ տնօրէնը: Դիակներուն մէկ մասը մնաց ձորին մէջ եւ վայրի կենդանիներ յօշոտեցին զանոնք»:

Այս ահռելի ոճիրներուն մասնակից եղող թուրք ժանտարմաները պարծենալով կը պատմէին իրենց այդ գեհնական արարքները:

Չանկըրը կամ Քեանկըրը մնացած 150 անձերէն 44ը, յետ չարչարանքներու, ողջ մնացած են. մնացեալ 106 անձերէն նը՝ Դ. Վարուժան, Ռ. Սեւակ եւ 3 ուրիշներ՝ Օդոստոս 12ին սպաննուած են Չանկըրըն-Անգարա տանող ճամբուն վրայ՝ Գալեճիք ասանէն ոչ շատ հեռու Թիւնէյի ձորին մէջ: Մնացած 101էն 56ը՝ Տական, թեւերը իրարու կապուած, և 26 հոգիէ բաղկացած շրդ խումբ մը, «Տէր Զօր Ղրկուելու» պատրուակով, դարձեալ Անգարայի հարաւը, Պէյնամ, Ալատաղի ստորոտը, Կէօլպաշի եւ Գայաշ վայրերուն մէջ՝ Անգարա քաղաքէն հաղիւ 10 մղոն հեռու, սպաննուած են:

Վերջին 19էն 1ը՝ Տիրան Քէլէկեան լաւանձին ղրկուած է Զորումի վրայով դէպի Սեբաստիա եւ սպաննուած է Ենիխանի (Երլտըզ Էլի) մօտերը: Վերջին 18ը Չանկըրըի հայերու կարաւանին հետ տարադրուած են դէպի Տէր Զօր եւ անոնց մեծ մասը մահացած է ճամբու տառապանքներէն:

Ինչպէս Անգարայի այս շրջանին մէջ, նաեւ ուրիշ հայաբնակ քաղաքներու մէջ հազարաւոր բանտարկեալներ նոյն այդ Ռաւագանի եւ Պայրամի օրերուն փողոտուեցան...

ԱՆԳԱՐԱՅԻ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ԹՈՒՐԲ ԴԱՀՃԱՊԵՏՆԵՐԸ

Անգարայի փոխ-կառավարիչ (վալի-վեֆիլի) Աթրֆ պէյ, 30 տարեկան սեղանիկցի մարդակեր մը, եղած է Թալէաթի անձնական քարտուղարը, անգամ էր նաև Թեֆիլաթը-Մախսուսէի Կեդրոնական Մարմինն: Այս Աթրֆը եղած է նաև զահիճը Քասթեմունիի հայերուն:

Պողաղլայանի դայմազամ Քեմալը յետոյ եղաւ փոխ-կառավարիչ (միսքեսարըֆ-վեֆիլի) Եողկաթի հայութեան եւ իրեն ղէմ արձակուած դատավճիռին բնազիրը տուինք: Եողկաթի ժանտարմըրիի հրամանատար Թեֆիկ եւ Ֆէյյաղ պէյերը, ժանտարմըրիի եւ ղինուորներու հրամանատարները, չեթէպաշինը, չեթէներ եւ խուժան: Անգարայի Իթթիհատի ներկայացուցիչ Նեճաթին եւ ոստիկանապետ Պեհաշտոնը, Չանկըրըի Իթթիհատի ներկայացուցիչ Ճեմալ Օկիզը եւ Երեսփոխան Հասան Ֆեհմին եւ այլ հարիւրաւոր մարդակերպ զապաններ:

Անգարայի վալիի փոխանորդ եւ Քասթեմունիի վալի Աթրֆը եւ Երեսփոխան Ֆեհմին կորսնցուցին իրենց հետքը եւ ազատ մնացին կախաղանէ կամ զնդակէ:

ՔԱՆԻ՞ ՀԱՅԵՐ ՏԱՐԱԳՐՈՒԵՑԱՆ Կ. ՊՈԼՍԵՆ

Ընդհանրապէս այն կարծիքը կայ, թէ Թուրքերը ինայեցին Կ. Պոլսոյ հայութեան եւ չտարապրեցին: Ասիկա մասամբ միայն ճիշդ է:

Ըստ Թրքական ոստիկանական արձանագրութեանց, մինչեւ Դեկտեմբեր 7, 1915 Կ. Պոլսէն տարապրուած են 30.000 հայեր, եւ Դեկտեմբեր 7, 1915էն Լոթ դարձեալ աքսորուած են 4.000 հայեր, որով 34.000 հայ այրեր, աքսորուելու պատրուակով, սպաննուած են Իզմիթի եւ այլ վայրերու ամայի լեռներուն եւ ձորերուն մէջ:

Ատկէ Լոթ պատրաստուած էր ցանկ մը, Կ. Պոլսէն արտաքսելու համար նաև 80.000 բնտանիքներ. այդ է որ չէ գործադրուած, չնորհիւ օտար ճնշումներու:

ԱՆԳԱՐԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅԵՐՈՒ ՆԻԻԹԱԿԱՆ ՎՆԱՍԸ

Անգարայի նահանգին հայութիւնը նուազագոյն 100.000 հոգի հաշուելով, իրենց նիւթական կորուստը հարիւրաւոր միլիոն տոլարի կը հասնի, նկատի ունենալով որ Կեսարիոյ հայերը եւ Անգարայի

Հայերը, առեւտրական տեսակէտով, լաւ դիրքեր ունէին եւ մեծ հարստութեան տէր էին: Առանց հաշուելու ազդային հարստութիւնները, հաստաատութիւնները, Անդարայի նահանգին հայերուն նիւթական կորուստը, 90·000է աւելի անձերու կորուստէն զատ, աւելի քան 200·000·000 ոսկի տուար է:

Հայերու հատուցման պահանջը, ըլլա՛յ արեւան, ըլլա՛յ սեփականութեանց եւ հողի, կա՛յ ու կը մնայ, մինչեւ արդար լուծում մը գտնէ:

ՄԱՆՕԹ. Ե.— Կ'ուզեմք աւելցնել նաեւ, որ Անգարայի մահամզիմ մէջ գործըւած այս զագամային ցեղասպանական ռեյիմներու մասին, զինադադարէն ետք, մոր մերքին գործոց նախարարը զինուորական պատերազմական ատեանի ընդհանուր դատախազութեան յամճնած էր 42 ծածկագիր-հետազիրներ, Մայիս 1915էն մինչեւ Ապրիլ 1917 թուակիր, որոնք մասնաւոր պաշտօնեայ մը զատած էր Անգարայի հեռագրատունէն եւ զազտնի կերպով հասցուցած էր Կ. Պոլիս, հակառակ անոր, որ հազարաւոր ծածկագիր հետազիրներ, հրամանագիրներ, մամակներ, տեղեկագիրներ ամհետացուած էին իթթիհատի կեդրանի քարտուղար Միտհատ Շիւքրիի կողմէ:

ԹՐՔԱԿԱՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՆԻԿՈՄԻԴԻՈՅ, ԲԻԻԹԱՆԻՈՅ ԵՒ ՊՐՈՒՍԱՅԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

«Իզմիթի, Պրուսայի եւ Քասթեմունիի ծայրագոյն արեւմտեան մասէն 250·000 հայեր տարագրութեան ենթարկուած են. անոնք 48 ժամէն բռնութեամբ տեղահանուեցան՝ դէպի Հալէպ, Տէր Զօր, Համա, Մուսուլ եւ նոյնիսկ մինչեւ Հաւրան ղրկուելու համար: Զեթէներու խումբերը կ'երթային անոնց ետեւէն» (Ֆոն Թիցքա, Սեպտ. 17—30, 1915, Կ. Պուլիս. — Տոյչլանտ ունտ Արմենիէն (Հայաստան եւ Գերմանիա), էջ 159):

Օրմանեան Սրբազան, Իզմիթի սանճագի եւ Պրուսայի նահանգի հայոց թիւը ցոյց կու տայ 165·000: Իսկ թուրք կառավարութիւնը՝ 120·853:

Քննենք մանրամասնութիւնները: Մեր ունեցած թիւերը (1903ի) Պատրիարքարանէն են. Իզմիթի չրջան՝ 90·482, Պրուսայի չրջան՝ 104·160: Այդ թիւերուն մէջ հաշուուած է 1903—15 աճումի տուրք, որով ընդհանուր գումարը կ'ըլլայ Իզմիթի սանճագին եւ Պրուսայի վիլայէթին մէջ 1915ին ապրող հայերու՝ 194·642:

Վ Ա Ր Զ Ա Կ Ա Ն

Վարչական (պետական) բաժանումով, Իզմիթ (գոճա իլի) անկախ սանճագ էր, կապուած՝ ուղղակի ներքին գործոց նախարարու-

թեան եւ կը բաղկանար 6 գագաճներէ (զայմագամութիւն) եւ 11 նա-
հիէններէ (միւտիւրիք) :

Ուրեմն Իզմիթի միւթեսարըֆին հրամանները կու գային ուղ-
ղակի ներքին զործոց նախարարութենէն (Թալէաթէն) կամ պետու-
թեան տպահոփութեան ընդհ. տնօրէնութենէն (Ազիզ պէյ), յարեւնը-
ման նացիներու «զիհեքիայք տիմսք»ին (տպահոփութեան ծառայու-
թիւն) :

Պրուսայի նահանգը կը բաղկանար 5 սանճագներէ (միւթեսա-
րըֆութիւն) .— Պրուսա, էրթողլուլ, Քէօթահա, Աֆիոն Գարահի-
սար եւ Պալլըքեսիր :

Վերոյիշեալ 5 սանճագները միասնաբար կը բաղկանային 32
զայմագամութիւններէ եւ 61 միւտիւրիքներէ : Այդ կը նշանակէ, որ
Պրուսայի նահանգի վալին, որ ենթակայ էր ներքին զործոց նա-
խարարին, եւ անոր ստորադաս վարչական պաշտօնեաներն էին 6
միւթեսարըֆներ, 32 զայմագամներ եւ 61 միւտիւրներ . ասոնք բոլորն
ալ իրենց արիւնոտ մասնակցութիւնը ունեցան հայերու ցեղասպա-
նութեան, իրենց ենթակայ շրջաններուն մէջ :

Բ Ն Ա Կ Զ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Նախ տանք հայաբնակ զիւղերու եւ աւաններու բնակչութիւնը
այբբենական կարգով՝ Իզմիթի եւ Պրուսայի մէջ, իրենց եկեղեցի-
ներով .—

Գիւիլ	ԸՆՏԱՆԻՔ	ՀԱՅ	ԵԿԵՂԵՑԻ
Ազ-Հիսար	67	272	Ս. Երրորդութիւն եւ Ս. Աստուածածին
Ալմար	80	471	Ս. Լուսաւորիչ
Ատափազար	2103	12 463	Ս. Կարապետ Ս. Հրեշտակապետ Ս. Լուսաւորիչ Ս. Ստեփանոս
Արամ	64	347	—
Արմաշ	300	1505	Զար Խափան Ս. Աստուածածին
Արսլան Պէկ	655	3218	Ս. Աստուածածին
Գարամիւրսէլ	250	1378	—
Գեղամ	113	596	—

ԳԻՒՂ	ԸՆՏԱՆԻՔ	ՀԱՅ	ԵԿԵՂԵՑԻ
ԳՐԼՐԸ (Եալովա)	167	802	Ս . Սարգիս
ԳՐՆՃՐԼԱՐ	450	2466	Ս . Աստուածածին
ԳՈՒՐՄԱԿՆԷՆ	828	3950	Ս . Աստուածածին
Եալազ ՏԵՐԷ	225	1125	Ս . Հրեշտակապետ
Զաքար	86	404	—
ԷՂԺԷ	185	965	Ս . Աստուածածին
Թամլըզ	79	426	Ս . Ստեփանոս
Ժամավայր	51	264	—
Իզմիթ	892	4635	Ս . Աստուածածին
Խաչ	33	202	—
Խասկալ	180	811	Ս . Յակոբ
Հայոց	190	1007	—
Հովիւ	49	288	—
Մանիչակ	118	591	Ս . Աստուածածին
ՄԵՐՄԷ ԿԷՕՂ	299	1080	Ս . Կարապետ
ՄԵԾ ՆՈՐ ԳԻՒՂ	1500	6748	Ս . Կարապետ
ՄԻՋԱԳԻՒՂ ԿԷՅՎԷ	231	1203	Ս . Աստուածածին
ՄԻՋԱԳԻՒՂ (ՊՐՈՒՍԱ)	540	2994	Ս . Կարապետ
ՆՈՐ-ԳԻՒՂ (ԹԱՄԼՐԳ)	19	74	—
ՆՈՐ-ԳԻՒՂ (ՆԻԿԻԱ)	40	148	—
ՆՈՐ-ԳԻՒՂ (ՍԱԿԱՆՃԱ)	15	62	—
Շաք-Շաք	147	658	Ս . Նիկողոս
ՉԵՆԿԻԼԷՐ	800	4135	Ս . Մինաս
ՉՈՒՔՈՒՐ	60	420	Ս . Աստուածածին
ՊԱՐՄԻՂԱԿ	1557	9054	Ս . Յակոբ Մայր Եկղ .
			Ս . Թադաւոր
ՊՐՆԿՐ ՏԵՐԷ	—	—	Ս . Խաչ
ՍԱԿԱՆՃԱ	65	300	Ս . Աստուածածին
Տաղ ԳԻՒՂ	57	389	Ս . Նշան
ՏԷՕՆԿԷԼ	75	419	Ս . Սարգիս
Քարցի	286	1264	Ս . Աստուածածին
ՔԷՐԷՄԷԹ (ՊՐՈՒՍԱ)	209	2040	Ս . Աստուածածին
ՈՎԱՃՐԳ	500	3333	Ս . ԼՈՒՍԱԼՈՐԻՇ
ՖԷՐԻՂՂԻ	208	889	—
ՖԵՐԻՂՂԻ	18	88	Ս . Գէորգ

ՊՐՈՒՍԱՅԻ ԵՒ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Պրուսա՝ Ս. Աստուածածին, Պենլի՝ Ս. Յակոբ Մծրնայ, Սէօ-լօզ՝ Ս. Հրէշտակապետ, Կեմլէյիկ՝ Ս. Թաղէոս-Բարթուղիմէոս, Ենիշէհր, Ենիճէ, Ճերազ, Իզնիք, Նոր Գիւղ, որոնց եկեղեցիներուն անունները չենք կրցած ստուգել:

ՊԱԼԸՔԵՍԻՐ—ՊԱՆՏԸՐՄԱ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Պայրքեսիր՝ Ս. Աստուածածին, Պանտըրմա՝ Ս. Աստուածածին, Ս. Մինաս, Քիրմասթի՝ Ս. Լուսաւորիչ, Միխալիճ՝ Ս. Սարգիս, Էտինճիք՝ Ս. Յարութիւն, Հայ-Գիւղ՝ Ս. Սարգիս, Պիզա՝ Ս. Գէորգ:

ՊԻԼԵՃԻԿ ԳԱԽԱՌԱԿ՝ 10 ԵԿԵՂԵՑԻ

Պիլեճիկ, Կէօլտաղ, Նոր-Գիւղ, Թիւրքմէն, Ասարլըզ, Ենի Փաղար, Մուրատ Չայ, Չալկարա, Ալընճա, որոնց եկեղեցիներուն անունները չկրցանք ճշդել:

ՔԷՕԹԱՀԻԱ՝ 11 ԵԿԵՂԵՑԻ

Քէօթաչիա՝ Ս. Աստուածածին, Աֆիոն Գարաչիսար՝ Ս. Աստուածածին (թուրք գինուորներու հանրատունի վերածուած), Էսքի Շէհիր՝ Ս. Երրորդութիւն, Ուչազ՝ Ս. Աստուածածին, Թաւչանլու՝ Ս. Ստեփանոս, Արսլան Պէյ՝ Ս. Յարութիւն, Ենիճէ՝ Ս. Պաշ, Զիֆթլիկ (անոնք չկրցանք ճշդել):

Եկեղեցիներու թիւը Պրուսայի եւ Իզմիթի շրջանին մէջ 88 է, մինչ Օրմանեան Սրբազան միայն 81 կ'ըսէ. 7 պակաս: Իսկ բնակչութեան իրրիւ թիւ կու տայ 165·000, ինչ որ զարձակու պակաս է: Վերջին տասը տարուան աճումը նկատի առնուած չէ: Ատկէ զատ կան նաեւ կաթոլիկներու եւ բողոքականներու 12 եկեղեցիները, որով եկեղեցիներուն ճիշդ գումարը կ'ըլլար 100 եւ բնակչութեան թիւը՝ 1914-ին՝ 194·642:

ԴՊՐՈՑՆԵՐ, ԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՑԻԶՆԵՐ

1901ին հայ դպրոցներու թիւն էր.— Իզմիթի շրջան՝ 38 դպրոց, 8·507 աշակերտ, 212 ուսուցիչ: Պիլեճիկի շրջան՝ 10 դպրոց, 1·263

աշակերտ, 21 ուսուցիչ: Քէօթահիոյ շրջան՝ 5 դպրոց, 1·174 աշակերտ, 23 ուսուցիչ: Պալրֆեսիր—Պանտըրմա՝ 8 դպրոց, 1334 աշակերտ, 35 ուսուցիչ: Արմաշ՝ 2 դպրոց, 300 աշակերտ, 6 ուսուցիչ:

Ընդհ. դումար՝ 63 դպրոց, 12·578 աշակերտ, 297 ուսուցիչ:

Առանց հաշուելու վերջին 14 տարուան յաւելումը դպրոցներուն եւ աճը աշակերտներուն եւ ուսուցիչներուն, որոնք առնուազն 10 առ հարիւր աւելցած են:

ՊՐՈՒՍԱՅԻ ԹՈՒՐԳ ԿԱՌԱՎԱՐԶՈՒԹԻՒՆԸ Ի՞նչ ԹԻՒԵՐ ՀԱՂՈՐԴԵՑ ՀԵՌԱԳՐՈՎ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ՝ ՀԱՅ ՏԱՐԱԳՐԵԱԼՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Պրուսայի վալին հետեւեալը հռադրեց.

«Տարադրուած հայերու թիւի մասին մանրամասնութիւններ չունինք^(*): Այս հռադիրը տարադրութեան առաջին օրերէն է: «Սեւզլեքիմէ պաշլամըլամ էրմեմիլէրիմ», կ'ըսէ բնադրին մէջ:

Մեր քաղաքներուն մէջ հայերու հետեւեալ թիւերը արձանագրուած էին.—

Խիւտաւենկիար վիլայէթի (Պրուսա) Խիւտաւենտիկեարի Սանճագի մէջ.— Կեդր. զազա (գաւառակ)՝ 6·415, Կեմլէյիկ՝ 3·307, Փազար Քէօյ՝ 22·600, Գարաճա Պէյ՝ 974, Մուտանիա՝ 99, Ազրանոս (Օրխան էլի)՝ 6, Քիրմասթի՝ 995: Գումար՝ 34·396:

Էրթոզրուի սանճագի մէջ.— Էրթոզրուլ զազա՝ 7·727, Սէօյիւտ զազա՝ 7·676, Իյնէ Կէօլ զազա՝ 7·244, Ենի Շեհիր զազա՝ 1·710: Գումար՝ 24·357:

Քէօթահա սանճագի կեդր. զազա՝ 2·759, Էսքի Շեհիր՝ 3·878, Սիմաւ՝, Ուչազ՝ 1·092: Գումար՝ 7·729:

Հայերու ընդհ. գումար՝ 66·482:

Իզմիթի սանճագին մէջ արձանագրուած հայերուն թիւն է.— Իզմիթ սանճագի զազաները. Իզմիթ (կեդր. զազա)՝ 23·430, Ատա—

(*) «Սեւզլեքիմէ պաշլամըլամ՝ էրմեմիլէր մըզտարը հազգըմտա մալիւմաթը միւփասէլէ վարիտ օլմամըլ տըր»:

ՄԱՆՕԹ.— Թուականը չի տար: Թիւեր պահանջող հեռագիրմբու քուականն է Մայիս 12, 1915 եւ Հոկտ. 1915:

փաղար, 16·034, Կէյվէ՝ 8·274, Եալովա՝ 3·253, Գարամիւրսէլ՝ 2·753, Գանտրաա՝ 626: Ընդհանուր գումար՝ 54·370(*) :

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ (ՄԻՒԼԱՀԱԶԱԹ)

Սանճադին միւթեսարըֆը՝ Թահսին հեռադրով կ'աւելցնէ, թէ տարադրութիւնը որոշուած հայերը ամբողջ սեւզ (աքսոր) եղած են: Թրքական բնազրին մէջ կ'ըսուի.

«Միւթեսարըֆը յիւանըն Թահսինին թախմին էթտիյի էրմե-նիլէրին հեման քեաֆէտի սեւզ տիլմիշ տիր»:

ԹՐԲԱԿԱՆ ՅՈՒՑԱԿԻ ՄԸ ՊԱՏՃԵՆԸ

Արձանադրութեան մը համաձայն, տարադրուած հայերուն բնակավայրի չրջան (աքսորավայրը) հասնողներուն թիւը յիշուած է հետեւեալ ձևով.— Ծննդավայրը, աքսորի թուականը, թիւ, այր, կին:

«Բնակավայր» հասնողներուն եկա՞ծ ԹՈՒԱԿԱՆԸ ԷՆ ՏԵՂԵԿՈՒ-ԹԻՒՆՆԵՐ, Ապրիլ 11, 1331 (1915) թուականով, Տէր Զօրի միւթե-սարըֆին հաղորդուած է հեռադրով:

Վերոյիշեալը՝ ցուցակի նմոյշ մըն է, որ ղրկուած է «Էմնիէթը Ումումիէ»էն(**) :

Ցուցակով առաջին հեռադիրը Տէր Զօրէն եկած է «500 անձեր Էկան, խառն քաղաքներէ (մուխթելիդ)՝ Ատափաղարէն, Իզմիթէն եւ Պրուսայէն»:

✱

Նիկոմիդիոյ (Իզմիթի) չրջանին մէջ Պարտիզակ քաղաքը եւ չրջանը Աթենքի մը մանրանկարն էր մշակութային տեսակէտով, իր հայ եւ օտար զպրողներով եւ զբականութեան ու մշակութային ան-

(*) Այդ թիւին մէջ չեն 10·000է աւելի զինուորագրուած հայերը եւ նախ քան տարագրութիւն բանտարկուած մօտ 6·000 հայերը:

(**) Էմնիէթը Ումումիէն կեդրոնական ռստիկանութիւնն է, որ կապուած էր մերօրէն գործոց նախարարութեան: Այդ մարմնոյն տեղւոյն մերկայացուցիչները կը հաղորդէին գաղտնի տեղեկութիւնները գաւառներէն:

Այդ պաշտօնը յար եւ մման է մացիմերու «Զիհերհայթս Տիմսթ» կազմակեր-պութեան:

ձերով : Տուած է աչքառու մտաւորականներ եւ կրթական մշակներ , Մխիթարեան եւ այլ վաստակաւոր հայեր , ինչպէս՝ Հայր Ղազիկ-
եան , Հայր Մ . Պօտուրեան , Թորոզմ արք . Գուշակեան , Մինաս Ծալ-
եան , Արրահամեան (փրոֆ .) , Վահան վրդ . Տէր Մինասեանց , Վե-
րածին , Գէորգ Մեսրոպ , տրքթ . Սերոբեան եւ անուանի ու անձնագոհ
առաջնորդ Ստեփանոս արքեպս . Յովակիմեան :

Ուրախալի է որ այս մշակութային շրջանէն կրցած են վերապ-
րիլ երկոտասնեակ մը մտաւորականներ , ուսուցիչ , խմբագիր , բժիշկ ,
ղեկագործ , քիմիագէտ , գրողէտ , գրող , Թարգմանիչ , գործիչ ,
պատուելի եւ կուսակցական ղեկավար , որոնք կը գտնուին Նիւ Եորք ,
Պոսթըն , Ֆրանսա , Յունաստան եւ այլ վայրեր :

Պրոուսայի նահանգի եւ Իլմիթի սանճագի պատուական հայու-
թիւնը եւս զսօս զնաց թուրք սխտութեան սարքած դաւադրութեան :
Թրքական չեթէական կազմակերպութիւններ սկսան կազմուիլ գաղտ-
նի կերպով , Համաշխարհային Ա . պատերազմի առաջին օրերուն իսկ ,
տարազրութենէն եօթը ամիս տաջ :

Ահա քանի մը գաղտնի հեռագիրներ , այդ շրջանին մարդաս-
պան աւագակախումբերու պատրաստութիւնը վկայող .

Նոյեմբեր 13 , 1914 (1330) թիւ՝

Միտհատ Շիւքրի Պէյ էֆենտին ,

Յարգելի եղբայրս

Իզմիթի , Պրուսայի , Պանտրմայի , Պալլքեսիրի եւ յարմարա-
գոյն վայրերու մէջ , պատասխանատու քարտուղարներու (Իթթիհա-
տի) միջոցաւ , գաղտնի կերպով (մախրեմանէ) , մէկ չբաթուան մէջ
ստորեւ պահանջուած մասնաւոր յատկանիշները ունեցող անձերը
կանչեցէք եւ խմացուցէք , թէ զանոնք հաւաքելը կարելի պիտի ըլլայ :

Ստորագրութիւն

Թեքիլաթը Մախսուսէի Կեդրոնի անդամներէն

ԱԶԻԶ , ԱԹԸՖ , ՆԱԶԸՄ , ԽԱԼԻԼ

Նոյեմբեր 16 , 1914 (1330)

Պատասխան Նոյեմբեր 15ի

Իզմիթի միթեսարըֆութեան (կառավարչութեան) 3 պետերու
(չեթէպաշինկերու) սերկերտէ ընտանիքներուն 15ակամ ոսկի տուէք :
Դրամը փոսթին յանձնուած է : Այս հեռագիրը ուղարկող պաշտօնեա-
լին (սեւգ մեմուրը) ցոյց կու տաք աւագակութեան գործին համար
100 հոդիէ բաղկացեալ անձերը , զինուորի ծածկանունին տակ ճամբայ

կը հանէք եւ հոս կը տեղեկացնէք: Բանտարկեալները բանտէն դուրս հանելու համար նախարարութիւնը հրաման պիտի դրկէ:

Ստորագրութիւն՝

ԽԱԼԻԼ (Էնվերին հօրեղբայրը)

Պալլըքեսիրէն Իթթիհատի քննիչ Մուսա գրած էր Նոյեմբեր 20, 1914 թուակիր նամակ մը, ուղղուած՝ Միտատ Շիւքրիի, յանձնուելու համար տոքթ. Նազըմի, եւ որուն մէջ յիշուած է, թէ ներքին գործոց նախարարութիւնը եւ Իթթիհատը չեթէներ կը կազմակերպեն:

Պրուսայի Իթթիհատի ներկայացուցիչը (մուրախիսաս) Դեկտեմբեր 19, 1914 (1330) թուակիր պաշտօնագիր մը ուղարկած է Իթթիհատի Ընդհանուր Կեդրոնին, որուն մէջ յիշատակուած է, թէ ոճրագործները եւ աւազակները Թեշվիլաթը Մախսուսէին մէջ պիտի արձանագրուին (ճանիւր վէ շաքիլարըն Թեշվիլաթը Մախսուսէյէ մուգայյէտ օլաճագլար տըր):

Թրքական Պատերազմական Ատեանը արձանագրած է, որ «այդ չեթէները հայ տարադիրները ընաջնջելու համար գործածուեցան» (տես «Թագվիմը վեֆայի», թիւ 3540, Դատական Արձանագրութիւններ):

Ինչպէս ֆոն Թիքա գրած էր, այդ աւազակները ընկերացած էին չրճանի տարադիրներուն եւ անոնց ամէն տեսակ չարիք — սպանութիւն, բռնաբարութիւն, ինչքերու գրաւում եւայլն — հասցուցած են(*):

Այդ 150·000է աւելի ժողովուրդին մէկ կոտորակը միայն հասաւ Հալէպ, Տէր Ջօր, Նոյնիսկ մինչեւ Միտտին եւ Ապուքեմալ: Քանի մը հազար փախան Ամանոսի լեռնային չրճանը եւ օրական չոր հացի մը փոխարէն գործեցին դերմանացիներու չինած Այրանի, Պաղչէի փապուղիներուն մէջ. սակայն հոն եւս հանդիստ չթողուեցան եւ ներքին գործոց նախարարութենէն ու Հալէպի երկաթուղագծի կոմիսերութենէն պաշտօնագիրներ եկան, զանոնք կրկին տարագրելու համար: Նման հրամանագրեր կը կրեն 6 Նոյեմբեր 1917, 27 Դեկտեմ-

(*) Բնագրին մէջ կ'ըսէ. «Այդ աւազակները գապա — գուշագլը (լայնատարած, բարձր գօտիներ) կը կրէին». «Էրմենիլերի քաղթի վէ իմհա, վէ էշեալարըմը մեհալ եղմա»:

րեր 1917, 13 Մարտ 1918, 19 Մարտ 1918 եւ 1 Ապրիլ 1918 թուականները :

Եւ առժամարար ջարդէն այս ողորդածներն ալ սպաննուեցան, Այրանէն Մարաշ երկարող ճամբուն անտառապատ վայրերուն մէջ :

Արիւնհարու եւ անմարդկային աւաղակներու կարգին էին՝ Գարամիւրսէլի դայապամ Նեմտին, ժանտարմըրիի հրամանատար Մեհմէտ Ճեմալը, միւֆթի Ահմէտը, Պարտիզակի կառավարիչ Ալի Շուրուրի կոչուած աւաղակապետը, չեթէպաշիններէն Մեհմետչէ կոչուած հրէշը եւ այլ հարիւրաւորներ, որոնցմէ ոչ մէկը դատուեցաւ կամ պատժուեցաւ :

Գլխաւոր հարիւրաւոր ոճրագործներէն մէկ քանիին անունները .— Իզմիթի միւթեատար Բազար պէյ, Կեղրոնական բանտի տնօրէն Իպրահիմ պէյ կոչուած հրէշը, որ իր աւաղակներով եւ աւաղակապետներով տարազրեց Իզմիթի, Պարտիզակի, Ումաճըզի, Ատափաղարի եւ շրջականներու հայերը, բանտարկելով այրերը եւ գիշերները զանոնք չարչարելով : Անոր կ'ընկերանար ժանտարմըրիի հրամանատար Ֆայիզ պէյ :

Գլխաւոր պատասխանատուներ էին նաեւ Պրուսայի Իթթիհատական պատասխանատու քարտուղար տոքթ. Ահմէտ Միտհատ (պէտք չէ շփոթել ասիկա Իթթիհատի Կեղրոնի քարտուղար Միտհատ Շիրքիի հետ) : Պրուսայի Երեսփոխան Այի Րիզա : Պրուսայի վալի Օսման պէյ : Պրուսայի ժանտարմըրիի հրամանատար Իսմայիլ Հազըր : Օղոստոս 1, 1915ին Ձենկիլէրի 1-200 ընտանիքներէն այրերը զտուեցին եւ գիւղէն դուրս սպաննեցին : Պրուսայէն՝ 300ի մօտ այրեր «Պանտըրմա պիտի զրկուին» ըսելով 30 մղոն հարաւ՝ Ադրանոս, այսօրուան անունով Օրխան-էլի բերին եւ չարչարանքով սպաննեցին : Այդ բոլորը տեղի կ'ունենային ներքին զործոց նախարարութեան, պատերազմական նախարարութեան եւ Իթթիհատ կուսակցութեան Մերքէզը Ումումիէն զրկուած հրահանգներով :

Ամբողջ Պրուսայի նահանգին մէջ զոտուեցաւ մէկ թուրք միայն, Ֆայիզ Ալի բանաստեղծը, Եզրայը՝ ուրիշ թուրք զրագէտի մը՝ Սուլէյման Նադիֆի, որ, ըլլալով Քէօթահայի կառավարիչ, ժամանակաւոր կերպով, մինչեւ իր հրաժարումը, մօտ 10 ամիս, մասամբ պաշտպանեց Քէօթահայի հայերը եւ հոն փախստական տարագիրները : Բայց մէկ տարի չանցած, Իզմիթի երեսփոխան Ֆերիտ եկաւ եւ շարունակեց իր պետութեան հայասպան գործը :

Ազատուածներուն մօտաւոր թիւն էր .— Պանտըրմա—Պալլըքսիւր՝

5·000, Պիլեճիկ եւ շրջակայքէն՝ 2·000, Կէյվէ եւ շրջակայքէն՝ 1·000, Ատափաղար, Իղմիթ, Պարտիզակ եւ շրջակայքէն 7·500: Գումար՝ 15·500:

Որով հարիւրին տասը միայն ազատած է այդ շրջանի 150·000 հայ բնակիչներէն: Բացի անձերու կորուստէն, նիւթական վնասը եղած է աւելի քան 250·000·000 ոսկի տողար, նուազագոյնը՝ թրքական թիւերը հիմ բռնելով: Մնացորդացին մէկ մասն ալ զոհ գնաց Մուսթաֆա Քեմալի չեթէներուն, 1920, Ապրիլէն—Օգոստոս:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՏԱՆԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՄԷՁ

Նախ քանի մը տեղեկութիւններ:

Ատանայի վիլայէթը (նահանգը), 1915ին, պատմական Կիլիկիոյ արեւմտեան շրջանը միայն կ'ընդգրկէր: Զէյթուն, Մարաշ, Այնթապ եւ շրջակաները վարչականօրէն մաս կը կազմէին Հալեպի նահանգին ():*

Թուրք պետական վարչական իշխանութիւնը Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան սլատկանոց հայաչափ քաղաքներու հայութիւնը ան-

(*) Կիլիկիոյ եւ Ատանայի մասին ուսումնասիրութիւններ ունին. — Վիքթոր Լանկլուա, Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, մասն կան ալ երկեր, — Հայմրիխ Քիփերթի «Հիմ Աշխարհագրութիւն»ը, Ռ. Փոռյսի «Կիլիկիան», 1859, Վիթալ Քիմէի «Ասիական Թուրքիա», հտր. Բ., Թեֆսիէ՝ «Փոքր Ասիա», էջ 711, Էլիզէ Ռեֆլիսի «Համաշխարհային Նոր Աշխարհագրութիւն»ը, Գրդ հատոր, էջ 190: Թրքական «Սալնամէ» (տարեգիրք) 1325 (1909), էջ՝ 810 եւ զանազան համրագիտարաններ, որոնց կարգին՝ «Իսլամ Իմսայֆուփետիան» (1918):

Բրիտանական վերջին համայնագիտարանը (1965), ինչպէս մասն «Ամերիկա-մա»ն ոգրալի մտայնութիւն մը ունին եւ պատմական փառաքանքու հայերուն վերաբերմամբ լուր կ'անցնին, մինչ գերմանական «Կոնսէ Պոռփհաուզ»ը Ատանայի մահանգին համար կ'ըսէ, թէ մինչեւ 1915 բնակչութեան մէկ երրորդը հայ էր:

Իտալական մեծ պատկերազարդ համայնագիտարանը Ատանայի եւ Կիլիկիոյ մասին տեղեկութիւններ կու տայ աւելի մանրամասնութեամբ:

ջատած էր միւս մասերէն, 1875ի վարչական նոր կազմակերպութեամբ, եւ Ատանայի նահանգի վարչական սահմանին մէջ առած էր Ատանա քաղաքը, Մերսինը, Թարսուսը, Սիսը եւ Հաճընը, կցելով նաեւ Սիլիֆքէի սանձաղը, ուր շատ քիչ հայութիւն կար: Ատանայի նահանգը հիւսիսէն՝ Հաճընէն դէպի հարաւ տարածուելով, իր մէջ կը պարփակէր Իսլահիէն մինչեւ Ալեքսանտրէթ: Այս վարչական կարգադրութեան քաղաքական միտք բանին այն էր, որ ոչ-հայ տարրերու մէջ հայերը մեծամասնութիւն չկազմէին, ըլլա՛յ Ատանայի, ըլլա՛յ Հալեպի, ըլլա՛յ Սերաստիոյ նահանգին մէջ: Կիլիկեան թեմէն անջատած էին Կիւրիներ, Աշոտին եւ Տերենտէն, կցելով զանոնք Սերաստիոյ նահանգին եւ Մալաթիան՝ Խարբերդի նահանգին:

ԱՏԱՆԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ

Ատանայի նահանգին տարածութիւնն էր 40·000 քառ․ քմ․:

Ատանայի նահանգի բնակչութեան թիւը 1915ին ցոյց տրուած է 403·430:

Վարչական բաժանումով՝ Ատանայի նահանգը կը բաղկանար չորս սանձաղներէ. — Ատանա, Ճեպէլը Պերեթթ, Գոզան (Սիս) եւ Իշիլ, պարփակելով իրենց մէջ 19 գաւառակներ (գաւաւներ) եւ 23 նահիէներ (գիւղախումբ):

1845ին, Կիլիկիոյ մէջ (Ատանա) կային 270·000 հայեր: 33 տարի ետք, 1878ին՝ եկեղեցական մարդահամարով՝ 380·000 հայ: Ի հարկէ այս թիւէն պէտք է ղեղչել Մալաթիոյ, Կիւրիների, Տերենտէի եւ Եոզկաթի հայերուն թիւը:

1878ի Թրքական «Սալնամէ»ն Ատանայի հայոց առանձին թիւի նշանակեր, այլ կ'ըսէ. «Ատանա եւ Փոքր Ասիա (6 նահանգներէն դուրս) 835·000 հայ, որով՝ «Սալնամէ»ին թիւերը խառնուած են:

Գրիգոր Զօհրապ, «Հայկական Հարցը» Փրանսերէն իր երկին մէջ, Ատանայի (Կիլիկիոյ) հայերու թիւը կու տայ 280·000, որմէ եւթէ հանենք Հալեպի նահանգին կապուած Այնթապի, Մարաշի, Ուրֆայի եւ Զէյթունի հայերուն թիւը (102·000), Ատանայի նահանգին կը մնայ 178·000 հայ, ինչ որ ճշմարտութեան մօտ է:

Ֆրանսացի Վիթալ Քիսէն, 1890ին, քաղելով Թրքական աղբիւրներէ, Ատանայի հայոց թիւը ցոյց կու տայ 97·450:

Օրմանեան Սրբազան կու տայ հետեւեալ թիւերը .

Ատանա , Մերսին , Իշիլ	31·200
Ճեպէլը Պերեքէթ	11·000
Հաճըն	21·700

Գումար՝ 73·400

առանց հաշուելու Կիլիկեան թեմի միւս նահանգներու հայերուն թիւը :

Օրմանեանի թիւերը չափ պակաս են :

Հաճընի եւ շրջականներուն մէջ հաստատուած է որ 28·000 հայ կար : 1915ին տարադրուած են 32·000 հայեր : Օրմանեանի թիւը Հաճընի համար 10·300ով պակաս է :

Հայոց Պատրիարքարանը չէ կրցած ունենալ, գոնէ 4-5 տարին անդամ մը, ճշգրիտ վիճակագրական ցուցակներ, գաւառներու Առաջնորդարաններէն :

Ասատ Ուրաս, որ 1950ին Անդարայի մէջ հրատարակած էր «Պատմութեան մէջ հայերը եւ Հայկական Հարցը» գիրքը (785 էջերէ բաղկացեալ), թրքական մարդահամարէն քաղելով կ'ըսէ .— Ատանայի հայերուն թիւն է 50·135 լուսաւորչական, 2·511 կաթոլիկ եւ 5·036 բողոքական, ընդհանուր գումար՝ նահանգի հայերուն թիւն է 57·682 (էջ 143) : Ասատ Ուրասի ցուցակը հայերու թիւին միայն մէկ երրորդն է : Զղուէլի խարէութիւն մըն է ասիկա :

★
★ ★

Ատանայի տարադրութիւնը տակաւին վերջ չէր գտած, երբ Ատանայի նահանգապետը ներքին զործոց նախարարութեան հեռագրած էր, 1915ի ամառը, հայ տարադրուածներու մասին՝ հետեւեալ մանրամասն, բայց պակասաւոր թիւերը .

Ատանայի սանճագի Մերֆէզը գաղապէն տարադրուած են 14·216 հայեր, Գարա Իսալու գաղապէն՝ 33, Ճիհան գաղապէն՝ 316 : Գումար՝ 14·553 :

Մերսին սանճագի գաղապէն	756
Թարսուսէն	840

գումար՝ 1·596

Ճեպէլը Պերեքէթի սանճազի	
Կեդրոնական գազայէն	753
Իսլահիէէն	496
Տէօրթ Եոլէն	7·168
Պաղչէէն	3·092
Խասսաէն	766
գումար՝	12·275

Գոզանի սանճազ ,Սիսի Մերքէզը գազայէն	3·565
Ֆերքէ	2·217
Կարս (Պազար)	1·077
Հաճընէն	10·523
գումար՝	17·382

Իչիլի սանճազէն	306
Մութ գազայէն	0
Կիւլնարէն	7
Անամուր	0
գումար՝	313

Թուրք ներքին գործոց նախարարութեան ղրկուած թիւերուն համաձայն .— Ատանա նահանգի 4 սանճազներէն՝ Ատանա , Մերսին , Ճեպէլը Պերեքէթ եւ Իչիլ՝ ընդհանուր գումար՝ 46·119 մասնակի տարադրուած հայեր :

Թրքական հեռադրին տակը աւելցուած է նաեւ հետեւեալ ծանօթագրութիւնը «Միլլիազաթ» վերնադրին տակ .—

«Ատանայի մէջ մնացողներուն սեւ գ ըլլալը (բռնադաղթը) նոր սկսած ըլլալով , տեղեկութիւնները թերի են : Զհաշուելով տակաւին չղրկուածները , (հայ) տարադրեալները ղրկուած են , Օսմանիէի եւ Բաճուի ճամբով , դէպի Հալէպ» :

Ուրեմն , ըստ նահանգապետի հեռադրին , 46·119 հայ տարադրեալները միայն մէկ մասը կը կաղմեն Ատանա նահանգի հայութեան :

★
★

Կիրիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը, Ատանայի նահանգէն ղուրս ե-
ղած կիրիկեան թեմերն ալ հաշուելով, 224 եկեղեցիներով, 279·000
հայ լուսաւորչական, 17·000 կաթողիկէ եւ 16·000 բողոքական կը
հաշուէ : Ուրիշ հայկական աղբիւրներ եւ աշխարհագրական երկեր
Ատանայի նահանգի ընդհանուր թիւ կու տան 414·000, որուն
216·000ը քրիստոնեայ եւ 198·000ը իսլամ : Քրիստոնեաներէն 200·000ը
հայ, 10·000ը յոյն, 1·000ը սուրիացի, 1·500ը մարոնիթ, 3·000ը ա-
սորի եւ 500ը Լւրսպացի : 198·000 իսլամները կը ներկայանան հետեւ-
եալ ստորաբաժանումներով. — 90·000՝ թուրք, 32·000՝ անսարի,
25·000՝ քիւրտ, 10·000՝ չերքէզ, 2·000՝ նոզայ, 3·000՝ տաղիստանցի,
2·000՝ կրետացի, 5·000՝ բումէլիցի, 15·000՝ զըզըլպաշ, 8·000՝ Փա-
րազ, 5·000՝ արաբ-իսլամ եւ 1·000՝ Լիւրիք : Ի տեղեկութիւն ըսենք
որ 1918, Հոկտեմբեր 31ի զինադադարէն ետք, ըստ ՊոեմՈՆի, 1919-
20ին՝ Կիրիկիոյ մէջ կային քրիստոնեաներ՝ 215·000, իսլամներ՝
185·000 : Այդ հայերը մեծ մասով տարապրութենէն վերադարձածներ
եւ զանազան նահանգներէ վերապրող տարապիւրներ են :

Աստու Ուրաս (էջ՝ 143-144), Կիրիկիոյ հայութեան թիւը, եր-
կու նահանգին միասին, Ատանա եւ Հալէպ, հետեւեալ կերպով կը
ներկայացնէ. —

Ատանա՝	57·686
Ուրֆա՝	18·370
Մարաշ (մէջը հաշուելով Այնթապը)՝	38·453
Հալէպ՝	49·486

գումար՝ 163·995

ինչ որ զրեթէ կէսն է երկու նահանգներու հայերու թիւերուն : Թուր-
քը ճշգրիտ վիճակագրութիւն (սթատիսթիք) չունի եւ չէ ունեցած :
Նոյն իսկ այժմ ունեցածն ալ կեղծ է, այդ կը տեսնուի գիտական
վերլուծումէ ետք միայն :

ԱՏԱՆԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ ԵՒ ՎԱՆՔԵՐԸ

Ստորեւ Ատանայի նահանգի հայ եկեղեցիներն ու վանքերը, ո-
րոնց թիւը լրիւ չէ. —

Ատանա (քաղաք)	Ս. Ստեփանոս
Ատանա	Ս. Աստուածածին

Թարսուս	Ս. Աստուածածին
Մերսին	Ս. Լուսաւորիչ
Միսիս	
Գողուլուզ	
Շէյխ Մուրատ	Ս. Գէորգ
Էբսկէզ	
Ֆալը	
Տէօրթ Եոլ	
Եարփուզ	

Ատանայի սանձադի միայն լուսաւորչական 22 եկեղեցիներէն այսքանը ճշգիւցինք, առանց հաշուելու նաեւ բողոքականներու եւ կաթոլիկներու եկեղեցիները:

Հաճըն	Ս. Աստուածածին
Հաճըն	Ս. Գէորգ
Հաճըն	Ս. Թորոս
Շար-Տերէ	Ս. Նշան
Քէօսլէյէր	
Սողանլը	
Եայլաճի	
Ղարա Վերէն	
Բումլու՝	Ս. Լուսաւորիչ

ՀԱՃԸՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ (1 վանք՝ Ս. Յակոբ Մծրնայ Հայրապետի)

1 վանք	Ս. Աստուածածին
Սիս (քաղաք)	Ս. Սոֆիա
Ֆերքէ	
Երէ Պապան(*)	

ՅԱՆՕԹ.— 1909 Ապրիլին՝ Կիլիկիոյ ջարդի ժամանակ՝ աւերուած եկեղեցիներ (լուսաւորչական եւ այլ) .

Ատանա՝ վեց եկեղեցի, Հաճըն՝ մէկ եկեղեցի, Թարսուս՝ մէկ եկեղեցի, Տէօրթ Եոլ, Օճապլը եւ Պուխարլը՝ չորս եկեղեցի, Էյրի Պուճապ՝ եօթը եկեղեցի, Էբսկէզ՝ Երեք եկեղեցի, Օսմանիէ՝ Երկու եկեղեցի: Գումար՝ 24 եկեղեցի քանդուած 1909ին:

(*) Կէտերը ցոյց կու տան այն եկեղեցիները, որոնց անունները չեն ճշդուած:

ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ԱՏԱՆԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՄԷՋ

Ատանա (սանճադ)՝ 25 դպրոց (1902ին), աշակերտ՝ 2.305, ուսուցիչ՝ 69:

Հաճըն՝ դպրոց՝ 4, աշակերտ՝ 577. ուսուցիչ՝ 12:

Սիս՝ դպրոց 7, աշակերտ՝ 647. ուսուցիչ՝ 19:

Գուժար՝ 36 դպրոց, 3.529 աշակերտ եւ 100 ուսուցիչ:

Այդ թիւերուն մէջ չեն ֆրանսական ժեզուիթներու, ամերիկեան միսիոնարներու, ինչպէս նաեւ Հայ բողոքականներու եւ Հայ կաթողիկոսներու դպրոցները, աշակերտները եւ ուսուցիչները:

Հայ լուսստորչականներու դպրոցներուն, ուսուցիչներուն եւ աշակերտներուն թիւը առնուազն 25% աւելցած էր 1915ին, մէջը հաշուելով որբանոցներու աշակերտները:

ԾԱՆՕԹ.— 1909 Ապրիլին Կիլիկիոյ ջարդի ժամանակ աներուած դպրոցներ.— Ատանա՝ հինգ դպրոց, Թարսուս՝ մէկ դպրոց, Հաճըն եւ գիւղեր՝ երեք դպրոց: Տէօրս Եոլ, Օնագլը եւ Պուխարլը՝ եօթը դպրոց: Ընդհանուր գումար աներուած դպրոցներու՝ 16:

*
**

1909 Ապրիլին, երբ Ատանա թրքական ջարդերու հետեւանքով արիւնշուայ եղած էր, Էտիքնէի օսմանեան երեսփոխան Յակոբ Պապիկեան իր Յունիս 13, 1909ի թուրքերէն տեղեկագրի վերջաբանին մէջ (իսթիւմէ), հետեւեալը ըսած էր.—

«Պու հեգաիգը Էլիմէ վէ միւտիշէի պէյան էքմէֆ խուսուսընտա, պիր տագիգա գատար, միւլագարտա պուլունտում: Միւլիմ արգատաշլարըմըը տելխուն էտեմէյի տիւչիւներէֆ, քախֆիֆէ միւլաիագա կեչիրտիմ: Հալ պու ֆի, պու ֆեմայիի պիր միլլէք վէ մեգհէպ մեմսուպիմի քարափրնտան իյգալ օլմուշ օլմասը իլէ օ միլլէք վէ օ մեգհէպ ասլա մեսուլ օլմագ: Պու մեգալիմի տէյիլ, էն ֆիւչիւֆ դատըր պիլէ թեմվիգ պույուրմիան Ահֆեամի իսլամիյէ հէր շէյիմաէ, հագըյգաքըն ըգհարրնը Էմր Էրտիյիմտէն, իպրիտա, պունըն իչիւն կէօրտիյիւմ վէ իմանտըրմ Հեգալիգը ֆեքմ Էքմէյէ միւնասերէք էտեմետիմ (էջ 20 թուրքերէն բնագրի):

«Պու հեգալիգին նեշըի անասըր արասընտա քեշտիտի միւնաֆերէքի օլպիլմեսիմէ Էհրիմալ վերեմիյորում: Զիրա պու ճինէթը վահշիյէ տեւամ էտեմէգ տէյու մեմուլ էտերիմ: Պիր տէ, տեւըր իս-

թիպտատան, հեր տիրիլի ֆենալըզլարըն քեքմի, ինքեարը քէէ-վիլի տիւքուրը գապուլ օլունմուշ օլտուղընտան, միլլէթը Օսմանիյէնին, պու սուրեքտէ էմրագ կիզիլէ միւքէէֆֆիւն պիր եարէյի մեհեուլէ պիր կանկրէն հալինէ կելմիշտ իսի:

«Սեւամէք՝ էմրագը քեշիսիս վէ քետաւի էքմեքտէ տիր: Սագլամագ տէյիլ տիր, տիյէ գանն էտիյորում»:

Յունիս 13/25, 1909

Բնագրին թարգմանութիւնը հետեւեալն է. —

1909ի Ատանայի ջարդի Օսմանեան Փարլամենտին կողմէ քննիչ երեսփոխան Յակոբ Պապիկեանի մտածումները՝ ջարդերու կապակցութեամբ. —

«Այս եղերական եւ ահասարսուռ ճշմարտութիւնները յայտնելու առթիւ, բաւական մտածեցի, խորհելով որ իսլամ ընկերներու սրտէն արիւն կ'երթայ (տեղիւն) եւ մտածեցի թեթեւցնել զանոնք: Մինչդեռ, այս ոճրապործութիւնները ազգի մը կամ կրօնի մը պատկանողներու կողմէ դործուած ըլլալով հանդերձ, ատոր համար ազգը կամ կրօնը պատասխանատու չ'ըլլար:

«Իսլամական օրինական տրամադրութիւնները չեն թոյլատրեր ոչ միայն այս աղէտը, այլ նոյնիսկ փոքր անիրաւութիւն մը եւ կը հրամայեն յայտնել ճշմարտութիւնը, այդ պատճառով ալ համարձակեցայ տեսած եւ համոզուած ճշմարտութիւններս ծածկել:

«Զեմ կարծեր, որ ճշմարտութեան յայտնութիւնը զանազան տարրերու միջեւ պաղութիւն առաջ բերէ: Որովհետեւ կը յուսամ, թէ այս մայրենի յիմարութիւնը կամ խելագարութիւնը չէ կարելի չարունակել: Այս ալ կայ, որ բոհապետութեան չըջանին ամէն տեսակ չարապործութիւններ կը ծածկուէին եւ ուրացումի սկզբունքը ընդունուած էր: Օսմանեան ազգի այս ձեւով զիտցուած պաղտնի վէրքը փառխտի (կանկրէնի) փերածուած էր:

«Առողջութեան ապահովութիւնը կը կայանայ հիւանդութիւնները քննելու եւ դարմանելու մէջ եւ ոչ թէ ծածկելու»:

Յունիս 13/25, 1909

(Ինչպէս որ ներկայիս թուրք կառավարութիւնը կը ջանայ ծածկել կամ ուրանալ կասարուած ոճիրները):

Յակոբ Պապիկեանի այդ խորհրդածութիւնը եթէ ճիշդ էր համիտեան ջարդերուն, Ատանայի ջարդերուն, նոյնը կը մնայ

նահել 1916–19 թուրք պետութեան ցեղասպանական ոճիրներուն համար եւս :

Երեսփոխան Պապիկեանի տեղեկագիրը անմարսելի էր Թալէաթին եւ թուրք կառավարութեան եւ ատոր համար ալ թաղուեցաւ Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովի թուղթերուն մէջ եւ այլեւս երեւան չհանուեցաւ : Թալէաթ , այդ ատեն , Երեսփոխանական Ժողովի փոխ-նախագահներէն մին էր : Պապիկեան՝ Ատանայի Զարդին զոհերը հետեւեալ կերպով դատաւորած էր .— Ատանա՝ 9·350 զոհ (ըսպանեալ) , Թանրը Վերտի՝ 1·280 , Սայ Կեչիտ՝ 850 , Էսէ Հաճըլը՝ 1·558 , Օսմանիէ՝ 1·111 , Պոսթան-Չիֆթլիկ՝ 1·277 , Գուրտլար՝ 3·623 , զումար՝ 19·049 հայ սպանեալ : Յոյներէն սպանուած էին՝ 250 , սուրիացի՝ 850 եւ քիլոսնի՝ 422 : Գումար՝ 1·522 : Ընդհանուր զոհեր քրիստոնեաներու՝ 20·571 թէեւ առաջնորդարանները զոհերու թիւը աւելի ցոյց կու տային : Ապահովագրութեան զումարներն էին 5 միլիոն տոլար անձերու եւ 15 միլիոն տոլար անշարժ եւ շարժուն սեփականութեանց : Այդ 20 միլիոն տոլար ապահովագրութեան զումարէն դրեթէ ոչինչ պահձուեցաւ : Ընդհանուր մնասը 80 միլիոն տոլարէն աւելի է 1909 Ապրիլեան ջարդերուն :

Այդ 20·571 զոհերէն դատ՝ առանց ապաստանի մնացած էին 30·000 անձեր՝ պատանի , տղայ , որոնք ոչ մէկ նիւթական միջոց ունէին եւ , այդպէս ըլլալով հանդերձ , թուրքերը կ'ուղէին տակաւին պատասխանատուութիւնը ձգել զոհերուն վրայ եւ բուն թուրք ոճրագործները , կեղծ հիւանդութիւն պատրուակելով , հիւանդանոց կը փոխադրէին եւ անկէ կը փախցնէին , Պատերազմական Ատեանին չներկայանալու համար :

Սուտ վկաններ ալ կը պատրաստէին , ըստ Պապիկեանի տեղեկագրին , ինչպէս բրին 1915–18ի Եղեռնէն ետք , 1919–20ին :

Ատանայի Եղեռնէն 6 տարի ետք , 1915ին թուրքը արիւնածաւալ էր ոճիրներ գործելու եւ կողոպտելու :

Թուրքը կ'երգէր .

«Ատանանրն եռլարը քաշլըզ ,
Գալմատը քեպտէ օն փարա խարմլըզ» :

Նոյն չքաւորի մտայնութիւնը զրուած կը գտնէք ճիհատի գաղտնի դրքոյկի ընդդրին մէջ , ուր կ'ըսէ .— «Թուրք իսլամները առօթի են , իսկ անհաւատները՝ լիութեան եւ պերճանքի մէջ կ'ապրին» :

Թրքական ցեղասպանութեան գործիքներէն մին էր Ս . Պատե-

րազմի գաղտնի գրքոյկը, զոր Թուրքիոյ Շէյխ Իւլ Իսլամը՝ Մուսա Քեալիմ (*) ստորագրած էր եւ որուն բնադրի պատրաստութեան մէջ գերման մաս կար, կ'ըսէր ամերիկեան զեսպանը:

Այդ Թունսուր գրքոյկը պատրաստուած էր Հոկտեմբեր 11, 1911էն առաջ, որովհետեւ այդ թուականին պատրաստուած ըլլալը էնվէր հեռագրով խմացուցած էր գերման ընդհանուր սպայակոյտին, Թուրքիոյ պատերազմի սկսելէն 5 օր առաջ: Այդ գրքոյկը թերթերու մէջ հրատարակուած չէ:

Հոկտեմբեր 18/31 թրքական թերթերու մէջ հրատարակուած Ս. Պատերազմի գրութիւնը միայն մէկ մասն էր ատոր եւ այն ալ ընդհանուր խօսքերով գրուած:

Բուն բնագրին մէջ կը կարդանք.

«Ժամանակը եկած է կազմակերպելու զաղտնի եւ հրապարակային ընկերակցութիւններ, Ս. Պատերազմ յայտարարելով, մաքրելու համար երկրին անրազձալիները եւ յալթանակը տանելու անկախութեան ուժով»:

«Ս. Պատերազմը պարտականութիւն մըն է դարձած: Երկրին մէջ ընտելող անհաւատներուն արիւնը անարժէք դարձած է: Պէտք է զիտնալ, որ տակէ զատ ուրիշ առիթ չկայ:

«Անհաւատներու սպանութիւնը պարտականութիւն մըն է, պէտք է ըլլայ զաղտնի կամ հրապարակային: Ղուրանը (**) ըսած է. «Անհաւատները ձերբակալեցէք սպաննեցէք, ուր որ գտնէք: Ձեր ձեռքին մէջ գտնուողին զէմ գերադոյն ուժ ի զորք դրէք: Ամէն անհատ (թուրք) երգում թող ընէ սպաննելու առնուազն 3 կամ 4 անհաւատներ, թշնամի՝ Ալլահի եւ Հաւատքի: Ապահով եղէք որ ատկէ աւելի մեծ րարեկործութիւն չկայ»:

«Թուրքերը (իսլամ) անօթի են եւ կը տառապին, իսկ անհաւատները լիութեան եւ պերճանքի մէջ կ'ապրին: Ժամանակն է իւրաքանչիւրին առնելու մէկ ձեռքի մէջ՝ սուր, միւս ձեռքի մէջ՝ հրացան եւ զրպաններուն մէջ՝ մահացու զնդակներ»:

(*) Շէյխ Իւլ Իսլամ Մուսա Քեալիմ, որ քուլթի վրայ 15 տարուամբ բանտարկութեամբ դատապարտուեցաւ, մէկն էր այդ վերոյիշեալ տողերը գրողներէն՝ յանում Սուլթամի:

(**) Մեմֆ Ղուրանի բնագրին մէջ նման տալեր չգտանք:

ԱՏԱՆԱՅԻ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ԳԼԽԱԻՈՐ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐԸ

Վալին՝ Հապը պէյ, որուն յաջորդած էր ուրիշ բորենի մը՝ Վանի վալի ձեւով պէյ, ոստիկանութեան հաղարապետ՝ Անի պէյ կոչուած հրէշը եւ հարիւրապետ Նաշար:

Զարդարարական ժողովի ղեկահանիչը եւ լիազօրը Իթթիհատի պատասխանատու-քարտուղար ձեւով (*) պէյն է, որ յետոյ եղած էր նաեւ պատասխանատու-քարտուղար Հալիպի:

Մենք յետոյ կը տեսնենք արիւնարբու ձեւով հարազօրծին անունը պատասխանատու-քարտուղարներու դատաւարութեանց ցանկին մէջ:

1916ին, Ատանայի վալի եկած էր նաեւ Վանի կուսակալ ձեւով, որ նոյնպէս սաւաքին կարգի ոճրադործներէն մին է եւ իրեն հետ ունէր օժանդակող հաղարաւոր չեթլներ եւ ժանտարմներ:

Հայերու դէմ ոճիրներու մասնակից էր զլխաւորաբար բանակը: Ատանայի մէջ կար 16րդ զուլ օրտուն, որ իր կարգին ենթակայ էր զօրարանակի հրամանատար ձեւով փաշային: Պատերազմի ատեն զօրարաժինէն մասեր կրնային փոխադրուիլ այլուր, բայց հրամանատարի փոխանորդութիւնը անփոփոխ կը մնայ («Վեֆալէք սապլիք տիր», ըստ զինուորական օրէնքի) եւ մնայուն է զօրաբաժինի անունով հրամաններ գործադրելու համար տեղւոյն վրայ:

Օրինակ՝ Ատանայի ենթակայ Հաճըն քաղաքը 1915 Մայիսին եկած էր ժանտարմներով հաղարապետ Անին եւ կարգ մը ականաւորներ ձերբակալել տուած էր, ըստ Մարտ եւ Ապրիլ ամիսներուն եկած դադունի հրահանգներուն ներքին գործոց եւ զինուորական նախարարութեանց կողմէ: Ատանայի վալի Հապըին յանձնարարութեամբ՝ Մայիսի սկիզբը դարձեալ Հաճըն եկած էին Թրքական ջոկատներ, հաղարաւոր հայեր ձերբակալելու եւ յետոյ տարագրելու՝ աւելի քան 32·000 հայեր ալ Հաճընէն եւ շրջակայներէն: Այս գործողութիւնները կատարած էր Ալայ ֆումանտանը Ղալիպ պէյ, իր ձեռքին տակ ունենալով 2 քապուռ (2·000 զինուորներ): Հաճընի 32·000 տարագրուեալներուն երեք չորրորդը ջարդուեցան Տէր Զորի շրջակայները:

(*) Այս ձեւովը պէտք է շփոթել միւս երկու ձեւովներուն հետ: Ասիկա իթթիհատի շրջում-լիազօր ֆարտուղարն էր: Միւս ձեւովներէն մին ձեւով փաշա կոչուածն է, Ծովային նախարար եւ 4րդ զօրաքանակի հրամանատար: Մէկ ալ կայ Կիւչիւֆ ձեւով փաշա (զօրավար), «Մերսիմի» կոչուածը:

ԱՏԱՆԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ՈՃԻՐՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳ ՄԸ ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նոյեմբեր 1, 1914ին սկսեալ մասնակի մահափորձեր տեղի կ'ունենային նահանգին եւ զանազան վայրերու մէջ: Նոյեմբերի սկիզբը՝ 1914ին «Ճիհատ»ը կարդացուած էր Ատանայի մէջ: Դեկտեմբեր 23, 1914ին՝ Ատանայի մէջ բնաջնջման վախեր կային: Այդ պարագան Ատանայի հիւպատոսը հաղորդած էր (տես Լեփսիուս, էջ 23):

Յունուար 20, 1915ին՝ Թալէաթ յայտնած էր զերման ղեսպանին՝ որ «յարմար ժամանակն է հայկական ինդիքը վերջացնելու» (հայերը ջարդելու) (տես՝ Լեփսիուս, էջ 29):

Փետրուար 18, 1915ին հայ զինուորներու ղէնքերը առնելուն զուգընթաց՝ տուներու մէջ ղէնքի խուզարկութեան պատրուակով՝ չարադործութիւններ սկսան:

Տէօրթ Եոլցի հայ մը՝ Սալմեան իբր թէ ուտեստեղէններ ծախսեր է անգլիական զորահաւորի մը եւ լրտեսութիւն ըրեր է, այդ պատրուակով կարգ մը հայեր՝ որեւէ բանէ լուր չունեցող անձեր՝ ձերբակալւելին եւ կախեցին Ատանայի մէջ:

Ատանայի գերման հիւպատոսը՝ Պիւկէ Փետրուար 28 (Մարտ 13, 1915) թիւով հեռագրեց Կ. Պոլսոյ գերման ղեսպանին, թէ Տէօրթ Եոլի պատմութիւնը չի՞նծու է, բայց արդէն ուշ էր: Տէօրթ Եոլի հայ այրերը դիշերով ձերբակալուած եւ հեռացուած էին (Լեփսիուս, էջ 33):

Մարտի սկիզբը էօմէր Նաճի՝ Իթթիհատի զրգոյիչ շրջուն պրոպականտիստը՝ այցելած էր Ատանա: Հոն կը գտնուէր արդէն Իթթիհատի պատասխանատու-քարտուղար Ճեմալ պէյը, որուն հետ խորհրդակցութիւններ եւ կարգադրութիւններ կը կատարուէին ցեղապանական դորձերու մասին: Փոխանակուած հաղորդակցութիւններէն հաստատուած է այդ պարագան: Ձեռքի տակ են այդ մասին փաստաթուղթերը, որոնք կը պարունակեն գաղտնի հրահանգներ:

Մարտի կէսին (1915) Ատանա եւ Մարաշ ջարդի շրջաններ կային, երբ Թրքական 16րդ զօրաբաժինը կը գտնուէր Ատանա եւ 24րդ զօրաբաժինը՝ Այնթապի մէջ: Ծովային նախարար Ճեմալ փաշա, ըլլալով նաեւ 4րդ զօրաբանակի հրամանատար, Մարտ 16, 1915ին հետեւեալ նենգամիտ յայտարարութիւնը ըրաւ Մարաշի ջարդի պատրաստուող թուրքերուն. — «Զէյթունի մէջ ապստամբութիւն ծաղած է: Զինուորական ոյժերը դործի սկսած են: Կառավարութեան պարտականութիւնն է հայ եւ իսլամ պաշտպանել: Եթէ որեւէ իսլամ ան-

հատ յարձուկի հայու մը վրայ՝ անմիջապէս պատերազմական ատեանի պիտի յանձնուի: Ժողովուրդը թող հանդիստ մնայ: Զինուորական իշխանութիւնն է որ աւագակները կը հետապնդէ» (Լեփսիուս, էջ 45):

Ասոր միտք-բանին այն էր, որ եթէ տեղւոյն թուրք ժողովուրդը ջարդել սկսէր, գործը կրնար կիսով ձախողիլ, եւ բանակն էր որ որոշեալ ժամանակին գործի պիտի մտնէր արմատական բնաջնջում կատարելու համար: Զէյթունը ընկճելու համար ձեմալ փաշա կ'արդիւնէ իր հրամանադրով թուրք խուժանը, որպէսզի իր հրամանին տակ զոնուող զինուորական ոյժերը կատարեն այդ գործը:

Ատանայի պատուիրակը՝ ձեմալ պէյ, Պէհաէտին Շաքիրէն ստացաւ երկու հաղորդադրութիւններ՝ տարագրութեան եւ ջարդի հրահանգներու մասին Փետրուար 18 եւ Մարտ 25 թուակիր, ցեղասպանական աստիճանական քայլերու մասին:

Մարտ 21, 1915ին առաջին ձերբակալութիւնը կատարուեցաւ Հաճընի մէջ:

Ապրիլ 7, 1915ին Հալեպի դերման հիւպատոսը՝ Րէօսլեր կը հեռագրէր որ երկիրը կ'աւերուի (հայերու տարագրութեան ակնարկելով. էջ 50):

Մայիս 1915ին՝ թրքական ներքին գործոց նախարարութենէն 4 ծածկագիր հեռագիրներ ղրկուեցան եւ զադտնի հրահանգներու ընդարձակ շրջարեական մը՝ գաւառներուն: Հեռագիրներուն թուականները՝ Մայիս 12, 23, եւ երկու հատ Մայիս 31 թուակիր: Շրջաբերականին թուականը՝ Մայիս 16, 1915:

★

Մայիս 14, 1915ին թուրք կառավարութիւնը հայոց տարագրութիւնը վարագուրելու համար օրէնք մը հանեց (տե՛ս «Հայ Գոմիտէներու Յեղափոխական շարժումները», էջ 237): Բայց այդ պատուակ-օրէնքի հրատարակութենէն առաջ արդէն «օրէնք» եւ «ոճիր» նոյնացած էին, հոմանիշ էին:

Ծածկագիր հրամանի վրայ, հայ դիւղեր տարագրուած էին Մայիս 12ին եւ անկէ ալ առաջ:

Մայիս 13, 1915ին Րէօսլեր կը հեռագրէր, թէ Ատանայի նահանգէն տարագրուեցան 10.000 հայեր (էջ 76):

Մայիս 5/18 1915ին Ատանայի բանտերը լեցուած էին հայերով:

Ցեղասպանական գործերուն մէջ բանակին մասնակցութիւնը

չեչտուեցաւ, երբ ինովէր փաշա Մալիս 18ին ալցելեց գերման դեսպանին եւ խնդրեց որ հայերու դէմ առնուած քայլերու մասին «իւր թեւերը ազատ ձգուին»: Նոյն օրը՝ Մալիս 18ին՝ հրահանգուեցաւ առանցիկները ցրուել Հալեպի գիւղերուն մէջ (էջ 81):

Յունիս 5, 1915ին՝ սուտ լուրեր տարածած էին գաւառները, մինչեւ իրզրում եւ այլ վայրեր, ըսելով թէ «Ատանան ապստամբած է»: 5 օր յետոյ, Յունիս 10ին, գերման դեսպանատան կը հեռագրուէր որ «սուտ է, Ատանայի մէջ հայոց ապստամբութիւն չկայ»:

Օգոստոս 11ին (1915) Ատանայէն տարագրեցին նաեւ հայ բողոքականներն ու կաթողիկոսները (էջ 138):

Օգոստոս 22ին Թալէաթ գերման դեսպան Հոհենլոհէին ստեղծարար կը յայտարարէր, թէ «այլեւս Հայկական Հարց գոյութիւն չունի» (էջ 147):

Իթթիհատի եւ Թուրք կառավարութեան լիազօր Պէհաէտտին Շաքիր՝ Ատանայի պատասխանատու-քարտուղարին՝ ձեմալ պէյին Փետրուար 18, 1915ին կը գրէր հետեւեալը.—

«Թիւրքիատա եաշայան պիր ումում էրմենիլէրի, պիր քանեսի գալմայընմայա գատար մահվա գարար, վէ պու խուսուստա (ձեմիյէք) հիւփումէքէ սալահիյէքը վասիյէ իքա էքմիշ տիր»:

«Թերքիպաքը գաքիյէ հագգընտա հիւփումէք՝ վալի վէ օրտու ֆումանտանլարընմա իյգահաքը լաղըմէի վերեմեք տիր»:

«Իթթիհատ վէ Թերագգընըն, պիլ ումում միւրախասլարը, պուլումտուլարը երլերտէ, պու մեսլեմին քագըպ իլէ մեշգուլ օլանագլար: Հէշ պիր էրմենիմին, մայիլը մուգահարէք վէ մուաւեմէք օլմասընմա մէյտան վերմիյէմէֆլեր տիր»:

Բառացի թարգմանութիւնը.—

«Թուրքիոյ մէջ ապրող բոլոր հայերը — առանց մէկ հատ իսկ ողջ թողելու — բնաջնջելու որոշում տրուած է, և այս մասին Իթթիհատը (ձեմիյէք) կառավարութեան տուած է ամենալայն իրաւասութիւն»:

«Սպանութիւններու կազմակերպութեան մասին (թերքիպաքը գաքիյէ), կառավարութիւնը վալիներուն (նահանգապետ) եւ բանակի հրամանատարներուն անհրաժեշտ բացատրութիւններ պիտի տայ»:

«Իթթիհատ եւ Թերագլըի բոլոր ներկայացուցիչները, իրենց գտնուած տեղերուն մէջ, այս խնդիրը հետապնդելու գործով պիտի զբաղին եւ թոյլ պիտի չտան որ ոեւէ հայ օգնութիւն կամ օժանդակութիւն ստանայ»:

Մարտ 25, 1915

Դարձեալ պատասխանատու-քարտուղար ձեմալ պէյին (Ատա-նա) .

«Արթէգ, պու կիւն (էրմենիլերին), էսաւտան գալլ վէ իմ-հայա գարար վերմիշ վէ պուպապտու, մաէքթեսիւֆ, փէֆ գանլը քե-տապիր իրքիլսագրնա մենպուր գալմըշ տըր :

«... Շիմտիլիֆ նալիպը նագարը տըգգաք օլանլարընըն, քե-տապիրը գանուլնիյէ իլէ քենֆիլլէրի, մուաֆըգ կէօրիւմիւշ տիր, ֆի պու տա ինրաաքը էլիիրէյէ էսաւ օլուր»:

Թարգմանութիւնը .—

«Այլեւս այսօր հայերուն ամբողջական բնաջնջումին մասին ուրոշում տրուած եւ այդ առթիւ դժբախտաբար չափազանց արիւնալի միջոցներ գործադրել ստիպուած ենք :

«... Հիմա կուհիմա աչքի պարնող հայերը «օրէնքի» միջոցներուն յարմարցնելով բնաջնջեցէք (քենֆիլ) : Այդպէս յարմար տեսանք, որպէսզի այդ պատրուակով մեր յետոյ կատարելիքներուն ալ հիմունք մը գտած ըլլանք» :

Ներքին գործերու նախարարութեան շրջաբերական-ծածկագիր զաղտնի հեռագրին բնագիրը .

Մայիս 12, 1915 (1331) .—

«Էյմենի ֆէօյլերի պոշալթտըրըլտըգնա, պուլնարըն մըգտա-րը, վէ ֆէօյլիւն իսմի իլէ, մահալը սեւգլերի հագգընտա, փէյտէր փէյ մալիւմաք իյթասը» :

Բառ առ բառ թարգմանութիւնը .—

«Հայ դիւղիրը պարպածնուդ պէս, անոնց թիւը, դիւղին անու-նը, եւ զրկուած վայրերու (մահալը սեւգլերի) մասին հետզհետէ տե-ղեկութիւններ տուէք» :

Ծրագրուած ցեղասպանութիւնը վարագուրելու համար շին-ուած վարչական «շինծու» օրէնքը հրատարակելէ 2 օր առաջ իսկ ար-դէն ծածկագիրներով ոճիրները գործադրուել սկսած էին :

ՈՃԻՐԸ ՎԱՐԱԳՈՒՐՈՂ ԹՐՔԱԿԱՆ «ՕՐԷՆՔ» ԿՈՉՈՒԱԾ

ԱՊՕՐԻՆՈՒԹԵԱՆ ԲՆԱԳՐԻՆ ՄԷԿ ՄԱՍԸ

Էջ 237.— ՍԵԻԳԸՅԱԹ ՀԱԳԳԸՆՏԱՔԻ ՔԱՆՈՒՆ պերվեհմի ա-թի տիր.—

ՄԱՏՏԷ 1. «Վագթը սեփերտէ օրտու վէ գոլ օրտու վէ ֆըրգա

գումանտանլարը վէ պունլարըն վեֆիլլէրի, վէ մուսթագիլ մեզը գումանտանլարը, էհալի քարափընտան, հէր հանկը պիր սուրէք իլէ, էւամիրը հիւֆիւմեքէ վէ միսափայր մեմեֆեքէ վէ մուհափագայը ասայիշէ միւթէալիֆ, իմրասք վէ քերքիպարա գարշը մուխալեֆէք վէ սիլահլա քեմաուզ վէ մուգաւեմէք կէօրիօրլէր սէ, տէր ազըպ, *դուվլայը ասքերիյէ իլէ*, շիտսեթլի սուրեքտէ, *թէլէտիպաթ ևափ-մաղա* վէ քեմաուզ վէ մուգաւեմեթի *էսասընտան իմհա* էքմէյէ մէէգուց վէ մեմպուր տըր»:

ՄԱՏՏԵ 2.— «Օրտու վէ մուսթագլը գոլ օրտու վէ փըրգա գումանտանլարը իյնապաքը սաֆերիյէյէ մեպնի, վէ եա ճասուլըզ, վէ խնանեթլերիմի հըսս էքտիֆլերի, գուրրա վէ գասապաք էհալիսի, միւֆերիտէն վէ եա միւնրեմիյէն տիկէր մահալլերէ սեւզ վէ իսֆեան էքտիրէպիլիլլէր»:

ՄԱՏՏԵ 3.— «Իշպու գամուց՝ քարիլըն նեշրիմտէն մէօքեպէր տիր»:

13 ՐԷՆԷՎ 1333 (14 Մայիս 1915)

Ութ յօդուածներէն միայն 3ը տպագրուած են:

ՀԱՅԵՐՈՒ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՇԻՆՄՈՒ «ՕՐԷՆՔ»ԻՆ (ՍԵՒԳԸՅԱԹ ՔԱՆՈՒՆԸ) ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.—

Յօդուած 1.— *Զօրաշարժի ատեն* (վագքը սեֆէր), *զօրաբանակի*, *բանակաթեւի* (գոլ օրտու), *զօրաբաժինի* (փըրֆա) եւ *անկախ վայրերու* հրամանատարները, երբ որեւէ կերպով կառավարութեան հրամաններուն, կամ երկրի պաշտպանութեան, կամ հանրութեան խաղաղութեանը ապահովութեան վերաբերեալ, գործադրութեանց եւ կազմակերպութեանց՝ հակառակութիւն եւ կամ զէնքով յարձակում եւ ընդդիմութիւն տեսնեն, անմիջապէս, զինուորական ուժով, ամենախիստ կերպով պատժելու եւ յարձակումն ու զինադրութիւնը արմատական կերպով բնաջնջելու արտօնուած և պարտաւորուած են:

Յօդուած 2.— Բանակի, անկախ գոլ օրտուի եւ զօրաբաժինի հրամանատարները, զինուորական կարեւրութեանց համաձայն, լրտեսութիւն, դաւաճանութիւն զգացուած գիւղերուն եւ քաղաքներուն բնակիչները կրնան, անհատապէս կամ հաւաքաբար, ուրիշ տեղեր բռնի շրջել (սեւզ) եւ բնակեցնել:

Յօդուած 3.— Այս օրէնքը գործադրելի է իր հրատարակութեան թուականէն :

Մայիս 14, 1915 (1331), 13 Ռէճէպ, 1333 :

Այս պատրուակ-օրէնքը պարփակող պետական միջ-նախարարական շրջաբերականը կը բաղկանայ 5 յօդուածներէ : Մնացեալ 5 յօդուածները հայոց ղէմ ցեղասպանութեան կը վերաբերին : Եւ այս հրահանգները զազոնի պահուած են : Հրատարակուած չեն, միայն ձեռագրով բազմագրուած են :

ԿՈՒՍԱԿՅԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԶԵՐԲԱԿԱԼՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ապրիլ 15, 1915

ԱՏԱՆԱ ՎԻԼԱՅԷԹԻ

Մուխապերաթ միւտիւրիյէթի

Ընդհանուր թիւ

Մասնաւոր թիւ

ԳԱՂՏՆԻ Է

Ումում նիւմերօ

Խուսուս նիւմերօ

ՄՈՒՀՐԻՄ ՏԻՐ

Վիլայէթ ժամտարմա Ալայ Գումանուսնլըղը ճեմուպը պեհիյէսինէ

Իզգէքլու էֆենտիմ,

Զէյլ-սենէ 1331 Նիսան

(1915 Ապրիլ)

«Գումիքելէր մենսուպինին վէ սայիր քեզըֆ էտիլեմէֆ էշ-խասը մուգիրէ վէ մուսալլեհանըն, պուլունմաճ պոմպա, վէ էսլի-հայը մեմնուլարը իլէ,

Թուփլումա պիր հալտէ վէ պէօյիւֆ զըքաստա, ֆաթուկրաֆ-լարընըն, չեֆտիլիլերէֆ, սերիյէն իրսալը, վէ քեզըֆ վէ քեպիտօլունման էշխաս էսամիսինին իյշարը տախիլիյէ մեզարէքը մելիսի-սինին, էմը քելեկրաֆիսի իզգէրինէ, քաւսիյէ օլունուր էֆենտիմ :

Վալի ՀԱԳԳԸ

17 Նիսան 1331

(Կնիֆ) Մեհմէտ»

Թարգմանութիւնը բնագրին
ԱՏԱՆԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ
Թղթակցութեան Տնօրէնութեան
Նահանգիս ժամտարմի գունդի
հրամանատարի բարձրապատուութեամբ

Ընդհանուր թիւ

Մասնաւոր թիւ

ԳԱՂՏՆԻ Է

Կարեւոր է

Վսեմապատիւ էֆենտիս,

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ .— 1915 Ապրիլի .—

«Կոմիտէներու պատկանողներուն եւ այլ վնասակար անձերուն, որոնք պիտի ձերբակալուին, իրենց քով գտնուելիք ումար կամ արգիլուած զէնքերուն հետ, միասնաբար, լուսանկարները մեծ ծաւալի վրայ հանել տուէք: Զանոնք փութով ղրկելու եւ ձերբակալուած ու հեռացուած անձերուն անուններն ալ իմացնելու մասին ներքին գործոց նախարարութեան բարձրապատուութիւնը հեռագրաւ հրաման ղրկած է: Այս առնչութեամբ Զեպի կը յանձնարարենք:

Նահանգապետ ՀԱԳԳԸ

Ապրիլ 17, 1915

(Կնիք) Մեհմէտ»

Ապրիլ 17 թուականով այս հեռադիրը ցոյց կու տայ Մարտ 25ի զաղտնի հրահանգներու գործադրութիւնը:

Թուականները նշանակուած հետեւեալ վաւերագրերը կը վերաբերին բնաջնջումին այն դիմուոր-գործաւորներուն, որոնք տակաւին ողջ մնացած են մինչեւ 1917:

Ա.— Հալէպ՝ Տար իւլ Մուալլիմիների հայ գործաւորներու մասին:

(Դեկտեմբեր 27, 1917)

Բ.— Հալէպ՝ «Սանայի մեքթեպի» հայ գործաւորներու մասին:

(Նոյեմբեր 6, 1917)

Գ.— «Շըմէն տիւ ֆէր»ի հայ գործաւորներու մասին (ստորագրութիւն վալի ՊԵՏՐԻ):

(Մարտ 13, 1918)

ԳԱՂՏՆԻ, Կարեւոր

Դ.— Մարտ 19, 1918 «մահացանկերը պատրաստուած են»:

Ե.— «Խըտմէք-քապուրի» ցանկը .— Ապրիլ 1, 1918:

ԲՆԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ Ա., Բ. Եւ Ե.ը կը վերաբերին Հալէպի նահանգին:

ՀԱԼԵՊԻ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԳԾԻ ԿՈՄԻՍԱՐՈՒԹԵԱՆ

Թիւ՝ 1294/1

«Վիլայէթի (նահանգի) կայարաններուն մէջ գտնուող շոգեկառքերու պաշտօնեաներէն եւ ծառաներէն հայերուն անուանացանկը կազմել եւ ամէն մէկուն, հարցաքննութեամբ, ինքնութիւնը ճշդել եւ մինչեւ հիմա ոստիկանութեան կողմէ ինչպէս ճանչցուած ըլլալը եւ անոնց ընտանիքի անդամներէն ու ազգականներէն որո՞նք կան, ատոնց մասին ալ ձեռք բերուած տեղեկութիւնները անոնց անուններուն դիմաց արձանագրել եւ շուտով զրկելու մասին Հոկտեմբեր 23, 1917 (1333) թուականով եւ 503 ընդհանուր թիւ շրջաբերականով հաղորդուած էր, եւ պատասխանը տակաւին չէ ստացուած: (Ուստի) նախապէս հարկ եղածը շտապով կատարել եւ իմացընել»:

Ներքին գործոց նախարարութեան 503 թիւ, Հոկտեմբեր 23, 1917 թիւ հրամանագրին կրկնումը.—

ՀԱԼԵՊ ԱՍՔԵՐԻ ԽԱԹԹԸ ՔՈՄԻՍԵՐԼԻՑԻ

1294/1

«Վիլայէթ տախիլինտէֆի սքասիռնլարտա պուլունման շրմէնտըֆէր մեմուրին վէ միւսքէտիմին, էրմէնի օլանլարըն, էսամիսի հաւի պիր ճատվէլ քանգիմի, իլէ պերապէր, պունլարտան հեր պիրինին, քահգիզը հալ վէ հիւվիլէյէրի իլէ, շիմտիյէ գատար գապըքանա, մէ սուրէրլէ քանրմըշ, պուլունտըգարընըն վէ էֆրատը ալիլէրի իլէ ազրապալարընտան քիմլէր պուլունտուզընըն վէ պունլար հագգընտա, իսքիսալ օլունապիլէն մալիւմաքըն, իսիմլէրի հիգալարընա տերն օլունարագ, սերիյէն իրսալը հագգընտաֆի 23 Թեշրինի էվվէլ 1333 (Հոկտեմբեր 23, 1917) քարիլիլի վէ 503 ումում նիւմերուլու քահրիրաքըն, վէ հեմուգ մեւապը վիրուտ էքմետիլինտէն, իշտարը սապըզ վեմիլէ իգթիգասընըն սիրաաքըն ինպասը պապընտա»:

Ընդհանուր թիւ 958

Ո՞րտարուր թիւ 64

Զինուորական գծի կոմիսերութեան բարձրապատուութեան.

ԳԱՂՏՆԻ Է

Վսեմապատիւ էֆենտիս,

Ներքին գործոց նախարարութեան վերեւ յիշուած պաշտօնա—

գրին պատճէնը Փետրուար 14, 1918 թուականով եւ ընդհանուր թիւ 58ով ներփակելով Զեզի, Էրկաթուղիի Հայ պաշտօնէականէն(*) եւ գործաւորներէն եղողներուն անուանացանկի տոմարը կազմէլ և ձեռք բերուած տեղեկութիւնները անոնց անուններու զիմացը նշանակելու մասին հարկ եղածը կարգադրել կը խնդրուի, էֆենտիս :

Ստորագրութիւն ՀԱԼԵՊԻ ՎԱԼԻ ՊԵՏՐԻ

Բ Ն Ա Գ Ի Ր

ԽԱԹԹԸ ԱՍՔԵՐԻ ԳՈՄԻՍԵՐԼԻՑԻ ՃԱՆԻՊԸ ՎԱԼԱՍԸՆԱ

Ումումի 958

Խուսուսի 64

Մուհրէմ տիր

Սատեքլու էֆենտիս,

Տալիսիյէ իէգարեթիմնի 14 Շուպաթ 1334 (1918) թարիս վէ 58 ումում միւմէրուլու, քահրիրաթ սուրեթի, պալայա ուզլ օլում-մագլա, շըմէնտրֆէր մեմուրին վէ միւսքեխտիմինտէն էրմէնի օլանլարըն իսիմլէրի հիգասընա, մալիմաթը միւքասուրլանըն տերմի իլէ, իրսալը էսպապընըն իսթիֆմալը, քեմեմնի օլումուր, էֆենտիս :
Հալէպ, Վալիսի ՊԵՏՐԻ(**)

Մարթ 13, 1334 (1918)

(*) Հայտար-Փաշա-Հալէպ, Ամատուլուի երկաթուղիի վարչութեամ տնօրէն (գերման-գուիցերիացի) Հիւկմենի եմրակայ կը գործէին 830է աւելի հայեր կարեւոր պաշտօններու վրայ, հայ գործաւոր-գինուրներէն գատ :

(**) Վերոյիշեալ Հալէպի Վալի ՊԵՏՐԻն 1915ին Կ. Պոլսոյ ոստիկանական տնօրէն էր, որ Ապրիլ 24ին (1915) հայ մտաւորականներու ձերբակալման, ահաբեկման եւ սպանութեան գլխաւոր ռմրագործներէն մին էր : Թալէաթի մտերիմն էր :

1918 Հոկտեմբեր 30ի զինադադարէն երկու շաբաթ առաջ՝ Պետրի, Թալէաթի եւ ընկերներուն հետ փախած էր Պերլիմ, յետոյ անցած էր Մոսկուա : Աւելի ետք, ձեմալ փաշայի հետ գացած էր Քապուլ (Աֆղանիստան) եւ հոն սպաննուեցաւ : Սպաննողը, որ գազտնի մնացած է ցարդ, վերցուցած էր մահւ Պետրիի թուրքերուն պայուսակը :

Հաւանական կը թուի որ ահաբեկիչը ռուս բոլշեւիկ մըն է, կամ բոլշեւիկ հայ մը :

ՀԱԼԷՊ ՎԻԼԱՅԵԹԸ ՃԵԼԻԼԵՍԻՆԷ

Դալեպ պոյուրուլտըղը տեֆթերին, րապտեն, արգ վե քագ-տիմ գըլընտըղը մաարուգտըր:

Ստորագրութիւն ՀԱԼԷՊ ԽԱԹԹԸ ԱՍՔԵՐԻ
ԿՈՄԻՍԵՐ ՎԵՔԻԼԻ ՀԻԻՍՆԻ(?)

1334 Մարթ 19

«Էմր միւպալլադայա քեփիգը մուամելէ իլէ, տեֆթերլըր իյատէ գըլընմագ իւզերէ — փոլիս միւտիւրիյէթինէ:

Մարթ 20, 1334

(1 բառ անընթեռնելի)

«Սըրիյէն դամմ իտարիէ, Մարթ 21, գայտ 778—584

Արչաւիր Էֆենտիյէ

ՃԵՄԻԼ

Մարթ 23»

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ .—

Հալէպի նահանգապետի բարձրապատուութեան .

«Պահանջուած տոմարը (Հայերու անուանացանկը) ներփակ կը ներկայացնենք Ձեզի:

Ձինուորական գծի կոմիտարի փոխանորդ
ՀԻԻՍՆԻ

«Հաղորդուած Հրամանի Համաձայն գործադրել եւ տոմարները յանձնել ոստիկանութեան տնօրէնութեան:

Մարտ 20, 1918

(մէկ բառ անընթեռնելի)

ԹԻԼ 3119/957

«Շուտով ղրկել Ղայըն — Միմ (?)

Վարչութեան (Ղամմ)

Մարտ 21, 1918

ՃԵՄԻԼ 778/584

Արչաւիր Էֆենտիյին (ծանօթ Հայ լրտես Արչաւիր Եասեան):

*
**

Հայ զինուորներու, գործաւոր զինուորներու եւ արհեստաւորներու մասին կան տակաւին ուրիշ քանի մը հեռագիրներ եւս,

որոնք պիտի յիշուին, երբ Հալեպի նահանգի հայերու ցեղասպանութեան մասին գրենք:

Հետապիւրներէն այս յիշուածը եւս թէեւ կը պատկանէր եւ ուղղուած էր Հալեպի նահանգապետին, բայց կը վերաբերէր մասնաւորապէս երկաթուղիի շինութեան մէջ դործող եւ տակաւին ողջ մնացածներուն, որոնք կ'աշխատէին չոր հացի մը համար, Օսմանիէյէն Պաղչէ, Եարպաչի, Ինթիլի, Այրան, մինչեւ Իսլահիէ շինուող երկաթուղային ենթակայիններուն եւ փապուղիներուն մէջ: Վերոյիշեալ վայրերը վարչականօրէն ենթակայ էին Ատանայի նահանգապետութեան: Եւ սպանութեանց մասնակից են Ատանայի կեդրոնի հրամանատարը՝ հաղարապետ Աւնի, որ թէ՛ ժանտարմըրի հրամանատար եւ թէ Պատերազմական Ատեանի անդամ էր, Վանի նախկին վալի ձեւակերպ, որ նահանգապետ նշանակուած էր Ատանայի:

Հաղարապետ Աւնի, Զինադադարէն յետոյ ժամանակ մը պահուելէ ետք, եղած էր Պոզաղլոյանի զոյմապամ (Անդարայի նահանգին ենթակայ): 1919ին, իրեն դէմ եղած բողոքներուն հետեւանքով, հետացած և միացած էր Մուսթաֆա Քեմալի չեթէներուն՝ «միլլիճի»ներուն և զործակցած էր անոնց:

Ճիշդ չէ այն տեղեկութիւնը, թէ Աւնի Իզմիր անցած եւ հոն սպաննուած է: Այդ լուրը հնարուած էր իր հետքը կորսնցնելու համար:

*
* *

Ատանայի հայերուն նիւթական կորուստը 300·000·000 տուար է: Ազգային սեփականութիւնները այդ հաշիւին մէջ չեն:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ ՄԷՁ

Տիգրանակերտի նահանգը Արեւմտեան Հայաստանի պատմական վեց նահանգներէն մին է. կոչուած էր՝ Երրորդ Հայք: Իր հայկական տնունը՝ միջազգային լեզուի մէջ, Tigranocerta է:

1914 Փետրուար 7ի Թուրքիոյ համաձայնագրով, Հայկական Բարենորոգումներու ծրագրին մաս կը կազմէր այս նահանգն ալ: Էրզրում, Վան, Պիթլիս մէկ չրջան, ընդհանուր քննիչ զննապետ Հոֆի հսկողութեան տակ: Տրապիզոն, Սեբաստիա, Խարբերդ եւ Տիգրանակերտ, չորսը մէկ չրջան, ընդհանուր քննիչ Վեսթենենկի հսկողութեան տակ: Այդ ատեն Մուսուլի վալի տոքթ. Բեչիտ Թալէաթի կողմէ նշանակուած էր խորհրդական Վեսթենենկի: Այս ընդհանուր քննիչները ընդհանուր պատերազմի պատրուակով ետ զրկուած էին:

Տիգրանակերտի նահանգին տարածութիւնը 1915ին 46·800 քառակուսի քիլոմէթր էր (կամ 18·000 քառակուսի մղոն), որ ըսել է Խորհրդային Հայաստանի տարածութեան մէկուկէս անգամէն աւելի:

Տիգրանակերտի նահանգի մասին հայերէն եւ օտար լեզուներով պատմական աշխատասիրութիւններ չառ կան. — Հաճի Խալֆայի «Ճիհաննումա», Շալմոյի «Շերեֆնամէ», Նիկայուռի, Համէր Տը Հէլի, Կալտրնի Էրկասիրութիւնները, «Ճըրմըլ աւ Ռոյըլ ձէուկրափիք Սոսայըթի»ի 1867ի թիւը, Ինչպէս եւ Մաքս Փոն Օփընհայմի,

Սթիրժիկովսքիի «Գարա Ամիտ»-ը, Փրանսական հիւպատոս Հիւարթի եւ մասնաւորապէս Լեման Հաուփթի «Հայաստան անցեալին եւ ներկային» նշանաւոր գործին Ա. Հատորը, ինչպէս նաեւ զանազան համայնագիրտարաններ :

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Տիգրանակերտի (Տիարպէթի) վիլայէթը ունէր հետեւեալ 4 սանճազները (գաւառները) 1915ին. — Տիգրանակերտ, Արզնի, Մարտին եւ Սեւերեկ : Տիգրանակերտի գաւառը (սանճազ) ունէր 5 գաւառակներ (գաղա, գայմաղամլըզ) . — Տիգրանակերտի կեդրոնական գաղա, Պշէրի, Տիրէք, Սլիվան, Լճէ :

Արզնի սանճազը՝ կեդրոնական Արզնի գաղան, Բալու եւ Զերմիկ :

Սեւերեկի սանճազը՝ Սեւերեկ եւ Վերանչէի :

Մարտինի սանճազը՝ Մարտին, Ճեզիրէ, Աւնիէ (Սաւուր), Միտիաթ եւ Նիսիպին գաղանները :

ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ

1878ին հայերու թիւը, Պատրիարքարանի ցուցակով, 150·000 էր :

1882ին դարձեալ նոյն թիւը ցոյց տրուած է, առանց հաշուելու 5 տարւտան աճումը կամ նուազումը : Թրքական «Սայնամէ»-ն 1878ին 180·000 ցոյց կուտար :

1890ին, Վիթալ Բինէ Փրանսացին, իր «Ասիական Թուրքիա» երկին մէջ (Ա. հատոր), յենկելով Թրքական թիւերու վրայ, Տիգրանակերտի նահանգին մէջ բնակչութեան ընդհանուր թիւը ցոյց կու տար 471·462 եւ քրիստոնէաններու թիւը՝ 132·549, ինչ որ ճիշդ չէր :

Մարսէլ Լէառ (Գրիգոր Զօհրապ)՝ իր Փրանսերէն երկին մէջ՝ «Հայկական Հարցը Փաստաթուղթերու Լոյսին Տակ», էջ 61, կու տայ Տիգրանակերտի բնակչութեան թիւը՝ հետեւեալ մանրամասնութեամբ, որ աւելի ճշգրիտ է :

Հայ 105·000 = 35,5%

Թուրք 45·000 = 15,2%

Նստակեաց քիւրտ 30·000 = 10,2%

Թափառաչրջիկ քիւրտ 25·000 = 8,3%

Գըղըլպաշ 27·000 = 9,1%

Եղիտի 4·000 = 1,3%

Այլ քրիստոնեաներ՝ ճաքոփիթ, նեստորական եւ քաղղէ-
ցի 60·000 = 20,4%

Գումար 296·000 = 100%

Թուրք դրոշ Ասատ Ուրաս, «Հայերը Պատմութեան մէջ եւ
Հայկական Հարցը» Երկին մէջ, էջ 139, կ'արձանագրէ Մարսէլ Լէա-
ռի թիւերը. Հայ՝ 105·000, Պատրիարքարանի թիւը՝ 1882ին՝ 150·000
եւ հայոց թիւը նուազեցնելու համար Փրանսական «Դեղին Գիրք»էն
մէջբերելով կ'ըսէ, թէ հայերու թիւը 79·129 էր եւ քիչ մը եւս ա-
ռաջանալով կ'ուսկոյնէ, թէ 1914էն ետք, թուրք կառավարութիւնը
հայերու թիւը ճշգրտած (?) էր Տիգրանակերտի նահանգին համար-
ընդհանուր բնակչութիւն՝ 616·825 եւ հայ լուսաւորչականները ի-
ջեցուցեր էր 55·830ի, հայ կաթողիկոսները 9·960ի, հայ բողոքական-
ները՝ 7·376ի, որով եթէ գումարենք, ըստ Ասատ Ուրասի, հայ 3
հատուածներուն թիւը կ'ըլլայ 73·166· մնացեալը՝ իսլամներ:

Հիմա տեսնենք, թէ թուրք Պատերազմական Ատեանի արձա-
նադրութեան եւ վկայութիւններուն մէջ ի՞նչ կ'ըսեն հայերու թիւի
մասին (գաղափարութեան թարգմանէն բնագրէն քաղուած նոյնու-
թեամբ) .

է հայաստառ թուրքերէնով, եւ ապա՝ թարգմանութիւնը տառացիօ-
րէն .—

Կուտանք իր կարեւորութեան համար նախ բնագիրը, ինչպէս որ
Թագվիմը վեֆայի թիւ 3540

Պիրիննի մուհաֆեմէ Նիսան 27, 1335

Բէիս Ֆերիֆ Նազըմ Փաշա

Ազա Միր Լիւս Զեֆի Փաշա, Միր Լիւս Ալի Նազըմ Փաշա, Միր
Ալայ Բեհէպ Ֆերիտ պէյ.—

Թղթածրար՝ թիւ 6, եւ թղթածրար թիւ 14, վկայաթուղթեր՝
թիւ 4 եւ 1.—

«Մամուրէթ իւլ Ազիզ վալիսի քարափրնտան, Մալաթիա միւ-
թեսարրփրնա շիֆոէ իլէ, վերիլէն Էմիրտէ, քեպլիզաթը Էֆիտէյէ
րազմէն, եինէ Եալլարտա փէֆ չոզ Էնսատըն պուլունտուզը իխպար
Էտիյոյր:

Պունտաֆի մուհագիր, մէօհթանը իյզահ օլմատըղը Կիպի,
պունտա քերալսի կէօքերէն մեմուրիինին շիտտեթլի թեմգիյելերի,
տախիլիյէ նիզաբէքը նելիլիսինտէն, Էֆիտէն, պիլտիրիլմէֆ լէ, հու-
տուտ տալիլիմտէֆի պիլ ումուս մեսետլեր, տըզզաթլը պիր սու-
րէթլէ, տեֆն Էտիլմէֆ իւչիւն, մըզտարը ֆեաֆի ժանտարմա իլէ,

دېوان حرب شرن مخاکونی مېشت حربه سی

عظماً درمیان اینکده در . [رتیب ۶ و ترتیب ۱۴ و بقه ۴ و ترتیب ۱۱ و بقه ۱] معمورۃ العزیز والیسی طرفدن ملاطیه متصرفه شیفره ابله ویریلان امرده تبلیغات اکیتمه به رغماً ینه یوللرده ینک جوق اجسادک بولندیخی اخبار ایدیلدیور بونده کی محاذیر محتاج ایضاح اولمندیخی کی بونده تراخی کورستن مأمورینک شدنه تجزیه لر ی داخابه نظارت جایله سندن اکیداً بیلدیبرلکله حدود داخلنده کی بالعموم جسدلرد قتل بر صورتیه دفن ایدملک ایچون مقدار کافی زاندا زمه ایله ایلیری کلن مأموریندن بر قاج ذانت بو ایشه مأمور ایدیلدی که همان هر طرفه جیفارلمسی لزومی اختصار اولمقنده دره دیاربکوردن سوق اولتان ارمنلرک یوز یکرمی بیک قوسه بالغ اولمندیخی حقهده کی رسیدک داخلیه نظارتیه کشیده ایشدیکی ۱۵ ایلول ۳۱ تاریخنی شیفره وقایعک درجه شمول واهیمی ارانه به کافدر [رتیب ۱۲ و بقه ۱] برارموی ایصاحب اینده جک برمسلمانک خانمسی اوکنده اعدام وخنمسی احراق و مأموریندن ایسه خرد و دیوان حربه سوق و حایه یی روا کورنلر جهت عسکریه دن ایسه لر نسبت عسکریه لرینک قطعیه به برای محاکمه کور دیوان حربلره تودیع اولمسنه متدائر اوچنخی اردو قوماندانی محمود کامل امضالی تلغراف [رتیب ۱۳ و بقه ۱] بوفجایمده نهی عن المنکر امر

ՆԿԱՐԻՆ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա. ՄԱՍ.— Սպանուած հայերուն անթաղ մնացած մարմինները քաղելու մասին:

Բ. ՄԱՍ.— Տիգրանակերտէն 120.000 հայ տարագիրներու մասին ծածկագիր հեռագիրը, Սեպտեմբեր 15, 1915 թուակիր:

Գ. ՄԱՍ.— Յրդ գորաքանակի հրամանատարին հրամանը, ուել հայ պաշտպանող մահմետական մահուամբ պատժելու մասին:

իլէրի կելէն մեմուրլնտէն, պիր գաչ գաքըն, պու իշէ մեմուր էտի-լերէֆ, հեմսն հէր քարափա չգարըլմասը լիւզումի իխթար օլում-մագտատըր :

«Տիարպեֆիրտէն սեւգ օլուման էրմենիլերին իւգ եիրմի պին (120·000) նուֆաւսա պալիդ օլտուդլ հագգընտաֆի ՐԵՇԻՏին (վալի) տալիսիլիէ նեգարեքինէ ֆեշիտէ էքտիյի 15 էյլուլ 1331 (1915) քա-րիլիլի շիֆոէ, վեֆայինին տերեմէի շումուլ վէ էհեմմիյեթինի, իրա-յէեէ ֆեաֆիտիր :

Թղթածրար՝ քիւ 12, վաստաքուդթ քիւ 1.—

«Տիւանը հարպը Լյօրֆի մուհաֆեմաքը գապըք ներխտեսի»
էջ՝ 7 :

Թարգմանութիւնը .—

«*Յարբերդի վալիին (ընդհանուր կառավարիչ) կողմէ՝ Մա-լաթիյ միւթեստորըֆին ծածկապիր հեռադրով հրամայուած և, քա-նիցս կրկնուելուն հակառակ, տախալին ճամբաներու վրայ կը մնան չափազանց շատ զիւղներ (վիէֆ չոգ էնսաւտ) : Այս անպատեհութիւն-ները բացատրելու հարկ չկայ : Այդ մասին թերաջում ցոյց տուող պաշտօնեաները խտրու պատժուելու մասին ներքին դործոց նախա-րարութենէն բողմիցս (էֆիիտէն) հաղորդուած էր :*

«*(Զեր) սահմաններուն մէջ գտնուող բոլոր զիւղները ուշա-դիր կերպով թողելու մասին բաւականաչափ թիւով ժանտարմներ նշանակեցէ՛ք այդ պաշտօնին եւ աչքի դարնող պաշտօնեաներէն ալ քանի մը հողի, այդ դործին համար պաշտօն տալու և անմիջապէս դործի սկսելու անհրաժեշտութիւնը կը հաղորդուէր» :*

«*Տիգրանակերտէն բռնապաղթի ենթարկուած (սեւգ օլուման) հայերուն թիւը ՀԱՐԻԻՐ ՔՍԱՆ ՀԱԶԱՐԻ (120·000 *) հասած ըլլա-լը, ընդհանուր կառավարիչ ՐԵՇԻՏին կողմէ՝ ներքին դործոց նա-խարարութեան զրկած ծածկապիր հեռադրին մէջ, Սեպտեմբեր 15, 1915 (1331) թուականով, բաւարար է ցոյց տալու, թէ այդ զէպքերը ի՛նչ ատորձանի ծաւալ ևւ ահաւորութիւն ունին» (վեֆայինին տերե-մէսի շումուլ վէ էհեմմիյեթինի իրայէեէ ֆեաֆի տիր) : (Թղթածրար թիւ 12, վաւերադիր՝ թիւ 1, Պատերազմական Ատեանի արձանա-դրութիւն, էջ 7) :*

(*) 120·000ի այդ յիւին մէջ չեն Տիգրանակերտի նահանգի հայ զինուորնե-րը, որ կանչուած էին Օդոստոս 1914էն միմչեւ Յուլիս 1915 եւ որոնք կը գտնը-ւէին նահանգին զանազան մասերում մէջ կամ նահանգէն դուրս՝ զինուորական կա-յաններու մէջ :

Միջանկեալ ըսենք, որ այս դատաւարութեանց ընթացքին, թուրք պաշտպան փաստարան ձեւաբեւոյն Արիֆ պէյ (*) Պատե-
րագական Ատեանին ուշադրութեան կը յանձնէր, որ թուրք ամրաս-
տանեղանքու մասին տրուելիք սրուումները ոչ թէ ներկայի, այլ
նաեւ թուրքիոյ ապագայ սերունդին վրայ պիտի ազդեն եւ օսման-
եան պատմութեան հետ կապ պիտի ունենան (էջ 10) : Ուստի կը թե-
լադրէր դատարանին աւելի նախանձախնդիր ըլլալ : Կ'աղաչէր որ
թուրք պատմութիւնը եւ թուրք ապագայ սերունդը փրկուին այս ցե-
ղասպանութեան դատապարտութենէն :

ՎԻԹԱԼ ՔԻՆԷ՝ (1890ԻՆ) ՀԱՅԵՐՈՒ ԹԻԻԻ ՄԱՍԻՆ

Վիթալ Քինէ հետեւեալ մանրամասնութիւնները կու տայ, ո-
րոնք պէտք է 40%ով աւելցնել՝ ճշմարտանման թիւեր ունենալու
համար. — կամ աւելի ճիշդը կրկնապատկելու է 25 տարուան չրջա-
նէ մը ետք՝ 1915ի համար :

Տիգրանակերտ սանճագի մէջ. —	Միայն Տիգրանակերտ քաղաքը. —
Հայ լուսաւորչական 28.984	Հայ լուսաւորչական 10.480
Հայ կաթողիկ 1.845	Հայ կաթողիկ 899
Հայ բողոքական 1.544	Հայ բողոքական 880

Գումար 32.373

Գումար 12.259

Տիգրանակերտի մէջ կային 6 եպիսկոպոսութիւններ եւ 12 ե-
կեղեցիներ :

(*) Ճեյալետտիմ Արիֆ՝ օսմանեան իրաւաբանական համալսարանի մէջ սահ-
մանադրական իրաւունք կը դասախօսէր, մէկ աչիմ ակնոց կը կրէր, 300 փառուտ-
նոց հաստափոր մսակոյտ մըն էր եւ դրամուտը : Ըստ գրագէտ Ալի Քեմալ պէյի
«ուսուդ խմոզ», իր քառով՝ «պոն վիվէօր» մըն էր :

Քեմալականները, զնահատելով իր գործունէութիւնը, — ջանքերը իթթիհա-
տական ռմբագործները պատիժէ փրկելու մասին, — զիմքը Անգարայի առաջին ե-
րեսփոխանական ժողովին նախագահ ընտրած էին, 1920ին :

Գազաներու հայ բնակչութիւնը .—
 Սեւերեկ — լուսաւորչական 7·000
 Կաթուղիկ 100
 Բողոքական 150

Գումար 7·250

Սեւերեկ քաղաքը միայն .—

Լուսաւորչական 3·500
 Սիւլվան՝ հայ լուս . 5·504
 Տիրէք՝ հայ լուս . 1·500
 Հայ կաթուղիկ 426
 Հայ բողոքական 24

Գումար 10·954

Սիւլվան քաղաքին մէջ կային
 3 եկեղեցիներ եւ 2·000 լուսա-
 ւորչական հայ :

Լնէ գազային մէջ .—

Հայ լուսաւորչական 4·000
 Հայ կաթուղիկ 420
 Հայ բողոքական 490

Գումար 4·910

Արզնի սանճագին մէջ .—

Հայ լուսաւորչական 17·300
 Հայ կաթուղիկ 325
 Հայ բողոքական 525

Գումար 18·150

Արզնի քաղաք .—

Հայ լուսաւորչական 2·000
 Հայ բողոքական 525

Գումար 2·525

Արզնի Մատեն՝ հայ լուս . 1·000

Արզնի գազա .—

Հայ լուսաւորչական 5·768
 Հայ կաթուղիկ 109
 Հայ բողոքական 525

Գումար 6·402

Բալու գազա .—

Հայ լուսաւորչական 9·700
 Հայ կաթուղիկ 100

Գումար 9·800

Բալու քաղաք՝ հայ լուս . 1·700

Զերմուկ գազա .—

Հայ լուսաւորչական 1·832
 Հայ կաթուղիկ 116

Գումար 1·948

Մարտին սանճագ .—

Հայ լուսաւորչական 11·606
 Հայ կաթուղիկ 8·000
 Հայ բողոքական 9·000

Գումար 28·606

Միայն Մարտին քաղաք .—

Հայ լուսաւորչական 4·330
 Հայ կաթուղիկ 1·200
 Հայ բողոքական 1·700

Գումար 7·230

Նիսիային գազա․․		Միտիաթ գազա․․	
Հայ լուսաւորչական	3·000	Հայ լուսաւորչական	2·276
Հայ կաթողիկ	1·000	Հայ կաթողիկ	2·250
Հայ բողոքական	1·000	Հայ բողոքական	5·000
Գումար	5·000	Գումար	9·526

Նիսիային ֆազաֆ․․		Միտիաթ ֆազաֆ․․	
Հայ լուսաւորչական	2·000	Հայ լուսաւորչական	500
Հայ կաթողիկ	500	Աւինէն (Սաւուր գազա)․․	
Հայ բողոքական	500	Հայ լուսաւորչական	500
		Հայ կաթողիկ	2·000
Գումար	3·000	Հայ բողոքական	300

ձեզիրէ գազա․․		Գումար	2·800
Հայ լուսաւորչական	2·500		
Հայ կաթողիկ	1·250	Սաւուր ֆազաֆ․․	
Հայ բողոքական	1·000	Հայ լուսաւորչական	500
		Հայ կաթողիկ	1·000
Գումար	4·750	Գումար	1·500

(Տե՛ս Վիթալ Քինէ, Հատոր Ա․, էջ 408, 449, 480, 515, 518, Հատոր Դ․) : («La Turquie d'Asie» vol. 4)

Ըստ Վիթալ Քինէի՝ 1890ին 3 սանճազի մէջ 79·034 Հայեր կային (Տիգրանակերտ՝ 32·274, Արզնի՝ 18·154 եւ Մարտին՝ 28·606) : 25 տարուան աճումով, 150·000ը մօտաւորագոյն թիւն է Տիգրանակերտ նահանգի Հայերու թիւին :

Նահանգին մէջ Հայերն ունէին 5 վանք եւ 105 եկեղեցի :

Տիգրանակերտի ցեղասպան վալի տոքթ․ Րեչիտ, որ Մարտ 1, 1915ին Մուսուլէն փոխադրուած էր Տիգրանակերտ, իր Սեպտեմբեր 15, 1915 թիւ ծածկագիր հեռագրով իմացուցած էր ներքին գործոց նախարարութեան, թէ «120·000 Հայեր տարագրած է Տիգրանակերտի նահանգէն» եւ այդ հեռագրին բնագիրը Պատերազմական Ատեանի թղթածրարներուն մէջ է, դատական արձանագրութեանց մաս կազմած է : Հակառակ ատոր, Տիգրանակերտի կառավարութիւնը իր տոմարներուն մէջ արձանագրուած ցոյց կու տայ (սիմիլտէ մուգայյէտ) հետեւեալ թիւերը, որոնք կը հակասեն 1915 Սեպտեմբեր 15 թուակիր ծածկագիր հեռագրին .

Ըստ պետական տոմարներու, տարադրուած են.—

ՏԻԱՐՊԵՔԻՐԻ

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՍԱՆՃԱԳԻՆ

Տխարպեքիւր մերքեղ գաղա	9·710
Պշէրի գաղա	2·946
Տիւրէք գաղա	327
Սիւլան գաղա	6·235
Լճէ գաղա	4·432
Հայ կաթողիկէներ	1·642

ՍԵՒԵՐԵԿԻ ՍԱՆՃԱԳ.—

Սեւերեկ մերքեղ գաղա	6·235
Վերանչեհիւր գաղա	4·200
Հայ կաթողիկէներ	196
Գումար	10·631

Գումար 25·292

ԱՐՂՆԻ ՍԱՆՃԱԳ.—

Արղնի մերքեղ գաղա	2·209
Բալու գաղա	12·370
Ջերմիկ գաղա	3·055
Հայ կաթողիկէներ	520

ՄԱՐՏԻՆ ՍԱՆՃԱԳ.—

Մարտին մերքեղ գաղա	4·663
Ճեզիրէ գաղա	1·049
Աւնիէ (Սաւուր գաղա)	155
Միտիաթ	309
Նիսիպին	30

Գումար 18·154

Գումար 6·206

Ըստ տոմարի (սիմիլի) նահանգէն տարադրուած հայոց թիւը եղած է 60·283:

Վալի Րեշիտ հեռագրով կը յայտնէ, թէ 120·000 տարադրած է նահանգէն: Իսկ այդ թիւին մէջ չեն զինուորադրուած հայերն ու բանտարկուած հայերը: Տիգրանակերտի նահանգի հայութեան թիւն էր միշտ թուրքերու յիշածին կրկինը, ինչպէս Գրիգոր Զօհրապ եւս կը թելադրէ իր Փրանսերէն երկին մէջ (էջ 10):

1878ին օսմանեան «Սալնամէ»ն (պետական տարեգիրք) Տիգրանակերտի նահանգի հայոց թիւը կը յիշատակէ 180·000: 1882ին՝ Պատրիարքարանի ցուցակով՝ 150·000 է այդ թիւը:

Վիթալ Քինէ Փրանսացին, կրկնելով թրքական աղբիւրէ իր թիւերը, կը գրէ՝ 79·034: 1913ին՝ Պատրիարքարանը՝ 105·000:

Օրմանեանի թերի վիճակագրութիւնը ցոյց կու տայ 96·000 Տիգրանակերտի նահանգին համար, առանց հաշուելու նոյնիսկ Սեւերեկի սանճաղը, ուր կային 10·637 հայեր: Օրմանեան Սրբազան տուած էր միայն Տիգրանակերտի, Արզնիի, Ջերմիկի եւ Բալուի հայ բնակչութեան պակասաւոր թիւերը:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՎԵՑ ՎԱՆՔԵՐՆ ՈՒ 105 ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

105 եկեղեցիներէն մենք կրցանք ճշդել միայն հետեւեալները.—
Մարտինի եւ Սեւերեկի շրջանէն մանրամասնութիւն չկրցանք ճշդել :
Վանքերէն ճշդեցինք միայն ՄԱԿԱԲԱՅԵՑԻՔԸ, Ս. ԹՈՎՄԱՍԸ եւ
Բալուի երկու վանքերը :

Տիգրանակերտ քաղաք.— Ս. Կիրակոս եւ Ս. Սարգիս :

Հայնի	Ս. Աստուածածին
Գարապաշ	Ս. Սիմէոն
Լճէ	Ս. Աստուածածին
Յորամ	—
Ղարպ	—
Ալի փունար	Ս. Աստուածածին
Քեապի	Ս. Քրիստափոր
Հայեղիկ	Ս. Եղիա
Շամ	Ս. Յովհան
Մուֆարդին	Ս. Սարգիս
Հազրոյ	Ս. Աստուածածին

Անունները տակաւին չճշդուած՝ 13 եկեղեցի :

Տիգրանակերտի սանճագին մէջ կային 25 եկեղեցիներ :

ԱՐՂՆԻ 12 ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ ԵՒ ԵՐԿՈՒ ՎԱՆՔԵՐԸ

Արղնի	Ս. Սարգիս եկեղեցի, վանք
Բարձրահայեաց	Ս. Աստուածածին
Արղնի Մատէն	Ս. Աստուածածին
Բարամլը	Ս. Աստուածածին
Ակիլ	Ս. Նշան
Փիրան	Ս. Աստուածածին
Հրիտան	Ս. Աստուածածին
Ջերմիկ	Ս. Աբելմսեհ
Չնդուշ	Ս. Կարապետ եւ վանք մը
Սիրահայեաց	Ս. Աստուածածին
Ատիշ	Ս. Կարապետ

Այս շրջանէն չեն ճշդուած երեք եկեղեցիներու անունները :

ԲԱԼՈՒԻ 2 ՎԱՆՔԵՐՆ ՈՒ 41 ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Բալուն ունի 2 վանք — Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքը եւ Հաւաւ աւանը՝ Ս. Խաչ վանքը:

Բալուն եւ շրջակայ գիւղերու եկեղեցիները, այբբենական կարգով.—

Ապրանք

Արթըխան

Աւլաու

Բալուն քաղաք

Գամըշլի

Գարա Կէտիկ

Գարա Զայք

Գումպէթ

Դաւթի Մեղրէ

Եարըմճա

Թեփէ

Թըրխէ

Թիւ

Իսապէկ

Խոշմաթ

Կիւլիշէր

Հաւաւ

Հալալ Գոմ

Զէթ

Մըջում-Մեղրէ

Նաճորան

Ներխի

Նոր Գիւղ

Նոր Մեղրէ

Նպշի

Շնաղ

Ուզուն Մեղրէ

Ուզուն Օպա

Ս. Աստուածածին

Ս. Մինաս

Ս. Կարապետ

Ս. Լոսաւորիչ, Ս. Աստուածածին, Ս. Կիրակոս, Ս. Սահակ

Ս. Գէորգ

Ս. Աստուածածին

Ս. Աստուածածին

Ս. Աստուածածին

Ս. Կիրակոս

Ս. Սարգիս

Ս. Մինաս

Ս. Սարգիս

Ս. Կարապետ

Ս. Գէորգ

Ս. Աստուածածին

Ս. Խաչ

Ս. Կարապետ եւ

Ս. Աստուածածին

Ս. Սարգիս

Ս. Թորոս

Ս. Գէորգ

Ս. Մինաս

Ս. Աստուածածին

Ս. Կարապետ

Ս. Յակոբ

Ս. Կարապետ

Ս. Յակոբ

Ս. Սարգիս

Ս. Աստուածածին

Զայիր Մեգրէ

Պաղին

Պաշարաթ

Սազրաթ

Սղամ

Սրին

Տեւեճի

Քեանկըրլու

Օխու

Երեք եկեղեցիներու անունները ճշգրտած չեն :

Ս. Ոսաչ

Ս. Սարգիս

Ս. Աստուածածին

Ս. Թորոս

Ս. Ոսաչ

Ս. Աստուածածին

Ս. Պօղոս

Ս. Աստուածածին

Ս. Կարապետ

ԿՐԹԱԿԱՆ

Ըստ Մարսէլ Լէառի, 1902ին, Տիգրանակերտի մէջ կային 4 դպրոց, 690 մանչ-աշակերտ եւ 324 աղջիկ-աշակերտ. ընդամէնը 1014 աշակերտ՝ 27 ուսուցիչներով :

Շրջակայքը՝ 2 դպրոց, 180 աշակերտներով եւ 5 ուսուցիչներով :

Բալու՝ 8 դպրոց, 555 աշակերտ եւ 15 ուսուցիչ :

Ըստ այդ ցուցակին, 1749 աշակերտ, 47 ուսուցիչ : Այս թիւերը շատ պակաս են 1915ի թիւերէն :

Ըստ Վիթալ Քինէի, 1892ին Հայերը ունէին Տիգրանակերտի մէջ 95 դպրոց, 3.410 աշակերտներով եւ 98 ուսուցիչներով :

Հայ կաթողիկոսները ունէին 4 դպրոց, 160 աշակերտներով եւ 4 ուսուցիչներով :

Հայ բողոքականները ունէին 3 դպրոց, 60 աշակերտներով եւ 9 ուսուցիչներով :

Արդնիի մէջ՝ 41 դպրոց, 1640 աշակերտներով :

Հայ կաթողիկոսները՝ 1 դպրոց, 80 աշակերտ եւ 2 ուսուցիչ, 1 աղջկանց վարժարան, 70 աշակերտուհի եւ 2 ուսուցիչ :

Մարտինի մէջ կաթողիկոսները ունէին 12 դպրոց, 540 աշակերտ եւ 16 ուսուցիչ : Բողոքականները՝ 3 դպրոց, 220 աշակերտ եւ 6 ուսուցիչ :

Ընդամէնը՝ Տիգրանակերտ նահանգին մէջ 159 դպրոց, 5120 աշակերտ եւ 176 ուսուցիչ 1890ին : 1915ին, առնուազն 25% աւելցած էին :

ՔԱՆԻ ՄԸ ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թուրք ղեկավարները, Տիգրանակերտի մէջ, կեդրոնական կառավարութեան հրահանգով եւ գործակցութեամբ, 1914ի պատերազմի առիթէն օգտուելով՝ սարսափի քաղաքականութիւն մը հետապնդեցին: Տեղւոյն պարագլուխներն էին երեսփոխաններ՝ Փիրինճիզատէ եւ Ֆէյյազ, ու Իթթիհատի ներկայացուցիչը՝ Էտար Հազզը, եւայլն: Կը տիրէր կողոպուտի, սպանութեանց եւ հրձիգութեանց մթնոլորտ մը: Հազարէ աւելի հայերու խանութները այրած էին: Ատիկա տակաին սկիզբն էր:

Մարտ 1, 1915ին, իբր կառավարիչ Տիգրանակերտի, եկած էր տոքթ. Րեչիտ, որ նախապէս վալի էր Մուսուլի. ան իր շուրջ հաւաքած էր սրիկայ, զոդ եւ աւազակ չերքէզներ՝ Ատափազարի եւ Տիւզճէի շրջանէն բերուած:

Իր գալուստէն քանի մը շաբաթ ետք, հալածանքը սաստկացաւ եւ Ապրիլ 1ին (1915) բանտարկուեցան կուսակցական եւ այլ յայտնի հայ անձնաւորութիւններ. շաբաթներով չարչարեցին զանոնք բանտի մէջ: Ատոնց թիւը անցաւ 1.000ը:

Ապրիլ 21ին խուզարկեցին հայերու տունները «զէնք եւ փոմպա փնտռելու» պատրուակով:

Սուտ լուրեր տարածեցին, թէ Տիգրանակերտէն 40 ռումբեր զրկուեր են Վան: Եւ Կ. Պոլսոյ չարամիտ գերման դեսպանը՝ Վանկենհայմ եւս այդ գրգռիչ սուտը իբր իրաւ կը տարածէր մինչեւ Գերմանիա:

Մայիս 25, 1915ին, Ուրֆայէն 6 մղոն հիւսիս, Քարաքէօյի մօտ սպաններ էին 1.500 հայ զինուորներ, ձերբակալեալ վիճակի մէջ:

Յունիս 2ին, Րեչիտի գլխակցութեամբ, Տիգրանակերտի ոստիկանապետ Մեմուտհ, գործակցութեամբ Մարտինի ոստիկանապետ Պետրետտինի եւ այլոց, ժանտարմներով եւ չեթէներով, կը պաշարէն Մարտինը եւ կը նահատակեն 404 անձեր:

Յունիս 4ին 3 օրուան մէջ բանտ կը նետեն 1420 անձ:

Յունիս 11ին (ն. տ.) 614 անձ բանտէն հանելով, ձերբակալուած վիճակի մէջ, Տիգրանակերտէն քիլիկներու մէջ կը դնեն եւ Տիգրիսի վրայով իբր թէ Մուսուլ կը տանին:

Կէս ճամբան, Րւտուանի առջև, Պիթլիսի եւ Տիգրանակերտի նահանգներու սահմանին մօտ, աւազակ քիւրտերու, թուրքերու եւ ժան-

տարմաներու միջոցաւ, բոլորը կը սպաննեն և սպաննուածները կը թափեն Տիգրիս գետը: Գլուխներ, թեւեր, սրունքներ կը հասնին Մուսուլ եւ հոն գտնուող թուրք վալին՝ զրազէտ Սուլէյման Նազիֆ, տեսնելով կատարուած ոճիրը, իր «ցաւը յայտնած էր» գերման հիւպատոս Հոլշթայնի:

Յունիս 1/14, 1915ին ամբողջ Տիգրանակերտի նահանգին մէջ տեղի կ'ունենար տարագրութիւն, կողոպուտ եւ ջարդ: Ամէն անկիւն դժոխքի վերածուած էր (*):

Յուլիս 2ին, 2·000 չեթէներով, չեթէպաշի ձեմալի հրամանատարութեամբ, թէլ էրմենիի հայերը լեցուցեր էին եկեղեցին, բոլորը կոտորեր եւ եկեղեցին ալ այրեր էին:

Յուլիս 10ին Տիգրանակերտէն 2·000 կիներ բերեր էին եւ ցրուներ Ուրֆայի թուրքերուն տունները:

Տիգրանակերտը, ըլլալով էրզրումի Յրդ գորաբանակի ազդեցութեան չըջանակին մէջ, բանակի հրամանատար գորավար Մահմուտ Քեամիլ փաշա յայտարարած էր, որ Հայկական Հարցը լուծելու համար թուրքիոյ մէջ ոչ մէկ հայ ողջ պիտի մնայ: Այս յայտարարութիւնը եղած էր գերման հիւպատոս Շոյպներ Րիհթըրի, Յուլիս 15, 1915ին:

Թրքական Յրդ գորաբանակի հրամանատար Մահմուտ Քեամիլ փաշա հայկական 6 նահանգներու ընդհանուր կառավարիչներուն եւ զինուորական հրամանատարներուն հետեւեալ հեռագիր-չըջաբերականը ուղղած էր.

«Պիր էրմենի քեսառուպ էտեմէֆ պիր միւսլիմանըն, խանսի էօնիւնտէ իյտամ, վէ խանսի իհրագ, վէ մեմուրիմտէն իսէ, դարտ, վէ տիւանը հարպա սեւզ, վէ հիւմայէտի ռեւա կէօրեմլեր, ճիհեթէ ասֆերիյէտէն իսելեր, նիսպեթը ասֆերիյէլերիմիմ գաթթը իլէ, պերայը մուհաֆեմէ մեզֆիւր տիւանը հարպարա քեւտիյ օլումմասընա միւքետայիր, իւչիւննի օրտու գոմանտամը, ՄԱՀՄՈՒՏ ՔԵԱՄԻԼ իմգալը քելեկրաֆ վար: Թերթիպ 13, վեսիգա 1:

Թարգմանութիւնը.—

«Հայ մը պաշտպանող (քեսառուպ էտէմ) միւսլիման մը իր տան առջեւ մահապատիժի պիտի ենթարկուի եւ իր տունը պիտի այ-

(*) Տե՛ս Բաֆայէլ Նոկալէս, էջ 139—146:

բուհի. եթէ ան պաշտօնեայ է, պիտի արտաքսուի եւ պիտի յանձնուի պատերազմական ատեանի. զայն պաշտպանելը պատշաճ նկատողները (բնւա կէտքեմլէր), եթէ զինուորականներ են, պիտի զրկուին զինուորականութենէ եւ դատուելու համար պիտի յանձնուին պատերազմական ատեանի: Այս մասին հետագիրը ստորագրուած է երրորդ զօրաբանակի հրամանատար ՄԱՀՄՈՒՏ ՔԵԱՄԻԼԻ կողմէ: Հեռագիրը զաստորուած է 13րդ Թղթածրարին մէջ, վաւերագիր թիւ 1»:

Այս հեռագիրը, լռելեայն, թուրքերուն նիւթական շահագործումի աղբիւր եղած է՝ «հայ պաշտպանելու պատրուակին տակ» դրամ չորթելու, ապա զանոնք սպաննելու համար, եւ տիրանալու անոնց կանանց կամ աղջիկներուն:

Յուլիս 27ին (1915) Տիգրանակերտի հարաւային մասի անապատներուն մէջ անհետ կորսուել էին Տրապիզոնէն եւ Էրզրումէն եկած կարգ մը կարաւաններ:

Սեբաստիայէն, Ակնէն, Թոգաթէն եւ մաս մըն ալ Խարբերդի կարաւաններէն, իրարու խառնուած, հասեր էին Տիգրանակերտի Սեւերէկ եւ անկէ 30 մղոն հարաւ՝ Ետի Գուլյու եւ Մուսա Գուլյու. 18·000 անձէ բաղկացեալ տարապրեալ այդ ժողովուրդը զէպի Վերանչեհիւր, Սուսուզ Տաղիի շուրջը, Գարաճա Տաղի հարաւը՝ սոված եւ ծարաւահար մահացած է: Ատոնցմէ միայն 150 կին կմախացած հասած են Հալէպ, իսկ Խարբերդի 3·000նոց կարաւանէն միայն 35 կին՝ Տիգրանակերտի «Ժայռոտ մեծ անապատ»էն, որ կը կոչուի «Կրեմտ րաֆի տեզլըր» (Ուրֆա-Սեւերէկ ճամբան 54 մղոն է եւ Ետի Գուլյուն Ուրֆայէն միայն 17 մղոն հիւսիս է):

Հայ տարադրեալներէն, բացի Տիգրանակերտի 120·000է աւելի հայերէն, բիրաւորներ ալ միւս նահանգներէն ինկած են Տիգրանակերտի նահանգին մէջ:

Միայն Պողուրթլուի մէջ եւ շրջակաները 24·000 հոգի ծարաւահար մահացած են (Գարաճա Տաղի եւ Գարապաղէի հարաւը):

Սեպտեմբեր 3ին տեղի ունեցած է Տիգրանակերտի նահանգին մէջ ձեզիրէի հայերուն եւ քրիստոնեաներուն ջարդը, եւ այդ ջարդին մասնակցած են թրքական զօրամասեր, որոնք զէպի Պաղտատ պիտի երթային:

Սեպտեմբեր 9ին սպաննուածներուն թիւը եղած է 12·750· Տիգրանակերտի հայ առաջնորդն ու կաթողիկ եպիսկոպոսները գնդակահարուած եւ այրուած են:

Այս դժոխային արարքներուն ականատես հեղինակաւոր վկաներ են Հայր Հիասինթ, Հայր Պերէ, Տը Նոկալէս եւ (բացի գեր-

մանական տասնեակներով հեռագիրներէ) նաեւ Ֆայիզ էլ Ղուսէյին՝ արար մտաւորականը(*) :

Այս ոճիրներուն ընթացքին վալի տոքթ. Բեշիտ հեռաձայնային ուղղակի կապ կը պահէր Թալէաթի հետ, ինչպէս միւս հայկական նահանգներու բոլոր վալիները կ'ընէին :

Հազարապետ Բաֆայէլ Տը Նոկալէս, որ Տիգրանակերտի նահանգի արեւելքէն մինչեւ արեւմուտք պտըտած էր այդ օրերուն եւ ահանատես վկայ եղած է ջարդերուն, կ'ըսէ (էջ 136 եւ 149), «Զորս տարի մահիկի տակ» երկին մէջ, թէ ճամբաներու վրայ, ամբողջ

(*) Սուրիացի արար գրագէտ Ֆայիզ էլ Ղուսէյին, որ թրքական գայմազամ եղած էր Գեալթա գաղայի եւ յետոյ ձերբակալուած եւ զրկուած էր Տիգրամակերտ, Յամբուրդեով Համայէն, Հալեպէն, Արաբ-Փումարէն, Սիւրիճէն, Ուրֆայէն, Գարա Պաղչէն, Ալի-Փումարէն, մնտուած էր Տիգրամակերտի բանտը, ուր մնացած էր 22 օր, ապա ազատ արձակուած էր, Տիգրամակերտ բնակելու պայմանով :

Ան, տարի մը ետք, 1916ին փախած էր Տիգրամակերտէն, Պազտաւ—Պասրայի վրայով անցած էր Պոմպէյ, եւ Տիգրամակերտի մահամզին մէջ տեսած դէպքերը արձանագրած էր: Անգլիացի փրոֆեսոր մը անգլերէնի թարգմանած էր իր գիրքը: Գիրքը լրացուցած էր Սեպտեմբեր 1, 1916ին:

Գնդապետ Լորենս կ'ըսէ «Իմաստութեամ 7 Սիւնները» գրքին մէջ (էջ 76, 122, 124, 146, 174, 222 եւ 379), թէ Ֆայիզ էլ Ղուսէյն օր. կերթորուտ Պելի յանձնարարութեամբ զրկուեցաւ գնդապետ Լորենսի, որուն հետ գործակցեցաւ: Ատկէ գատ, ան եզաւ իշխան Ֆէյսալի փարտուգարը եւ մնաց անոր բանակատեղին մէջ:

Ըստ Ֆայիզ էլ Ղուսէյինի վկայութեան, Ուրֆայէն մինչեւ Տիգրամակերտ ճամբան դիակներով լեցուն էր եւ իմքը, հետաքրքրուած ըլլալով, տեսակցած էր թուրք եւ այլ անձերու հետ՝ հայոց դէմ գործուած եղեռնի մասին: Ան կ'ըսէ, թէ թուրքերը մոյմիսկ ուղիղ իսլամ չեն, որովհետեւ իսլամական սկզբունքները հակառակ են անոնց արարքներուն:

Ան կը յայտնէ, թէ հրաման եկած էր «ամթազ մեռելները թաղելու» (էջ 10), եւ «մարմինները այրելու» (էջ 17) «Թուրքերը կ'արդարացնեն իմֆիմֆին ըսելով, թէ «ասիկա թագաւորին հրամանն էր»: Ան կը պատմէ մասնաւորապէս հայ զինուորացիներու մահատակումը (էջ 35) եւ կ'ըսէ թէ միւս մահամզներէն եկած ուժասպառ հայ տարագիրները ինկան Տիգրամակերտի մահամզի հողերուն մէջ, եւ ասոնց թիւը կը հասնէր 570-000ի: Մեռելներուն մկարմերը կ'առնէին (էջ 38 եւ էջ 41. *անգլերէն թարգմանութիւն*):

նահանգին մէջ, հայերու ջարդ կատարուած է եւ ոչ միայն Տիգրանահայերու քաղաքին մէջ: Հայ ղինուորներու ջարդը ղեկավարած է Մեհմէտ Ասրմ հրամանատարը, իր հրամանին տակ ժանտարմներու ամբողջ գունդով մը (ալայ) եւ «հակառակ տրուած խստիւ հրամաններուն, ջարդերու հետքերը՝ դիակները անթաղ կը մնային, շնագայլերու եւ վայրի կենդանիներու ու թռչուններու իբր կեր»:

Վայրագութիւններու կարգին, կը յիշուի բարձունքներէ վար՝ դէպի Տուտանի անդունդը գլորելը՝ 5·000 հայ կիներ եւ մանուկներ, Զնգուշէն 5 մղոն հարաւ, Եփրատի ձախ ափին մօտ: Կիներու յետոյքին փայտեր գամած եւ իրարու վրայ դիպած էին: Բլուրի մը վրայ սպաննուած մերկ կիներ կային, ոտքերը օդին մէջ: Մեռելները բըռնաբարուած են: Հայր Հիասինթ եւ Հայր Պերէ կը յիշատակեն այդ արարքները, «որոնք պատմութեան մէջ լսուած չեն, ոչ ալ արձանագրուած են»:

Իսկ ամերիկեան դեսպան Մորկընթաու, տեղեակ այդ կարգի հրէշային արարքներուն, կ'ըսէ, թէ գիտէ, բայց «անտպագրելի եմ թրքաց այդ վայրագութիւնները»:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՆԻԻԹԱԿԱՆ ՎՆԱՍԸ

Առանց հաշուելու 105 եկեղեցիներու եւ վեց վանքերու կորուստները, բացի 120·000է աւելի անձերու կեանքի կորուստէն, նիւթական վնասը աւելի է քան 210·000·000 ոսկի տոլար: Պէտք է յիշել, որ Տիգրանակերտի մէջ շատ հարուստ հայեր ալ կային:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐԸ

Թրքական դահլիճի անդամները, իթթիհատի կեղորոնը, պատառխանատու քարտուղարը, երկու հրէշ երեսփոխանները՝ Փիրինճիզատէ եւ Ֆէյլի, գնդապետ Րիւշտի եւ Մեհմէտ Ասրմ ժանտարմի գունդով գործաւոր հայ ղինուորներու ջարդերը կը կատարէին, վալին՝ տոքթ. Րեշիտ(*) եւ իրեն հետ, ջարդերու կազմակերպման ժողովներ—

(*) Վալի տոքթ. Րեշիտ սպաննել տուած էր երկու գայմագամներ, միմ՝ Միթիաթի գազայիմ, միւսը Լիէի գազայիմ, որոնք ջարդերու մասնակցիլ չէին ուզած:

ըու մասնակից 25է աւելի ոճրագործ անդամներ, կազմելով նահանգի ջարդի կեդրոնական յանձնախումբը եւ հազարաւոր չեթէներ, չերփէզներ, քիւրտեր եւ Թափառաշրջիկ աշիրէթներ:

Մենք՝ հայերս, անշուշտ այս անլուր կոտորածները լսելով, տեսնելով, արձանագրելով չէ որ պիտի բաւականանանք, այլ պէտք է մեր դադափարական պայքարի բոլոր միջոցները գործածենք, ի խնդիր արդարութեան եւ ազատաւորելու համար մեր պապենական հողերը, բռնագրաւուած՝ Թուրքին կողմէ, որպէսզի անէծք չդառնայ մեր նահատակաց բողոքի կտակը: Այլապէս, Թուրքը լիովին օգտուած պիտի ըլլայ իր գործած մեծ եղեոնէն:

ՀԱՅ կոչուելու համար, անհրաժեշտ է արդարութեան եւ մեր իրաւունքին պաշտպանութեան համար պայքարիլ:

ՀԱՅԵՐՈՒ ԼՔԵԱԼ ՏՈՒՆԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

ԹՈՒՐԳԵՐ ԵՒ ՔԻՒՐՏԵՐ ԶԵՏԵՂԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Թուրքիոյ ներքին գործոց նախարարութեան չէնքին մէջ կար բաժանմունք մը, որ կը կոչուէր «Խաֆեանը աշայիր վէ մուհաֆիրիմ միւսիրիյէքի (Մուհաճիրներու եւ աշիրէթներու զետեղման տնօրէնութիւն), որ ունէր առանձինն հաշուակալութիւն ծախսերու համար եւ ներկայացուցիչներ զաւառներու մէջ:

Հայոց տարադրութեան օրերուն, ներքին գործոց նախարարութիւնը Յունիս 10, 1915 թիւ հեռագրով հրահանգած էր որ «Լքեալ Գոյքերու Յանձնախումբերը» աշխատի նաեւ հայոց տուններուն մէջ զետեղել Թուրք զաղթականներ, Թուրք եւ քիւրտ աշիրէթներ: Եւ այդ առթիւ կազմուած էր նաեւ Նըզամնամէ մը (կանոնագիր) եւ հրամայուած էր խիստ հսկողութեամբ հետապնդել ու գործադրել այս խիստ կարեւոր գործը եւ արդիւնքը տեղեկացնել:

Յունիս 29, 1915 թիւ հեռագրով եւս յայտնուած էր, որ ներքին գործոց նախարարութեան կարգադրութեամբ (Ասիական Թուրքիոյ մէջ) Արեւմուտքէն Արեւելք զրկուելիք Թուրք մուհաճիրները պիտի կեդրոնացուին Անգարա եւ Գոնիա, Անգարայէն զրկուելու համար Սերաստիա, Կեսարիա եւ Խարբերդ, իսկ Գոնիայէն՝ Ատանա եւ Տիարպէքիր:

Վիլայէթներէն ցանկեր պահանջուած էին. ստորեւ կու տանք այդ ցանկերէն մին.

ՏՆՂԱՀԱՆ ԵՂԱԾ ՀԱՅՆԵՐՈՒ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐՈՒ ԳԻՒՂԵՐՈՒՆ
ՄԵՋ ՏՆՂԱԽՈՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՊԱՀԱՆՋՈՒԱԾ
ՄՈՒՀԱՃԻՐՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

Ատանայի վիլայէթէն կ'ուզուի 600 ընտանիք (խանէ) :
Էրզրումի վիլայէթէն կ'ուզուի 12·000 ընտանիք :
Պիթլիսի վիլայէթէն կ'ուզուի (չուժարը որոշուած չէ) :
Տիարպեքիւրի վիլայէթէն կ'ուզուի 10·000 ընտանիք :
Սիւսսի վիլայէթէն կ'ուզուի 5·000 ընտանիք :
Տրապիզոնի վիլայէթէն (թիւ տրուած չէ) :
Պարբերդի վիլայէթէն կ'ուզուի 2·000 ընտանիք :
Իղմիթի սանճազէն կ'ուզուի 600 ընտանիք, վերջերս պահանջը աւելի չատցած է :
Կեսարիոյ սանճազէն կ'ուզուի 2·000 ընտանիք :
Գարասիի սանճազէն կ'ուզուի 1·400 ընտանիք :
Մարաշի սանճազէն կ'ուզուի 2·000 ընտանիք :
Անգարա-Գըրէհէիւրէն կ'ուզուի 150 ընտանիք : (Պէտք է արհեստաւոր ըլլան) :
Գումար՝ 35·750 ընտանիք :

Թալէաթի հրամանով, Հալեպի մէջ գտնուող Ապտիւլ Ահատ Նուրիին(*) տիտղոս ունէր «խսփեանը Աշալիւր վէ Մուհամմիդին Միւտիւրը Ումումի Մուալիմի» եւ գլխաւոր պատասխանատուներէն մին էր հայոց տարապրութեանց, սպանութեանց՝ Հալեպի նահանգի, Սուրիոյ եւ Տէր Զօրի շրջաններուն մէջ. 1916ի գարունէն սկսեալ նաեւ յաւելուածական պաշտօն ունեցած է այցելելու Տիգրանակերտ, Մարտին, Ուրֆա, Ռաս իւլ Այն, Թեւ Ապիատ, Պառան եւ այլ վայրեր, թէ՛ հայոց լքեալ տուններուն մէջ թուրք եւ քիւրտ մուհամմիւրներ եւ աշիրէթներ բնակեցնելու եւ թէ՛ քիւրտները տեղահան ընելու ու ցրուելու համար դէպի արեւմուտք :

(*) Ըստ վկայութեանց, Ապտիւլ Ահատ Նուրի կոչուած այդ հրէշը եղբայրն էր Սիմոպի երեսփոխան Եսուփ Քեմալի, որ տեղեկաբերը եղած էր 1909ի Ատանայի ջարդին, Յակոբ Պապիկեանի հետ :

Թալէաթ երեսփոխան Քեմալին տեղեկագիրը եւս ամտես առած էր եւ Եսուփ Քեմալը զրկած էր Փարիզ՝ իրաւաբանութեան հետեւելու : Մուսթաֆա Քեմալի օրով, ան եղած էր արտաքին գործոց մախարար եւ մոթեր փոխանակած էր Հայաստանի արտաքին գործոց մախարար Ալ. Խատիսեանի հետ :

Քիւրտերու տարադրութեանց մասին ստորեւ կու տանք կարգ մը հեռադիրներ, Ապտիւլ Ահատ Նուրիի այդ գործունէութեանց վերաբերեալ, որոնցմէ շատերը ստորադրուած են միայն անունի սկզբընաւորով «ն.»», որ է ինքը՝ Ապտիւլ Ահատ Նուրի:

Տիարպեֆիրէն գաղթականներու ընդհանուր տնօրէն Շաֆիր պէյ Օգոստոս 14, 1916 քուակիր ծածկագրով կը հաղորդէ (ներքին գործոց նախարարութեան).

«Մինչեւ հիմա Տիարպեքիւրի կեդրոնը հասած են 40.000 գաղթականներ, որոնցմէ 25.000ը Սեւերեկի եւ Խարբերդի ճամբով ղըրկուած են Կեդրոնական Անատոլիո: 12.000 թուրք մուհաճիւրներ տեղաւորուած են Կեդրոնի (Տիգրանակերտ) եւ շրջակայ դիւղերուն մէջ: 4էն 5000 քիւրտեր քշուած են:

«Մարտին հասած 20.000էն 9.000ը տեղաւորուած են սանճագին մէջ եւ 10.000ի չափ ղըրկուելու վրայ են: Սաւըրի, Սիլվանի, Լըճէի, Պըշերիի, Հայտարանլը, Միքանլը եւ Իտմանլը կոչուած աշիրէթներուն թիւը 100.000ը անց է, ըստ հասած տեղեկագիրներու: Անոնց ուղարկման եւ սնունդին շուրջ որոշուելիք միջոցներու մասին պիտի տեղեկագրուի»:

Ծածկագիր հեռագիր հարբերդէն.—

Օգոստ. 25, 1916 (1332).— Խարբերդի վիլայէթի կեդրոնական սանճագին մէջ 5.000 գաղթական կայ: 3000ը փութեր են: Ձեր նախարարութեան հրահանգները հասնելէն առաջ, կէսը շրջակայ գիւղերուն մէջ տեղաւորուած են: Միւսներն ալ ղըրկուած են Սեքաստիոյ եւ Տիարպեֆիրի ճամբով՝ նշանակուած վայրերը:

Հոկտ. 12, 1916 թուակիր ծածկագիրը, ղըրկուած Տիարպեքիւրէն՝ Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի կողմէ(*):

«3533 գաղթականներէն 200ը հասաւ Ռաս իւլ Այն: Կեդրոնէն (Տիարպեքիւր) Սեւերեկի ճամբով ղըրկուեցան 1139: Հայտարանցի աշիրէթէն 1.200 անձ Կեդրոն հասան: Արձանագրութիւն կը կատարուի»:

(*) 1915 Յունիսէն մինչեւ 1916 Մարտի վերջը, Ապտիւլ Ահատ Նուրի կռուածը Հալեպի եւ շրջակայքի մէջ հայերը Տէր Զօր տարագրող, գաղթակեցնելու ընդհանուր տնօրէնի օգնականի տիտղոսով գործող ամձն էր եւ այդ միջոցին թրքական մուհաճիւրներ գետեղելով եւ փութեր տեղահանելով կը գրաւի, ըստ այս հեռագիրներուն թուանշանութեան:

Հոկտեմբեր 20, 1916

Այս առտու Կեդրոնէն (Տիգրանակերտ) դէպի Ուրֆա ղրկուեցան 1.526 անձ :

Սիւլվան բնակող՝ Հայտարանլը, Ճիպրանլը եւ Շուլէի աշիրէթները ղրկուած են դէպի Խառան : Անոնց պետերը, իրենց ընտանիքներով, պիտի բնակեցուին Ուրֆայի մէջ :

Հոկտեմբեր 25, 1916

Սիւլվանի մէջ ճիպրանցի 5.000 անձ կայ : Ուրկէ՞ եկած են :

Ստորագրութիւն Ն .

«Հոկտեմբերի վերջին կիսուն, Ռաս իւլ Այնէն 2.615 քիւրտ մուհաճիրներ, 1554 ընտանի կենդանիներով, Թեւ Ապիատ ղրկուած են, ուր այժմ անոնց թիւը հասած է 4.487ի :

Ներկայիս Ուրֆա ղրկուած են՝

(Քիւրտեր)	6.207
Պարբերդ	1.974
Սիւլվան	1.915
Սեւերեկ	3.592
Մարտին	1.257

Հոկտեմբեր, 31, 1916

Ուրֆա հասածներուն կէսը (մեծ մասը քիւրտեր) տուններու մէջ տեղաւորուեցաւ, մնացած կէսն ալ վրաններու տակ է :

Ստորագրութիւն Ն . (Ապտիւլ Ահատ Նուրի)

Հոկտեմբեր 31, 1916

Սաուուրէն (Մարտինի հիւսիսը) Թեւ էրմենի ճամբով 6.000 անձ (քիւրտ) ղրկուեցան դէպի Ռաս իւլ Այն :

Դեկտեմբեր 1, 1916

«Ուրֆայի Գարա Քէօփրիւէն 1.046 քիւրտ ղրկուեցան Ռանան» :

Դեկտեմբեր 2, 1916

«Սիւլվան գտնուած 5.300 հոգի Ճիպրան աշիրէթէն Տիարպեքի-րի ուղղութեամբ ղրկուեցան» :

Դեկտեմբեր 3, 1916

Խառանք լեցուած ըլլալով, ասկէ ետք (քիւրտ) կարաւանները
պէտք է ղրկել Արար Փունար :
Նեճտէթ պէյը տակաւին չեկաւ :

Դեկտեմբեր 7, 1916

Մարտինէն մինչեւ այժմ ղրկուած են 10·965 :

Դեկտեմբեր 7, 1916

Սիւլվանէն՝ 26·116 :

Ստորագրութիւն Ն .

Դեկտեմբեր 3, 1916

«Թէեւ միւթեսարրֆութեան գրուած է, չմոռնաք՝ աշիրէթները
րուն մինչեւ իսկ սուրերը (գամա), զէնքերը առնել եւ զինաթափ
ընել : Հաղորդուած է նախարարութենէն» :

Ստորագրութիւն Ն .

Դեկտեմբեր 10, 1916

Տիարպեքիրի նահանգէն .—

Պատասխան՝ Զեր Սեպտեմբեր 10, 1916 թուակիրին .—

«Վան, Պիթլիս, էրզրում վիլայէթներէն եւ չըջականերէն
1915 Յուլիսէն սկսեալ այս նահանգը (Տիգրանակերտ) մտած են
158·418 անձ : Ասոնցմէ 46·003ը ղրկուած են, 12·415ին միայն ու-
տեստ կը հայթայթուի» :

Դեկտեմբեր 9, 1916

1062 ընտանիք — 6441 անձ Սեւերեկի ճամբով ղրկուեցան :

Ստորագրութիւն ՃԵԻՏԷԹ

Նոյեմբեր 14, 1916

«Մինչեւ հիմա Խառանի մէջ տեղաւորուած են 13·422 : Ասկէ
ետք գալիքները պիտի տեղաւորուին Սիւրիճի եւ Պիրեճիքի գաղա-
ներուն մէջ» :

Հեռագիր՝ գրկուած Ապտիւլ Ահաւ Նուրիի կողմէ,

Նոյեմբեր 16, 1916

«Նոյեմբեր 13, 1916ին Տիարպեքիրէն 1·983 եւ Նոյեմբեր 14ին
1·057 քիւրտեր ղրկուեցան Ուրֆա» :

Նոյեմբեր 19, 1916

«Ռաս իւլ Այն գտնուողները բոլորը ղրկուեցան: Տէր Զօրի միւթեսարը՝ պէյը վաղը Ռաս իւլ Այն պիտի գայ»:

Հեռագիր Ուրֆայէն՝ Նուրի պէյին,

«Երէկ եկողներուն թիւն է 23·190: Շուտով պիտի սկսինք երկաթուղիով ղրկել»:

Դեկտեմբեր 14, 1916

«Դեկտեմբեր 11 եւ 12, 1916ին Սեւերեկէն Ուրֆա ղրկուեցաւ 2·520 հոգինոց կարաւան մը»:

«Հայտարանցի 800 քիւրտ եւ Թագոյի ոչիս Հասան պէյ հսկողութեան տակ Ուրֆա ղրկուեցան: Ինչպէս Դեկտեմբեր 1, 1915 թիւ ծածկագիր հեռադրով հաղորդուած է, Հասան պէյի հաւատարմութիւնը կասկածելի է»:

Սեպտեմբեր 19, 1916 թիւ ծածկագրով հաղորդուած է.—

«Ճիւղանլը աշիրէթէն 1·400 հոգի, որ Ալաշկերտ կը գտնուէին, լճէի ճամբով ղրկուած են»:

Ապտիւլ Ահատ Նուրիի ծածկագրով եւ Նոյեմբեր 17 թուականով հաղորդուած է:

Նոյնպէս Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյէն եկած ծածկագրով հաղորդուած է (Հոկտեմբեր 15 թուակիր).—

«Միլան աշիրէթէն Տիարպեքիր հասած են 100·400 հոգի»:

Թուրքերուն կողմէ քիւրտերու զինաթափումին եւ տարագրութեան մասին կան ուրիշ վաւերագրեր ալ:

Թուրքերը նախ ղրղուցին քիւրտերը հայոց դէմ, ոճիրներուն դործակցելու, ապա նոյն չարիքները, առաւել կամ նուազ չափով, գործեցին քիւրտերու, յոյներու եւ արաբներու դէմ:

ԹՐԹԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՎՐԱՅ

Պետական գրաւոր հրամանագրերու համաձայն, Թուրքիա 1914–18 բռնադրանք եւ կողոպտեց հայոց սպառկանող բազմաթիւ չէնքեր, նաեւ 2050 հայ եկեղեցիներ ու 203 վանքեր եւ աւերեց զանոնք:

(Վերոյիշեալ թիւերուն մէջ չեն կ. Պոլսոյ եւ արուարձաններու 38 եկեղեցիները, Պաղեստինի եւ Սուրիոյ մէջ զրեթէ անվթար մնացած 18 վանքերն ու եկեղեցիները: Այս թիւին մէջ չեն նաեւ սովորական կառավարութեան կողմէ քեմալական Թուրքիոյ տրուած Կարսի նահանգին մէջ աւերուած 93 եկեղեցիները):

Հայոց չէնքերուն եւ զոյքերուն բռնադրաման հրամանագրին (Մայիս 16, 1915 թուակիր), 2րդ, 3րդ, 6րդ, 11րդ եւ 22րդ յօդուածներուն տրամադրութիւնները կը վերաբերին նաեւ եկեղեցական չէնքերուն ու զոյքերուն:

Յօդուած 2ը կ'ըսէ.

«Տարագրուած հայերու չէնքերը եւ զոյքերը, զիւղերու եւ քաղաքներու մէջ կնքուելով, հսկողութեան տակ պիտի առնուին»(*):

(*) Առանց բնագրի մէջբերումին՝ որեւէ գրութիւն փաստական արժէք չ'ունենար: Տառացի կերպով թրքական բնագիրը կ'ըսէ.

«Պիտ գարիէ վէ գասապա, ազապը քախիլիյէսիմսէ մագլ էտիլէմ էհալիյէ ալիտ վէ տեքումըմտա էշիա պուլումամ պիլմիւմլէ մեպամի, իտարէ գոմիսիմը քաքափըմտամ քեմսիպ էտիլեմէ մեմուր վէ եախուտ Հիյաքը Մախսուսա քարափըմտամ տերիալ մէօիլւրլեմներէ, քաիքը մուհաֆազայա ալըմաճագ»:

Յօդուած 3.— (Հայոց լքեալ) «դոյքերը փոխադրեցէք և դիզեցէք Եկեղեցիներու, դպրոցներու նման յարմարագոյն վայրերու մէջ(*)» :

Իսկ յօդուած 11ը կ'ըսէ. «Բնակարանները եւ շէնքերը պիտի բաժնուին (տրուին) թուրք մուհամմարներու(**)» :

Այս փաստերու լոյսին տակ՝ թուրք կառավարութեան «Հայերու ընդհ. ապստամբութեան» ամրաստանութիւնը կամ «զինուորական անհրաժեշտութեան» պատրուակը ոչ մէկ արժէք կը ներկայացընէ :

Գալով Եկեղեցիներուն եւ վանքերուն, ճրդ յօդուածը կ'ըսէ. «Եկեղեցիներու մէջ եղած սպասները, նկարները եւ Սուրբ Գրքերը պիտի արձանադրուին տոմարի մէջ եւ անոնց պիտի կցուի տեղեկագիր մը» (չողերու ստմարակալութիւն(***) :

Եւ 22րդ յօդուածի տրամադրութեան համաձայն. «Ծախուած կամ վարձու տրուած կալուածներուն զուտարը կը յանձնուի ելմտական դանձարկղին»(****) :

Հայերու Եկեղեցիները եւ վանքերը, բացի իրենց շէնքերէն, ունէին կալուածներ՝ հող, արտ, այգի, պարտէզ, խան, ջրաղացք, խանութ եւլն., որոնք եւս կ'ամ «կը ծախուէին եւ կամ վարձու կը տրուէին» :

Զարմանալին այն է որ այդ յափշտակումներէն եւ իւրացումներէն ետք, 22րդ յօդուածի վերջաւորութեան կը կարդանք. «Հետագային զրկուելիք հաղորդադրութեանց համաձայն, իրենց տէրերուն պիտի յանձնուին»(****) :

Ուրեմն, հայը կը մնայ պահանջատէր :

Ստորեւ կու տանք բռնագրաւուած այդ Եկեղեցիներուն եւ վանքերուն թիւերը իրենց զտնուած վայրերուն մէջ, նահանգ առ նահանգ :

(*) Տառացիօրէն բնագրին մէջ. «Եշեալարը քիլիսէ, մեքէպ կիպի Էլվերիշի մահալլերտէ Յազլ Էտիլեմէ» :

(**) Բնագրին մէջ. «Մեսաքիմ վէ մեպամի մուհամմարիմէ քեւզիյ օլումաճագ» :

(***) Ըստ բնագրին. «Քիլիսիերտէ մեմնուտ Էշիա վէ քեսալիւր վէ քիլիպլաք մուզատտսէ, սեպքը տեֆթէր Էտիլեմէ գապըք վարագասըմա պիլ բապք» :

(****) Բնագրին մէջ. «Պիտէլը պէյ վէ իյնարտամ միքեհաթըլ մեպալիզ... մալ սամըրգլարըմա քեւտիյ Էտիլեմէ» :

(*****) Բնագրին մէջ. «Պիլաիլէրէ վուզույ պուլմագ քեպլիզաք տաիլեւսիմտէ ասեպըմա քեւտիյ օլումաճագ տըր» :

հանգ, պետական վարչական սահմաններու շրջանակին մէջ(*) եւ ոչ թէ եկեղեցական աթոռներու իրաւասութեան տեսակէտով, նշանակելով նաեւ նահանգին վարչական պետին, Իթթիհատի լիազօր ներկայացուցիչին եւ բարձրաստիճան ոճրագործներուն անունները, ինչպէս նաեւ այդ շրջանին հայ հովուապետին՝ առաջնորդին կամ փոխանորդին անունը:

Այդ 2050 եկեղեցիներուն եւ 203 վանքերու շէնքերուն, սպասաներուն, հնութիւններուն, ձեռագիրներուն եւ այլ կարգի շարժուն եւ անշարժ կալուածներուն արժէքը ամենանուազաւոյնը 1.000.000.000 (մէկ միլիոն) ոսկի տուար է, որ սեփականութիւնն է հայ ազգին:

Եկեղեցիներու թիւերը՝ նահանգներու աշխարհազրական կարգաւ.

ԷՏԻՐՆԷԻ ՆԱՀԱՆԳ. — Էտիրնէ քաղաք՝ 3 եկեղեցի: Ռոտոսթօ եւ շրջան՝ 8 եկեղեցի: Ոճրագործ նահանգապետը՝ Հաճի Ատիլ եւ օգնականը Զեքերիէ պէյ:

Առաջնորդական փոխանորդը՝ Տէր Արսէն Աւ. քհնյ. Դերձակեան (տարազրուած եւ նահատակուած):

ԻԶՄԻԹԻ ՍԱՆՃԱԳ. — Իզմիթ քաղաքը եւ շրջակայքը՝ 10 եկեղեցի: Իզմիթի առաջնորդը՝ Ստեփանոս արքեպս. Յովակիմեան, աքսորուած մինչեւ Մեքքէնէ: Արմաշ՝ 3 եկեղեցի եւ 1 վանք: Ոճրագործները՝ Իզմիթի ժանտարմըրիի հրամանատարը, Իպրահիմ կոչուած հրէշ մը, եւ Շուրուրի կոչուած հայ աղջիկ յափշտակող սրիկայ միւտիր մը եւ ընկերները(**):

(*) Օսմանեան կայսրութեան օրով՝ 1862իմ՝ մահամգայիմ վերակազմութիւն տեղի ունեցած էր: Հէրմէնիստան էլայէթը (մեծ մահամգը) վերածուած էր էրզրում, Պիթլիս եւ վան մահամգներու եւ անոց կցուած էիմ, ծուռ ու մուս սահմաններով, իսլամական շրջաններ, քաղաքական հաշիւներով:

Քիմալական-իսմայիլական վարչութեանց օրով, մահամգներու մէջ գտնուող գաւառակներուն (սամնագներուն) վարչական սահմանազծումները գրեթէ մոյմը մընացին: «Սանճագները «վիլայէթ» անուն կրեցին եւ միւթեսարըֆի տեղ վալի ունեցան՝ իբր քաղաքայիմ պետ: Անունները փոխեցին եւ քաքարական մօր անուններ դրին. — «Սանճագ»ը կոչուեցաւ իլ եւ «գաղա»ն կոչուեցաւ իլձի ու «նահիէ»ն (գիւղախումբը) կոչուեցաւ ՊոնձԱԳ:

(**) 1915իմ, Թուրքիոյ մահամգներու բաժանումի կարգիմ կայիմ 5 սամնագներ, որ ուզական կապուած էիմ մերֆիմ գործոց մախարարութեամբ: Այդ սամնագներն էին. — Իզմիթ, Մարաշ, Ուրֆա, Տէր Զօր եւ Գալէի Սուլթանիէ (Տարտանէլ):

ԳԱՍԹԵՄՈՒՆԻԻ ՆԱՀԱՆԳ.— 8 եկեղեցի :

ՏՐԱՊԻՉՈՆԻ ՆԱՀԱՆԳ.— Տրապիզոն քաղաք եւ շրջակայք՝ 33 եկեղեցի, 3 վանք (Տրապիզոնի առաջնորդը՝ Գէորգ Ծ. վրդ. Թուր-եան, նահատակ) :

ՍԱՄՍՈՆ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ.— 39 եկեղեցի :

Սամսոնի առաջնորդը՝ Համադասպ վրդ. Եղիսեան (նահա-տակ) :

Կիւմիւշճանէի՝ Օհան վրդ. (նահատակ) : Տրապիզոնի ոճրա-գործ վալին՝ Ճեմալ Ագմի, Իթթիհատի լիազօր պատուիրակը՝ դահիճ Նայիլ պէյ :

ԷՐՋՐՈՒՄԻ ՆԱՀԱՆԳ.— Էրզրում եւ շրջակայքը՝ 89 եկեղեցի և 8 վանք :

Առաջնորդը՝ Սմբատ եպս. Սաստէթեան (սպաննուած էր-զրումի երեսփոխան Հալէթի եւ Երզնկայի կառավարիչ Մեմտուհի կողմէ) :

ԵՐՁՆԿԱ՝ 44 եկեղեցի, 11 վանք, առաջնորդական փոխանորդը՝ Մէլէիսեղէկ վրդ. Հովիւեան (նահատակ) :

ԲԱԲԵՐԴ՝ 31 եկեղեցի, 1 վանք, առաջնորդը՝ Անանիա վրդ. Հազարապետեան (կախաղան հանուած) :

ԴԵՐՁԱՆ՝ 33 եկեղեցի, առաջնորդը՝ Կորիւն վրդ. Սրապեան : **ՔՂԻ՝** 31 եկեղեցի, առաջնորդը՝ Գեղամ վրդ. Թեւեքեւեան :

ՊԱՅԱՋԻՏ՝ 32 եկեղեցի եւ 1 վանք :

ԽՆՈՒՍԻ առաջնորդական փոխանորդն էր Աբգար վրդ. Եօթն-եղբայրեան :

Էրզրումի նահանգին մէջ կային 320 եկեղեցիներ :

Էրզրումի աստիճանաւոր ոճրագործներն էին .

Վալին՝ Թահսին պէյ, Իթթիհատի քարտուղարը՝ Հիւմի, երես-փոխանները՝ Հալէթ եւ Սէյֆուլլահ, ոստիկանապետը՝ Խուլուսի : Ասոնց կարգին ամենամեծ դահիճներէն մին՝ Էրզրումի Յրդ զօրաբա-նակի վերին հրամանատարը, էնվերի մտերիմը՝ Մահմուտ Քեամիլ փաշա կոչուած հրէշը եւ Իթթիհատի կեդրոնի լիազօրը՝ դահճապետ տօթթ. Պէհաէտտին Շաքիր : Այդ ոճրագործները ցուցակագրուած են նաեւ գերման փոխ-գնդապետ Շթանկէի կողմէ, երբ ան իր տեղեկա-գիրը զրկած էր գերման Զինուորական Առաքելութեան՝ Օգոստոս 10/23, 1915ին :

ՊՐՈՒՍԼԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳ.— Պրուսա քաղաք՝ 8 եկեղեցի : **Պիեճիք՝** 12 եկեղեցի : **Պանորմա՝** 8 եկեղեցի : **Քէօթահիա՝** 10 եկեղեցի :

Նահանգը՝ 38 եկեղեցի :

Առաջնորդը՝ Պարզեւ վրդ. Դանիէլեան, Թրք. վալին՝ Ալի Օսման, Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարը՝ Միտհատ :

ԳՈՆԻԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳ. — 10 եկեղեցի :

ԱՆԳԱՐԱ. — 20 եկեղեցի, 1 վանք : Եոզկաթ՝ 43 եկեղեցի : Կեսարիա՝ 30 եկեղեցի :

Անգարայի առաջնորդական փոխանորդը՝ Թէոդորոս վրդ., Եոզկաթի առաջնորդը՝ Ներսէս եպս. Դանիէլեան (նահատակուած Սերաստիոյ հրէշ վալի Մուամմէրի ջարդարարներուն կողմէ Գարտաշար լերան տակ) :

Կեսարիոյ առաջնորդը՝ Խոսրով եպս. Պէհրիկեան, նահատակուած Տիգրանակերտ տարուէլու պատրուակով, ճամբու ընթացքին :

Անգարայի նահանգապետը՝ Մաղհար պէյ մերժած էր սպանուած թեանց գործադրութիւնը եւ հրաժարած էր :

Կ. Պոլսէն զրկուած էր արիւնարբու պաշտօնեայ մը՝ Իթթիհատական Աթըֆ պէյը, որ իրեն հետ բերած էր նաեւ Պալքաններէն ոստիկանապետ Պէհաէտտին կոչուած պազանը : Ասոնք ղեկավարեցին սպանդը եւ թալանը : Իթթիհատի ներկայացուցիչն էր Նեճաթի պէյ :

Եոզկաթի դահիճը եղած էր Պողալլայանի դայմադամ Քեմալը : Կեսարիոյ միւթեսարըֆն էին ոճրագործ Ալի Միտհատ եւ իր վոհմակը :

Անգարայի նահանգին մէջ հայ եկեղեցիներու թիւն էր 93 :

ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ՆԱՀԱՆԳ. — Սերաստիա քաղաք եւ շրջակայքը 56 եկեղեցի եւ 6 վանք : Առաջնորդ՝ Թորոսմ եպս. Գուշակեանի Գահիրէ մեկնելէն ետք, պատերազմի տունն առաջնորդ եկած էր Գնէլ եպս. Գալեմքեարեան, Դեկտ. 6, 1914ին : Առաջնորդական փոխանորդն էր Տ. Թէոփիլէ քահն. Օտապաշեան (նահատակ) : Գնէլ Գալեմքեարեան եպս. 1917ին մօրուքը ածիլած, աշխարհական հազուստի տակ ծպտուած, թուրք խոճայի մը հետ՝ բեռան կտրքով, Կեսարիոյ ճամբով Կ. Պոլիս եկաւ եւ ազատեցաւ :

ԿԻԻՐԻՆ. — 26 եկեղեցի եւ 1 վանք : Առաջնորդ Խորէն եպս. Դիմաքսեան (նահատակուած) :

ՏԻՎՐԻԿ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԹԸ. — 19 եկեղեցի եւ 2 վանք :

ՏԱՐԵՆՏԷ. — 4 եկեղեցի եւ 1 վանք :

ԹՈԳԱԹ. — 14 եկեղեցի եւ 2 վանք : Առաջնորդը՝ Շաւարշ Մ. վրդ. Սահակեան (նահատակուած) :

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ. — 35 եկեղեցի եւ 2 վանք : Առաջնորդը՝ Վաղինակ Մ. Տ. վրդ. Թորիկեան (նահատակուած) : Սերաստիոյ նահանգի հայ եկեղեցիներու թիւն էր 185 :

Սեբաստիոյ նահանգին դահճապետն էր վալի Մուամմէր, իսկ Իթթիհատի ներկայացուցիչն էր՝ տրապիզոնցի հարիւրապետ մը, քաղաքային հաղուստով՝ Ղանի պէկը: Սեբաստիոյ քաղաքին 12 քահանաները նահատակուած են, առանց բացառութեան:

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՆԱՀԱՆԳ.— Խարբերդ և շրջակայքը՝ 75 եկեղեցի: Առաջնորդը՝ Պսակ վրդ. Խորէնեան (12 ժամ հեռաւորութեան վրայ սպաննուած): Վարդան քհնյ. Ասլանեան (բանտին մէջ այրած): Հայ Կաթողիկէ Իսրայէլեան եպս.ը նահատակուած Կէօլճիքի մօտ:

ՄԱԼԱԹԻԱ.— 23 եկեղեցի, 2 վանք: Հայ Կաթողիկէ Խաչատուրեան եպս.ը՝ իր լանջախաչի շղթայովը խեղդուած:

ԱԿՆ.— 12 եկեղեցի, 5 վանք:

ԱՐԱՐԿԻՐ.— 20 եկեղեցի, 1 վանք:

ՉՄՇԿԱՅԱԳ.— 22 եկեղեցի:

ՉԱՐՍԱՆՃԱԳ (ԽՈՋԱԹ).— 50 եկեղեցի, 2 վանք: Առաջնորդը՝ Համապասպ վրդ. Վարդանեան:

Խարբերդի նահանգի եկեղեցիներուն թիւն էր 202:

Կուսակալն էր Սապիթ պէյ: Իթթիհատի պարագլուխները՝ Խալիլ և Նազմ:

ՊԻԹԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳ.— Պիթլիս և շրջակայքը՝ 98 եկեղեցի: Առաջնորդը՝ Սուրէն վրդ. Գալեմեան:

ՄՂԵՐԴ.— 31 եկեղեցի, 4 վանք: Առաջնորդը՝ Գէորդ վրդ. Նալպանտեան:

ՄՈՒՇ.— 230 եկեղեցի, 9 վանք: Առաջնորդը՝ Ներսէս եպս. Խարախանեան (հիւանդութեամբ վախճանած): Վանահայրը՝ Վարդան Ծ. վրդ. Յակոբեան:

Պիթլիսի վալին՝ Մուսթաֆա Ապտիւլ Խալիդ՝ Թալէաթի աներձագոր, արիւնարբու հրէշ մը, որ յետոյ եղաւ վալի Հալեպի եւ ջարդարարը նաեւ Հալեպի շրջակայքի, Տէր Զօրի եւ շրջակայքի հայութեան:

Մուշի միւթեսարրֆն էր Սերվէթ պէյ:

Մուշի շրջանին մէջ խժղժութեամբ նահատակուած էր նաեւ հայ Կաթողիկէ Թոմարեան արքեպիսկոպոսը:

Պիթլիսի նահանգին մէջ հայ եկեղեցիներու թիւն էր 362:

ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳ.— Վան ոսանճաղը՝ 130 եկեղեցի եւ 25 վանք:

ԼԻՄ-ԿՏՈՒՑ. 32 եկեղեցի:

ԱՂԲԱԿ (ՊԱՇ ԳԱԼԷ).՝ 23 եկեղեցի եւ 7 վանք:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ Կաթողիկոսութիւնը՝ 263 եկեղեցի եւ 6 վանք:

ԽԻՋԱՆ՝ 69 եկեղեցի եւ 16 վանք:

Վալին՝ ոճրագործ ձեւտէթ՝ էնվերի փեսան եւ անոր ընկեկերակից վոհմակը գործեցին ցեղասպանութիւնը:

Վանի նահանգի եկեղեցիներուն թիւն էր 457:

ԻԶՄԻՐԻ ՆԱՀԱՆԳ.— 23 եկեղեցի:

Ամերիկեան ընդհ. հիւպատոս ձորճ Հորթըն կը վկայէ, թէ Իզմիրի վալին՝ Բահմի պէյը (որ իր իթթիհատական ընկերներէն նուազ յանցաւոր էր), կողոպտեց հայ ունեւորներէն 2·500·000 տուար: Բահմի Սելանիկի հրեաներէն էր («տէօնմէ»), թրքացած հրեայ եւ ճարպիկ կողոպտիչ մը, ունէր սեմական խոշոր քիթ մը:

ԱՏԱՆԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳ.— Ատանա եւ շրջակայքը՝ 12 եկեղեցի: ՍԻՍ՝ 7 եկեղեցի, 1 վանք:

Սահակ Բ. Խապայեան կաթողիկոս աքսորուած եւ Աղզ. Սահմանադրութեան ջնջումէն ետք՝ Թուրքիոյ Կաթողիկոս-Պատրիարք: ՀԱՃԸՆ՝ 8 եկեղեցի:

ՖԹՆՈՒԶ՝ 10 եկեղեցի:

ՄԱՐԱՇ եւ շրջանը՝ 24 եկեղեցի:

ԶԵԹՈՒՆ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԲԸ՝ 14 եկեղեցի եւ 4 վանք:

ՈՒՐՖԱՅԻ ՍԱՆՃԱԲԸ՝ 10 եկեղեցի եւ 2 վանք:

Ուրֆայի առաջնորդն էր Արտաւազդ վրդ. Գալենտեան:

ՀԱԼԷՊ եւ շրջանը՝ 8 եկեղեցի:

ԱՅՆԹԱՊ՝ 6 եկեղեցի: Առաջնորդական փոխանորդը՝ Յարթ. քահն. Տէր Մելքոնեան:

ԱՆՏԻՈՔ՝ 6 եկեղեցի:

Ատանայի իթթիհատի ներկայացուցիչը՝ ձեմալ պէյ (Պէհա-էտտին Շաքիրի ընկերակիցը): Ատանա եկած էր Վանի վալի ձեւտէթը եւ Հալէպ եկած էին Պիթլիսի վալի Ապտիւլ խալիզը (Րենտա) եւ իր ընկերները՝ Ապտիւլ-Ահատ-Նուրի, էյուպ, էմին պէյ կոչուած ջարդարարները:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ այս շրջանը ունէր 119 եկեղեցի՝ նահանգային սահմաններու մէջ:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ (ՏԻԱՐՊԵՔԻՐ) ՆԱՀԱՆԳ.— Տիգրանակերտ եւ շրջակայքը՝ 50 եկեղեցի եւ 5 վանք:

ԲԱԼՈՒ՝ 40 եկեղեցի:

ԱՐՂՆԻ (Արկանա)՝ 10 եկեղեցի եւ 4 վանք:

ՄԱՐՏԻՆ ԵՒ ԶՆՔՈՒՇ՝ 4 եկեղեցի:

Տիգրանակերտի առաջնորդը՝ Մկրտիչ Զլդատեան վրդ. (նահատակուած է ծեծի տակ):

Բալուի առաջնորդ՝ Եզնիկ եպս. Գալփագճեան (նահատակ):

Զնքուչի առաջնորդ՝ Կարապետ վրդ. Յակոբեան (նահատակ) :
Տիգրանակերտի նահանգին մէջ կային 104 հայ եկեղեցիներ :
Մարտինի հայ կաթողիկէ առաջնորդը՝ Մալոյեան արքեպս. (նահատակուած) նախ բերուած էր Տիգրանակերտէն 3 ժամ հարաւ արեւելք՝ Քարա Քէօփրիւ կոչուած վայրը՝ Տիգրիսի մօտ ոստիկանապետ Մեմտուհր զայն սպաննելէ առաջ հարցուցած է. «Ըսէ՛ ինծի, ուումբեր ունի՞ք թէ ոչ» :

Մալոյեան պատասխանած էր. «Եթէ ձեր երեւակայած ուումբերը ունեցած ըլլայինք, ձեր կատարած չարիքները պիտի չկրնայիք ընել» (Նազլեան, Ֆրանս., էջ 367. Փիէռ Հիասինթ Սիմոն՝ «Լա Վիլ Հերոյէք» (Հերոսական Քաղաքը) : Ուրիշ առթիւ հայ եկեղեցականը նահատակուելէ առաջ ըսած էր, որ ինքը թապաւորի պերաքով (հրամանագրով) առաջնորդ մըն է : Թուրք բորենին պատասխանած էր՝ «պետութիւնը եւ պերաքը փոխարինուած են սուրով» (Նազլեան, հատոր Ա., էջ 323. Փրանսերէն ընագիր) :

Տիգրանակերտի նահանգին մէջ աննախընթաց ոճիրներուն զեկավարները եղած էին — վալին՝ տոքթ. Բեշիտ կոչուած բորենին եւ Լրեսփոխան Փիրինճի Զատէ, Ֆէյզի, Իթթիհատի իտըրը :

Գրեթէ անվթար մնացած էին կամ մասամբ վնասուած էին հետեւեալ եկեղեցիները եւ վանքերը. — Պէյրութ՝ 4 եկեղեցի, Դամասկոս՝ 1 եկեղեցի, Եաֆա՝ 3 եկեղեցի եւ 1 վանք : Երուսաղէմի շրջանը՝ 10 եկեղեցի եւ 8 վանք, եւ Պաղտատ-Մուսուլ-Պասրա՝ 3 եկեղեցի :

Եկեղեցիներու զրաւումէն յետոյ, մէջի զոյքերը կողոպտելէ կամ վաճառելէ ետք, ոմանք զործածուեցան իբր շտեմարան, պահեստատեղի, զօրակայան, իսկ կարգ մը տեղերու մէջ ալ նոյնիսկ անառականոց, ինչպէս Աֆիոն Գարահիսարի եկեղեցին, Մալաթիոյ լատինաց եկեղեցին. կամ ոմանց վրայ փոքր մինարէթ մը աւելցնելով՝ վաչկատուն ցեղերու կամ մուհամիթներու մզկիթ ըրին, ինչպէս Պարտիզակի բողոքականներու ժողովարանի շէնքը : Յետոյ՝ Քեմալի եւ Իսմէթի իշխանութեանց օրերուն իսկ ամրակուռ քարաշէն մայր եկեղեցիները եւ վանքերը ուժանակով պայթեցուցին, ինչպէս Սերաստիոյ Մայր Եկեղեցին, Ս. Սարգիս քարաշէն եկեղեցին եւլն., եւլն. :

Մանրամասն քննելով եւ հաշուելով հայկական նահանգներուն եւ Փոքր Ասիոյ միւս վայրերուն մէջ գտնուած եկեղեցիները, կողոպտուած, կիսով կամ ամբողջովին աւերուած եկեղեցիներու գումարն է 2050 եւ վանքերուն՝ 203 : Այդ ազգապատկան շէնքերուն եւ զոյքերուն արժէքը 1.000.000.000 ռսկի տոլարէն աւելի է :

Թուրքիա պատասխանատու է իր ոճիրներուն, կողոպուտնե-

րուն եւ աւերումներուն: Հայը կը մնայ պահանջատէր եւ Թուրքիա պարտաւոր է հատուցում ընելու ուշ կամ կանուխ:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐԸ ԲՆԱԶՆՁԵԼՈՒ ՀՐԱՀԱՆԳԸ

Թուրք կառավարութիւնը մոլեռանդութեամբ կը հալածէր ու կը զլիսատէր բոլոր հայ կուսակցականները, մտաւորականները, վաճառականները, աչքի զարնող բոլոր հայերը, բերանացի եւ գրաւոր հրահանգներով. նման բարբարոս հրահանգներ տրուած էին նաեւ հայ եկեղեցականները բնաջնջելու մասին, որպէսզի հայ ժողովուրդին մնացորդները անհովիւ եւ անմխիթար մնային:

Այդ կապակցութեամբ ներքին դործոց նախարարութեան կողմէ Դեկտեմբեր 1, 1915 թուակիր հեռագիր մը կ'ըսէր. «Ամենէն աւելի պէտք է աշխատիլ հայ եկեղեցականներու դասակարգը ջնջել: Այդ մասին որեւէ թերացում ներկի չէ: Աքսորել զանոնք՝ դէպի անէութիւն» (տե՛ս Անտոնեան, էջ 102):

Առաջնորդ, վարդապետ, քահանայ, ըլլա՛յ բանտերուն մէջ, ըլլա՛յ ճամբաներուն վրայ, ամենաղարհուրելի չարչարանքներով նա՝ հատակուցան յանուն աղփին եւ քրիստոնէութեան:

Թուրքիոյ միայն կրնար զործել նման անոռելի ոճիրներ: Յունիս 11, 1915ին քարիւղով ողջ-ողջ հայ կաթողիկէ եկեղեցականներէն այրեցին՝ Մուշի չըջանին մէջ՝ Յակոբ արքեպիսկոպոս Թովութեանը, Խարբերդի Ստեփան արք. Իսրայէլեանը, Մալաթիոյ Միքայէլ արք. Խաչատուրեանը, Տիգրանակերտի Անդրէաս արք. Զելչպեանը, Մարտինի Իդնատիոս արք. Մալոյեանը. նման վայրագ ձեւերով նահատակուած են 2000 լուսաւորչական քահանաներ ու վարդապետներ եւ հայ բողոքական բազմաթիւ վերապատուելիներ:

✱

Կ. Պոլսոյ մէջ, Հայ Կաթողիկէ Ամենապատիւ Թերզեան Պատրիարքը՝ Դեկտ. 3/16, 1917ին տեղեկադրեց զերման ղեսպան Պերնատորֆին, թէ տարադրուած են 53.140 անձ, 136 քահանաներ եւ 104 զթութեան քոյրեր: Գերման ղեսպանն ալ հեռագրած էր այդ տեղեկագիրը այդ թուականին Գերմանիոյ վարչապետ Կոմս Ֆոն Հերթլինկին:

Պաթանեան Սրբազան, Պապին ուղղուած գրութիւնով մը, Հոկտ. 1964ին կը յայտնէր, որ Թուրքեր սպաննած էին հայ կաթո-

դիկէ 7 եպիսկոպոսներ, 127 քահանաներ և 57 պթութեան քոյրեր եւ զինադադարէն ետք՝ հայ կաթողիկէ ժողովուրդին միայն 15 առ հարիւրը ողջ մնացած էր: Գրեթէ նոյն համեմատութեամբ ջարդուած են նաեւ հայ բողոքականները:

Աքսորի ենթակայ հայ լուսաւորչական ժողովուրդին հազիւ 10 առ հարիւրը սպառած էր սպանդէն:

Սեպտեմբեր 15, 1916ին, Խապուրի եղերքը, Տէր Զօրի չրջանին մէջ, կառավարիչ Զեքի և իրեն զործակցող չեչններու վոհմակը 12 հայ լուսաւորչական քահանաներ կտոր-կտոր բրած էին, նոյն օրը նոյն վայրին մէջ. սուրբ հայրերուն արիւնը կարմիր ներկած էր Խապուրի ջուերը:

Ի հարկէ վերոյիշեալ բարձրաստիճան նախարար և վալի թուրք ռճրագործներու կարգին զատապարտելի են նաեւ գերման ղեկավարն Վանկենհայմ և Քայզեր Վիլհելմ Բ., որոնք հրահրեցին վայրենի թուրքերու կատաղութիւնը և մերժեցին որեւէ կերպով դադրեցնել հայերու տարագրութիւնն ու ջարդը, որբերու յափշտակումն ու բռնի իսլամացումը, օրը օրին տեղեակ ըլլալով հանդերձ դէպքերու մանրամասնութեանց:

Թուրք ղեկավարները անաստուած էին, բայց կրօնական մոլեռանդութիւն հրահրելու համար, իսլամ կրօնի հրահանգները խեղաթիւրեցին, խմբադրեցին ձիւհատը և քաջալերեցին մարդասպանութիւնը:

Իսլամութիւնը, ինչպէս հրէութիւնը եւ քրիստոնէութիւնը, կը պարունակէ բարոյական սկզբունքներ ոճիրներու դէմ: Թուրքերը չարափոխեցին այդ սկզբունքները: Արաբներն էին, մասնաւորապէս Մեքքէի շերիֆը, որ բողոքեցին, թէ իսլամութիւնը թոյլ չի տար նման ոճիրներ զործել:

Ամերիկացի հեղինակ մը, «Թուրքիա» խորագրով իր երկին մէջ, հաւասար չարիք կը նկատէ մարդկութեան համար ժանտախտը, մարախը և թուրքը:

Համաշխարհային Բ. պատերազմը լրանալէն եւ Նիւրեմպերկի դատաւարութիւններէն սուլի քան 20 տարի անցնելէն ետք, զարմանալի չէ, որ հրեաները իրենց դէմ գործուած ցեղասպանութեան ոճիրներու հեղինակներուն դէմ տակաւին հետապնդումը կը շարունակեն: Դեռ վերջերս յանցաւոր 1500 նացիներու ցանկ մը յանձնած են Պոնի գերման կատաւարութեան:

Գերմանը հալածեց և ջարդեց իր հողին մէջ գտնուող եկուոր հրեան և հրեան անդադար կը հետապնդէ ցեղասպան նացին: Մենք

պէտք է աւելի եռանդով հետապնդենք մեր իրաւունքները: Եկուոր թուրք ցեղասպանը Հայաստանի մայր հողին՝ մեր 3000 տարուան հայրենիքին մէջ կոտորեց մեր կիները, մանուկները եւ աւերեց մեր երկիրը: Ոչ պատիժ ստացաւ եւ ոչ ալ հատուցում ըրաւ: Թուրքը արդարութենէ փախստական մըն է:

ՀԱՅ ԵՒ ՅՈՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ՑՈՒՑԱԿ ՄԸ

Ծանօթ է, որ Փոքր Ասիոյ մէջ յոյներու մեծամասնութիւնը կը գտնուէր ծովեզերեայ շրջաններուն մէջ, ինչպէս Տրապիզոնի, Սամսոնի, Ինեպոլիի, Տարտանէի, Իզմիրի, Այսրնի շրջանները (առանց հաշուելու Կ. Պոլսոյ յոյն մեծ գաղութը): Իսկ փոքր մաս մը ցրուած էր Անատոլիոյ կեդրոնական մասին մէջ:

Այսօր, ինչպէս հայերուն, այնպէս ալ յոյներուն յիշատակարանները՝ եկեղեցիները, վանքերը 90 առ հարիւրով աւերուած են:

Ֆրանսայի սպայակոյտի անդամ մասնագէտ զինուորական մը, հազարապետ Ռ. Հիւպէռ, որ երկար ժամանակ սպառիչ կերպով Թուրքիոյ մէջ ուսումնասիրած է հայերու եւ յոյներու եկեղեցական եւ մշակութային հաստատութիւնները, 1898ին կու տայ իր ուսումնասիրութեանց տեղեկագիրը եւ կը ներկայացնէ հետեւեալ վիճակագրական տախտակը, զոր նոյնութեամբ կը ներկայացնենք ստորեւ.

	Հայ Լուսաւորչական	Հայ Կաթոլիկ	Յոյն
Պատրիարք	4	1	3
Արքեպիսկոպոս	18	2	48
Եպիսկոպոս	50	8	12
Եկեղեցի	1·740	120	2·286
Վանք	218	9	125
Դպրեւանք	5	2	4
Բարձրագոյն վարժարան	11	4	38
Երկրորդկ. եւ նախն. դպրոց	1·335	104	2·184
Հիւանդանոց, որբանոց	34	8	12

Թրքական վանտալութիւնը այսօր աւերած է հայ լուսաւորչական, կաթոլիկ եւ յոյն եկեղեցական, մշակութային եւ մարդասիրական հաստատութիւններուն աւելի քան 90 առ հարիւրը: Ու սպաննած է նաեւ անոնց գրեթէ բոլոր հոգեւորականները:

ԹՐԹԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԿՐԹԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՎՐԱՅ

Համաշխարհային Ա. պատերազմի առաջին օրերուն, երբ Թուրքիա զօրաշարժ յայտարարեց, պէտք ունեցաւ զինուորներու առժամեայ բնակութեան համար շէնքերու, եւ այդ նպատակով գրաւուեցան կարգ մը կարեւոր շէնքեր զինուորական իշխանութեանց համար եւ անոնց մէկ մասը դործածուեցաւ զինուորական ճիւղերու գրասենեակներուն համար, եւ ըն. : Գրաւուեցան նաեւ գործարաններ, հիւանդանոցներ, ջրաղացներ, կարգ մը եկեղեցիներ եւ վանքեր, նոյնիսկ կարգ մը մզկիթներ, որոնց բակերուն մէջ կը խոնուէին նորագիր զինուորները :

Գրաւումներու շրջանակը կամաց-կամաց ընդլայնեցաւ եւ խուլ կերպով աւարառութեան մը վերածուեցաւ : Գրաւուեցան հայերու այնպիսի տուններ, որոնք զինուորներու համար անպէտ էին, սակայն գտնուելով կեդրոնական վայրերու մէջ, ջարդի մը պարագային կըրնային դիմադրական կարեւոր դիրքերու վերածուիլ հայերու կողմէ :

Այս միջոցները թերեւս մասամբ կտրիլի է արդարացնել :

Աստիճանաբար սակայն պարզուեցաւ դաւադրական ծրագիրը՝ հայութիւնը արմատախիլ բնաջնջելու : Տեղի ունեցան բանտարկութիւններ, ալլաղան չարչարանքներ, աքսոր, սպանութիւն, եւ ըն. :

Հայոց անհատական եւ հանրային անչարժ կալուածները իւրացնելու համար հրահանգները տրուած են Թուրք իշխանութեանց կողմէ :

Ջարդերու պատասխանատու թրջական կեդրոնական մարմինն հրահանգները (թարգմանութիւն՝ թուրքերէն բնագրէն) .

Ա.— Փետրուար 18, 1915.— (Հայոց) լքեալ գոյքերը, ի վերջոյ (Իթթիհատի) ձեմիյէթի կազմակերպութեան ընդարձակման եւ

հայրենասիրական նպատակներուն յատկացուելու համար, առայժմ կառավարութեան յարմար դատած եղանակով անոնց բռնադրաւումը եւ սրահպանումը կը հրահանուի:

Բ.— Մարտ 25, 1915.— (Հայոց) լքեալ գոյքերու խնդիրը շատ կարեւոր է: Հաշիւները եւ անոնց գործածման եղանակները խստիւ քննեցէք:

Գ.— Մայիս 18/31, 1915 թիւով, Կ. Պոլսոյ ղերման ղեսպանը՝ Վանկենհայմ հետեւեալը կը հեռագրէ Պերլին, արտաքին գործոց նախարարութեան. «էնվէր փաշա, պատերազմական կացութենէն օգտուելով (ուկրէտ պեմուցումկ տէս ֆոիկս ցու շքանտէս), մտադրած է փակել մեծ թիւով հայ գաղութներ, արդիւնէլ հայերու նամակագրութիւնները, փակել հայ թերթերը եւ հայ «ապստամբ» կեդրոններէն բնատանիքները զրկել Միջագետք: Ան խնդրեց, ստիպողաբար (տրինկեմս), որ իր թեւերը չբռնենք (տաս վիտ իմ հիւպայ ճիեթ իմ տէմ արմ ֆալլէն):—

«Տարադրուելիք հայերու քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ գտնուած գաղութները վերապահել թուրք մուհաճիրներու, զանոնք իրենց ներկայ վիճակին մէջ պահել, միայն չէնքերուն ներկայ արժէքը, պարունակած առարկաներուն եւ գործիքներուն թիւը եւ արժէքները տոմարներու մէջ արձանագրել»:

Ե.— Յուլիս 5, 1915, ներքին գործոց նախարարութիւնը կը հրահանուի գրաւոր.—

«Անհրաժեշտ նկատուած է պատրաստել վիճակագրական գործ մը, որ պարունակէ ստոյգ տեղեկութիւններ տարադրուած հայերու թիւին, անոնց թողած կայուածներուն, հողերուն, տեսակի թիւին եւ արժէքի մասին: Ներփակ կը զրկենք ձեզի բաւարար թիւով ցուցակներ, որոնք կը լեցնէք իրենց տեղերուն մէջ եւ կը վերադարձընէք մեզի»:

Զ.— Դարձեալ հայ գաղութներու գրաւման մասին.—

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴՈՒՌ, ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Աշխրէթներու ղետեղման եւ մուհաճիրներու տնօրինութիւն

ԹԻԻ ԸՆԴՀ. 583

Մասնաւոր.....

Կեսարիոյ Լքեալ Գոյքերու Յանձնախումբի

Նախագահութեան

Աքսորուած հայերու լքեալ գոյքերէն գաղութներու համար պէտք եղած կահարասիները և գաղութական շէնքերը իսլամ (թուրք)

ղաւակներու (աչակերտ) յատկացուիլը, Օգոստոս 22, 1915 թուակիրով եւ 529 թիւ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՇՐՋԱՖԵՐԱԿԱՆՈՎ Հաղորդուած էր կրթական վարչութիւններուն: Հակառակ ասոր, կարգ մը տեղերու մէջ Լեւալ Գոյքերու Յանձնախումբերը չէնք եւ կահկարասի չեն յանձներ, ինչպէս յայտնի եղաւ թղթակցութիւններէն, ուստի, հարկ եղածը կարողադրելու համար, կրթական բարձր նախարարութենէն հաղորդուած ըլլալով, նախապէս տրուած հրահանգին համաձայն, ղալրոցներու համար անհրաժեշտ եղած չէնքերն ու առարկաները փոխանցել եւ յանձնել կրթական վարչութիւններուն, կրկին անգամ ըլլալով կը հաղորդուի ձեզի ԼՖԼնտիս:

Յանուն ներքին գործոց նախարարին
փոխ-խորհրդական

ՄՈՒՀԱՄՄԷՏ ՍՈՒՊԷԻ

(Կնիք)

12 Ձիլգատէ 1333

8 էյլուլ 1331

Սեպտեմբեր 8, 1915

ՔԱՆԻ՞ ԴՊՐՈՑՆԵՐ ԲՌՆԱԳՐԱԻՈՒԵՑԱՆ

Թուրքիարնակ հայերը, 1901—1902 դպրոցական տարեշրջանին, հայկական նահանգներու եւ Անատոլիոյ միւս մասերուն մէջ ունէին 803 դպրոց (տես Լորտ Պրայս, էջ 662):

Մարսէլ Լէառ (Գրիգոր Զօհրապի ծածկանունը), իր 1913ին հրատարակած Փրանսերէն «Հայկական Դատը Փաստաթուղթերու Լոյսին Տակ» երկին մէջ կ'ըսէ, թէ հայոց դպրոցներու թիւը 20%ով աւելցած էր 1912ին, որով կ'ըսէ հաշիւով հայերը ունէին 1.000 դպրոց:

1902ի մանրամասնութիւնները հետեւեալներն էին.

Վեց նահանգներու 38 քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ կային 438 դպրոց: Կիլիկիոյ 8 քաղաքներուն և գիւղերուն մէջ՝ 90 դպրոց եւ Անատոլիոյ գանաղան 18 քաղաքներուն մէջ՝ 275 դպրոց: 1902ին՝ 803 դպրոցներու աչակերտներուն թիւն էր 81.426 եւ ուսուցիչներուն թիւը՝ 2088:

Այդ թիւերուն մէջ չեն Կ. Պոլսոյ հայ դպրոցները եւ Կ. Պոլսոյ ու զաւառներու մէջ օտար դպրոցներու՝ Փրանսացիներու եւ ամերիկացիներու դպրոցներուն եւ որբանոցներուն մէջ եղող հայ աչակերտներն ու ուսուցիչները:

Դպրոցներու բռնադրաման նմոյշ մը տալու համար, յիշենք միայն Կեսարիոյ դպրոցներու բռնազրտման պարագան.

Կեսարիոյ կրթական տնօրէն Մեհմէտ Թեւֆիզ պէյ պաշտօնադրով մը, Սեպտեմբեր 12 թուակիր (1915), Հայոց Լքեալ Գոյքերու Թրքական Յանձնարարութիւն կը հաղորդէ, թէ միայն Կեսարիոյ եւ Տեւելուի գաղային մէջ գրաւուած են հայկական 24 դպրոցներ. ըստ հայոց արձանագրութեան, Կեսարիոյ եւ գիւղերու մէջ կային 42 դպրոցներ: Մնացած 18 դպրոցները կ'երեւի թէ կը գործածուին ուրիշ նպատակի, եթէ աւերուած չեն եւ կը մնան «էմվալը մեթրուքէ» յանձնարարութիւն տրամադրութեան տակ:

803 ՀԱՅ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ՝ ՆԱՀԱՆԳԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՈՎ

803 հայ դպրոցները՝ նահանգային բաժանումով.—

Էտիրնէի նահանգ՝ 15 հայ դպրոց, որուն 6ը Էտիրնէի եւ շրջակայքի մէջ եւ 9ը՝ Ռոտոսթօ եւ շրջակայքը:

Պրուսայի նահանգին մէջ՝ 24 հայ դպրոց, 14ը՝ Պրուսայի շրջակայքը եւ 8ը՝ Պալքեսիրի եւ Պանադրմայի մէջ:

Իլմիր եւ գիւղերուն մէջ՝ 27 հայ դպրոց:

Իլմիրի գաւառը (Նիկոմիդիա) 55 դպրոց, 38ը՝ Իլմիրի գիւղերուն մէջ, 10ը՝ Պիլեհիքի շրջանը, 3ը՝ Քէօթահիոյ մէջ եւ 2ը՝ Արմաշ:

Քասթեմունիի մէջ՝ 3 դպրոց:

Անգարայի նահանգին մէջ՝ 61 դպրոց, 7՝ Անգարա եւ գիւղեր, 42ը՝ Կեսարիա եւ գիւղեր եւ 12ը՝ Եոզկաթ եւ շրջակաները:

Գոնիայի նահանգին մէջ՝ 3 դպրոց:

Սեբաստիոյ նահանգին մէջ՝ 117 դպրոց, 46ը՝ Սեբաստիոյ եւ գիւղերուն մէջ, Ամասիոյ շրջանին մէջ՝ 9, Շապին Գարահիսարի շրջանին մէջ՝ 27, Կիւրինի շրջանին մէջ՝ 12, Տարենտէ՝ 2, Տիվրիկի շրջան՝ 10, Թոզաթի շրջան՝ 11:

Ատանայի (Կիլիկիա) նահանգին մէջ՝ 88 դպրոց: Ատանայի շրջան՝ 25, Հաճըն՝ 4, Զէյթունի եւ գիւղերուն մէջ՝ 10, Սիս՝ 7, Մարաշ եւ գիւղեր՝ 23, Այնթապ եւ գիւղեր՝ 9, Անտիոքի գիւղերուն մէջ՝ 10:

Տրապիզոնի նահանգին մէջ՝ 74 հայ դպրոցներ, որոնց 47ը՝

ղերուն մէջ, 27՝ Քղի եւ գիւղերուն մէջ, 9՝ Բաբերդ եւ գիւղերուն մէջ, 22ը՝ Երզնկա եւ գիւղերուն մէջ, Քեմախ եւ գիւղեր՝ 13, Պայա-
ղիտի շրջան՝ 6, Դերջան (Մամախաթուն) եւ գիւղեր՝ 12, Սպեր-Կիս-
կիմ՝ 2, Բասենի գիւղեր՝ 7, Խնուս եւ գիւղեր՝ 8:

Խարբերդի նահանգին մէջ՝ 82 հայ դպրոց: Խարբերդ եւ գիւ-
ղերը՝ 27, Ակն եւ գիւղերը՝ 4, Զմշկածաղ եւ գիւղերը՝ 12, Մալա-
թիա եւ գիւղերը՝ 9, Արարիկի եւ գիւղերը՝ 18, Զարսանճաղի գիւղե-
րը՝ 12:

Տիգրանակերտի նահանգ՝ 22 դպրոց: 6ը՝ Տիգրանակերտի շր-
ջանը, 8ը՝ Ուրֆայի շրջանը, 8ը՝ Բալուի շրջանը:

Պիթլիս նահանգին մէջ՝ 38 դպրոց: 12ը՝ Պիթլիսի գիւղերուն
մէջ, 23ը՝ Մուշի գիւղերուն մէջ եւ 3ը՝ Սղերդի շրջանին մէջ:

Վանի նահանգ՝ 56 դպրոց: Վան քաղաք եւ շրջակաները՝ 22:
Լիմ-Կտուց՝ 3, Աղթամարի ենթակայ շրջաններ՝ 31:

Հալէպ՝ 2, Պաղտատ՝ 2:

Ընդհանուր գումար՝ 803:

Երբ հաշուենք միմիայն Ուիլսընեան սահմաններով Արեւմտ-
եան Հայաստանի դպրոցները (առանց Կարսի, Արտաշանի եւ Սուր-
մալուի), 14 կեդրոններու եւ շրջաններուն մէջ գտնուած հայ դպրոց-
ներուն թիւն էր, 1902ին, 440. զա՛րձեալ Ուիլսընեան սահմաննե-
րու մէջ եկեղեցիներուն թիւը՝ 500 եւ վանքերունը՝ 72:

ՀԱՅՈՑ ԼՔԵԱԼ ԳՈՅՔԵՐՈՒ ԵՒ

ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ԹԱԼԱՆԸ

ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ

Մեծ աւագակապետ Մեհմէտ Թալէաթ՝ թուրք կառավարութեան ներքին գործոց նախարարը կը խոստովանէր իր Յուլիս 21, 1915 թուակիր հեռագրին մէջ. «Դիւրին գործ չէր հայերու աքսորը, ինչքերու եւ ստացուածքներու զրաւումը», որոնցմէ կախում ունին եղեր իրենց «սպիւթեան եւ պետութեան ապահովութիւնը»: Ի հարկէ դիւրին մարտուելիք դործ չէր 2·650·000 հոգի աքսորել, սպաննել, սեփանակազրկել եւ անպատիժ գուրս դալ:

Հայերու շարժուն եւ անշարժ ինչքերուն սեփականադրկումը եւ թալանը կանոնաւոր եւ անաղմուկ կատարելու համար, ներքին գործոց նախարարութիւնը զրկած էր կարգ մը ծածկապիր հեռապիրներ, շրջաբերականներ, յաւելուածական հրամաններ եւ ատոնցմէ զատ նաեւ՝ հրահանգներու զաղտնի հաւաքածոյ մը՝ 34 յօդուածներէ բաղկացած, նպատակ ունենալով վերջնականապէս իւրացնել հայերու շէնքերը, հողերը, արտերը, դպրոցները, եկեղեցիները, վանքերը, իրենց բոլոր ունեցածներով միասին, պետութեան պանաղան ճիւղերու պաշտօնեաներու եւ երկրին ամէն կողմը նշանակուած յանձնախումբերու եւ գործակալներու միջոցով:

Ամբողջ գործը աւարառութեան ղլուխ-գործոց մըն է:

500·000 հայ ընտանիքներու սեփականութիւնները, շատերունը՝ դարաւոր քրտինքի արդիւնք եւ խնայողութիւն, զրչի քանի մը հարուածներով իւրացնել՝ անհաւատալի վանտալական արարք մըն է:

Այդ աւազակութիւններուն ուղղութիւն տուողը ներքին գործոց նախարարութիւնն էր, գործակցութեամբ՝ ելեւմտական նախարարութեան, նահանգապետներու, գաւառապետներու, ոստիկանութեան եւ ժանտարմըրիի հրամանատարներու եւ հազարաւոր մեծ ու պզտիկ պաշտօնեաներու եւ զրաւումի «յանձնախումբերու»:

Կու տանք թուրքերէն բնագրին թարգմանութիւնը այդ «պաշտօնական թալանի» հրամանագրին, աւելցնելով նաեւ կարգ մը կարեւոր ծանօթութիւններ այդ Եղեռնագրի զանազան յօդուածներուն առնչութեամբ:

«Վարչական» թալանի այդ յանձնախումբերը ենթակայ էին ներքին դործերու նախարարութեան եւ իւրաքանչիւր տասնհինգօրեակին հաշիւ կը ներկայացնէին, տեղեկագիր կը ղրկէին իրենց դործունէութեան մասին:

«ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՒ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՐՏԱՍՈՎՈՐ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԲԵՐՈՒՄՈՎ, ՏԱՐԱԳՐՈՒԱԾ ՀԱՅԵՐՈՒ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ԼՔԵԱԼ ԳՈՅՔԵՐՈՒՆ ԵՒ ԱՆՇԱՐԺ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՀՈՂԵՐՈՒՆ «ՎԱՐԶԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԵԱՆՑ»(*) ՄԱՍԻՆ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ (ԹԱԼԻՄԱԹՆԱՄԷ)»

ՅՕԴՈՒԱԾ 1.— Ուրիշ վայրեր «փոխադրուած» (տարադրուած) հայերուն սեփական եւ լքեալ անշարժ կալուածներուն եւ հողերուն եւ այլ ինդիւիդներու մասին, այս ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ տրամադրութեանց համաձայն պիտի ղեկավարուին լքեալ դոյքերու այն յանձնախումբերը, որոնք կազմուած են ստորեւ զրուած յօդուածներուն համաձայն: Այդ պորժերը անոնց յանձնուած են եւ իրենց իրաւասութեանց սահմանները որոշուած:

ՅՕԴՈՒԱԾ 2.— Գիւղ մը կամ աւան մը տարադրուելէ յետոյ, տարադրուած ժողովուրդին սեփական տուները եւ բոլոր շէնքերը, իրենց մէջ գտնուած ապրանքներով, վարչական յանձնախումբերու կողմէ արտօնուած պաշտօնեաներու կամ մարմնի կողմէ պիտի փակուին եւ դուռները կնքուին, պահպանութեան տակ պիտի առնուին(**) (տեքիալ մէօիւրիներէ՝ քաիքը մուհաֆազայալ ալըմուսագ տըր):

(*) «Վարչական կարգադրութիւն» (իտարէ) եղած է, որպէս զի քաղաքներու կամ գիւղերու մէջ թուրք ժողովուրդին առիք չտրուի հրապարակային քալանի, եւ ինչպէր կարելի եղած չափով կառավարական հսկողութեան տակ գտնուին եւ կողոպտուին մեծ բաժինը ապահովուի թուրք կառավարութեան:

(**) Թէեւ հայոց սուրները փակուած եւ կնքուած էին եւ ամոնց պարունակութիւնը հսկողութեան տակ առնուած էր, սակայն թուրք ռաւիկաններ, սպաներ եւ դրացիներ, սուրներու ետեւի կամ բովի պատերը ծակելով, կողոպտուներ կատարած էին: Այդ մասին պիտի ներկայացնեմ ականատեսի մը տեղեկագիրը:

ՅՕԴՈՒԱՄ 3.— Պաշպանութեան տակ առնուած գոյքերուն տեսակը, քանակութիւնը եւ գնահատուած արժէքները եւ սեփակա- նատէրերուն անունները մանրամասնութեամբ տոմարի մէջ պիտի արձանագրուին^(*), յետոյ զոյքերը՝ եկեղեցիի, զպրոցի, խաներու (վաճառականներու խանութներ) եւ տեփոններու (պահեստատեղի, մթերանոց) մէջ պիտի փոխադրուին, այնպէս որ, իւրաքանչիւրին տէրը յայտնի ըլլալու համար, առանձին պիտի գրուին եւ պիտի սահուին: Տեղեկագիր մը պիտի պատրաստուի ինչքերուն սեփա- կանատէրերու մասին, նաեւ զոյքերու քանակութեան, անոնց ուրկէ՞ առնուած եւ ո՞ւր բերուած ըլլալու մասին մանրամասնութեամբ պի- տի գրուի: Այդ տեղեկագրին բնագիրը պէտք է յանձնուի տեղական կառավարչութեան և անոր վաւերացեալ պատճէնը Լքեալ Գոյքերու Վարչական Յանձնախումբերուն (Էմվալը Մեքրուֆէ Իտարէ Քումի- սիումը) :

ՅՕԴՈՒԱՄ 4.— Սեփականատէրը անյայտ մնալու պարագա- յին, ինչքերուն գտնուած գիւղին անունով պիտի արձանագրուին եւ պաշպանուին :

ՅՕԴՈՒԱՄ 5.— Շարժական ինչքերու կարգին, կան այնպիսի- ներ, որոնք ժամանակի ընթացքին պիտի արուին, կամ ընտանի կենդանիներ, որոնք բովիսիումի վաւերացուցած ենթայանձնախում- բի մը կողմէ՞՝ աճուրդով, հրապարակաւ պիտի ծախուին եւ ստաց-

(*) Տարագրուած կամ սպաննուած հայերու բոլոր սեփականութիւնները «մասնաւոր տոմարներու» (տեփտէրը մախսուս) մէջ կ'արձանագրուին եւ, բա- տարկեալներէն զտու, ախորումիի կիները, մանուկները, ծերերը եւ դեռ չբա- տարկուած այրերը, տուները, ընտանիքի անդամները առանձին կը ցուցակազը- ուէին, այնպէս որ թուրք կառավարութիւնը շատ լաւ գիտէր իր կողոպտած ազ- րամներուն քանակը, գինը եւ իր գոհերուն ճշգրիտ թիւը:

Ներքին գործոց նախարարութիւնը Յուլիս 25, 1915 թուակիր շրջաբերական հրամանագիր մը գրկած էր ցուցակներ պատրաստելու շուրջ, հայերու ամշարժ կալ- աւածներուն եւ հողերուն մասին: Եւ Յուլիս 28, 1915 թուակիր ծածկագիր հե- ազարով մը հրամայուած էր ցուցակագրել նաեւ հայերու պահանջները թուրքերէն եւ թուրքերու պահանջները՝ հայերէն: Որոշ է, որ թուրքերը վաճառական կամ արհեստաւոր քիչ ունէին, այնպէս որ հայերը աւելի պահանջատէր էին քան պար- տատէր, քացի եթէ վարձակալ եղած էին թուրքի սեփական տան, վաճառատան, խոմի կամ խանութի մը մէջ:

ուած գումարները, եթէ սեփականատէրերը յայտնի են՝ անոնց անունով, իսկ եթէ անյայտ են, անոնց բնական գիւղին կամ քաղաքին անունով, իրր ատանդ, պիտի յանձնուին ելմտական նախարարութեան գանձարկղին: Մտխուած գոյքերուն տեսակը, քանակութիւնը, արժէքը (նեւ, ճիւղ, մըգտար վէ գըմեքի), որո՞ւն պատկանած ըլլալը, յաճախորդին անունը, պնման գումարը մանրամասնութեամբ տոմարի մը մէջ պիտի արձանագրուին եւ պիտի վաւերացուի աճուրդը կատարող յանձնախումբին կողմէ: Տեղեկագիր մը (գապըթ վայրագասը) պիտի պատրաստուի, որուն բնագիրը պիտի տրուի տեղական կառավարչութեան եւ պատճէնը ԼՔԵԱԼ ԳՈՅՔԵՐՈՒ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻՆ:

ՅՕԴՈՒԱՄ 6.— Եկեղեցիներու մէջ գտնուած գոյքերը, նկարները, Սուրբ Գրքերը(*) տոմարին մէջ պիտի արձանագրուին, անոր պիտի կցուի տեղեկագիր մը եւ տեղւոյն մէջ պիտի պահուին: Ապա, տարապրուած քնակչութիւնը որոշ տեղ մը հաստատուելէ յետոյ, իւրաքանչիւր գիւղին պատկանող եկեղեցական գոյքերը անոր պիտի ղրկուին:

ՅՕԴՈՒԱՄ 7.— Տարագրուած հայերուն սեփական լքեալ իւրաքանչիւր կայուածին եւ հողերուն տեսակը, քանակութիւնը եւ արժէքի գումարները անուններով պիտի արձանագրուին տոմարի մէջ եւ իւրաքանչիւր գիւղի եւ քաղաքի սեփական լքեալ անշարժ կալուածները եւ հողերը պիտի ցուցակագրուին եւ պիտի յանձնուին վարչական յանձնախումբերուն:

ՅՕԴՈՒԱՄ 8.— Շէնքերուն մէջ եւ հողերուն վրայ փճանալու դատապարտուած բերքեր եւ արմտիք գտնուելու պարագային, յանձ-

(*) «Եկեղեցիները, նկարները, գոյքերը եւ Սուրբ Գրքերը ցուցակագրել» (Քիլիսիերտէ մեհնուտ էշեա վէ Թեսաւիր վէ քիթիւպը մուգատտէսէ սեպթը տեֆթէր օլունհասգ) հրամայուած է: Չեմ յիշուած վամբերը, որոնց մէջ արգէմ մէկէ աւելի եկեղեցիներ կային: Վամբերու ունեցած հմութիւնները, ձեռագիրները, տրուած վարչական հրամանիմ համաձայն, գրաւուած եմ կառավարութեան կողմէ:

Այս գլուխին մէջ պիտի տամք հայոց 300 վամբերէմ եւ 1600է աւելի եկեղեցիներէմ միայն մէկ հատին կողոպուտի մամրամասնութիւնը, ախառատես վկայի մը գրած տեղեկագրով:

նախամրին արտօնած անձերու միջոցով, աճուրդով պիտի ծախուին եւ գումարները, տէրերուն անունով, իրր աւանդ պիտի յանձնուին ելմտական նախարարութեան գանձարկղին եւ տեղեկագիր մը պիտի կազմուի, որուն բնագիրը պիտի տրուի տեղական կառավարչութեան, ու վաւերացեալ մէկ պատճէնը վարչական յանձնախումբին:

ՅՕԴՈՒԱԾ 9.— Երկրադործական բերքերու եւ այդիներու արտադրութեանց գնորդ չգտնուելու պարագային, Էրաշխաւորութեան ներքեւ պայմանադրութիւն մը պիտի կազմուի եւ նուազուրդով պիտի յանձնուի գիմողներուն: Այս կերպով վարձու տրուած կամ ծախուած բերքերուն գումարները, տէրերուն անունով, ժամանակաւոր կերպով կը յանձնուին ելմտական նախարարութեան գանձարկղին:

ՅՕԴՈՒԱԾ 10.— Տարագրուած հայերուն անշարժ կալուածները, իրենց տարագրութեան թուականէն յետոյ, եթէ սեփականատիրութեան իրաւունքով փոխանորդագիր(*) տուած ըլլան ուրիշներուն, այդ սեփականութիւնը ծախելու համար, նման փոխանորդագրերով որեւէ գործողութիւն պիտի չկատարուի:

ՅՕԴՈՒԱԾ 11.— Տարագրուած հայերու գիւղերուն մէջ մուհաճիբներ (թուրք) պիտի բնակեցուին, հոն գտնուած բնակարաններուն մէջ եւ հողերուն վրայ (մեսաֆին վէ արագի մուհանիբինէ

(*) Տարագրութեան նախօրեակին հայ սեփականատէրը իր տունը, շէմքը կամ արտը ուղղակի կամ անուղղակի ծախելու իրաւունքէն զրկուած էր («Վեքիալէթնամէ իլէ մուսմէլէ օլունմազ», ըսուած է): Հայը սպաննուելէ առաջ սեփականագրկուած է: Շերիի օրէնքն իսկ նման քայլ մը «դասպ» (յափշտակում) կը մկատէ, քայց թուրքը իսլամական օրէնքին ոգին անգամ կ'անգոսնէ:

Իւրաքանչիւր իւրացումի առնչութեամբ, ունիմք ծածկագիր հեռագիր մը, Յունիս 29, 1915 թուակիր, որ կը հաստատէ, թէ իսլամացած (հայ) մանուկի մը անձնական ստացումժքը պէտք է վերապահել եւ տալ անոր ժառանգի բաժինը:

Անհատական կամ ազգային սեփականութեանց մասին աչքի փաշի փշելու համար, ի գուր Ահմէտ Բիգա կոչուած ղեկավար իթթիհատականը, օսմանեան Ծերակոյտին մէջ, առարկեց քէ հայերու անհատական սեփականութիւնները իւրացնել հակառակ է որեւէ պետութեան օրէնքին եւ առաջարկեց, միջեւ պատերազմի վախճանը, որեւէ քայլ առնել այդ մասին (օսմանեան Ծերակոյտի արձանագրութիւն, Սեպտեմբեր 21, 1915, էջ 301): Թուրք կառավարութիւնը իր յափշտակումի որոշումէն նշանախեց մը իսկ չշեղեցաւ:

քեզից օլումամագ) : Նկատի առնելով անոնց երկրագործական ընդունակությունները, անոնց վկայաթուղթեր (իմուխապէր) պիտի տրուին :

ՅՕԴՈՒԱԾ 12. — Տեղատրուած թուրք մուհաճիրներուն արձանագրութիւնը պիտի ըլլայ մանրամասն, կանոնաւոր կերպով, բընական ստացոյցներուն անունը, տարիքը, հասած թուականը պիտի արձանագրուին տոմարի մէջ : Յանձնուած անշարժ կալուածներուն և հողերուն քանակութիւնն ու տարածութիւնը յայտնող հաստատագիր (իմուխապէր) պիտի տրուի անոնց(*) :

ՅՕԴՈՒԱԾ 13. — Գիւղերու մէջ գտնուած շէնքերուն և ծառերուն պաշտպանութեան համար, հոն բնակեցուած մուհաճիրները հաւաքաբար պատասխանատու են. եթէ աւերումներ տեղի ունենան և անոնց հաշիւակները ճշգրտին, միասնեալ արժէքը պիտի զանձուկ այդ գիւղի ամբողջ բնակչութիւնն և միաստարարութիւն կատարողներ անմիջապէս գիւղէն պիտի վտարուին և իրենց մուհաճիր ըլլալու հանդամանքէն պիտի զրկուին :

ՅՕԴՈՒԱԾ 14. — Շէնքերը մուհաճիրներուն բաշխուելէ ետք, աւելցածներու մէջ պիտի բնակեցուին թափառաշրջիկ ցեղերը(**) և ասոնց մասին մուհաճիրներու նման պարտութիւններ պիտի կատարուին (միւքեպագը գալան ֆէօյլերսէ աշայիրը սէյարէ իսֆեան էսիլեմիֆ) :

ՅՕԴՈՒԱԾ 15. — Տարագրուած հայերու քաղաքներու և աւան-

(*) Յունիս 10, 1915 բուակիր ծածկագիր հեռագրով մը, ներքին գործոց նախարարութիւնը կը շեշտէր քուրճ մուհաճիրներու գետնադուր հայերու տուեցում մէջ եւ ամենց տուեցում եւ հողերու բաշխումը : Յունիս 15, 1915 բուակիր շրջաբերականով մըն ալ ներքին գործոց նախարարը կը կրկնէր հայերու «աւելցած» տուեցումը մէջ հաստատել մասն «աշիրէթներ» եւ «քափառաշրջիկ ցեղեր» (*աշայիրը սէյլարէ*), ինչպէս որ հրահանգուած է մասն «թալիմաթ» (հրահանգներ) 14րդ յօդուածին մէջ :

(**) Աւելի եղեռնական եւ սոսկալի պարագան այն է, որ այդ չինկէնէ (ցիկան) եւ փոճագ (նախահայրը իսլամացած պուլկար) թալէաթը Յունիս 29, 1915 թիւ ծածկագիր հեռագրով կը հրահանգէր հայ անտէր մնացած մանուկները (իրքեւ գոյճ) բաշխել քուրճ գիւղացիներուն, հոն, ուր օտարականներ չեն գտնուիր :

ներու բնակարաններուն մէջ մուհաճիրներ տեղաւորելու միջոցին, նախապատուութիւն պիտի տրուի քաղաքներու եւ աւաններու բնակիչներուն, նկատի առնելով անոնց տնտեսական պայմանները եւ շինարարական ընդունակութիւնները, ու անոնց բաւարար չափով հողեր պիտի տրուին:

ՅՕԴՈՒԱԾ 16.— Խանութ, առեւտրական շէնքեր (խան, բաղնիք, տեփօ-մթերանոց եւ նման շէնքեր), որոնք յարմար չեն մուհաճիրներու զետեղման, ինչպէս նաեւ աւելցած շէնքեր, ինչպէս նաեւ մուհաճիրներու բնակութեան եւ գործածութեան զուրս մնացած այլ շէնքերը, 18րդ յօդուածին համաձայն, վարչական յանձնախումբին կողմէ կամ անոր հսկողութեան տակ կառավարական վարչական պաշտօնեաներու եւ ելմտական նախարարութեան ներկայացուցիչներէն կազմուած մարմնի մը կողմէ աճուրդով պիտի ծախուին:

ՅՕԴՈՒԱԾ 17.— Քաղաքներու եւ աւաններու մէջ վերաբնակեցուած մուհաճիրները պիտի արձանագրուին տոմարի մէջ, կանոնաւոր վիճակաւորութեան համար: Տոմարներուն մէջ պիտի արձանագրուին անոնց անունները, տրուած հողերուն տեսակը, տարածութիւնը եւ արժէքները:

ՅՕԴՈՒԱԾ 18.— Քաղաքներու եւ աւաններու շրջականները գտնուած այգիները, պարտէզները և ձիթաստանները կամ նման անշարժ կալուածները պահպանելու եւ շինցնելու համար, մասնագէտներ գտնուելու պարագային, երաշխաւորութիւն առնելու պայմանով, անոնց պէտքին եւ ընդունակութիւններուն համաձայն, գաղթականներու բաշխել և որոնց ո՛րքան անշարժ կալուած եւ հողեր կը տրուին, արձանագրել եւ ենթականերուն յանձնել վաւերաթուղթեր: Այդ կարգի անշարժ կալուածներէն անոնք, որ մուհաճիրներու չեն յանձնուած, 16րդ յօդուածի համաձայն, աճուրդով պիտի ծախուին (պաղ, պաղչէ, գէյթունլըզ վէ միւմասիլէ էմլագ մուհաճիրինէ թեւսի վէ տեփթէրը մախսուսա գայտ օլունմագ տըր):

ՅՕԴՈՒԱԾ 19.— Նահանգներու մէջ գտնուող կամ տեղական կառավարչութեան արտօնութեամբ եւ համաձայնութեամբ եւ կամ ներքին գործոց նախարարութեան հրամանով ուրիշ նահանգներէն գրաւոր վաւերագրերով եկած մուհաճիրները բացառութիւն նկատելով, հայոց գիւղերուն կամ քաղաքներուն մէջ իր մուհաճիր բնակիչ

ուզողներէն եւ կամ ուրիշ վայրեր բնակիլ ուզողներէն, կամ մուհա-
ճիւր ըլլալով տեղւոյն մէջ բնակելու համար զրկուածներէն պաշտո-
նական թուղթեր պահանջելը պայման է :

ՅՕԴՈՒԱԾ 20.— Տուներ եւ հողեր գնել ուզողները պարտա-
ւոր են տուներուն լաւ հոգատար ըլլալ, եթէ թերանան կամ արգելք-
ներ յարուցանեն ու աւերեն, վնասները հատուցանելու յանձնառու-
թեամբ երաշխաւորութիւն պէտք է տան եւ երկու տարին չանցնելու
պայմանով կարելի է ինդըարկուներուն վարձու տալ :

ՅՕԴՈՒԱԾ 21.— Ըլլա՛յ գնումով, ըլլա՛յ վարձակալութեամբ
կամ նուազուրդով տրուած անշարժ կալուածներուն եւ հողերուն
տեսակը, տարածութիւնը, տեղը, դնման եւ վարձքի գիները եւ ման-
րամասնութիւններ յաճախորդի եւ վարձակալներու վերաբերեալ տե-
ղեկութիւններով ցուցակներ պէտք է կազմուին :

ՅՕԴՈՒԱԾ 22.— Ծախուած կամ վարձու տրուած կալուածնե-
րէն գոյացած գումարները, տէրերուն անունով, իբր աւանդ կը
յանձնուին ելմտական մոխարարութեան գանձարկղին: Յետոյ, տըր-
ուելիք հրահանգին համաձայն, տէրերուն(*) կը յանձնուին :

ՅՕԴՈՒԱԾ 23.— Տարագրուած հայերու քաղաքներուն եւ ա-
ւաններուն մէջ ունեցած բոլոր ինչքերուն եւ կալուածներուն յանձ-
նումը եւ վարչական կարգադրութիւնները կը կատարուին այս ՀՐԱ-
ՀԱՆԳՆԵՐՈՒՆ համաձայն: Եւ այդ գործողութիւնները ուղղակի են-
թակայ են Լքեալ Գոյքերու Վարչական Յանձնախումբերուն :

ՅՕԴՈՒԱԾ 24.— Վարչական այդ յանձնախումբերը լքեալ գոյ-
քերու վարչական կարգադրութիւններու մասին ուղղակի կը հաղոր-
դեն միայն ներքին գործոց նախարարութեան եւ միայն անկէ իրենց
ստացած հրամաններուն համաձայն կը կատարեն իրենց պարտակա-
նութիւնները, կու տան որոշումներ եւ կը գործադրեն զանոնք՝ իմա-
ցնելով նաեւ այդ մասին տեղական կառավարչութիւններուն (իտարէ

(*) «Ծախուած իրեղէններուն փոխարժէքները իբրեւ աւանդ պիտի պահուին
ելմտական մոխարարութեամ մօտ եւ, կառավարութեամ հրամանով, ապագայիմ ի-
րենց տէրերուն պիտի յանձնուին»: Թորք կառավարութեամ սովորական սուտերէմ
մէկն է այս ալ :

գումխիսնայարը , էմվար մեքրուֆեմին իտարէսի խուսուսընտա տադրուտան տողրույա տախիլիէ նեգարեյիմէ մերպուք վէ օրասան էլսգեքտիյի էւամիր տալիքեսինտէ ինրայր վագիյֆէ էտէր) :

ՅՕԴՈՒԱԾ 25.— Այս հրահանգներուն տրամադրութիւնները գործադրելու եւ ապահովութեամբ յարգելու մասին պէտք եղած թիւով քովախոնքեր պիտի կազմուին եւ , ներքին գործոց նախարարութիւնէն տրտօնութիւնն ստանալէ ետք , վարձուած պաշտօնեաներ պիտի ծառայեն եւ պիտի գործեն ներքին գործոց նախարարութիւնէն տրտած հրահանգներու համաձայն : Կանոններ եւ րացատրութիւններ պիտի պատրաստուին , համաձայն այլ հրահանգներուն , Լքեալ Գոյքերու Վարչական Յանձնախումբերուն կողմէ եւ ատոնց պատճէնները պիտի զրկուին ներքին գործոց նախարարութեան եւ մէկ պատճէնն ալ պիտի յանձնուի տեղական կառավարչութեան :

ՅՕԴՈՒԱԾ 26.— Տարադրուած հայերուն բնակավայրերուն մէջ մուհաճիր գետեղեյ եւ զանազան գործողութիւններ կատարել այդ առթիւ՝ պարտականութիւններն են յանձնախումբերու պաշտօնեաներուն : Այդ գործերը արագացնելու եւ կանոնաւորելու համար , պէտք է նշանակուին քննիչներ , քննութիւններ կատարելու եւ այդ առթիւ տեղական կառավարչութեանց հետ խորհրդակցարար (հիւֆիւմէրը մահալիյէ իլէ պիլիսքիշարէ) որոշումներ պիտի տրուին գործադրութեան համար : Ատոնք ալ Լքեալ Գոյքերու Վարչական Յանձնախումբերուն պարտականութիւններուն մաս կը կազմեն :

ՅՕԴՈՒԱԾ 27.— Յանձնախումբերը իրենց գիտողութիւնները եւ եզրակացութիւնները , իրենց որոշումներուն հետ , գործադրութեան համառօտադրութիւնը պարունակող գրութիւնով մը , առնուազն 15 օրը տնդամ մը հաղորդելու են թէ՛ ներքին գործոց նախարարութեան եւ թէ՛ նահանգապետութեան :

ՅՕԴՈՒԱԾ 28.— Լքեալ Գոյքերու Վարչական Յանձնախումբերը , իրենց վարչական գործերու ընթացքին , այս հրահանգներուն եւ տրտած ցուցմունքներուն համաձայն շարժելու պարտաւորուած են :

ՅՕԴՈՒԱԾ 29.— Լքեալ Գոյքերու Վարչական Յանձնախումբի անդամները , երբ կը նշանակուին , իրենց գործունէութեան շրջանին

մէջ՝ լքեալ անշարժ կալուածներուն եւ հողերուն վարչութեան եւ պահպանման եւ հաշուական գործողութիւններուն համար հաւաքաբար պատասխանատու են :

ՅՕԴՈՒԱԾ 30.— Լքեալ Գոյքերու Վարչական Յանձնախումբը մասնաւոր կերպով նշանակուած նախապահէ մը եւ երկու անդամներէ կը բաղկանայ, որոնցմէ մին կը նշանակուի քաղաքային վարչական պաշտօնեաներէն եւ միւս անդամն ալ ելմտական պաշտօնեաներէն :

ՅՕԴՈՒԱԾ 31.— Լքեալ Գոյքերու Վարչական Յանձնախումբին նախապահը կամ անոր նշանակած մէկ անձը կը կատարէ թղթակցութիւնները, յանուն նախադահին :

ՅՕԴՈՒԱԾ 32.— Լքեալ Գոյքերու Յանձնախումբին նախապահը, երբ յարմար նկատէ, կրնայ զրկել իր կազմի անդամներէն մէկը, այս հրահանգներուն համաձայն, քննութիւն կամ հսկողութիւն կատարելու եւ կամ գործադիր պաշտօնեայ ղառնալու համար :

ՅՕԴՈՒԱԾ 33.— Լքեալ Գոյքերու Յանձնախումբի նախապահը օրական մէկ ու կէս ռսկի, իսկ անդամները օրական մէկ ռսկի վարձք կը ստանան մուհաճիւրներու յատկացեալ դումարներէն եւ պարտականութեամբ ուրիշ վայրեր երթալու պարագային ալ կը ստանան իրենց ճանապարհածախսը :

ՅՕԴՈՒԱԾ 34.— Այն նահանգներուն մէջ, ուր յանձնախումբ չէ նշանակուած, տեղական կեդրոնական կառավարչութիւնը պարտականութիւն ունի նշանակելու մէկը, այս հրահանգներուն համաձայն :

Մայիս 16, 1331 (1915)

Ի գորու՝ գործադրութեան համար
Մայիս 26, 1331 (1915)

★ ★

Ինչպէս տեսանք, այս կողոպուտի ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՆ ճող յողուածին մէջ յիշուած է «Եկեղեցական գոյքերու, նկարներու եւ Սուրբ Գրքերու մանրամասնութիւնը արձանագրել տոմարի մէջ եւ տեղեկագրի մը հետ պահել» :

Այդ մասին տկանատես կարեւոր անձնաւորութիւն մը հետեւ-

եալ ծանօթութիւնները արձանագրած է հայ վանքի մը՝ Սեբաստիոյ Ս. ՆՇԱՆ ՎԱՆՔԻ մասին, որ նմոյշ մըն է 1600 եկեղեցիներու եւ 300 վանքերու կողմից տարածուած մանրամասնութեան: Ահա ականատեսի այդ վկայութիւնը:—

«... Տարապրեալ հայոց տունները «Երասփիէ» քոմիտիոնին «շէօպէ»ներուն (հաշուեյարդարի յանձնախումբի մասնաճիւղերուն) կողմէ կնքուած էին: Նոյնպէս եկեղեցիները եւ վանքերը: Անոնց մէջ մնացած բոլոր գոյքերը, արկղներով՝ հանդերձներ, ցորեն, գարի, ձաւար, խզ, գորգ, կապերոններ, պղնձեղէն և տնային կահաւարանները, որոնք տակաւին չէին գողցուած, նաեւ շուկաներու մէջ «մազազա»ներու, խանութներու եւ խաներու մէջ գտնուած հայերու ամէն տեսակ ապրանքները, եւ ամէն ինչ որ կար, նոյնպէս տուներէն ելածները, Ս. Աստուածածնայ Մայր եկեղեցիին մէջ մթերելով, ամէն օր իբր թէ «աճուրդով» կը ծախէին, ծիծաղելի գիներով: Եւ շուկայի մազազաներու (մթերանոցներու), խանութներու եւ խաներու մէջ գտնուած վաճառականական ապրանքները, ինչպէս նաեւ ուտեստեղէնի եւ զգեստեղէնի վերաբերեալ նիւթեղէնները «աճուրդով» թուրքերուն կը վաճառուէին: Արդէն Թասփիէ Քոմիտիոնի անդամները, գրաւորներ՝ ամէնքն ալ, իրենց կարգին, կը կողոպտէին կամ շատ առանձին դնով կ'իրաւացնէին այդ նիւթերը:

«Լքեալ տունները կամ գինուորականներու եւ կամ մուհաճիւրներու կողմէ ըստ կամու կը գրաւուէին, եւ անոնց մէջ կը տեղաւորուէին: Որո՞ւն կարելի էր բան մը ըսել:

«Լքեալ տուններու գոյքերը եւ շուկայի մէջ հայոց ապրանքները ծախելէ ետք, Մայր եկեղեցւոյ, Ս. Սարգիսի, Ս. Փրկիչի եւ Ս. Մինասի եկեղեցիներուն գոյքերը եւ արժէքաւոր իրեղէններն ալ, տեփթերտարի (կոռօվարիչէն յետոյ գլխաւոր պաշտօնեան) ներկայութեան, Թասփիէ Քոմիտիոնին անդամները աճուրդով վաճառեցին ոչինչ գիներով, թանկապին շուրջառներ, հին եւ նոր արժէքաւոր վարդոյրներ, եկեղեցական սպասներ եւ ամէն ինչ որ կար: Արդէն իրենց գրպանը մտնելիքներն ալ գրպանած էին նախապէս:

«Եկեղեցիներու իրեղէնները վաճառելէ ետք, ձեռք գարկին Ս. Նշան վանքին: Նախապէս, պահարան—դանձարանէն գատ, վանքին երեք եկեղեցիներուն ու սենեակներուն եւ զանազան վայրերուն մէջ գտնուած գորգ, կապերտ, եկեղեցական թանկապին սպասք, արծաթեղէն, ոսկեղէն իրեղէններ, վարագոյրներ, չապիկներ, շուրջառներ եւ գիրքեր վերցնելով՝ տարած էին Սեբաստիոյ Թասփիէ Քոմիտիոնին:

«900ամեայ հնամենի այս վանքին դադոնի պահարանի բանալին չէին գտած : Գործաւորական վաշտերու (ամելէ քապուռ) մէջ դործող քանի մը ղինուորներով, լծակներով, մուրճերով կղպանքը կտրած եւ սլատի մէջ ծեփուած երկաթեայ դուռը բացած էին : Հոն դտան չաթալ-թաղեր, զրքեր, անդին ձեռագիրներ, ոսկի եւ արծաթ իրեղէններ, հնութիւններ, ինչ որ կար, մօտ 3.000 կտոր արժէքաւոր առարկաներ, 293 ձեռագիրներ : Այս արտրին ներկայ եղող Թասափիէ Քոմիսիոնի անդամները, միւսացի ումումի (ընդհանուր դատախազը) Ասաֆ պէկը, քոմիսիոնի ռէիս վեֆիլի (փոխ նախագահ) եւ մուարիֆ միւտիքի (կրթական տնօրէն) Թեւֆիկ չֆենտին եւ Զրաաթ Պանրի միւտիքը (երկրագործական զրամատան տնօրէնը)՝ Սապրի չֆենտի տեղեկադիր մը պատրաստեցին եւ ստորադրեցին, դոյքերը վերցնելով տարին Սեբաստիոյ քաղաքէն տարագրուած հայու մը (Աֆիոնեան Յակոբ չֆենտի) տունը, իրը պահեստատեղի, եւ գիրքերն ու ձեռագիրներն ալ՝ մուարիֆ միւտիքի հրամանին տակ եղած թրքական զրադարան մը տարին կառքերով :

«Մնացած իրերուն մէկ մասը վաճառեցին, մէկ մասն ալ Կ. Պոլիս զրկեցին, անոնց հետ նաեւ՝ եկեղեցիներու զանգակները (զամփանիա) :

«Գերեզմանոցի պատերուն եւ ննջեցեալներու բոլոր քարերը տարին սալայատակ շինելու համար կամ թրքական հիւանդանոցի, ուսուցչանոցի եւ կամ Իթթիհատի նոր ակումբի շինութեան գործածելու համար, հայ ղինուորներու միջոցով, բռնութեան տակ :

«Տունները կը ծախէին հետեւեալ գումարներով.— Եթէ տուն մը 500 ոսկի կ'արժէր, ոչինչ ղինով կը փոխանցէին իրարու, շահը իրենց մէջ կը բաժնէին : Ամբողջ ղիւղի մը տունները 80 կամ 100 պանքոթի (թղթադրամի) կը ծախէին, մինչ այդ գումարը նոյնիսկ մէկ տունի արժէքէն ալ պակաս էր» :

Թուրք բանակի հրամանատարները, ինչպէս նաեւ ներքին գործոց նախարարութիւնը հեռագրային հրահանգներ տուած էին հայերու լքեալ դոյքերէն բանակին տալու համար պահանջուած իրեղէնները :

Օրինակ, պատերազմական նախարարութիւնը Օգոստոս 8, 1915 թուակիր ծածկադիր հեռագրով մը եւ Կրդ Գոլ Օրտուի փոխ

Հրամանատարութիւնը Օգոստոս 11, 1915 թուակիր հեռագրով մը հայերու փաճառատուններէն և մթերանոցներէն կը պահանջէին զրկել բանակին — Կաշիի տեսակներ, զամ, կտաւի տեսակներ, վրաններ, հադուսներու կերպաններ, ցորեն, զարի, ալիւր, լուրիա, ռսպ, բրինձ, շաքար, ձաւար, կապ, ոչխար, ալժ, արջառ, բեռան կենդանիներ, բժշկական իրեղէններ, կապար, երկաթ, զինուորական շինութեանց համար պանդպան ապրանքներ, փայտ, ածուխ, օճառ եւ այլ բազմատեսակ ինչքեր :

Նոյն իմաստով ներքին զործոց նախարարութիւնն ալ Օգոստոս 27, 1915 թուակիր հեռագրով կը հրամայէր հայոց ապրանքներէն տալ Յրդ բանակին, Կրդ բանակին, Նրդ բանակին (Իրաքի բանակ) : Այս փերջին հեռագրին թուականը պատուած էր : Կարգաթիւներու բուլղատութեամբ եւ հետապօստութեամբ ճշդեցինք թուականին Օգոստոս 27, 1915 ըլլալը :

Դարձեալ ներքին զործոց նախարարութիւնը Սեպտեմբեր 14, 1915 թիւ շրջարեականով կը հրամայէր հայերուն զարոցները յանձնել թուրք կրթական վարչութիւններուն եւ թուրք մուհաճիրներուն : Օգոստոս 31 եւ Սեպտեմբեր 10 թուակիր հրամաններով ալ բժշկական իրեղէնները կը թերպրէին յանձնել թրքական Կարմիր Մահիկին եւ առողջապահական վարչութեան :

Թուրք պաշտօնական բոլոր ճիւղերը, իրենց բաժինը, առաւել կամ նուազ չափով, ստացած են հայերէ կողոպտուած գոյքերէն :

Անհատական սեփականութիւններէն կատարուած կողոպուտի մասին պաշտօնական տեղեկագրերէն ուրիշ նմոյշ մը :

«Կնիք»

«Սեբաստիա, Երզրում, Թոգաթ եւ Մարգուանի Լքեալ Գոյքերու Քոմիսիոն»

«Տեղեկագիր (գապրթ վարագարը)

«1918, Մոյիս 1ին, կէսօրէ առաջ Ժամը 10ին (Սեբաստիոյ քաղաքին մէջ), ստացուած հրամանին համաձայն, Պախթիար Պոսթան թաղին մէջ (անտանտիփոխ) իսլամացեալ Թեֆիկ Էֆենտիին տանը մէջ, աջ կողմի սենեակի մէկ պահարանին մէջ դառնք երկու կաշիկ պալուսակներ, որոնք կը պատկանէին Էլմաս անունով կնոջ մը : Բանալիներով պալուսակները բացինք : Անոնց մէջ կային 271 կտոր զրամներ, զարդեղէններ եւ զոհարեղէններ : Մէկիկ-մէկիկ զանոնք արձանագրելէ յետոյ, կնքուեցաւ եւ ստորագրեցինք» — ԳՈՄԻՍԻՒ ՄԱՀՄՈՒՏ ՆԵՏԻՄ (Պեյերճի Գարապուլի), ԻԲՐԱՀԻՄ ՖԵԻՉԻ

(Թասֆիկ Քոմիտեի գաղտնական տնօրեն), ԹԱՀՍԻՆ (գլխավոր քարատուղար), ԱՊՏԻԻԼ ԱԶԻԶ (թիւ 71 փոլիս, ռասիկան), ԷՕՄԷՐ (գին-ուորական կարգադրահաթեան պաշտօնեայ) :

Մայիս 4, 1918 (1334)»

Ատիկա միայն մէկ հայ ընտանիքի դարզեղէնն է : Տասնեակ հազարաւոր ընտանիքներ կոտորուեցան, նախ քան անտպառներու մէջ իրենց նահատակուիլը :

Երբ ակնարկ մը նետենք Նիւրեմպերկի (Գերմանիոյ) դատաւարութեանց արձանագրութիւններուն վրայ, հրկական զրաւումը զոյքերու բազմէջեան ցանկերը նման ձեւով պատրաստուած են, աւանց մոռնալու նոյնիսկ հրեաներու սակի ակաւները, զրպանի զմեքները, ծխատուփերը, զրիշները եւ մատիւնները (տե՛ս, զատաւարութեանց արձանագրութեանց հատոր 7, էջ 746) :

Նախանձի թոյնով լեցուած թուրքեր վանտալութեամբ կոտորուեցին եւ իւրացուցին 2·650·000 հայերու ինչքերն ու կալուածները եւ ազգային սեփականութիւնները, որոնց բնօրինակը գումարը ՀԻՆԳՄԻԼԻԱՌ ՈՍԿԻ ՏՈԼԱՐԷն աւելի է, որոնց հաշուելու օտար ապահովագրական ընկերութիւններուն սակեղբամով վճարուած մասնավճարները : Այդ ընկերութիւններն էին — ՆԻԻ ԵՈՐՔ ԼԱՅՅ (ամերիկեան), ԻԻՆԻՈՆ (Քրանսական), ՔԱՆՍԱԼԻՏԷՅԹԸՏ ԼԱՅՅ (անգլիական), ԿՐԵՇԱՄ ԼԱՅՅ (անգլիական), ՌՈՍԻԱ (ռուսական), նաեւ նուազ թիւով ապահովագրական պաշտանագրութիւններ, զերման, աւստրիական եւ իտալական ընկերութիւններու մօտ :

Այդ ապահովագրութիւններէն 10·000ի վրայ մէկ անձ, իբր ժառանգորդ, հազիւ կրցած է զանձել իր ապահովագիւնը : Իսկ մնացած տասնեակ հազարաւորներու ապահովագրութիւնները չեն զանձուած, թէ՛ ապահովագրելար ե թէ՛ ժառանգորդը սպաննուած ըլլալուն. եւ վաւերաթուղթերն ալ կորսուած կամ ոչնչացուած ըլլալով : Ոսկեղբամով տրուած մասնավճարներն ալ մնացած են այդ ընկերութեանց զանձին մէջ :

1915ին եւ 16ին Կ. Պոլիս հասած զերման նոր դեսպանը՝ Կոմս ՓԱՌԻԼ ՎՈԼՖ ՄԵԹԵՆԻՆԻՍ, որ նախապէս 11 տարի Լոնտոնի մէջ զերման դեսպան եղած էր, նկատել տաւ իր Պոլսոյ մէջ իր ստացած տեղեկութիւնները, հայոց տարագրութեանց նկարները, թուրքերու կատարած յեղատպանութեան մանրամասնութիւնները եւ տեղեկագրած էր զանոնք զերման վարչապետ Պեթման Հոլլեկին, Յունիս 30, 1916 թիւով, աւելցնելով, որ «թուրք կառավարական, վարչական

պաշտօնեաները, կառավարիչները, իթթիհատի անդամները, «սովալլուկ գալլեր եմ» (հունկրիկէ վէօլփէ), «հալածանքներով, բըռնութեամբ խրատցուցած են հայոց ինչքերը «վարչական յանձնախումբ»երու միջոցով, 100 ոսկինոց ապրանք մը, «աճուրդով», 2 ոսկիի փոխարէն խրատուած է»։ Դեսպանը կը յայտարարէ, թէ «թիւրքիզմ» կը նշանակէ սպանութիւն, բնաջնջում, ուրիշին սեփականութեան դողութիւն։ Եւ այդ բռնակալ քաղաքականութիւնը գործադրուած է եւ կը գործադրուի այդ բազմագլխեան օձին (ֆիլէօֆիփիկէ հիդրա) 'կողմէ»։

Դեսպան Կոմս Մեթեռնիխ, թէեւ գրեթէ տարի մը միայն թուրքիա մնաց (Նոյեմբեր 11, 1915էն մինչեւ Հոկտեմբեր 3, 1916), սակայն մօտէն չփման մէջ մտնելով թուրք քաղաքական եւ զինուորական ղեկավարներու, թրքական չըմանականներու եւ բանիմաց անկողմնակալ անձերու հետ, շատ լաւ բմրոնեց թրքական գիշատիչ հոգեբանութիւնը եւ տեղեկաւորեց այդ մասին իր կառավարութեան։

Իր ճշմարտախօսութիւնն ու արդարամտութիւնը թուրքերու ռիս հրաւիրեցին իր վրայ, եւ էնպէր փաշա պնաց մինչեւ գերման մեծ բանակատեղը բողոքի։ Դեսպան Մեթեռնիխ իր պաշտօնը զոհեց, սակայն ոչ իր արդարամիտ ոգին։ Նոյնիսկ Քայցեր Վիլհելմ Բ-ի առջեւ Մեթեռնիխ փորձեց հայկական ջարդերու մեղսակցութեամբ արատաւորուած գերման կառավարութեան պատիւը բարձրացնել։

Թրքական պատմութիւնը կը վկայէ, թէ Օրխանէն՝ 1326էն մինչեւ 19րդ դար, մօտ 500 տարի թուրք իշխանութիւնը ենիչերիական կազմակերպութեամբ, կողոպուտով եւ սպանութիւններով ծաւալած է։ Զարդած է 40·000ով, 50·000ով պարսիկներ եւ արաբներ։ 1571ին Կիպրոսը զրաւելէ ետք, 50·000 հոգի ջարդած է, եւ անձնատուր եղած հրամանատարը՝ Պրաճիտինին ողջ-ողջ մօրթագերծուած է Սուլթան Սելիմի հրամանատար Լալէ Մուսթաֆա փաշայի կողմէ։

Թուրքերը Արեւելեան Եւրոպայի ժողովուրդներէն ջարդած են իսլամ ալպանացիներ, պոսնացիներ, սլաւներ, սերպեր, պուլկարներ, ռումանացիներ, վրախներ, յոյներ, հայեր, արաբներ, Մերձաւոր Արեւելքի մէջ՝ սուրիացիներ, քաղղէացիներ, ասորիներ, նեստորականներ, նոյնիսկ մաս մը չիւքէզներ, յագեր։ Մէկ խօսքով, եղած են միշտ ցեղասպան եւ մարդկութեան թշնամի։

Երբ առաջարկուեցաւ Թուրքիան Եւրոպական Խորհուրդին հրաւիրել, նկատի ունենալով անոր աշխարհագրական-ազգայնական գերքը, Խորհուրդի անդամներէն մին համարձակօրէն յայտարարեց. —

«Եւրոպական Խորհուրդը պարտականութիւն ունի պաշտպանելու քաղաքակրթութիւնը: Պատմութիւնը ցոյց կու տայ, թէ Թուրքիոյ բերած մասնակցութիւնը եւրոպական քաղաքակրթութեան աւելի բացասական եղած է, քան դրական: Նոյնիսկ Թուրքին հանդէպ ներողամիտ պատմաբաններ՝ Ֆոն Համմեր եւ Ի. Ս. Քրիզի պախարակած են Թուրքին ոճրային բնագոյները»:

Հայկական արդար իրաւունքներու պահանջը ի զօրու է միշտ, Հայկական Դատը պիտի հետապնդուի, մինչեւ որ իր արդար լուծումը գտնէ, լիուի հատուցում ստանալով, հիմնուած՝ նոյնիսկ միջազգային կարեւոր վաւերացրերու, Ուիլսոնի իրաւարարական վճիռին, Սելրի դաշնադրին 88-93 եւ 142 եւ 144 յօդուածներուն (Լքեալ Գոյքերու մասին) եւ այլ միջազգային զանազան վաւերացրերու վրայ:

ԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱԼԱ ԹՈՒՐՔԱ

Ճեղասպանութեան մեքենային «անիւ»ները իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարներն են, ըլլա՛յ Հայաստանի վեց նահանգներուն մէջ, ըլլա՛յ Արեւմտեան Անատոլիոյ եւ Կ. Պոլսոյ ու Էտիքնէի մէջ:

Հարիւրաւորներ են անոնք: Յաջորդաբար պիտի տանք պետական դատարանի մը մէկ փաստաթուղթը իբրեւ նմոյշ մի քանիին, որովհետեւ անոնցմէ շատերը տակաւին անծանօթ կը մնան կամ իրենց հետքերը անհետացուցած էին դատաւարութեան ժամանակ:

Այդ պատասխանատու քարտուղարներէն շատերը անձամբ ընկերացած են մտադրած չեթէներու խումբերուն եւ խուժանին, եւ յաճախ ղեկավարած են, ոճիրներու ընթացքին, մարդասպանութիւն, ջարդ, բռնաբարում, դրամներու, զարդեղէններու, գոհարեղէններու կողոպտում. տարազրութեան ճամբու վրայ կամ մասնաւորապէս պատրաստուած վայրեր՝ իբր ծուղակ՝ կարաւանները բնաջնջած եւ, ազդեցիկ անդամ ըլլալով, անշարժ կալուածներու յանձնախումբերուն մէջ յափշտակութեանց գործերուն մասնակից եւ հսկիչ եղած են:

Ինչպէս ըսինք, մեր տալիք փաստաթուղթը, Պատերազմական Ատեանի դատապարտութեան վճռագիր մըն է, որ խիստ կարեւոր է անոնց յանցաւորութիւնը հաստատելու եւ պատիժներ որոշելու. բայց Ատեանին դատաւորները, դատաւոր ըլլալէ առաջ, թուրքեր, զօրավարներ էին, որոնք զանազան պատրուակներով սզատ արձակած են շատերը: Քանի որ անոնք արտաքնապէս դատաւոր եւ ներքնապէս համաձայն էին կատարուած ցեղասպանական ոճիրներուն: Ասով մէկտեղ, Պատերազմական Ատեանի վճռադիրը կը մնայ պատմական փաստաթուղթ մը, թէ եւ չէ՝ պործադրուած, բայց եւ այնպէս ոճրապարտութեան յաւիտենական խորան մըն է թուրք սպաշտոնական ան-

ձերու եւ աւազակապետներու ճակտին, մանաւանդ որ վկաներու մեծ մասը թուրքեր, պաշտօնեաներ, զինուորական եղած են:

Դատավճիռին մէջ դատաւորները շատ զգուշացած են մասնաւոր թուականներ նշանակելէ եւ ընդհանուր բացատրութիւններ արձանագրած են, հայակեր զիշատիչ անզղներուն ու բորենիներու վոհմակին համար:

ԲՆԱԳԻՐ ԴԱՏԱՎՃՌԻ՝ ԻԹԹԻՀԱՏԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐՈՒՆ, ՅԵՏ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

Թագվիմը Վեքայի թիւ 3772 Յունուար 8, 1920

Թրքական Պատերազմական Ատեանի արձանագրութենէն

ՆԱԽԱԳԱՀ զօրավար (միրլիւս) Էսատ փաշա.

Անդամներ.— Զօրավար (միրլիւս) Իհսան փաշա(*), զօրավար (միրլիւս) Մուսթաֆա Քերիմի փաշա, զօրավար (միրլիւս) Իսմայիլ Հազըլ փաշա, Վեդապետ (միր ալայ) Սուլէյման Շաքիր պէյ:

ԻԹԹԻՀԱՏ ԵՒ ԹԵՐԱԳԳԸ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐՈՒ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Դատավարութիւնը տեղի ունեցած է ներկայութեամբ հետեւեալ ամբաստանեալ անձերուն.—

Մանիսայի պատասխանատու քարտուղար՝ Աւնի պէյ, Պէյ Օղլիի (Բերա) պատասխանատու քարտուղար՝ Հասան Սալահետին պէյ, Էսքիչէհիի պատասխանատու քարտուղար՝ տոքթ. Միտհատ պէյ(**), Սիրկիւնի (Էմիրկեան) պատասխանատու քարտուղարի փոխանորդ Ճեւտէթ պէյ, Հալեպի պատասխանատու քարտուղար Ճեմալ պէյ, Էտիրնէի «քննիչ» (միւլքեթթիչ) Ապտիւլ Ղանի պէյ(***) , Գոնիայի պատասխանատու քարտուղարի փոխանորդ Ապտիւլ Գա-

(*) Իհսան փաշան հաւամբար Քէօր Իհսան փաշան է, որ գերի բռնուած էր կովկասեան ճակատի վրայ ու փախած, եւ յետոյ կրկին կովկասեան ճակատ երթալով, բռնուած հայ գերիները սպաննել տուած էր Ալեքսանդրապոլի եւ այլ շքրջամներու մէջ, եւ 1921ի սկիզբը մաս կազմած էր այն զինուորական ատեանին, որ դադրեցուց ցեղասպաններու դատավարութեան շարունակութիւնը:

(**) Այս տոքթ. Միտհատը պէտք չէ շփոթել Միտհատ-Շիւքրիի հետ, որ Իքթիհատի կեդրոնին (Մերքէզը Ումումիին) բարտուգարն էր:

(***) Վերոյիշեալ Ղանի պէյը Ապրիլէն Օգոստոս 1915 եղած է նաեւ պատասխանատու քարտուղար Սեբաստիոյ մահամզին:

տիր էֆենտի, Բասթիմունիի պատասխանատու քարտուղարի փոխանորդ Մխնիր պէյ, Բասթիմունիի զարձեալ պատասխանատու քարտուղարի փոխանորդ Հասան Ֆեհմի էֆենտի, Գարահիսարը Սաշիպի (Աֆիոն Գարահիսար) լքեալ զոյգերու Թասփիէ Քոմիսիոնի նախագահ Ալեհա պէյ: Գարահիսարը Սաշիպի Թասփիէ Մեմուրի (Հաշուէյարդարի պաշտօնեայ) ինչպէստէն պէյ(*):

Տեղի ունեցած պատասխանութեանց ընթացքին, երկու կողմերը երկարօրէն լսելէ, դատախազի եւ պաշտպան կողմի բացատրութիւնները քննելէ ու կշռելէ եւ դատին վերաբերեալ բոլոր դատական թուղթերը եւ արձանագրութիւնները վերէն վար (սերափա) քննելէ եւ մանրամասնութիւնները ուսումնասիրելէ ետք, իրողութիւնները բողոքակողմանի կերպով խորացնելէ յետոյ եւ անհրաժեշտը տնօրինելու համար, յետ խորհրդակցութեան, տեսնուեցաւ, որ Զինագաղարէն ետք (Հոկտեմբեր 30, 1918), ամէն կողմ երկպառակութեան

(*) Յունիս 21, 1919ի դատավարական նիստին կարդացուած ամբաստանագրին մէջ յիշուած էին հայոց գոյքերու կողոպուտին եւ սպանդին համար յանցաւորներու կարգին նաեւ հետեւեալները. որոնք կա՛մ պահուցուած էին Կ. Պոլսոյ մէջ եւ կա՛մ Անատոլիոյ մէջ եւ ձեռք աւելուած չէին.— Անգարայի երեսփոխան Հիւմի, Գարահիսարի (Աֆիոն) երեսփոխան Ազա Օղլու Ահմէտ, հեծելագորաց փոխ գեմալպետ, հանգստեան կոչուած Միւմթապ, Սարոյիսանի երեսփոխան եւ Թեքետիւտ կուսակցութեան անդամներէն Սապրի, Իսթանպուլի երեսփոխան Սալահետտին Ճիւմուզ, Էրզրումի երեսփոխան եւ Միլլի Աթանսի տնօրէն Հիւսէին Թոսուն: Փերիէ պաճիկի ներկայացուցիչ, նախագահ Սեյիմիի մէջ Իրքիսատի պատասխանատու քարտուղար Իսհամ Նամըզ, Պրոսպի պատասխանատու քարտուղար Ալի Ռիզա, Գոնիայի նախկին վալի Սամիի Ռիֆաաթ, համալսելու պետ (ֆեհիւ) Ֆերիտ, Ազ-շեհիւրի Ճիհանպէյլիի միւտի Ֆեհմի եւ Բաղադապետ Միւֆթիգատէ Քեալիլ, Ազ-շեհիւրի գոմիսէր եւ Սաթթայի նախկին բանտապահ Հասան Պասրի, Հալեպի շրջանի չեքէներու պետ գրածախ Նեհաթի, Պոլսոյի Իրքիսատի ներկայացուցիչ Միւֆթի Մեհմէտ Ալի եւ Հաթի Աթթար Գարափազի Հասան-Հիւսէին, եւ Էմվեր փաշայի հայրը՝ Հաթի Ահմէտ փաշա:

Ասոց դէմ ալ որոշմագիր արձակուած էր Յունիս 10, 1919ին:

Վերոյիշեալ Պատեքազական Ատեանի վճռագիրը որեւէ ժամանակ որեւէ քերթի մէջ, նաեւ օտար մամուլի մէջ, լոյս տեսած չէ: Կցուած է քրեական պաշտօնաքերթ «Թագվիմը վեֆայի»ին, չէ հրատարակուած նոյնիսկ քրեական քերթերուն մէջ: Դատարանի այս պաշտօնական արձանագրութիւնը ոճրագործ պատասխանատու քարտուղարներու մասին առաջին անգամ լոյս տեսած է հայ մամուլին մէջ, իմ իսկ թարգմանութեամբ:

ու գրգռութեան (թեշվիզաթը նեփագնուեանէ) եւ ներքին ապահովութեան խառնակշութեան ամէն միջոցներու դիմած են. եւ տեսնուած է, որ իթթիհատ եւ Թերազգը կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղարները իրենց ոճրային շարժումներուն մէջ ազատ ձգուած էին. սակայն այլեւս թոյլտուութիւն չտրուելու պատճառով (որ շարունակէն իրենց վնասները), զանոնք ձերբակալելով, հակոդութեան տակ՝ Կ. Պոլսոյ Պատերազմական Ատեանին առջեւ բերած են, անոնց մասին քննութիւններ կատարելու համար: Ներքին գործոց նախարարութիւնը եւս չըջաբերականով հաղորդած էր եւ, զանոնք ձերբակալել տալով, մաս առ մաս Պատերազմական Ատեանին յանձնած էր:

ՎՃՌԱԳՐԻ (գարաբնամէ) բնազրին հարազատ թարգմանութիւնը.—

Այդ պատասխանատու քարտուղարներուն մասին հարցաքննութիւններ կատարուած են: Եւ ստուգուած է, որ պետութեան ղեկը բռնակալութեամբ ձեռք անցուցած, Ընդհանուր Պատերազմին մասնակցիլ որոշած եւ գեղծարարութիւններ կատարած են, մաքու տարագրութիւն, քարդ, ախոք, սեփականութեանց աւերում եւ այլ գարշելի ոճիրներ գործած են, օսմանեան երկիրներն ալ վերջին աստիճանի թշուառութեան մատնած ու գամագան շարիքներու ենթարկած են: Եւ արտաքին աշխարհին առջեւ ալ պետութեան ուժը եւ վեհութիւնը (մհհապէթ) անպատուած եւ աղէտներու մատնած են:

Այժմ իթթիհատ եւ Թերազգը կուսակցութիւնը, որ ինքզինք լուծեր է, իր յայտարարած նպատակները իրագործելու համար գործունէութեան դաշտ ընտրած էր օսմանեան նահանգները: Վերել յիշուած ոճրային շարժումներուն մասնակցած եւ ոճիրներ գործած ըլլալու պատճառով, Պատերազմական Ատեանի առջեւ բերուած են:

ԹՈՒՐԿԻՅԷՆ ԲՆԱԳԻՐԸ ԲԱՌ ԱՌ ԲԱՌ Կ'ԸՍԷ.—

«...Քեաթիպ թէ մուրախասը մումիայիհիմ հազգլարընտա տեւայիրը իսթինթագիյէճէ իճրա գըլընան թահգիզաթ նեթիճեսինտէ Գուվվայը Ումուլիյէի տովլեթի թեզալլուպ վէ զեմամը իտարեսինէ ալարազ, հարպը ումուլիյէէ իշթիրաք վէ թէէսիսը իհթիքեար վէ թեհհիր վէ թագթիլ վէ նեֆի վէ թագրիպը էշիասս վէ սայիրէ էֆաալը, զանունը շեքնանէ իլէ մեմալիքը օսմանիյէի տախիլէն սոն տերեճէ սեֆալէթ վէ կնհայը միւսախպէ կիրիֆթար վէ խարիճէն գուտրէթ վէ մեհապէթը տեւլէթի սեքթետար էտերէք, ազամ ֆեւաքէթլերէ տիւշար էտէն մեֆսուխ ճիթթիհատ վէ Թերազգը

ձեմիյէթին» ամալ վէ մեզասիտինի միւրեւիվիճ վէ ամիլլերի վէ վի-
լայաթը օսմանիէ վասիկայը իճրաաթը օլմազ իյթիպարը իլէ, ձե-
միյէթին պերվեճհի մուհարրէր հարեքաթը ճինայեթքեարնելէրինէ
Ֆերէն զի մետիէլ օլմազ թէօհմեթի իլէ տուանը հարպըմըզա սեզ
էտիլմելերի իլէ...»:

«Բանակի տրամադրութեան տակ առնուած ամելէ քապուրմե-
րու (հայ գործաւորկ. վաշտերու) զինուորները աշխատցնելու ձեւով
ֆլըպներ շինել տուած են եւ տարադրուած հայերուն կարգ մը տու-
ները ակումբի վերածած եւ անոնց լքեալ զոյքերով տուն զարդարած
են: Եւ ընտրութիւններու ժամանակ ալ խրատներով եւ լուսաբանու-
թիւններով չեն գոհացած, այլ անյադութեամբ չար նպատակներու
ծառայած են և, բռնի ուժի վրայ յենլով, չափէն աւելի միջամտու-
թիւններ, ճնշումներ կատարած են: Եւ սպառնալիքի քաղաքականու-
թենէն զատ, եթէ մէկը օրինական իրաւունքի վրայ հիմնուելով հա-
մարձակէր ընդդիմութիւն ցոյց տալ, զանազան ձեւերով սպառնա-
լիքի եւ սարսափի կ'ենթարկէին զայն եւ սահմանադրական իրաւուն-
քով ընդդիմացողը, բռնակալութեան ժամանակ եղածէն առանց
տարբերութիւն ունենալու, քահանայի վարչութիւն մը հաստա-
տած էին: Իսկ հանդանակութեան եւ ներքին փոխառութեան առթիւ,
կառավարական պատասխանատու պաշտօնեաներու աչքին առջեւ ա-
ւելի վճարելու կարողութիւն չունեցողները կը ծեծէին եւ կ'անար-
գէին եւ օրէնքին հակառակ կ'արգելափակէին կամ կը բանտարկէին:

Վերջապէս պետութեան կենսական խնդիրները լուծելու կամ
պայմանագրութիւն կնքելու վայրը Իթքիհատ եւ Թերազգը կուսակ-
ցութեան Մերքէզը Ումուհին (Ընդհ. կեդրոնը) ընտրած էին եւ ու-
միրներու մանրամասնութիւնը սրոշած եւ այդ մանրամասնութեանց
մասնակցած էին. մասնաւորապէս տարագրութեան, ջարդերու, սե-
փականութեանց յափշտակումի եւ հարստութիւն դիզելու համար ու-
միրներ եւ չարաշահութիւններ գործել համարձակած էին: Եւ Մայիս
14, 1915 (1331) քուսկիր ժամանակաւոր օրէնքին համաձայն, տա-
րագրութեան պարագաները իրենց անձնական շահերուն ծառայեցու-
ցած են: Վերոյիշեալ Ընդհանուր կեդրոնը (Մերքէզը) կազմակեր-
պութիւններու ցանց մը լարած էր, ոմրագործներու խումբերով եւ
խումբով (կիրուհը պազիյէ), եւ մասնաւորապէս հայերու ջարդին
եւ բնաջնջումին ու անոնց սեփականութեանց, գոյքերուն կողոպու-
տին եւ յափշտակութեան վերաբերեալ գործերը կատարած են վերո-
յիշեալ պատասխանատու ֆարտուղարները:

Ումանց, որպէս թէ դիրութիւններ տալու պատրուակով, դա-

ւաղբած եւ ձեռք անցուցած են անոնց թողեալ ինչքերը: Այդ բոլորը տեսնուած եւ ստուգուած է:

ԹՈՒՐԹԵՐԻՆ ԲՆԱԳՐԻՆ ՄԷՁ. —

«...Նիհայէթ, մեսայիլը հայաթիյէի տեւլեթին մահալը աջտ ու հալլը օլան իթթիհատ վէ Թերագզը ձեմիյէթինին Մերքէզը Ումոմիսինին իթթիխազ էյլետիյի մուզարրերաթը ճինայեթքեարանելերինէ իշթիրաք, վէ պիլխասսա, Թեհհիր վէ Թագթիլ վէ զասպը էմվալ իլէ, իտտիխարը սերվէթ ճիւրիւմլերինի իրթիքեապա ճիւրէթ օլունմուշ, վէ Մայիս 14, 1331 (1915) Թարիխի զանունը մուլազգաթ մուճեպինճէ, իճրա էտիլէն Թեհհիր քէյֆէյէթի մենաֆիյը շախսիյէյէ վեսիյլէ, իթթիխազ էտիլերէք, մեղքիւր Մերքէզը Ումոմիսին շեպեթի Թեղքիլաթլարը տայիրէսինտէ կիւրուհը պաղիյէ գալէ վասիթասը իլէ, պիլխասսա էրմենիլերին Թագթիլ վէ իմհասը վէ էմվալ վէ էշեալարընըն նեհպ ու եաղմասը խուսուսընտա, մար իւլպէյան, քեաթիպ վէ մուրախասը մեսուլլարըն պազըլարընճա Թեսհիլաթը լազըմէյէ Թեւասուլ վէ Թէատտի վէ պիլֆիիյ, էմվալը մեթրուքէյէտէ իյսալը տեսթը Թատտի էտիլմիշ օլտուղու զահիր վէ նիւմէյան օլմուշ...»:

«Որովհետեւ վերոյիշեալ Ընդհանուր Կեդրոնի անդամներէն եւ Թեղքիլաթը Մախսուէի նախագահ Պեհաէտտին Շաքիր պէյ էրզրումէն խորքերդի պատասխանատու քարտուղար փախստական Ռեսնեցի Նազըմ պէյին(*) հետեւեալ ծածկագիր հեռագիրը ղրկած է.

«Ձեր տարագրած հայերը կը բնաջնջուին. այդ իմաստով հաղորդուած է»:

«Նմանապէս, Եոզկաթի սանճագի Պողազլայան գազայի ջարդը և ոճիրները, Պատերազմական Ատեանի կողմէ քննուելով, դատաւարութեան ընթացքին ստուգուեցաւ, թէ Անգարայի պատասխանատու քարտուղարը Նեճաթի պէյն էր, որ Եոզկաթի նախորդ միւլթեսարըֆ ձեմալ պէյը պաշտօնանկ ըրած էր եւ Պողազլայանի գայմագամ Քեմալը, որ հետագային կախուեցաւ, նշանակած էր Եոզկաթի փոխ կառավարիչ: Մանրամասնութիւններէն ինչպէս որ կ'երեւի, հակառակ անոր որ Քասթեմուլիի մէջ հայերուն թիւը, բաղդատմամբ ընդհանուր բնակչութեան թիւին, փոքրամասնութիւն կը

(*) Ռեսնեցի Նազըմ պէյը պէտք չէ շփոթել տոք. Նազըմ կոչուած քոքեմիիս հետ, որ քէ՛ Մերքէզի եւ քէ՛ Թեղքիլաթի անդամ էր:

կազմէր, տարագրութեան օրէնքին մէջ նշանակուած որեւէ յանձնաքէ վերծ ըլլալով հանդերձ, Քասթեմունի նահանգին կառավարիչ վալի Րեշիտ փաշա ըսած էր. «Ես ձեռքերս արիւնով չեմ ներկեր»։ Քասթեմունիի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենտին բազմաթիւ դիմումներ կատարած եւ ձեռնարկներ ըրած էր զինքը պաշտօնանկ ընելու եւ ի վերջոյ ընել տուած էր։

«Անգարայի տարագրութիւնը սրտամկիկ ոճիրները գլուխ հանած եւ լրացուցած է։ Աթիֆ պէյն ալ նոյն պատճառաբանութիւններով Պոլսի հայերը տարագրած է եւ Պոլսի պատասխանատու քարտուղար տոքթ. Միտհատ պէյը «հայերը չեմ ուզեր» ըսելով միթինկներ կազմակերպած է եւ իր ունեցած ազդեցութիւնը գործածելով յաջողած է տարագրել տալ հայերը. երբ Պոլսի փոխ միւթեսարըֆ Ալի Իմի պէյը ընդդիմացած է, Միտհատ պէյ Պոլիս գացած եւ պաշտօնանկ ընել տուած է զայն։ Նման ձեւերով եւ կերպերով օրէնքի ոգիին հակառակ ըլլալով եւ ամէն տեղ հասնելով՝ բազմաթիւ աղէտներու պատճառ եղած է, ինչպէս արձանագրուած է։

«Սպանութեանց այդ եղելութիւնները կապ ունին Թեշվիլաքը Մախսուսէին հետ եւ իթթիհատ եւ Թերազգրի Ընդհանուր Կեդրոնէն կազմակերպուած են եւ այդ Ընդհանուր Կեդրոնին ներկայացուցիչները եւ անդամները պատրաստած եւ դիւրացուցած են այդ ոճիրները։ Այդ մասին վճռական փաստաթուղթ եւ բացատրող վկայութիւններ կան։ Ուստի, վերոյիշեալ գործուած ոճիրները ամբաստանեալներէն բոլորին չեն վերաբերիր։ Ոճիրներու մասնակցութեան աստիճանը, ամէն մէկուն անձամբ եւ անհատապէս յանցաւոր ըլլալը պիտի բացատրուի։

«Յիշեալ ամբաստանեալներէն Քասթեմունիի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենտիի պարագան.— Լսուած վկաներէն մին՝ Քասթեմունիի նախորդ վալի Րեշիտ փաշա կ'ըսէ իր վկայութեան մէջ.— «Հասան Ֆեհմի էֆենտին վնասակար արարած մըն է, իր գրգռութիւնները շարունակած եւ ըսած է, թէ «մեր վալին հայերուն պաշտպանն է» եւ աւելի ճիշդը՝ «կեաւուրներուն վալին է» ըսած է եւ գոռում-գոչումներով մէջտեղը խառնակութիւն ձգած է, կառավարութեան գործերուն միջամտած է ամենավատ կերպով, ու զինքը (վալին) միշտ ձանձրացուցած է. կառավարութեան պաշտօնատունէն վռնտուած է, սակայն, իր յանդգնութիւնները բազմապատկելով, ծածկագիր, հեռագիրներ ղրկած է ներքին գործոց նախարարութեան եւ դիմումներ կատարած է»։

«Ուրիշ վկայ մը՝ հանգստեան կոչուած հազարապետ Իսմայիլ

Հազար պէյ յայտնած է, որ «Հասան Ֆեհմին (Հայերու) լքեալ գոյքերէն արժէքաւոր առարկաներ իւրացուցած է»:

Ուրիշ վկայ մը եւս, հանդուցեալ մարաջախտ Ասաֆ փաշա Ջատէ ձեմալ պէյը վկայած է, որ «Հասան Ֆեհմին տանը մէջ եւ Քլըպին այրած միջոցին երեւան երած են (Հայ) վաճառականներու ապրանքները: Զարաշահած ըլլալուն փաստը մէջտեղն է»:

Յիշեալ Հասան Ֆեհմին վալի Աթըֆ պէյին(*) ընկերակիցը եղած էր եւ անոր միացած էր մտայնութեամբ: Վկայ մը, Վահիտ էֆենտի, կ'ըսէ. «Տարադրութեան ընթացքին Ֆեհմին ամենաստորին դերը խաղացած է, իր ազդեցութիւնը գործ դրած է և (Հայերու) լքեալ գոյքերէն մեծապէս օգտուած է»:

Իններորդ գունդի հրամանատար, հանգստեան կոչուած փոխ գնդապետ խուրշիտ պէյ, որ այժմ գործօն ծառայութեան մէջ է, իր գրաւոր վկայութեան (լալիէ) յուշագրին մէջ ըսած է. — «Հասան Ֆեհմին էֆենտին, վալի Ռեշիտ փաշայի յայտարարութեան համաձայն, կառավարական գործերուն միջամտած է և վալի Աթըֆ պէյին ժամանակ կառավարական գործերը իր ձեռքերուն մէջ կեդրոնացուցած է»:

Նաեւ, նախապէս Քասթեմունի պտնուած եւ ներկայիս Սիլիֆքէի մէջ (Ատանայի նահանգ), ժանտարմըրի գունդի հրամանատար (ժամտարմա քապուր գումանտանի) հազարապետ Մուսթաֆա Շըրէֆ պէյ վկայած է որ Հայերու բռնագաղթի ժամանակ ժանտարմըրի գնդապետ Իզզէթ պէյ, որ այժմ մեռած է, ըսած է իրեն թէ «այս բռնագաղթին վերջաւորութիւնը շատ վատ պիտի ըլլայ», եւ այդ պատճառով իսկ իր եւ վալի Աթըֆին միջեւ յարաբերութիւնները լարուած էին:

Դարձեալ ուրիշ երկու վկաներ յայտնած են, որ Հասան Ֆեհմին Իզզէթ պէյի համար ըսած է, թէ «Հայերու բռնագաղթին արգելք ըլլալուն համար Թրքական պատմութիւնը եւ յաջորդ սերունդը անէծք պիտի կարդան Իզզէթ պէյին»: «Հասան Ֆեհմին էֆենտին բռնագաղթը կազմակերպողներուն եւ ղեկավարողներուն մէջ գործօն դեր ունեցած է»:

Ուրիշ երկու վկաներ եւս, ձեւտէք եւ Սալիմ էֆենտիներ եւ ուրիշներ, վկայեցին «Հասան Ֆեհմին էֆենտիին լքեալ գոյքերու յանձնախումբին մաս կազմած ըլլալը եւ (հայոց) լքեալ գոյքերով լե-

(*) Աթըֆ պէյ կոչուածը «Թեշիւաթը Մախսուէթ» կեդրոնին մէջ ընկերակցութեան էր տալք. Պեհաէտտիմ Շաքիրի եւ տալք. Նազմի:

ցուն խանութները մտնելով, իրեն պէտք եղած բոլոր առարկաները պարկերու եւ կողովներու մէջ (ջուր/ալ վէ թիֆէ) լեցնել տալէ ետք, իր մարդոց միջոցաւ փոխադրել տալը. յետոյ, խանութներուն վեղկերը բաճալ տալով, ահուրդի սկսած է: Հասան Ֆեհմի էփենտին, այդ ատեն, վալիէն աւելի ազդեցիկ էր եւ իր այդ ընթացքը արգելող մէկը չկար», յայտարարած են վկաները:

ԹՈՒՐԿԵՐԷՆ ԲՆԱԳՐԻՆ ՄԷՋ ԲԱՌ ԱՌ ԲԱՌ.—

«Հասան Ֆեհմի էփենտինին թեհնիրին թերթիպ վէ իտարե-սինտէ ամիլը միւլսսէր օլանյարտան պուլունտրդընը վէ եինէ շահիտ-լերտէն ձեւտէթ վէ Սալիմ էփենտիլէր իլէ սաիրենին, Հասան Ֆեհմի էփենտինին էմվալը մեթրուքէ քոմիսիոնընա տախիլ օլարագ մեղքիւր քոմիսիոն ապասը իլէ — միւլսյետէի ալենիլէտէն մուգատտէմ մեթրուք տիւքեանյարա կիւրուպ, քենտիսինէ լազմ օլան էշեայը չուվալ վէ թիֆէ իլէ վէ քենտի տաամր վեսիլլեսի իլէ, կէօթիւրտիւքտէն սոնրա, տիւքեանըն քեփենքիլլերինի քիւլատ վէ միւլսյետէ, միւլսա-չերէթ էտիլտիլինի, վէ Հասան Ֆեհմի էփենտի, օ զեման վալինին Ֆեւզընտա սահիպը նուֆուլ, օլաուլը իշին, վէ հարեքէթինէ միւ-մանաաթ էթմէք միւթեսաւէր օլմատըլը, պէյան վէ իսպար էյլէ-միշ»:

Քասթեմունիի Էշրաֆներէն (ալանաւորներէն) Թեւֆիգ էփենտի, Մեճլիսը իտարէի (Նահանգային Վարչական Խորհուրդ) գլխաւոր քարտուղար Պեսիմ պէյ եւ Մետրեսէի դասատուներէն Խոճա Մեհմէտ էփենտին եւ փաստարան իւլլէթ էփենտին երդումով գրաւոր վկայութիւններ ղրկած են, նաեւ պայմագամ ձեւալ պէյը իբր վկայ լսուած է եւ ստուգուած ու հաստատուած են Ֆեհմի էփենտինին կատարած չարիքները եւ յարուցած դժուարութիւնները:

Պոլուի եւ Պրուսայի պատասխանատու քարտուղարը տոքթ. Միտհատ պէյ, հայ հիւանդները տարագրութենէն զերծ չպահելու համար, ժողովուրդին յայտարարած է. «Հայերը չենք ուզեր» եւ մի-թինկներ կազմակերպած է այդ նպատակով:

Միւթեսարըֆի փոխանորդ Ալի իմի պէյ հայոց տարագրութեան դէմ արտայայտուած է եւ ատոր համար զայն պաշտօնանկ ընել տուած է:

Պոլուի միւթեսարըֆութեան վկայաթուղթով (թեգֆերէ) պաշտօնապէս յիշատակուած է, թէ ան (տոքթ. Միտհատ) «հայերը տարագրելու համար Տիւզճէ գացած է, տարագրութիւն կատարել տը-

ւած է եւ տարապրութեան ընթացքին ալ ոճիրներու գործադրութիւնը ղիւրացուցած է» :

Իսկ Պրուսայի մէջ զտնտւած միջոցին, քաղաքին ականաւորներուն մէկ մասին սպառնալիքներ ի պարծ դրած եւ երեսփոխաններու ընտրութեան վրայ ազդած է : Իթթիհատ Թերապլըի ակումբին գնման համար՝ Կեմլէիկի մէջ բոնի հանդանոկութիւններ կատարել տուած է . այդ մասին ալ քաղաքներէն պաշտօնական դիմումներ հասած են, որոնց բովանդակութիւնը յայտնի է :

* *

Իթթիհատ եւ Թերապլը կուսակցութեան խորհէի քննիչ Ապտիւլ Ղանի պէյին հարցաքննութեան թուղթերէն եւ անոնց կցեալ Յուլիս 27 եւ 31, 1917 (1335) թիւ նահանգային վկայաթուղթերէն կը փաստուի, որ ան Քըրք Քիլիսէի եւ Տեմիր Քէօյի մէջ, երեսփոխանական ընտրութեան միջոցին, կառավարութեան վրայ ճնշում բանեցուցած է եւ ազդեցիկ դիրք ունեցած :

Ապտիւլ Ղանին, քննիչի իր պաշտօնին մէջ ըլլալով հանդերձ, վիլայէթի ընդհանուր կառավարիչին հաւասար ազդեցութիւն բանեցուցած է եւ ազգ. պաշտպանութեան (միւտաֆայը միլլիյէ) համար է ըսելով, յօդուտ իր անձին դրամ գանձած է, բռնի հանգանակութեանց ժամանակ ճնշում բանեցուցած է :

Խորհէի հարցաքննիչ դատաւորին միջոցով արձանագրուած վկայութիւնները եւ Յովհաննէս Ալթունեանի, Ալիքսան Սարաֆեանի եւ Հայեկ (Հայկ) Քիւրքճեանի եւ Լէօն (Լեւոն) Մերազճեանի ? (Մերամեթճեան) անձերու եւ ուրիշներու վկայութիւնները ցոյց կու տան, թէ .-

«Ապտիւլ Ղանի պէյ(*) բազմաթիւ հայեր սպաննել եւ բնաջրնջել տուած է . այդ ռմիրներուն գուգընթաց բռնագաղթի վրայ ալ մեծ ազդեցութիւն բանեցուցած է եւ տարագրութեան ընթացքին՝ զինեալ

(*) Վերոյիշեալ Ապտիւլ Ղանի պէյ կոչուած հրէշը որ 1915ի Մարտէմ միմչեւ Օգոստոս Սեբաստիոյ մէջ Իթրիհատի պատասխանատու բարտուաբը եղած է, քանի մը անգամ Կ. Պոլիս երթելով եւ «Մերքէզը Ումումի»էն նորանոր հրահանգներ քերելու հայոց բնաջնջումի մամրամասնութիւններուն մասին, արգելափակուած 5000է աւելի հայերուն սպանող զեկավարող վալի Մուամմէրին գործակցելով՝ հայոց անշարժ կալուածները յափշտակելու համար, Իթթիհատի եւ կառավարութեան անունով :

չեթէներու կողմին (զապա գուշագլը մուսալլահ չեթելէր) շրջած է եւ փոխներու կայաններէն եւ պահակամոցներէն (զարագոլխանէ) տարագրուած հայերու զրամները կողոպտելու համար հրաման քրած է. Գազազեան եղբայրներուն 100.000 ոսկի (500.000 տոլար) արժողութեամբ մքերանոցի ապրանքները իր ծառային՝ հայրուլլահին 1.000 ոսկիի չնչին գնով փոխանցած է:

Էտիրնէի շրջանին մէջ միւս իր ընկերակիցներուն ալ ամենէն ոչինչ զինելով լեւալ գոյքեր փոխանցած է:

ԹՈՒՐԿԵՐԷՆ ԲՆԱԳՐԻՆ ՄԵՋ. —

«Ապտիւլ Ղանի պէյին, պիւր խայլը էրմենիին, մահվ վէ թեւեփլերի իւլ, նեթիճելէնէն թեհճիրտէ ամիլը միւհասիր օլտուղունը վէ թեհճիր էսնաորնտա գապա—գուշագլը մուսալլահ չեթելէր իւլէ կեղտիլինի, վէ էրմենիլերին փոլլա վէ դարագոլխանեսինտէն սեւզլեւրի հենրեամընտա, մումիայէյհին էմրի իւլէ, փարալարընըն ալըն—տրդր վէ Գազազեան պիրատէրլէրին եիւզ պին լիրալըդ (100.000) դաղմիր վէ մանիֆաթուրա մագաղասընը քենտի ուշապը Պայրուլլահա պին լիրա մուզապիլինտէ վէ տիկէր մենսուպլարընա փէք տուն Փիյաթ լէ էմվալը մեթրուքէ վերմիչ...»:

Յիշեալ Ապտիւլ Ղանի պէյը, իր հարցաքննութեան ժամանակ, գրաւոր յայտարարութեանը մէջ րսած էր. «Վալիին դիմած է եւ տարադրութեանէ վերժ պահած է զանոնք (քանի մը հայեր), մասնաւորապէս ծանօթ հայերէն Աւատիսեան (Աւետիսեան) եւ Ալիքսանեան է—Փենտինները եւ բնաջնջումէ վերժ պահած է, առեւտուրի ընկերակից ըրած է եւ հարստութիւն դիպած է եւ այդ ըրած է իբր մարդասիրութիւն եւ առաքինութիւն: Այդ կը նշանակէ թէ ինք ազդեցութիւն ունէր: Որպէս թէ ամէն տեղ տարադրեալներուն քիչ—չատ ժամանակ շնորհեր է, եւ սակայն էտիրնէէն բոլոր տարադրեալները խուզարկել տուած, բոլորին դրամները, գոհարեղէնները, արժէքաւոր գոյքերը կողոպտել տուած եւ զանոնք զրկած է ապրուստի դրամէն իսկ եւ առանց ժամանակ տալու տեղահան ընել տուած է եւ այդ տարադրեալներու կարաւաններն ալ էտիրնէէն Թեքֆուր Տաղ (Ռոտոսթո) քչած է: Եւ զատուարութեան ընթացքին Ապտիւլ Ղանի պէյը մատնանշած է թէ էտիրնէի նուաճումի ժամանակ վրէժխնդրութեամբ չարժած էին»:

Յիշեալ Ապտիւլ Ղանի պէյը, ինչպէս արձանագրուած է, քէւս ըսած է քէ էտիրնէի բռնագաղթին մէկ զիշերուան ընթացքին միայն

մէկ կարաւան քիչ տուած է, քայց էտիրնէի նահանգին մասին եղած հարցումներուն պատասխանելով ըսած է, որ հայերու 3 կարաւաններ տարագրած է: Եւ անոնց մէկ մասը բշտած է մինչեւ Տէր Զօր: Այդ յայտարարութեամբ իր նախկին ըսածը հերքած է:

ԹՈՒՐԳԵՐԷՆ ԲՆԱԳՐԻՆ ՄԷՁ. —

«Մումիայէն Ապտիւլ Ղանի պէյին պիր վեհճի մուհարրէր է— տիրնէտէն իճրա զըլընան թեհճիրին պիր կիճէ զարֆընտա եալընըզ պիր զաֆիլէնին նազընտան իպարէթ օլտուղընը պէյան էյլիտիյի հալտէ, էտիրնէ վիլայէթինին իշարը ճեւապիսինտէ իւշ (3) զաֆիլէլէրէ թեհճիր էտիրնէլերտէ պիր զըսմընը Տէր Զորա զատար սեւ օլուտուղարընը պէյան օլունմասը սուրէթի իլէ, պու պապտէքի իֆատէսի տախի թեքդիպ օլունմուշ»:

Իթթիհատի ալումբին ալ կահարասիներու յարգարումը, եւ իթթիհատ թերազզըի քըլպներու չէնքեր կառուցանելու համար, իբր թէ որբանոցի չէնքի նման հանրային օգտին համար է ըսելով աժան գներով տուներ զրաւած է (իսթիմլաֆ) եւ ատոնց զրամն ալ քըլպի սնտուկէն վճարել տուած է. Մախթում Պանըմին պատկանող տունը ձեռքէն առած է եւ ցած գինն ալ ինք որոշած է եւ այդ գինէն դոճ շմնացող նուրի պէյին փեսան՝ Ահմէտ էֆենտին դիմած է ներքին գործոց նախարարութեան: Այդ դիմումին վրայ Ապտիւլ Ղանի պէյ ըսած է եւ ինք ալ խոստովանած է, որ «էտիրնէի մէջ միմիայն մէկ Ղանի կայ, ուրիշ Ղանի չկայ, սրուն դուք կրնաք դիմել: Ես տանը գինը 300 ոսկի նշանակեցի եւ մէկ ոսկի իսկ աւելի չեմ տար», ըսած է:

Զօրաշարժի ենթակայ եղած բանակէն, ամենակարեւոր ընդէին՝ ինշաարի (չինութեանց) զործաւոր—դինուորները առած եւ իթթիհատի քըլպի կառուցման մէջ աշխատեցուցած է, մինչդեռ այդ տեսակ պարագայ մը ոչ անհրաժեշտ եղած է, ոչ ալ պատերազմական նախարարութենէն հրաման մը եկած էր:

Պատերազմական նախարարութենէն եկած պատասխանէ մը յայտնի կ'ըլլայ, որ յիշեալ Ապտիւլ Ղանի պէյը կառավարութեան փերարերեալ գործերուն, գործառնութիւններուն եւ գործադրութիւններուն վրայ օրէնքէն ալ վեր ուժ եւ կարողութիւն ցուցադրած է: Եղած վկայութիւնները, փաստերն ու բազմաթիւ ապացոյցները կը հաստատեն այդ պարագան:

Վերջապէս, ամբաստանեալ Հասան Ֆեհմին, տոքթ. Միտհա— տը, Ապտիւլ Ղանին, Անին, տոքթ. Պեսիմը, Ահօհտին, Հասան Սա—

լահեստտիրը, ձեմալը(*), Միւնիքը, ձեւտէքը, Ապտիւլ Ղատիր է-
ֆենտինները եւ պէյերը ամբաստանութեանց կէտերուն մէջ, կառա-
վարութեան ձեւը ալլափոխելու ոճիրը գործած, ներքին ապահովու-
թիւնը խանգարած եւ նման արարքներ կատարելու համարձակութիւ-
նը ունեցած են:

Հասան Ֆեհմի, Միտհատ, Ապտիւլ Ղանի եւ ձեւտէք պէյե-
րէն բացի, միւսներուն՝ ջարդերու եւ ինչֆերու կոզոպուտի մեղա-
կից ըլլալու փաստերը անբաւական ըլլալով, անոնց ազատ արձակու-
մը պահանջուած է: Իսկ Հասան Ֆեհմին, տոքթ. Միտհատը եւ Ապ-
տիւլ Ղանին, ինչպէս վերեւ բացատրուեցաւ, Ընդհանուր Կեդրոնի
հակօրինական գործերուն մասնակից եւ գաղափարակից եղած են,
եւ տարագրութեան պատրուակով, ջարդ, ինչֆերու կոզոպուտ եւ
այլ ոճիրներ գործած են: Նախ՝ այդ ոճիրներուն օգնած եւ դիրա-
ցուցած են, յետոյ գիտակցութեամբ, զանոնք լրութեան հասցուցած
եւ օժանդակելով գլխաւոր ոճրագործին (Ֆերէն զի մետիւէլ) մեղ-
աակից եղած են. ուստի վնասուած է անոնց յանցապարտութիւնը:

Ատկէ զատ իբր կեղծ հիւանդ Կիւմիւշ Սուլիի հիւանդանոցին
մէջ պահուրտած է:

ԹՈՒՐԳԵՐԷՆ ԲՆԱԳՐԻՆ ՄԵՋ.-

«Մումիալլահիմտէն Հասան Ֆեհմի էֆենտի վէ տոքթ. Միտ-
հատ, վէ Ապտիւլ Ղանի պէյերին պալատա թաֆտիլ օլունտըղը իւ-
զերէ, Մերքէզը Ումումիին, մուխալիֆը զանուն հարեքեաթընա
ամիլ վէ միւրեւելիճ վէ թեհհիր տոլալըսի իլէ իյդայ վէ իրթիքեապ
օլունան թազթիլ վէ նեհպը հմվալ ճերայիմիտէ, իպթիտայէն իյ-
տատ թէ թեսհիլ վէ ինթիհայէն, իքմալա սեպէպ օլան էֆֆալտէ
ֆայիլը ասիլիլերէ, պիլերէք մուաւենեթտէ պուլունմազ սուրէթի
իլէ. ֆերէն զի մետիւէլ օլմազ իւզերէ, միւհրիմիյեթլերինէ...»:

Աւելի պէյն ալ, ներքին փոխառութեան գործերուն մէջ, կոմի-
տարի ներկայութեան բերել տուած է Հաճի Հասան, Իսմայիլ եւ Սա-
րուխան գիւղացի Մեհմէտը եւ ծեծած է, օրէնքին հակառակ բան-
տարկել տուած է զանոնք եւ անոնց կարողութենէն վեր գումարներով
ներքին փոխառութեան բաժիններ գնելու բռնադատած է:

(*) Պատասխանատու քարտուղար ձեմալ պէյը Ատամայի, Հալիպի եւ Տէր
Ջօրի ամենամեծ ոճրագործներէն միմ է, իսկ այս Պատերազմական Ատեմը լուս
մնացած է:

Այդ առթիւ, տեղւոյն վրայ վկայութիւններ լսուած են. եր-
դումի տակ լսուած են նաեւ փնաս կրողներուն յայտարարութիւննե-
րը, եւ իրենք ալ խոստովանած են յիշեալ Յանձնախումբի անդամ
ըլլալին. այդ ապօրինութիւնները կատարուած են կառավարական
պաշտօնեաներու աշխին առջեւ. այդ կը նշանակէ, թէ որքա՛ն մեծ
ազդեցութեան տէր էին այդ ամրաստանեալները, ու կը դործադրէին
ծեծ, անարգանք, օրէնքի հակառակ բանտարկութիւն: Մեծամաս-
նութեան ձայնով վճռուած է անոնց յանցաւորութիւնը:

Իսկ Պեսիմ Զէօհտի պէյին՝ Ռաֆայէլ Շիրինեան էֆենտիին
դորգերը իւրացնելու պարագան իր խոստովանութեամբ իսկ փաս-
տուած է, բայց այդ յափշտակումի գործը աւելի առեւտրական բը-
նոյթ ունի եւ տիրոջը փերադարձնելու մասին յիշուած է հարցաքնն-
նութեան: Թուղթերուն մէջ, էջ՝ 134 եւ 126, Նոյեմբեր 9, 1919 թուա-
կիր խնդրագրով:

Այս խնդիրը ուսումնասիրուելէ ետք, դատավարութեան վեր-
ջաւորութեան նկատի ունենալու պայմանով՝ ընդհանուր դատախազի
տեսակէտը ընդունուած է:

Այդ դատին պաշտպան կողմին վկաները լսուած են: Տարա-
գրութենէ առաջ առեւտրական գործի բնոյթ կրող դատը պատկան
դատարանէն պէտք է վճռուի:

Մեծամասնութեան ձայնով վճռուած է, որ Պեսիմ Զէօհտի,
Ճեմալ-Միւնիր եւ Ապտիւլ Ղատիր էֆենտիները եւ պէյերը, եթէ ու-
րիշ պատճառով մը բանտարկուած չեն, ազատ պիտի արձակուին:

Ճեւտէթ պէյը Պէօյիւք Տերէի տարագրութեան պատճառով
ամբաստանուած է եւ հարցաքննութիւն կատարուած է իր մասին.
առկէ զատ, բանտարկութեան համար անհրաժեշտութիւն մը չըլլա-
յով, անոր մասին ալ քննութիւն մը կատարել (որոշուած է), եւ եթէ
ձերբակալուած չէ, (հարկ է) ազատ արձակել զինքը
(տող մը պակաս է):

Իսմայիլ Հազգը պէյ, նախագահը գինուորական պարենաւոր-
ման ճիւղին, իր տնօրէնութեան շրջանին, եւ Ընդհ. Կեդրոնի անդամ
(Մերքէզ Ումումի) պարէնի նախկին նախարար Քեմալ պէյ զեղ-
ծումներու մասնակցած են եւ կարգ մը աղէտներու պատճառ եղած
են, ինչ որ յիշուած է ընդհանուր դատախազին կողմէ: Այդ մասին
որեւէ դատավարութիւն տեղի ունեցած չէ: Քննութիւն կատարուելու
համար, ընդհանուր դատախազը կրնայ հրամանագիր մը հանել տալ,
սակայն այդ չի նշանակեր զանոնք բանտարկել, ուստի անոնց ալ ա-
զատ արձակումը միաձայնութեամբ վճռուեցաւ:

Գալույժ ինսյրետտին եւ Ակեա՛ն պէյերուն , արձանագրութեանց համաձայն , անոնց կողմէ կատարուած վաճառումներու արձանագրութիւնը , տամարներուն խորդախուած ըլլալը , հաշիւներուն խառնակ ըլլալը ի՞նչ բաներու շուրջ կը դառնան , այս դատարանը չի կըրնար ճշդել : Արդէն ելեւմտից նախարարութեան իրաւագէտ-խորհրդականին կարծիքով , այդ կէտին , իբր գեղծարար պաշտօնեայ , պաշտօնեաներու դատաւարութեան մասնաւոր օրէնքին համաձայն լուծում մը անհրաժեշտ է : Այդ պահանջուած էր Օգոստոս 30 , 1919 թիւ հրամանագրով : Իսկ Վերթինիկի վկայութեան համաձայն , Ակեա՛ն եւ ինսյրետտին պէյերուն միասնաբար դեղծում կատարած ըլլալը հասկըցուած է : Ասոնց ապատ արձակման խնդրանքը կը մերժուի :

Ինսյրետտին եւ Քոսթի Լֆենտիններու , միասնաբար , — ելեւմտական նախարարութեանէն եղած պահանջին համաձայն , օրինական դրժողութիւն կատարուելու պայմանով , — դատական թուղթերը զատել այս դատէն եւ յանձնել Ընդհանուր Դատախազութեան : Այս կէտն ալ մեծամասնութեամբ վճռուած է :

Որոշումները կայացնելէ յետոյ , պատժական բաժնին շուրջ եւս խորհրդակցութիւն կատարուելով , յանցաւորներէն Հասան Ֆեհմին եւ Միտհատ պէյը պատժական օրէնքի 170րդ յօդուածի տրամադրութեան համաձայն եւ 15րդ յօդուածի 2րդ պարբերութեան համաձայն իրենց ձերբակալման առաջին օրէն հաշուելով 10ական տարի ժամանակով տաժանակիր աշխատութեան դատապարտուած են : Իսկ Ղանի(*) պէյի մասին խնդիրները (երկու սող պակաս) : . . . խտրնէի տարադրութեան վերջաւորութեան յետաձգել . Աւնի

(*) Ո՞վ էր Ղանի պէյը — Իթթիհատի լիազօր պատուիրակը Էտիրմէի եւ Սեբաստիոյ մահազմերուն մէջ , 1915ին : Ըստ դատական արձանագրութեանց , Ղանի պէյ , դատաւարութեան Յունիս 21 , 1919ի միսոիմ մէջ , պատասխանելով դատաւորի հարցումներուն յայտարարած է հետեւեալը .—

«Իր անունն է Ապտիւլ Ղանի , հօր անունը՝ Հանի Հասան , տարիքը 40 , ծննդավայր Երզնկա , բնակավայր Գաւըր Գիւլ՝ Ճիւիզիք քաղը (Կ. Պոլիս) , բարձր ուսում ստացած է : Նախապէս դատապարտուած չէ : Ներկայիս պաշտօն չունի , եղած էր նախապէս Էտիրմէի Իթթիհատ եւ Թերապիքի մերկայացուցիչը : Եղած էր զինուորական՝ առաջին տեղակալ (միապիմը Է. Է. Է.) եւ համգտսեմ կոչուած էր :

ՄԱՆՈՒԹ.— Ապտիւլ Ղանի լուր անցած է իր գործունէութեան մասին , Սեբաստիոյ մէջ Մարտ 15էն (Օգոստոս 1915. ուր եղած էր պատասխանատու քարտուղար Իթթիհատի եւ բանտարկեալներու սպանդիմ . հայերու տարագրութեան հսկիչն էր եւ ապօգնական խորհրդակցիցը՝ սնրագործ վալի (մահաճապետ) Մուամմերիմ :

պէյին հանդէպ ալ կայսերական պատժական օրէնքի 203րդ յօդուածը գործադրել իր բանտարկութեան առաջին օրէն, Փետրուար 17, 1919էն (1335) սկսեալ 9 ամսուան բանտարկութեան դատապարտել հաշուելով իր բանտարկութեան օրերը, ժամանակը արդէն լրացած ըլլալով՝ անոր ալ ազատ արձակումը վճռուեցաւ մեծամասնութեամբ, Ակեհա՛ պէյի բացակայութեան եւ միւսներու ներկայութեան:

Յունուար 8, 1920, 8 Քեանունը Սանի 1336, 16 Բէպ իւլ Այսէր 1338

Ստորագրութիւններ՝

Սպայակոյտի զօրավար միրլիւա

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՔԵՐԻՄԻ

Պատճառները արձանագրութեան մէջ դրուելու պայմանով հակառակ ենք միայն Զէօճտի պէյի մասին տրուած վճռագրին:

(Ստորագրութիւն) Նախագահ՝ զօր. Սպայակոյտի միրլիւա ԷՍԱՏ,
անդամ սպայակոյտի միրլիւա զօրավար ԻՍՄԱՅԻԼ ՀԱԳԳԸ

Տրուած այս վճռագրին նախ՝ դատաւարութեան ձեւի եւ գործադրութեան տեսակէտէն եւ 2րդ՝ յանցաւորութեան տեսակի եւ էութեան մասին սահմանաւորումի եւ բացատրութեան մասին, 3րդ՝ ամբաստանեալներէն Հասան Ֆեհմի Միտհատի, Ղանի պէյի եւ Աւնի պէյի անձերուն վերաբերեալ ոճիրներուն հակառակ ենք: Մեր հակառակութեան պատճառները բացատրութեան արձանագրութեանց մէջ պիտի դրուին:

Անդամներ՝

Սպայակոյտի զօրավար՝ ԻՀՍԱՆ

Հեծելազօրաց դնդապետ՝ ՇԱՔԻՐ(*)

Դատական արձանագրութեան մէջ գրուած է նաեւ, որ «Ապտիւլ Ղանի պէյը Սահմանադրութենէն առաջ Իթթիհատի անդամ էր, էտիրէնէի քննիչն էր (միւֆեթթի) եւ շարունակած էր այդ գործը մինչեւ Իթթիհատի լուծուիլը: Սահմանադրութենէն անմիջապէս ետք ձեռք առած էր կուսակցութեան մէջ միապետական եւ բռնապետական

(*) Թուրք զինուորական դատաւորներէն, ցեղասպանութեան մասին, քուրքեր պատժելու շուրջ ունեցած ըմբռնումէն ատկէ աւելի սպասել եւ արդարութեան գործադրութեան մասին մտածել՝ քրեական դատարանի համար անկարելիութիւն մըն է:

ձեւ մը, որ քաղաքական կուսակցութեան մը ընթացքը չէր կրնար ըլլալ: Միշտ միջամտած էր պետութեան ընդհանուր գործերուն եւ իր ազդեցութիւնը բանեցուցած էր պետութեան վերաբերեալ կարեւոր ինդիքները լուծելու Մեքսիքոյ Ումումին (Կուսակցութեան Ընդհանուր Կեդրոն) մէջ, եւ անոր տուած որոշումներուն համաձայն, մասնաւոր օրէնքով մը, տարբեր վայրեր տարապրուելիք (հայոց) կարաւանները բնաջնջած, անոնց գոյքերը եւ սեփականութիւնները կողոպտած եւ աւարի տուած է: Թուրքերէն բնագրին մէջ կ'ըսէ բառ առ բառ. — «Մահալլը ախերէ մազլլ էտիլէն քափիլեքին իմիս, վէ էշեա վէ էմվալարընըն մեհալ ուղարէք»: Այդ նպատակով չեթէներ կազմակերպած (կիւրուիւր պագիյէ քերթիպ վէ քեփիլ) եւ ոճիրներուն մասնակից եղած է, պատերազմի վիճակը պատրուակելով ընչաքաղցութեամբ չարաչանութիւն ըրած է, հարստութիւն դիզելու նպատակով, գործողութիւնները պաշտօնականի վերածած, կամայական գործերու համար պաշտօնէութիւնը գործիք ու միջոց ըրած եւ օսմանեան պետութեան ու սահմանադրութեան օրէնքով որոշուած եւ հաստատուած կառավարական ձեւը չարափոխելով, մէջտեղ բերուած է գաղտնի ուժ մը իթթիհատ եւ Թերազը կուսակցութեան կողմէ, օսմանեան նահանգներուն մէջ, որ հնարած է նոր միջոցներ իր գործունէութեանց համար, և ներկայացուցիչներու և պատասխանատու քարտուղարներու խողովակով իր նպատակները գործադրած է: Այդ գործերը կազմակերպողները գլխաւոր յանցաւորներն են (Փայիր ասըլ)»:

*
**

Ֆոն Թիցըա, գերման դիւանագիտական թղթակիցը, Սեպտեմբեր 17/30, 1915 թիւով արձանագրած էր որ «այցելած էր ներքին գործոց նախարարութիւն և Թալէաթի բացակայութեան տեսակցած էր ներքին գործերու տնօրէններէն Հասան Ֆեհմիին հետ», տեսակցութեան պատրուակ ունենալով Յակոբ էֆենտիի Համամճեանի՝ 25 տարիէ ի վեր հատարած ծառայ եղող պաշտօնեային յանկարծական պաշտօնանկութիւնը: Ֆեհմի պատասխանած է, որ «հայերը չենք ուզեր պաշտօնատուներու մէջ և միւս պաշտօնատուներն ալ նոյնը պիտի ընեն»: Թալէաթ ըսած է եղեր Ֆեհմիին որ «հայերը վրիժառու ազգ մըն են, չթողունք մէկ հատ իսկ որ վրէժ առնէ» (մեզմէ):

Ֆոն Թիցըա կ'ըսէ, թէ «Թուրք զօրավարները հրամայել չեն գիտեր: Գերմաններն են որ կարգապահութիւն փորձեցին բերել Թըր-

քական բանակին: Անգլիացիները ամիսներով կը պատրաստուէին Պատրան գրաւելու, թուրքերը լուր իսկ չունէին: Սուէդի վրայ յարձակումը ձախողեցաւ, Կոփկասի ճակատին վրայ էնփեր պարտուեցաւ: Եթէ ղերմանացիները չղեկավարէին Տարտանելի պատերազմը, հոն եւս թուրքը պարտուած պիտի ըլլար: Թուրքը միայն անպաշտպան ժողովուրդը կը կողոպտէ եւ կը սպաննէ: Էտիւրնէի, Պրուսայի, Անգարայի, Եալովայի, Քասթեմունիի շրջաններուն մէջ, առանց ոչ մէկ արդարացումի, տարադրութեան ենթարկեց եւ բնաջնջեց 250․000 տնմեղներ, որոնք պատերազմի ճակատներուն հետ ոչ մէկ կապ ունէին»:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐՆԻՈՐ
ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՎԱԽԵՐԱԳՐԵՐ,
Վ Ճ Ո Ա Գ Ր Ե Ր

Ապրիլ 27, 1919ի դատավարութեան, Կ. Պոլսոյ թրքական պատերազմական ատեանի առջեւ պէտք էր ներկայ ըլլային 19 ամբաստանեալներ, որոնցմէ 7ը փախստական էին, իսկ 12ը ներկայ։—

Ներկաներու անունները.— Սայիտ Հալիմ փաշա, ինչիլ, Ահմէտ Նեսիմի, Իբրահիմ, Կիւչիւք Թալէաթ, Րիզա, Միտհատ Շիւքրի, Զիա Կէօք Ալի, Գարա Քեմալ, Շիւքրի, Ճեւատ, Աթըֆ։

Փախստականներուն անունները.— Թալէաթ փաշա, Էնվեր, Ճեմալ, Տոքթ. Նազրմ, Տոքթ. Պեհաշտտին եւ Ազիզ։

Ամբաստանեալ 12 ներկաներուն պաշտպան 16 փաստաբաններ կային։— Ճեւաշտտին Արիֆ, ինչիլ Էսատ, Քեադիմ Թահսին, Մուխլիս, Սասաշտտին Ֆերիտ, Մահիր, Եուսուֆ Քեմալ, Գատրի, Սաստիտտին, Իմին Ատիլ, Հասան Ոսայրի, Հայտար Րիֆաաթ եւ Իսմայիլ Թեւֆիկ։

Յունիս 3, 1919ի դատավարութեան միջոցին, ամբաստանեալ անձերէն 9 հոգի բանտէն հանուելով Մալթա տարուեցան։ Այդ 9 անձերուն անուններն են.— Սայիտ Հալիմ փաշա, Ոսայրի, ինչիլ, Ահմէտ Նեսիմի, Ապպաս Հայիմ, Ալի Միւնիֆ, Շիւքրի եւ Գարա Քեմալ։ Այդ 9 անձերուն դատական թուղթերն ալ մեկուսացուեցան։

Պատերազմական Ատեանի առջեւ մնացին 5 անձեր։

Յունիս 5, 1919ի դատավարութեան մահաւճիռի օրը փախըս-

տականներէն եւ այլուր փոխադրուածներէն դատական արձանագրութեանց մէջ յիշուած են միայն 4 անուն(*) :

Ապրիլ 27, 1919ի դատավարութեան օրը, ամբաստանեալ ոճրապորձները, Պատերազմական Ատեանի նախագահին հարցումներուն պատասխանելով, հետեւեալ պատասխանները տուին իրենց կենսագրականի մասին :

Կը համառօտենք, քաղելով «Թագլիմը Վեքայի»ի 3374 թիւին մէջ հրատարակուած դատական արձանագրութիւններէն :

ՍԱՅԻՏ ՀԱԼԻՄ ՓԱՇԱ.— Հօր անուն՝ Սալիւ Հալիմ, տարիք՝ 56, ծննդավայր՝ Գահիրէ, բնակավայր՝ Ենի Քէօյ, ուսում՝ բարձրագոյն, ամուսնացած, նախապէս դատապարտուած չէ :

ԽԱԼԻԼ ՊԷՅ.— Հօր անուն՝ Սալիւ, տարիք՝ 44, ծննդավայր՝ Միլաս Գասապա, բնակավայր՝ Նշան Թաշ, ուսում՝ բարձրագոյն, պաշտօն՝ Երեսփոխանական Ժողովի նախագահ, ամուսնացած է :

ԱՀՄԷՏ ՆԵՍԻՄԻ.— Հօր անուն՝ Իբրահիմ, տարիք՝ 43, բնակավայր՝ Ճըղալ Օղլու Մահմուտիէ Ճատտէսի, ծննդավայր՝ Հանեսա (Կրետէ), ուսում՝ բարձրագոյն, պաշտօն՝ արտաքին գործոց նախարար. նախապէս դատապարտուած չէ :

ԱԹԸՖ.— Հօր անուն ... , տարիք՝ 37, ծննդավայր՝ Չանագ Գալէ, բնակավայր՝ Գատի Քէօյ, ուսում՝ բարձրագոյն, պաշտօն՝ Երեսփոխան Անգարայի, նախապէս դատապարտուած չէ :

(*) 1918 Նոյեմբեր 20—Դեկտեմբեր 3ին, Կ. Պոլսոյ մէջ կազմուած էր քըրֆալիւմ կուսակցութիւն մը «Օսմանլը Սուլէ վէ Սեւաթէթ» (Խաղաղութիւն եւ Ապահովութիւն) անուամբ, ճախագահութեամբ Քմիդանթաթիգ-գօրավար Ֆերիտ փաշայի, որուն ծրագիր-կանոնագրին 2րդ յօդուածին մէջ ըսուած էր «չարդերու, տարագրութեանց, կախաղաններու եւ այլ չարագործութեանց ոճրագործները պատժել տալ»։ Նպատակը՝ Թուրքիոյ սեւ երեսը մասամբ մերմկցնել էր։ Եւ 69 գլխաւոր ոճրագործներ, պատերազմական ճախարարութեան շէմֆի ետեւի «Պեֆիր Ազա Պեօլիկի» կոչուած երկյարկամի զինուորական բանտը կոխուած էին։ Բայց զանազան ձեւերով այլուր փոխադրուած կամ փախուստ տուած էին, ատոնց թիւը պակեցաւ եւ Պատերազմական Ատեանի առջեւ դատուելու համար քանի մը հոգի միայն մնացին։

ԻԲՐԱՀԻՄ .— Հօր անուն՝ Մեհմէտ Սալիպ, տարիք՝ 58, ծննդավայր՝ Իսթանպուլ, բնակավայր՝ Փաշա Պաղչէ Ինճիր Քէօյ, ուսում՝ բարձրագոյն, պաշտօն՝ ծերակուտական եւ նախագահ եղած Պետական Խորհուրդի(*):

ԿԻԻԶԻԻՔ ԹԱԼԷԱԹ .— Հօր անուն՝ Դահիր, տարիք՝ 38, բնակավայր՝ Պեշիկթաշ, ուսում՝ բարձրագոյն, պաշտօն՝ Իթթիհատի Կեդրոնի անդամ (Մերքեղը Ումումի): Նախապէս չէ դատապարտուած:

ՐԻԶԱ .— Զէ պատասխանած, ըսելով որ Տրապիզոնի տարագրութեան դատի արձանագրութեանց մէջ կայ իր կենսագրականը:

ՄԻՏՀԱՏ ՇԻԻՔՐԻ .— Հօր անուն՝ Մեհմէտ Շիւքրի, տարիք՝ 45, ծննդավայր՝ Սելանիկ, բնակավայր՝ Նուրը Օսմանիէ, պաշտօն՝ Պուրտուրի երեսփոխան. նախապէս չէ դատապարտուած(**):

ՃԵԻԱՏ ՊԷՅ .— Հօր անուն՝ Մուսթաֆա, տարիք՝ 47, ծննդավայր՝ Գազանլըզ (Պուլկարիա), բնակավայր՝ Պայազիտի չըջան, չըջանաւարտ Թնդանօթաձգութեան դպրոցէն, պաշտօն՝ զինուորական ոստիկանութեան հրամանատար. նախապէս չէ դատապարտուած:

ԶԻԱ ԿԵՐՔ ԱԼՓ .— Հօր անուն՝ Թեւֆիգ, տարիք՝ 43, ծննդավայր՝ Տիարպեքիր, բնակավայր՝ Ճըղալ Օղլու, ուսումը՝ մասնաւոր վարժարան, պաշտօն՝ համալսարանի ուսուցիչ, նախապէս քաղաքական գործով դատապարտուած Թաշ Գըշլայի մէջ:

ՔԵՄԱԼ (Գարա) .— Հօր անուն՝ Արիֆ, ծննդավայր՝ Իսթանպուլ, բնակավայր՝ Նուրը Օսմանիէ, ուսում՝ մասնաւոր, նախապէս չէ դատապարտուած, պաշտօն՝ պարենաւորման նախարար:

ԱՀՄԷՏ ՇԻԻՔՐԻ .— Հօր անուն՝ Հիւսէյին, ծննդավայր՝ Քասթեմունի, տարիք՝ 43, բնակավայր՝ Շիշլի, պաշտօն՝ կրթական նախարար, նախապէս չէ դատապարտուած:

(*) Թալէաթի դահլիճին մէջ արդարութեամբ նախարար էր:

(**) Միտհատ Շիւքրի 10 տարի ընդհանուր քարտուղար եղած է Իթթիհատի եւ ընտրուած է Իթթիհատի 7 քննիչներու կողմէ:

ինչպէս ամբաստանեալ ցեղասպանները յայտարարած են, մեծամասնութիւնը «բարձրագոյն կրթութիւն ստացած» է եւ սակայն աւելի վաղրազ հայակեր զաղաններ զուրս եկած են:

Հայերու դէմ դործուած ցեղասպանական ոճիրներուն դաշխիւնին եւ դաւառական վարչական պաշտօնեաներուն դործակից եւ անոնց վրայ հսկող պատասխանատու-քարտուղարներու (քեաթիպը մեսուլ) կամ մուրախխասը-մեսուլներու (մասնաւոր ներկայացուցիչ) դատաւարութիւնը(*):

Առ այժմ զանց բնելով ասոնց կենսադրականները՝ դատաւարութեանց ընթացքին, կու տանք բնագիրը ամբաստանագրին:

ԹՐԲԱԿԱՆ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆԸ ՊԱՇՏՕՆԻ ԿՈԶՈՒԱԾ ԷՐ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱԳՐՈՎ ՄԱՐՏ 7, 1919/1335 ԲՈՒԱԿԻՐ:

Դատական արձանագրութիւն (Տիւմըն հարպը Եօրֆի մուհաֆեմաթ ցեքիտէսի), «Թազվիմը Վեքայի» (Պետական պաշտօնաթերթ), թիւ 3586, Յունիս 21, 1919 (1335):

Դատարանի նախագահ զօրավար (Ֆերիզ) Մուսթաֆա Նազըմ փաշա: Անդամներ՝ զօրավար (միրիւա) Զէքի փաշա, զօրավար (միրիւա) Մուսթաֆա փաշա, զօրավար (միրիւա) Ալի Նազըմ փաշա, զնդապետ (միր ալայ) Րեճէպ Ֆերիտ պէյ: Ընդհանուր դատախազի օգնականներէն Ֆերիտոն պէյ:

Ա. Դատաւարութիւն. — Շարաթ, Յունիս 21, 1919 (1335):

Ամբաստանեալներու ինքնութեանց մասին եղած հարցաքննութիւններէն ետք, նախադահը կը հրամայէ դատարանի քարտուղարին կարգալ որոշմագիրը (գարարմամէն). —

Թուրքերէն բնագրին տառացի թարգմանութիւնը.

«Երկրին ապահովութիւնը խանգարելու պատճառով ամբաստանուածներ, որոնք զանազան ժամանակներու մէջ ձերբակալուած են եւ որոնք են. —

(*) Այս պատասխանատու քարտուղար կամ ներկայացուցիչի պաշտօնը մասամբ կը համապատասխանէ նացիներու Կառւ լաթթրմներուն, որոնք իրենց շրջանի ռմիրներու հսկիչներն են, մասնակից են ռմիրներու գործադրութեանց, տեղեկագիրներ եւ նկարներ կը զրկեն իրենց կեդրոնիմ:

▲ Մանիսայի Իթթիհատ և Թերադդր կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղարը՝ Ախնի ՊէՅ ,

▲ «ԹԼՃԼտտիւտ»(*) կուսակցութեան Պէյօղլուի (Կ. Պոլիս , Բերս) քարտուղար ՀԱՍԱՆ ՍԱԼԱՀԵՏՏԻՆ ՊէՅ ,

▲ Անդարայի նախկին Երեսփոխան՝ ՀիւՄԻ ՊէՅ ,

▲ Պոլսի պատասխանատու-քարտուղար՝ ՄԻՏՀԱՏ ՊէՅ ,

▲ Էսքի ՇԼՀիւրի պատասխանատու-քարտուղար՝ ՊԵՍԻՄ ԶԷՕՀՏԻ ՊէՅ ,

▲ Հայկալի Իթթիհատ և Թերադդրի պատասխանատու-քարտուղար՝ ՃԵՄԱԼ ՊէՅ ,(**)

▲ Գարահիսարի նախկին Երեսփոխան՝ ԱՂԱ ՕՂԼՈՒ ԱՀՄԷՏ ,

▲ Պրուսայի պատասխանատու-քարտուղար կեսարացի՝ ՄԻՏՀԱՏ ՊէՅ ,

▲ ՀԵԺԵԿադօրքի փոխ-գնդապետ , հանգստեան կոչուած՝ ՄԻԻՄ-ԹԱԶ ՊէՅ ,(***)

▲ Սինոպի նախկին Երեսփոխան՝ ՀԱՍԱՆ ՖԵՀՄԻ ՊէՅ ,

▲ Սարուխանի նախկին Երեսփոխան և «ԹԼՃԼտտիւտ»ի անդամ ՍԱՊՐԻ ՊէՅ ,

▲ Մերկիւն (Էմիրկեան) ազգային պաշտպանութեան (միւտա-փայի միլիիյէ մեմիիյէրի) նախագահ և Իթթիհատ վէ Թերադդրի պատասխանատու քարտուղարի փոխանորդ (վեքիլ) ՃԵԻՏԷԹ ՊէՅ ,

▲ Կ. Պոլսոյ նախկին Երեսփոխան՝ ՍԵԼԱՀԵՏՏԻՆ ՃԻՄՆՈԶ ՊէՅ ,

▲ Էրզրումի նախկին Երեսփոխան և «Միլլի աթանս»ի տնօրէն ՀԻԻԱԷՅԻՆ ԹՈՍՈՒՆ ՊէՅ ,

▲ ՓԼուիլ գրամատան Կ. Պոլսոյ ներկայացուցիչ (վեքիլ) և նախապէս Սեյանիկի մէջ Իթթիհատ և Թերադդրի պատասխանատու քարտուղար ԻՀԱՆ ՆԱՄԸԳ ՊէՅ ,

▲ Պրուսայի պատասխանատու-քարտուղար՝ ԱԼԻ ՐԻԶԱ ՊէՅ ,

▲ Գոնիայի Իթթիհատ վէ Թերադդրի պատասխանատու-քարտուղարի փոխանորդ ԱՊՏԻԻԼ ԳԱՏԻՐ ՊէՅ ,

▲ Գոնիայի նախկին վայր ՍԱՄԻՀ ՐԻՖԱԹ ,

(*) «Թեմետտիւտ»ը, նոր շապիկով մը ծալտուած, մոյն իթթիհատ կուսակցութիւնն է:

(**) Տէր Զօրի չարդերու կազմակերպիչ հրէշներէն մին է:

(***) Զեքէմերու ղեկավար եղած է եւ 1919 Մայիսի մի Մուսթաֆա Քեմալի թիկնապահը եղած է:

▲ Գոնիայի ոստիկանութեան նախկին տնօրէն՝ ՍԱԱՏԷՏՏԻՆ ՊԷՅ ,

▲ Գոնիայի Իթթիհատ եւ Թերազզրի նախկին ներկայացուցիչ համալլար քեհեաւը՝ ՖԵՐԻՏ ՊԷՅ ,

▲ Ազէհէրի ճիհան Պէյլի նախկին միւտիւր՝ ՖեշՄԻ ՊԷՅ ,

▲ Ազէհէրի պէլետոյէ բէյիսի (քաղաքապետ) ՄԻԻՖԹԻ ԶԱՏԷ ՔԵԱՄԻԼ ՊԷՅ ,

▲ Ազէհէրի զոմիսէր մուաւինի (նախկին օգնական ոստիկանապետ) որ բանտարկուած կը մնայ Սպարթայի բանտին մէջ , ՀԱՍԱՆ ՊԱՍՐԻ ՊԷՅ ,

▲ Ատափազարի Իթթիհատ վէ Թերազզրի մուրախիսաս (ներկայացուցիչ) ՀԱՄԻՏ ՊԷՅ ,

▲ Հալէպի չրջաններուն մէջ աւազակապետ (չեքէ բէիսի) եւ գրատան գործով զբաղող զբաաթիսանէնի) ՀԻԻՍԷՅԻՆ ՆԵՃԱԹԻ ՊԷՅ ,

▲ Սիւասի Իթթիհատ վէ Թերազզրի մուրախիսաս (ներկայացուցիչ) ՂԱՆԻ ՊԷՅ ,

▲ Պոլլատինի Իթթիհատ վէ Թերազզրի մուրախիսաս ՄԻԻՖԹԻ ՄԵՀՄԷՏ ԱԼԻ , եւ ՀԱՃԻ ԱԹԹԱՐ ԳԱՐԱՔԱԶԻ ՀԱՍԱՆ ՀԻԻՍԷՅԻՆ ՊԷՅ ,

▲ Էտիրնէի Իթթիհատ վէ Թերազզրի ներկայացուցիչ ԱՊՏԻԼ ՂԱՆԻ ՊԷՅ ,(*)

▲ Նախկին նախարար Էնվէր Էֆէնտիի (փաշա) հայրը ՀԱՃԻ ԱՀՄԷՏ ՓԱՇԱ :

Վերոյիշեալներու մասին որոշմնագրին (գաւառնամէ) թուականն է Յունիս 10, 1919 : Այս որոշմնագրին կարգ մը մասերը լրացընելու համար , Դատարանի բարձր նախագահութիւնը պահանջած էր , ինչպէս նաեւ ընդհանուր դատախազութիւնը , այդ ուղղութեամբ

(*) Ինչպէս քաղաքներու անուններէն կը տեսնուի , այդ 30 պատասխանատու քաղաքներու քիւր շատ պակաս է : Այդ անուններուն մեծամասնութիւնը Արեւմտեան Անատոլիոյ քաղաքներու մասին է , որոնք Անատոլիոյ երկաթուղիի մօտակայ վայրերն են : Հայկական Յ մահամզներու գլխաւոր պատասխանատու քաղաքներու մասին որեւէ քառ չկայ այս որոշմնագրին մէջ : Հարիւրաւոր ռիթազորները պահուած են : Բայց եւ այնպէս պատասխանատու քաղաքներու եւ կեդրոնի յարաբերութիւնները և երահամզները մոյմամման են ամէն տեղ , այդ պատճառով ալ թրքական այս արձանագրութիւնները , ռիթներու գործակիցներուն շուրջ , մասամբ լուսաբանութիւններ կը բովանդակեն :

ամբաստանադիր մը պատրաստել եւ փաստաթուղթերուն մանրամասնութիւններով միասին յանձնել դատարանին :

Կատարուած լրացուցիչ քննութիւններուն իբր արդիւնք, ամբաստանեալներէն ԱԽՆԻ ՊԷՅ, շատ ժամանակ Իսմայիլ եւ Զերքէզ Մեհմէտ եւ Հաճի Հիւսնի անձերուն վրայ ներքին փոխառութեան արժեթուղթեր գնելու համար սպառնալիք եւ ծեծ դործադրած է, եւ ատկէ զատ 1914ի (1330) Յուլիսէն ի վեր պատասխանատու քարտուղարի պաշտօնին մէջ եղած է եւ 1916, 1917 եւ 1918 թուականներուն (1332, 1333 եւ 1334) Իթթիհատի քոնկրէններուն մասնակցած է (Իշ-թիրաֆ էթմիշ), եւ

Հալեպի պատասխանատու-քարտուղար ՃԵՄԱԼ պէյը Սահմանադրութեան հրատարակութենէն յետոյ Իթթիհատի միացած է, եւ վարած է Գոնիայի եւ Հալեպի պատասխանատու քարտուղարի պաշտօնները, եւ,

ՀԱՍԱՆ ՍԱԼԱՀԵՏՏԻՆ ՊԷՅն ալ 1913էն (1329) սկսեալ յիշեալ ճեմիյէթին (Իթթիհատի) Կ. Պոլսոյ պատասխանատու քարտուղար Քեմալ պէյի պաշտօնատան մէջ քարտուղարութիւն ըրած է, եւ,

ՃԵԻՏԷԹ ՊԷՅն ալ Միրկիւնի պատասխանատու-քարտուղար եղող Ֆերիտ ՊԷՅի բացակայութեան երկար ժամանակով անոր փոխանորդը եղած է :

ՊԵՍԻՄ ԶԷՅՏՏԻ ՊԷՅն ալ 1914ին (1330) Աֆիոն Գարահիսարի եւ երեք տարի յետոյ ալ Էսքի-Շէհրի պատասխանատու քարտուղարութեան գործերը վարած է, եւ,

ՄԻՏՀԱՏ ՊԷՅն ալ, Պալքանեան պատերազմէն յետոյ, Պոլսի պատասխանատու քարտուղարութիւնը վարած է եւ այս գործը շարունակած է, ու աւելի վերջը, Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար Իբրահիմ պէյին փոխարէն նշանակուած է ու Նեսիմ պէյին յաջորդած է, եւ,

ԱՊՏԻԻԼ ՂԱՆԻ ՊԷՅն ալ Սահմանադրութեան յայտարարութենէն առաջ, անդամակցած է յիշեալ Ճեմիյէթին (Իթթիհատի) եւ յանձրն առած է Էտիրնէի մէջ Իթթիհատի քննիչի (միլիթէթիշի) պաշտօնը եւ մինչեւ Իթթիհատի կազմալուծումը(*) այդ պաշտօնը կատարած էր :

Սահմանադրութենէն յետոյ, միապետ եւ բռնակալ (թեֆերիտ

(*) Իթթիհատը կազմալուծուած չէր. միայն ամուսն փոխած էր եւ «Թեմնետիւտ» կուսակցութիւն ամուսնի տակ ճոյն ամսերը կը գործէին :

վէ քեղալուս) ըլլալու համար, կառավարական մարչութիւնը իրենց ձեռքն անցուցած եւ պետութեան մնաս ըտրոյ բաւ տուած (վետաւ) եւ քաղաքական կառակցութեան միճակի մէջ, կառավարական գործը իրենց վրայ վերցնելով, կառավարութեան բարձր դիրքին եւ ծանօթ ձեւին պահպանումին եւ հետեւարար ընդհանուր գործադրութիւններուն, պետական մարչութեան ամբողջութեամբ միջամբտած եւ իրենց ազդեցութեան տակ առած, եւ պետութեան կարեւոր խնդիրները լուծելու մայր ընդունած են Մերփէր Ումումին (Ընդհանուր Կեդրոնը)։ այդ Կեդրոնէն պատրաստուած որոշման համաձայն, մասնաւոր օրէնք մը յարմարցնելով, ուրիշ տեղեր մտնողըութեամբ (հայերու) կարաւաններուն ընաջնջումին եւ անոնց գոյքերուն եւ սեփականութիւններուն կողպատումի նպատակով պատրաստած եւ կազմակերպած են աւազակային խումբեր եւ ստոնց պատրաստութեան եւ կազմակերպութեան գործին մասնակցեց եղած են»։

Բնագրին մէջ.--- «Մերփէր Ումումիսինի իքթիլսագ էլլետիյի գարարա քապէն, քանգիւմ էտիլէն գանունը մախսուսա քեսփիգէն, մահալը անէրէն ցազլ էտիլէններին ԻՄՂԱ վէ էշեա վէ էմվալարընըն ցեհալ ու դարէք էտիլմէսի գըմնըտա, քերքիպ վէ կիւրուիը պագիլէնին, էրմէ քեշփիլ վէ քերքիպիմտէն մետիսետար օլանլար»։

Եւ պատերազմի խառնակ միճակին մէջ, ժողովուրդին պէտք ունեցած ամենէն անհրաժեշտ նիւթեղէնները անհատական շահամուլութեամբ չարաշահած են եւ իրենց նպատակը եղած է հարստութիւն դիպել (խտիլսարը սերվէք) եւ այդ նպատակով ալ, ատոնք պաշտօնական գործառնութիւններու վերածած են, կարճ խօսքով նման պետական քմահաճ կարգադրութիւնները իրենց գործիք եւ միջոց ընտրած են։ հետեւարար, Օսմանեան պետութեան Սահմանադրութեան համաձայն որոշուած եւ հաստատուած կառավարութեան մարչական ձեւը չարափոխած են (քաղէիը)։ Եւ անտեսանելի ուժ մը մէջտեղ բերած են (պիը գուվիլէի խափիէ լիտաս), ու իթթիհատ Թերազը ձեմիլէթին մասնաւոր ղեկավարները (էրփեանը մախսուսէ), օսմանեան նահանգներուն մէջ, իրենց գործադրութեանց միջոցներ ստեղծած են եւ Կազմակերպութեան արտաքինէն զատ, ներքին «ներկայացուցիչ» եւ «պատասխանատու քարտուղարներ» անուններու տակ գործունէութիւն ցոյց տուած են։

Իբր Եզրակացութիւն վերեւ յիշուած Յունիս 10, 1919 թուակիր ՈՐՈՇՄՆԱԳՐԻ լացատրութեանց՝ իրենց այդ գործունէութեամբ գլխաւոր յանցաւոր (փայիլը ասիլ) ըլլալով, այսօր ստոնց հանդէպ այդ ամբաստանեալներուն գործունէութիւնները սկիզբէն

նպատակ ունեցած են պատրաստել, դիւրացնել (իյտատ վէ քես-
հիլ) և վերջն ալ յրացնել զործունէութիւններով, որոնք կատարող-
ները մասնակից-յանցաւորներ (Փերէն գի մետլիէլ) ըլլալին զատա-
կան հարցաքննութեանց ժամանակ ընդունած և որոշ կերպով խոս-
տովանած են (իբրար վէ իյքիլաֆ) և քննութեանց փաստաթուղ-
թերուն մէջ պարտաւիւտած փաստերով հասկցուած է :

Թուրքերէն ընտրին մէջ՝ տառացի կերպով. — «Թահգիգաքը
իսթիւրաֆիէ սրաւսընտա, վագիյեէն, սեւզ էսէն իգրար վէ իյքի-
րաֆլարր վէ էվրագը քահգիգիյէ միւնտէրիֆաքը կիպի տէլայիլ իլէ
անլաշըլմըշ» :

Ատոնց արարքները Պատժական օրինադրքին 45րդ յօդուածի
տրամադրութեամբ և 55րդ յօդուածի վերջին պարբերութեան սահ-
մանած ոճրային զործերու կարգին են :

Վերոյիշեալները ալ կերպով Պատերազմական Ատեանի առ-
ջեւ գտեալ անհրաժեշտ եղած է : Եւ Պատժական Դատաւարական Օ-
րինադրքի (Ուսուլը Մուհաֆեմաքը ձեգալիէ) կանոններուն 89րդ և
204րդ յօդուածներուն համաձայն, մնայուն բանտարկութեան հրա-
մանադիր հանուած է :

Միւս ամբաստանեալներէն ՀԱՄԻՏ ՊէՅը Սահմանադրութե-
նէն յետոյ իթթիհատական եղած է և Իգմիթի մէջ միւֆեթթիշ
(քննիչ) եղող Իսմայիլ Հաղլը պէյին փոխաւորող եղած է՝ Ատափա-
ղարի անդամներու ամսալճարները զանձելու համար :

Եւ Գրաւարխանեհի (ղրախանութպան) Նեճմիթին, ալ Թեշքի-
լաթը Մախտուսէի մէջ ծառայած է և Պապը Ալիի գէպքին ալ (Յուն-
ուար 10, 1913 պատերազմական նախարար Նաղմ Փաշայի սպանու-
թեան կ'ակնարկէ. Ծ. Հ.) մասնակից եղած է, և

ԻՀԱՄԱՆ ՆԱՄԷԳ պէյն ալ, մինչեւ Ապրիլ 1913 Սելանիկի մէջ,
Իթթիհատ և Թերազգրի զպրոցին մէջ տնօրէն եղած է, ինչպէս նաեւ
եղած է Իթթիհատի Սելանիկի ներկայացուցիչը և յետոյ, այդ Թը-
ւականէն ետք, Փեռիէ դրամատան փոխանորդ եղած է և, դրամա-
տան ներքին կանոնադրին համաձայն, Իթթիհատի իր անդամակցու-
թիւնը պահելով հանդերձ, զործնականօրէն ծառայութիւն չէ բրած :

ՀԱՄԻ ՊէՅն ալ, 1914ին (1330) Անդարայի երեսփոխան ըն-
տրուած է, տոեւտուրով դրաղած է և հասկցուած չէ ո՞նոր ալ, վե-
րոյիշեալ պաշտօնատարներուն նման, Իթթիհատի նպատակներուն
ծառայած ըլլալը :

Հետեւաբար այդ յիշուած անձերու մասին եղած հարցաքննու-
թիւնը և թուղթերը միացնելու օրինական պատճառ մը չկայ : Վեր-

ըէն յայտնուած պատճառներու բերումով, օրէնքին հակառակ տեղի ունեցած է :

Եւ Գոնիայի նախկին վալի ՐԻՖԱԹԻ ՍԱՄԻ, Գոնիայի ոստիկանապետ ՍԱԱՏԷՏՏԻՆՆ ԵՂՅԵԱԵ Եւ Երկրադործական տնօրէն ԹՈՏՈՐԱՔԻ ԼՖԵՆՏԻՆ Եւ ՃԻՀԱՆ ՊԷՅՆԻԻ միւտիր ՖԵՀՄԻ Եւ Ալշեհէրի քաղաքապետ ՔԵԱՄԻԼԼ Եւ Սպարթայի բանտը գտնուող ՊԱՍՐԻՆ, ամբաստանուած ոճիրներու մէջ գտնուող կարգ մը ուրիշ անձերու հետ, տարադրութեան ժամանակ ասորանք, սեփականութիւն Եւ դրամ կողոպտած, յալիւտակութիւն Եւ անբարոյականութիւն դործած Եւ մահերու պատճառ եղած են, ու այդ մասին հարցաքննութեանց Թուղթերը Գոնիայի Քննիչ Յանձնախումբին կողմէ քննուած ոճրագործներու դասին պատկանած են, Եւ

Կ. Պոլսոյ ղեկուորական բանտին մէջ գտնուող վերոյիշեալ ՖԵՐԻՏ ԿԷՅԸ Իսթանպուլի վիլայէթի Իթթիհատ Եւ Թերազզըի ներկայացուցիչը, Դաշնակիցներու Յանձնախումբին կողմէ ձերբակալուած ըլլալով, անոր ալ Թուղթերը միացնելով զրկուած են. խնդրը մէկ կողմ ձգուած չըլլալու համար, անոնց օրինական դատերը տեղի կ'ունենան առանձին :

Ամբաստանեալներէն ԱՊՏԻԻԼ ԳԱՏԵՐԸ, որ Գոնիայի մէջ Իթթիհատ Թերազզըին հսկողութեան ենթակայ՝ Աղզային Միւզէին Եւ Մատենադարանին տնօրէնն է Եւ մինչեւ 1915 (1331) Իթթիհատի անդամակցած էն Պուլատինի միւֆթին՝ ՄԵՀՄԷՏ ԱԼԻ Եւ Գասապ ՀԱՍԱՆ Եւ ՀԻԻՍԷԹԻՆԸ : ՀԱՃԻ ԱԹԱԼ ԼՖԵՆՏԻՆ որ Սահմանադրութենէն յետոյ Իթթիհատի անդամակցած է Եւ յետոյ նաւատորմի Եւ աղզային պաշտպանութեան մասնաճիւղին մէջ ծառայած է, նախապէս Իթթիհատի պատկանած ըլլալով՝ ձեւով մը կապը խզած է Եւ այսօր ալ որեւէ կապակցութիւն կամ յարաբերութիւն չունի, ասոր ալ զէմ դատաւարութիւն տեղի չունենալու որոշում տրուիլը ընդհանուր դատախազութենէն պահանջուած է, բայց Եւ այնպէս այդ ամբաստանեալին Թուղթերը տակաւին քննութեան տակ են :

Պատասխանատու քարտուղարներուն դատական Թուղթերը միացուելով Առաջին Քննիչ Յանձնախումբին զրկուած են. ատոնց միացնելով դատելու համար դատարան զրկուելու են :

Ատոնց մասին վճիռ տալէ առաջ, ատոնց Իթթիհատի հետ ունեցած կապակցութիւնը կամ բաժնուած ըլլալը Եւ ներկայի կացութիւնը ճշդութիւն ետք, օրինական կարգադրութիւններ ընել : Ատոնք ալ դատել : Եւ, ստույգում կատարել նաեւ Դաշնակիցներու կողմէ բանտերէն տարուածներու մասին :

ՈՐՈՇՄՆԱԳԻՐ (ԳԱՐԱՐՆԱՄԷ)

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆԻ ԴԱՏԱԿԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ
(«ԹԱԳՎԻՄԸ ՎԵՔԱՅԻ», ԹԻԻ 3571)

Մայիս 26, 1919

«Թէ՛ Կեդրոնին (Կ. Պոլսոյ մէջ) եւ թէ գաւառներու մէջ, մասնաւոր պատրաստուած կաղմակերպութեամբ (թիշֆիլաքը միւրեք-քեպէ իլէ) անձերու (հայերու) ջարդ (թագքը մուֆուս) եւ սեփականութեանց կողոպուտ (մեհիպը էմվալ) եւ շէնքերու ու դիակներու հրկիզում (իհրագը մեպամի վէ էմսատ), գիւղերու ւաւերում (թախ-րիպը գուրբա), պատիւի բռնաբարում (հեքֆը ըրգ) եւ տանջանքի ու չարչարանքի (իշֆեմնէ վէ էգա) ոճիրները գործած ըլլալով ամբաստանուած, Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան (իք-թիխտ վէ Թեքագգը մեմիյէթի) անդամները եւ ղեկավարները, դատարանական զանազան աստիճաններու դատաւորներու առջեւ դատուելու համար, Ապրիլ 12, 1919 (1335) թուականով ՈՐՈՇՄՆԱԳԻՐ մը տրուեցաւ, Պատերազմական Ատեանի յանձնուելու համար՝ փախըստականներէն (ամբաստանեալ) Թալէաթ փաշա, Ճեմալ եւ Էնվէր էֆենտիները եւ ցանկի մէջ արձանագորուած իրենց ընկերները՝ անուններով: Դատաւարութեան ընթացքին տեսնուեցաւ որ պատժական դատարանական կանոնի 311րդ յօդուածի համաձայն, նոր ոճիրներ մէջտեղ դալուն, փախստական ամբաստանեալներու կողքին կան նաեւ նախկին վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշան, Պալիլ, Իբրահիմ, Քեմալ, Ահմէտ Նեսիմի, Ահմէտ Շիւքրի պէյերը, որոնց մասին դատարանական թուղթերը նախապէս առանձինն տրուած էին եւ դատարան բերուած էին: Ատոնք բոլորը ոճիրի ընկերակիցներ ըլլալով, ուրոնց մասին ալ որոշում տրուած էր մանրամասն քննութիւն կատարելու: Եւ, այդ պարագան, ընդհանուր դատախազի Մայիս 3, 1919 (1335) թուականով պահանջագիր (իտտիւաւաւէ) ներկայացուած էր եւ պահանջուած էր զանոնք ալ յանձնել դատարանի:

Հարցաքննութիւններ եւ քննութիւններ կատարուեցան եւ ու-

սումնասիրուեցան այդ հարցաքննութիւնները եւ այդ պահանջադիրքը :

Չարագործ Իթթիհատ եւ Թերազդր կոչուած մեմիյէթը արտաքնապէս քաղաքական կուսակցութեան ձեւին տակ կ'երեւէր եւ այդ ձեւով ալ կանոնադիր մը մէջուղ ձգած ըլլալով հանդերձ, քաղաքական կուսակցութեան մը կազմակերպութենէն դուրս՝ ունեցած էր զազոտնի ակնկրեւ կազմակերպութիւններ եւ հաստատութիւններ եւ զանո՛ք պահելէ ետ կեցած չէ : Եւ իր ամենէն ազդեցիկ եւ պերճախօս անդամներէն տաքթ. Նազրմ, Աթրֆ, Պեհալտօն Շաքիր եւ ուրիշներ կազմած էին «ԹեՇՔիլԱթը ՄԱնՍՈՒՍէ»ի (Մասնաւոր կազմակերպութիւններ) քովիսլան մը (յանձնախումբ մը), որուն հետ էր նաեւ Ընդհանուր Կեդրոնի անդամներէն Քեմալ պէյ, որ իր բնկերեւոյն հետ կազմակերպած էր նաեւ Պարենաւորման Յանձնախումբ մը (Իաշէ քովիսլան) :

Յիշեալ կուսակցութեան քոմիսիոններու գործունէութեան եւ ջանքերու մասին յիշեալ ՈՐՈՇՄՆԱԳՐԻՆ մէջ յիշուածները կրկնելու հարկ չկայ : Ինչպէ՞ս մանրամասնութիւնները հասկցուած են թղթակցութիւններէն, Իթթիհատ յէ Թերաքը կուսակցութիւնը զազոտնի եւ մասնաւոր նպատակներ ծրագրած եւ վատերացուցած է եւ, իրենց արարքները առանց քաջատութեան բոլոր անհամներուն բնգունիլ տալու համար, ամէն տեսակ բոնի եւ պարտադրիչ միջոցներու դիմած է : Նոյնիսկ զայսթիացի Խալիլի եւ նմաններուն ղէմ մահապատիժներ զործադրած է, եւ զինուորականներ կամ իր անդամներէն ոմանք ալ պաշտօնեայ ըրած է եւ, պատերազմի մասնաւոր առիթէն օգտուելով, թէ կուսակցութիւնը եւ թէ անդամները մեծ հարստութիւն դիպած են :

«ԹԱՆԻՆ» Թերթը, Սեպտեմբեր 24, 1916 (1332) Թուականով, Թիւ 2·809, հրատարակած էր Քոնկրէին մէջ կարգացուած եւ ընդունուած քաջատրագրերն ու տեղեկագրերը (իյզակիւաւէ), որոնք բացորոշ կերպով ընդունուած եւ խոստովանած են : Կուսակցութիւնը ինքնադլուխ (խոսպեխոտ) ստանձնած է Կ. Պոստյ պարենաւորումը եւ մատնած է ժողովուրդը թշուառութեան եւ խեղճութեան : Եւ մէկ տարուան մէջ չարաշահած է 700·000 ոսկի (3·500·000 տոլար) եւ ձեւիյէթը իր քոնկրէին մէջ խրացուցած է այդ գրամը :

Այդ ձեմիյէթին ուրիշ յանցանքներէն մին ալ, տարագրութեան օրէնքի գործադրութեան պատրուակին տակ, օսմանեան երկիրներուն գրեթէ բոլոր սնկիւններուն վէջ պատահած դէպքերուն կազմակերպումն է (խօսքը հայերու ղէմ կատարուած ցեղասպանական ոճիր-

ներու մասին է)։ Դեպքերու ընթացքին՝ Իթքիհատ եւ Թերագզըի ներկայացուցիչ եւ պատասխանատու ֆարտուղարներու նախագահութեան տակ, տարագրութեանց վայրերուն գլխաւոր կեդրոնը կազմող արեւելեան բոլոր նահանգներուն մէջ միատեսակ ձեւով տեղի ունեցած են դէպքեր։ Իթքիհատ եւ Թերագզը կուսակցութեան պետերը (էրքեան) կազմած են «Թեշհիլաթը Մախսուսէ»ի (Մասնաւոր Կազմակերպութեան) յանձնախումբերը վերայիշեալ վայրերուն մէջ ալ։ Ընդունած եւ խոստովանած են Թեշհիլաթը Մախսուսէի նախագահութիւնը ստանձնած ըլլալին։ Եւ ատոմֆ ալ ղեկավարուած են Պեհաէտտին Շաֆիի կողմէ եւ յիշեալին ալ, այդ նպատակով, Իթքիհատի պատասխանատու ներկայացուցիչները եւ ֆննհիչները (ժուրախասը մեսուլ վէ միւֆեթթիչէր) գործի դրած ըլլալը փաստերով ապացուցուած է։ Եւ կատարուած այդ բոլոր ռմիրները ակներեւ է որ պատրաստուած եւ կազմակերպուած են այդ ձեմիյէթին կողմէ։

Ահա այդ ձեւով անհատներու, խմբակցութիւններու եւ առանց բացառութեան օսմանեան ամբողջ ազգին վրայ որոշում անցուցած է քանդիչ գործերով, Իթքիհատ եւ Թերագզը ձեմիյէթը, իր նպատակները յաջողցնելու եւ ընդդիմացող ուժը, (որ պիտի ըլլար կառավարութիւնը), կառավարական պաշտօնական ուժերը մշտատեւ կերպով սանձահարելու համար ամէն միջոցի դիմած է()։*

Մեր երկրին մէջ, 1908էն (1324) ի վեր, իրարու յաջորդող արտասովոր դէպքերով, մասնաւորապէս Պալքանեան պատերազմի ժամանակ, այդ մոլեգին ցանկութիւնը յայտնուած էր այդ ձեմիյէթին կողմէ. փախստական էնվեր պէյը պատերազմական նախարարի աթոռին վրայ նստեցնելու եւ իրենց մտադրութիւններն ու որոշումները գործադրել տալու համար, նախկին վարչապետ Ահմէտ Իզզէթ փաշան պատերազմական նախարարի պաշտօնէն կրկնակի կերպով հրաժարիլ ստիպած են։ Այդ առթիւ սարսափեցուցած են զինք եւ սպառնացած. եւ տարադրութեանց ժամանակ ալ վիւայէթներու վալիներուն հրահանգներ տուած են, ոճիրներ գործած են եւ երբ կառավարութեան անդամներէն ոմանք իրենց ոճրային նպատակներ

(*) Դատարանը կը դժկամակի ըսելու, որ այդ ռմիրներուն մեծ մասը գործողները կառավարութեան ուժերն են։ Բանակը, ժամտարմըրիմ եւ ֆազաֆայիմ վարչութեան բոլոր ճիւղերը եւ թուրք ու ֆիւրտ աւագակախումբերը։ Աւելցնեմք տունց վրայ ստորիմ դասակարգի խուժանայիմ ամեատմեր, ֆազաֆներու եւ զիւղերու մէջ, կառավարական հրահանգով եւ գործակցութեամբ ու ֆաշլներութեամբ երեսփոխաններու եւ թրֆական թերքերու։

րուն ծառայելու հսկում ցոյց տուած չեն, մասնաւորապէս Եղգկաթի միւթեստորք ձեւալ պէյր, Քոսթեմունիի վալի (ընդհանուր կառավարիչ) Բէշիտ փաշան, Անդարալի վալի Մադհար պէյր, անմիջապէս պաշտօնանկ ըրած են(*) : Էրզրումի վալի Թահսին պէյր իր հարցաքննութեանց մէջ յայտարարած էր մանրամասնութիւններ, որոնք կը հաստատեն վերոյիշեալ պարագան :

Ճեմիէթը կառավարութեան սահմը (իմանը հիւֆումէթ) ձեռք առաւ նաեւ գաւառներու մէջ ալ, նոյն տեսակ բռնի և սպառնական ձեւերով, և իր կամայականութեանց ենթարկեց բոլորը : Ոչ միայն հեռու չմնաց կառավարական դործերէ, այլ և, ընդհակառակն, նախարարաց խորհուրդի անդամ ընել տուաւ իր ամենէն ազդեցիկ անդամները և իրենց ընդհանուր ժողովին մէջ մտցուց նախարարները և ոչ մէկ օրինական յատկանիշ կամ իրաւասութիւն չունենալով հանդերձ՝ պետութեան վարչական դործերու մասին խորհրդակցութիւն կատարելէ ետ չկեցաւ :

Քաղաքական խորհրդակցութիւններ կատարած է նաեւ Պրեստ Լիտովսկի գաշնադրի մասին, իր ընդհանուր ժողովին մէջ, և պարենաւորման խնդիրներն ալ կանոնաւոր կերպով այդ ժողովին խորհրդակցութեան առարկայ դարձուցած է և վործերը իր հսկողութեան տակ (միւրաֆալա) առած է, և պատերազմական կացութեան մասին ալ կարծիքներու փոխանակութիւն ունեցած ըլլալը մեզի հաղորդած է :

Ճեմիէթը պատերազմի մտնել կամ չմտնելու վերաբերեալ կենսական խնդրոյ մը առթիւ իր տեսակէտը գերիվեր համարած է և իր մասնաւոր նպատակներուն հետապնդմանը համար իր նախագահին (Սայիտ Հալիմի(**)) ծովեղերեայ ընակարանին մէջ հաւաքուելով՝ հոն որոշումներ կայացուցած ըլլալը ամբաստանեալներէն ումանց կողմէ խոստովանուած և հաստատուած է :

Այս Ճեմիէթին մէջտեղ գալէն ի վեր, երկրին մէջ չտեսնուած եւ չլսուած բազմաթիւ սպառնալի միջոցներով զանազան տարբերու յարաբերութիւնները պաղեցուցած է եւ պոյթթներ կազմակերպած է՝ եւ իսլամ եւ ոչ-իսլամ ժողովուրդը երկրէ երկիր գաղթելու ստիպած է եւ դարերով խաղաղութեան եւ դիրքակեցութեան

(*) Այդ հրաժարած կամ պաշտօնանկ եղած սակաւաթիւ բարի քուրքերուն յաջորդները եղած են կատաղի հայակերմեր :

(**) Սայիտ Հալիմի ապարանքը կը գտնուէր Վոսփաքի արեւմտեան ափին վրայ՝ Եմի-Քէռլի մէջ :

մէջ ապրող Անատոլուի ժողովուրդին միջեւ բռնի հակակրօնութիւններ եւ թշնամութիւններ յառաջ բերելու պատճառ եղած է :

Եւ այդ վիճակը ստեղծողները, գործադրողները եւ ծաւալողները եղած են (Իթթիհատ) ձեմիյէթին մարդիկը, ընդհանուր ներկայացուցիչները, պատասխանատու քարտուղարները (մուրախխաս վէ քիաթիպր մէսուլլարը) եւ անոնց կապուած կեդրոնական մարմինները (հէյեաթը մերֆեզիէ), որոնց որոշումները եւ գործադրութիւնները ըլլալը վկայութեամբ հաստատուած են եւ ծանօթ հանուր ժողովուրդին :

Վերոյիշեալ բացատրութիւններէն յայտնի կ'երեւի, որ ձեմիյէթը ամենապերջին միջոցներուն դիմած է հաստատամտութեամբ, անպատճառ իր մասնաւոր մտադրութիւնները գլուխ հանելու համար, եւ յաջողած է կառավարական ուժերն ալ իրեն ծառայեցնել եւ պետական իշխանութեանց միջեւ առանձինն բռնակալ դիրք մը բռնած է, եւ կառավարութեան մէջ կառավարութեան մը վիճակը ստացած է :

Այդ կերպով, բարոյական եւ ֆիզիքական բռնակալութեամբ, եւ յամառօրէն, միապետութեամբ, դադտնի եւ անպատասխանատու ուժ մը մէջտեղ բերուած է :

Այդ կուսակցութիւնը անշուշտ բաղկացած էր իր անդամներէն : Այդ անձերն ալ, ընկերակցութեանց օրէնքի տրամադրութեանց համաձայն, նոյն կուսակցութեան անունով եւ հաշուոյն գործուած ոճիրներուն, իբրեւ անդամներ, մասնակից եղած են եւ (միւլթեսելսիլէն), յաջորդաբար բնականօրէն պատասխանատու են :

Այդ յատկանշական կէտերով ամբաստանուած են եւ Պատերազմական Ատեանի առջեւ պիտի դատուին վերոյիշեալ կուսակցութեան ընդհանուր փոխ նախագահը (ռէիսի ումումի վեֆիլի) ԹԱԼԻԱԹ ՓԱՇԱ, եւ ընդհանուր ժողովի անդամներէն ԷՆՎԵՐ եւ ՃԵՄԱԼ ԷՖէնտիները եւ ՍԱՅԻՏ ՀԱԼԻՄ ՓԱՇԱՆ՝ կուսակցութեան ընդհանուր նախագահը, որուն հարցաքննութիւնները լրացած են բանտարկուած վիճակի մէջ : Եւ, դարձեալ ընդհանուր ժողովի անդամներէն ԽԱՅՐԻ եւ ՄՈՒՍԱ ՔԵԼԱԶԻՄ վսեմաչուք էֆէնտիները(*), եւ ՔԵՄԱԼ, ՇԻԻՔՐԻ, ԻԲՐԱՀԻՄ (**) պէյերը եւ ԱՊՊԱՍ ՀԱԼԻՄ ՓԱ-

(*) Այս վերջին երկուքն ալ Շէյխ իւլ Իսլամ եղած են :

(**) Յիշեալ իպրահիմը այն դատական նախարարն է, որ գրեթէ վճռած էր Հայոց Պատրիարքը, երբ դարձան մը կը խնդրէր հայերու սպանութեանց և տարագրութեանց մասին :

ՇԱՆ միասին գործակից եղած են պետութեան օրինական ուժէն գերիվեր ուժ մը հաստատելու մէջ եւ այդ ձեւով ժողովուրդը(*) սարսափի եւ սպառնալիքի տակ պահած են: Եւ գործած են բռնի ուժով կառավարութեան ձեւը չարափոխելու յանցանքը: Ասոնք դատավարութեան ենթարկելու համար բաւականաչափ փաստեր մէջտեղ եկած են: Այդ կերպով, ընդհանուր դատախազութեան պահանջադրով եւ Պատժական օրինադրքի 45րդ յօդուածի եւ 55րդ յօդուածի վերջին պարբերութեան համաձայն, անհրաժեշտօրէն վճիռ տրուած է զանոնք դատի ենթարկելու:

Վերոյիշեալներէն ԻՊՐԱՀԻՄ պէյի ազդեցութիւնը կուսակցութեան մէջ երկրորդական եղած է. ատիկա յանցանքի մեղմացումի պարագայ մըն է, որ կը մնայ դատարանի հայեցողութեան:

Միւս ամբաստանեալներէն ԱԼԻ ՄԻՆԻՖ պէյը դէպի Սուրիա ճամբորդելով Ատանայէն անցած էր. այդ նահանգին մէջ կարգ մը հայեր գերծ մնացած էին տարագրութենէ եւ ինք, իրրեւ Իթթիհատական, յաւելեալ եռանդ ցոյց տալով, բոլոր մնացող հայերը (Ատանայի նահանգէն) աքսորել տալու համար ներքին գործոց նախարարութեան հեռագիր ղրկած էր, բան մը՝ որ իր պարտականութենէն դուրս էր: Այդ հեռագիրը գտնուած է իր (Ալի Մինիֆի) անձնական թուղթերուն մէջ, որ, դարձեալ նկատի առնելու պայմանով, անհրաժեշտ է զինքն ալ դատավարութեան ենթարկել, օրինական տրամադրութեանց համաձայն:

Ամբաստանեալներէն Խալիլ եւ Նեսիմի պէյերէն առաջինը՝ Խալիլ պէյը(**) (հայերու) տարագրութեանց ժամանակ Իթթիհատի ընդհանուր ժողովին մէջը չէր եւ այդ ողբերգական օրերուն Եւրոպա կը գտնուէր, որով մեղսակից չէր եղածներուն:

Պատերազմի սկզբնաւորութեան օրերուն ալ՝ Երեսփոխանական ժողովին նախագահը(***) եղած էր եւ Իթթիհատի կատարած միջամբտութիւններէն հեռու մնացած էր: Երկրորդը (Ահմէտ Նեսիմին) նոյնպէս այդ օրերուն Եւրոպա կը գտնուէր, հետեւաբար այս պարագաները մեղմացուցիչներ են իրենց յանցանքներուն: Պէտք է նկատի

(*) Սարսափի տակ մնացողը եղած է միայն հայ ժողովուրդը: Թուրք ժողովուրդը գործակից եղած է կառավարութեամ:

(**) Խալիլ պէյը քարդեօս ժողովներուն և որոշումներուն ներկայ եղած էր: Անգամ եղած է նաեւ Ընդհանուր կեդրոնի, բնկրէի որոշումով:

(***) Խալիլ պէյը եղած է նաեւ դատական թախարար, յետոյ արտաքին գործոց թախարար եւ շողումած է ամերիկեան գեսպան Մորկընթաուն:

առնել զանոնք՝ նո'յնպէս ենթարկելով դատաւարութեան. վերջին տարիներուն միայն նախարարական աթոռի բարձրացած են և նախարարական և նահանգային պաշտօններու վրայ եղած ատեն ալ դէմ եղած են միջամտութեան և կատարուած չարիքներուն:

ԻՍՄԱԹԻԼ ՃԱՆՊՈԼԱԹ, ՀԻԻՍԷԹԻՆ ՀԱՇԻՄ և ՄՈՒՍԹԱՖԱ ՇԵՐԻՖ պէյերուն մասին ո'րքան ալ դատաւարութեան չենթարկելու որոշում կայացուած ըլլայ, դատարանի նախագահութիւնը հրամայած է անոնց թուղթերը միացնել միւս դատական թուղթերուն, ինչպէս նաեւ ՐԻՖԱԱԹ պէյի թուղթերը:

Այդ որոշումները տրուած են միաձայնութեամբ և բոլորը պիտի յանձնուին Պատերազմական Ատեանին:

Մայիս 26, 1919 (1335), 25 Շապաւ, 1337:

Վերոյիշեալ ամբաստանեալները և անոնց բոլոր ընկերները ամբաստանուած են օսմանեան կառավարութեան օրինական ձեւը փոփոխելու յանցանքով. մասնակից եղած են ոճիրներուն և ընդհանուր դատախազութիւնը պահանջած է քննել այդ պարագան և յայտնած է նաեւ որ պատշաճ չէ մի քանիներ դատաւարութեան չենթարկելու պարագան: Հետեւեալ բոլորը պէտք է դատուին Պատերազմական Ատեանին առջեւ:

(Ստորագրութիւն)

Պատերազմական Ատեանի նախագահ՝
Փերիզ (զօրավար) ՆԱԶԼՄ

Հիւսէյին Հաչիմի, Մուսթաֆա Շերիֆի և Իսմայիլ Ճանպուլաթի մասին տրուած որոշումը, զանոնք դատի չենթարկելու մասին, թագաւորի հաւանութեան ենթարկուած չէ. ուստի, թագաւորական հրամանագրի և պատժական դատաւարական կանոնագրքի 55րդ յօդուածի համաձայն, պէտք է դատարանի առջեւ դատուին անոնք ալ. չէյի իւլ իսլամ ԽԱՅՐԻ Էֆենտին ալ բանտարկելու մասին վճռուեցաւ հրամանադրի հանել:

Մայիս 27, 1919 (1335)

Իթթիհատ և Թերագզը կուսակցութիւնը կառավարութեան մէջ կառավարութեան մը ձեւը ստացած ուժի մը վրայ կռթնած մեծ ոճիրներ գործած է:

Այդ կուսակցութեան Կեդրոնի անդամները նկատուած են ամբաստանեալներ, որոնց ինքնութիւնը հաստատուած է:

Ահմէտ Իզդէթ, Զիւրիք Սուլու Մահմուտ՝ հանրագումար չինու-
թեանց նախարար եւ Օսման Նիզամի փաշաներ, եւ չէյիս իւլ իսլամ
էսաու էֆենտի, որոնց դէմ թէեւ ձերբակալման հրամանագիր հան-
ուած է, բայց կարելի չէ եղած գործադրել, եւ փախստական եղած
հետեւեալներէն՝ նախկին թղթատարական նախարար Ոսկան էֆեն-
տի, երկրագործական նախարար Սուլէյման էլ Պուսթանի էֆենտի,
ելեւմտական նախարար Զեւիտ պէյ, Ընդհանուր Կեդրոնի անդամ եւ
կրթական նախարար տոքթ. Նազըմ պէյ: Ասոնց մասին կատարուած
քննութիւնները լրացած են: Ուսումնասիրուած է ընդհանուր դա-
տախազի պահանջագիրը (իտիւմնամէ):

Իթթիհատ եւ Թերազզը կուսակցութեան կազմակերպութիւնը
եւ երկրին բոլոր կողմերը իրեն ծառայեցուցած պաշտօնեաներու շրջ-
թայ մը կառավարութեան պարտականութիւնը ինքնազուլս (խոտ-
պէխոտ) կատարած եւ երբեմն ալ իրենց ունեցած մեծ ուժին մի-
ջոցով ծանր կերպով ճնշումներ բանեցուցած են եւ պետութեան քա-
ղաքականութիւնն ու գործառնութիւնները իրենց կամքին և քմայքին
ենթարկած են: Իրենց կամայականութեանը չենթարկուող պետական
գլխաւոր եւ երկրորդական պաշտօնեաները պաշտօնանկ ըրած եւ
հանգստեան կոչած են, եւ սպառնացած՝ տեղական կառավարութեան
ժողովներուն եւ պաշտօնեաներուն: Մայրաքաղաքին մէջ իրենց ընդ-
հանուր կեդրոնով, իրենց ընդհանուր ժողովներով, գաւառական
կեդրոնական մարմիններով եւ պատասխանատու ներկայացուցիչնե-
րով, նաեւ գործնապէս հրամայողի եւ ղեկավարի ընթացք ունեցած
են կառավարութեան մէջ:

Այդ կերպով Իթթիհատ եւ Թերազզը կուսակցութիւնը կառա-
վարութիւն մը կազմած է կառավարական պաշտօնական իշխանու-
թիւններէն գերիվեր, անպատասխանատու իշխանութեան մը վիճա-
կով, որ կառավարական ձեւը այլափոխած եւ չարափոխած է: Այդ
պարագան Մայիս 28, 1335 (1919) թուակիր թիւ 1 որոշմանգրով
(գարաքնամէ) մանրամասնութեամբ բացատրուած եւ լուսաբանուած
է (թեմիիտ):

Առանց կրկնելու վերոյիշեալ մանրամասնութիւնները, ճշդը-
ւած են ամբաստանեալներուն վերոյիշեալ ոճիրները, իբրեւ կազմա-
կերպողներ եւ դործադրողներ: Այդ ամբաստանեալները ըլլալով նաեւ
կուսակցութեան ընդհանուր ժողովի անդամ, այդ ժողովին ընդհա-
նուր քարտուղարի հաղորդագրութիւնով, դահլիճի անդամները,
բնականէն (ի պաշտօնէ) անդամներ եղած են յիշեալ ընդհանուր ժո-
ղովին, որ քոնկրէին որոշումներովը ճշդուած է:

Մինչեւ որ հակառակը ապացուցուի, ընդունուած է անհրաժեշտօրէն, որ փոսթի եւ հեռագրի նախկին նախարար Ոսկան էֆենտի եւ երկրագործական նախկին նախարար Սուլէյման էլ Պուսթանի էֆենտի վերոյիշեալ կուսակցութեան անդամ էին, եւ կրթական նախարար տօքթ. Նազըմ պէյ որ թէ՛ ընդհանուր ժողովին եւ թէ ընդհանուր կեդրոնին գործնապէս անդամ եղած է :

Նոյնպէս յիշեալ ժողովին գործնապէս մասնակից ըլլալը խոստովանած է նախկին չէյս իւլ իսլամ էսսատ էֆենտին. իր իսկ յայտարարութեամբ, երկու անգամ հրաւիրուած է ընդհանուր ժողովի : Եւ թէ այդ ժողովին օրակարգի նիւթը ընտրութիւններու շուրջ էր միայն եւ յայտնած էր որ լուր ունեցած չէր ժողովին միւս խորհրդակցութիւններէն եւ որոշումներէն, ու կուսակցութեան հանդէպ միշտ ընդդիմադիրի դիրք մը բռնած էր : Եւ այդ պատճառով ալ Շէյխ իւլ Իսլամի պաշտօնէն հրաժարիլ ստիպուած է :

Այդ պարագան որպէս մեղմացուցիչ կէտ մը կ'ընդունուի, պայմանաւ որ իր գրաւոր յայտարարութեամբը ըստ ըլլայ : Պատերազմական Ատեանի հայեցողութեանը կը մնայ որոշել, թէ յիշեալը ի՞նչ աստիճան մասնակից եղած է կուսակցութեան գործունէութեան եւ ի՞նչ ջանք կատարած անոր մասնակցելու համար :

Վերոյիշեալ թիւ 1 որոշմանդրով յիշուած պատճառաբանութիւնները եւ փաստաթուղթերը նկատի ունենալով, համաձայն Պատեական օրէնքի 45րդ յօդուածի վերջին պարբերութեան տրամադրութեան, անոնց դէմ ալ ձերբակալման հրամանագիր հանել որոշուած է :

Հասկցուած է որ ամբաստանեալներէն Ահմէտ Իզզէթ փաշա(*) մասնակցութիւն չէ ունեցած ոչ յիշեալ ժողովին կամ կուսակցութեան եւ ոչ ալ մասնակցութիւն բերած է կուսակցական մէկ այլ մարմնի ժողովներուն : Եւ պատերազմական նախարար եղած միջոցին եւս, թէեւ ի պաշտօնէ ընդհանուր ժողովի անդամ էր եւ ներկայ պէտք է ըլլար, բայց յիշեալը այդ ատեն, իրը վերին հրամանատարի փոխանորդ, կը գտնուէր Պապա էսկի եւ բանակին գլուխը. գրաւած էր Էտիրնէն ապատելու պատերազմով եւ յետոյ հրաւիրուած է հրաժարիլ պատերազմական նախարարի պաշտօնէն. այդ մասին իրեն սպառնալիք եղած է, սարսափի տակ մնացած է, որովհետեւ չէր ուզած ծառայել կուսակցութեան մասնաւոր նպատակներուն եւ թերեւս ալ անոր գործունէութեան արգելք ըլլալու դիրքին մէջ գլուխուած է :

(*) Իզզէթ փաշան այսպնայն էր, քուրճ չէր :

Նմանապէս, ամբաստանեալներէն Օսման Նիզամի փաշայի մասին, թէեւ ընդհանուր դատախազը պահանջած է անոր ալ դատը զատել, սակայն ատոր հարկ չէ տեսնուած եւ մերժուած է: Վերոյիշեալը սկզբունքով անդամ եղած չէ իթթիհատ եւ թերազգը կուսակցութեան եւ իրեն չի վերաբերիր, իթթիհատ կուսակցութեան կանոնադրին համաձայն, նախարարներու ի պաշտօնէ ներկայ ըլլալու պարտաւորութիւնը ընդհանուր ժողովին: Անոր մասնակցութիւնը յայտնի եղած չէ եւ զինք ընտրած են հանրօգուտ շինութեանց նախարար անոր Եւրոպա գտնուած միջոցին եւ կարճ ժամանակ ետք, կրկին Եւրոպա մեկնած է. հետեւաբար Քոնկրէին տուած որոշումներու օրերուն հեռու գտնուած է եւ անտեղեակ մնացած:

Ահմէտ իզզէթ եւ Նիզամի փաշաներուն կապակցութիւնը կուսակցութեան եւ անոր գործունէութեան հետ ապացուցուած չէ: Պատժական դատաւարական օրէնքի 123րդ յօդուածին տրամադրութեան համաձայն, կ'արգիլուի անոնց դէմ դատաւարութիւն կատարել:

Քննութիւնները տակաւին լրացած չեն ամբաստանեալներէն Զիւրիւք Սուլու Մահմուտ փաշայի եւ ելեւմտական նախարար Ճաւիտ պէյի մասին, ուստի, ըստ եղած պահանջին, վերոյիշեալ երկուքին դատերը տեսնելու մասին որոշում տրուեցաւ:

Յուլիս 12, 1919 (1335), 3 Բամագան 1337

Ստորագրութիւն

Պատերազմական Ատեանի նախագահ

Ֆերիզ (զօրավար) ՆԱԶԼՄ

Յուլիս 5, 1919 «Թագվիմը Վեֆայի», թիւ 3604 (պաշտօնաթերթ օսմանեան փարլամենթի), Մարտ 8, 1919 (1335) արքայական վաւերացումով, որոշմնագիր կանոնագրի մը համաձայն, կազմուեցան պատերազմական ատեաններ, որոնց դատաւարութեան արձանագրութիւնն է (մուհաֆեմաթ գապլըք մեքիտէսի).—

ԴԱՏԱՐԱՆԻ ԿԱԶՄԸ.— Նախագահ՝ Ֆերիզ (զօրավար) Մուսթաֆա Նազըմ փաշա, անդամներ՝ (միրլիւա) զօրավար Զեքի փաշա, զօրավար (միրլիւա) Մուսթաֆա փաշա, (միրալայ) գնդապետ Րեհմէպ Ֆերտի պէյ:

Ի ներկայութեան դատուած ամբաստանեալները.— Նախկին չէյի իւլ իսլամ Մուսթաֆա Քեազիմ էֆենտի, նախկին չէյի իւլ իսլամ էսատ էֆենտի, Ծերակոյտի նախկին ատենապետ Րիֆաաթ

պէյ, փոստի, հեռագրի եւ հեռաձայնի նախկին նախարար Հաշիմ պէյ:

Ի բացակայութեան դատուած ամբաստանեալները.— Նախկին մեծ վեզիր Թալէաթ փաշա, նախկին պատերազմական նախարար Էն-վէր(*) Էֆենտի, նախկին ծովային նախարար Զեմալ Էֆենտի, նախկին ելեւմտական նախարար Զաւիտ պէյ, նախկին կրթական նախարար տոքթ. Նադրմ պէյ, նախկին փոսթ-հեռագրի եւ հեռաձայնի նախարար Ոսկան Էֆենտի, նախկին առեւտրական եւ երկրագործական նախարար Սուլէյման էյ Պուսթանի Էֆենտի, նախկին առեւտրական եւ երկրագործական նախարար Մուսթաֆա Շերիֆ պէյ:

ՊԱՏՃԷՆ ՈՐՈՇՄՆԱԳՐԻ (գաբարնամէ)

Դատաւարութեան ընթացքին, երկու կողմերու պահանջները եւ յայտարարութիւնները լսելէ եւ դատին վերաբերեալ բոլոր թուղթերը (վաւերագրերը) մանրամասնութեամբ ուսումնասիրելէ եւ քննելէ ետք, հարկ եղած տնօրինութիւնները ընելու համար կատարուած են խորհրդակցութիւններ: Թէեւ ամբաստանեալները ուրացած են իրենց յանցանքները եւ պաշտպան փաստաբաններն ալ պահանջած են անոնց ազատ արձակումը, ընդհանուր դատախազութեան ամբաստանագիր պահանջագրերով (իսիաֆամէ) Մայիս 3, Մայիս 20, Մայիս 22, Յունիս 9, Յունիս 16 եւ Յունիս 25, 1919 թուակիր, ամբաստանուած էր բարոյական անձր՝ լուծուած իթթիհատ եւ Թերագիր կուսակցութեան, բազմաթիւ ոճրային արարքներու համար եւ այդ բարոյական անձնաւորութիւնը ներկայացնող Ընդհանուր Ժողովի (Մեմլիսի Ումումի) անդամները, ըլլալով վերոյիշեալ ոճիրներու հեղինակները (ճերայիմ ֆայիլլէրի), ատոնց համար պահանջուած էր դատաւարութիւն կատարել եւ պատիժներ որոշել:

Նախ եւ առաջ անհրաժեշտ նկատուեցաւ քննութիւն կատարել: Վերոյիշեալ կուսակցութեան (ճեմիյէթ) դատի քննութեան համար, ուսումնասիրել յիշեալ կուսակցութեան հաստատումէն ի վեր կատարած բոլոր գործերը եւ չարժումները. յեղափոխութենէն (1908) առաջ՝ կարգ մը անձերու հայրենասիրական զգացումները եւ նպա-

(*) Հոս չեն յիշուած ամուսնեքը արդարութեամբ ոճրագործ մախարաք Իպրահիմի, կրթական մախարաք ոճրագործ Շիւքրիի եւայլմ: Դատարանը Էմվէրը եւ Զեմալը «փաշայի տեղ շէֆեմտի» կոչած է, երկուքն ալ զինուորական ասպարէզէն վոնտուածներ (սիլլը ասգերիէտէն մադրուտ):

տակները եւ կազմակերպութիւնները տակաւին այսօր իսկ զաղտնի կը մնան: Միայն յեղափոխութենէն մտղին տեղի ունեցած շարժումները եւ դորժերը հետեւեալ կերպով կ'ամփոփուին. —

Օսմանցիները, որ արդարութեան եւ ազատութեան ծարաւն ունէին, 1324 (1908) Յուլիս 9ին Ռեսնէի լեոները բարձրացան պայքարելու ազատութեան համար:

Ազատութեան եւ արդարութեան ծարաւի օսմանցիներու համար 1324 (1908) Յուլիս 9ի օրը Ռեսնէի լեոներէն ժայթքած ոգեւորութիւնը ազատութեան զուլալ ջուրն էր, որ մեղի եկաւ երկիրքէն իջածի նման: Եւ այն համոզումը զոյացաւ, թէ ատիկա միակ դարմանն էր հարստահարութեանց եւ անիրաւութեանց դէմ եւ, մխիթարական ոգիով մը լեցուած, այդ աղաղակներուն մինչեւ իրենց բնական վիճակի մէջ մտնելը, որեւէ կողմէ արգելք չեղաւ անոնց ազդեցութեան եւ ծաւալման դէմ: Եւ անոնք աղատ ձգուեցան, անոնց բոլոր շարժումներուն ղիւրութիւններ տրուեցան ամենայն անկեղծութեամբ եւ հաւատարմութեամբ: Եւ երբ բնականոն պայմանները կը ստեղծուէին, օսմանեան ընդարձակ երկիրներուն մէջ ամէն կողմ յոյսեր կային արդարութեան եւ ազատութեան հաստատումին մասին: Երբեմն քաղցր աղաղակներ կը լսուէին եւ անոնց ուժերը կը զօրանային:

Բայց, անցնող ժամանակին հետ, անոնց գործած քաղաքական սխալներուն հետեւանքով, օսմանեան երկիրներուն շատ մը մասերը մէկ առ մէկ, պատուականերով, ձեռքէ կ'ելլէին: Եւ հին ռեժիմին սխալները ցոյց տրուելով, ջանքեր կ'ըլլային որ այդ սխալները սրբապրուէին: Վնասները իրարու յաջորդեցին եւ խտալական ու պալքանեան պատերազմներու հետեւանքներէն ետք, բաւական ժամանակ անցնելէ ետք իսկ, երկրի վարչական բարեփոխման մասին մէջտեղ չեկաւ ուղեգիծ մը հետապնդելու սկզբունք մը: Եւ աղէտին պատճառները երեւան հանելու համար լուրջ ձեռնարկ մը չեղաւ: Յուսացողները յուսախաբ եղան: Եւ ազատութեան ծարաւները վշտի եւ մտատուեցումի մատուցեցան: Եւ աղգային բարօրութեան համար գործել կարծուածներուն մէկ մասը անձնատուր եղաւ անհատական ցանկութիւններու եւ բոլորովին սխալ ճամբու հետեւեցաւ: Եւ «Ազատութեան ծարաւի ենք» աղաղակողներուն մէկ մասը այնպիսի վարմանալի գործեր բրաւ, որ երկիրը աւերման ու հեղեղի մատնեցին, երկիրը ցամփեցուցին եւ ցաւալի դրութեան ենթարկեցին: Եւ անոնց մէջ եսասիրութիւն երեւան եկաւ եւ անխորհուրդ քայլերով շիտակ նամբէն շեղեցուցին կառավարութիւնը (հիւքիւմէթի չըզըր-

տան չըզարտրլար), արտաքինապէս՝ իբր թէ օրինադահութիւն ընկ-
լու երեւոյթին տակ, ներքնապէս իրարու յաջորդող խաբեքայու-
թիւններով կարգ մը մարմիններ մէջտեղ բերին եւ զաւառներու մէջ
եղած մասնաճիւղերը ձեռք առին կառավարութիւնը եւ այսպէս՝
ամբապնդուած եւ զօտեպնդուած, իրենց որոշումներուն ենթարկեցին
նախարարաց խորհուրդը: Եւ այդ բրին իրենց ընդհանուր ժողովնե-
րուն մէջ մտցնելով զանոնք եւ յաջողցուցին իրենց նպատակները:

Եւրոպական նախարար ճաւիտ պէյին, Երեսփոխանական ժողո-
վի Ծրդ յանձնախումբին (մեմօլիսը մեպուսան պեշիմնի շէօպէ), ինչ-
պէս արձանագրութեան մէջ գրուած է, Հոկտեմբեր 24-26, 1918
(1334)ի յայտարարութիւններէն կը ճշդուի, թէ Իթթիհատ եւ Թե-
րազգը կուսակցութեան գործադիրը ազգին եւ երկրին ճակատագրին
մասին իբր թէ անսխալ եւ յանդուպն քայլեր առեր է, եւ ինքնազլուխ
պատերազմ յայտարարած է, առանց նոյնիսկ նախարարաց խորհուր-
դին որոշման ենթարկելու, զոր անհրաժեշտ չէ գտած, մինչդեռ
նոյնիսկ Թաղաւորները ինքնապաշտ չեն կրնար պատերազմ յայտա-
րարել:

Այդ ձեւով գործերու ղեկավարութենէն լաւ բան մը դուրս չէր
կրնար գալ: Այդ պարապան ամէն մարդ հասկցած էր:

Մինչեւ այն ատեն ընդդիմադիրները, որոնք յարգանք կը տա-
ծէին Իթթիհատ կուսակցութեան (մեմօլիյէթիմ) հանդէպ եւ սկիզբէն
անոր օժանդակած էին, սկսան քննադատել:

Յեղափոխութենէն ետք, անհրաժեշտ նկատուած էր պատե-
րազմական վիճակ յայտարարել, անոնք պատերազմական վիճակ հը-
րատարակեցին առանց դադարի, մշտատեւ կերպով եւ Բարձրագոյն
Դրան վրայ հաւաքաբար յարձակում գործեցին խուժանով մը, որ
ղեկավարուած էր կուսակցութեան ղեկավարներուն կողմէ: Պատե-
րազմական նախարար Նազըմ փաշան եւ անոր Թիկնապահը սպան-
նուած էին եւ տապալած Քեամիլ փաշայի դահլիճը: Կազմեցին Իթ-
թիհատ Թերազգրական դահլիճ մը: Ատկէ ետք, պաշտօնանկ ըրին
դահլիճներու մէջ փորձառու եւ պատուաւոր անձերը եւ անոնց տեղը
դրին իրենց կուսակցութեան պատկանողները: Հասաւ րօպէ մը՝ բրո-
նապետութեան օրերը փնտռելու: Ամէն ոք սկսաւ բողոքել կամայա-
կանութեան եւ բռնապետութեան դէմ:

Դեռ աւելին՝ շատ աւելի մեծ սիւսնութիւններ ստեղծեցին ոչ-
խալամ տարբերու դէմ եւ մուսուտուրապէս հայ ազգին, որ մեր մե-
ծարժան սահմանադրութենէն (միշրութիյէթը միւպաճճէլէ) արդա-
րութիւն եւ խաղաղութիւն կը յուսար, կեղծութիւնը (ատէմը ի-

սապէթի) հասկցաւ. իրենց նախկին ազգային յոյսերուն արդիւնաւորման առիթին սպասելու դիրք առին եւ ատոր պատճառը իրենմ (Իթթիհատականները) եղան: Եւ զանազան տարբերու միջեւ, նոյն իսկ իսլամներուն միջեւ, ցեղային եւ ազգային խնդիրներ յարուցին, երկպառակութիւն եւ պաղութիւն յառաջ բերին եւ օսմանեան միութեան վնասեցին: Այս բոլորը կատարուած քննութիւններով եւ ուսումնասիրութիւններով հաստատուած են, ինչպէս կ'երեւի ընդհ. դատախազի պահանջադրերու (իտտիանամէ) բովանդակութենէն:

Պատերազմական ատեանը ճշդած է հետեւեալ 5 կէտերը, զոր կարելի չէ ուրանալ (ետ մղել) կամ պահանջագիրը դադրեցնել (ոչընչացնել):

Այդ իրողութիւնները կը վերաբերին Իթթիհատ – Թերագզըի գործոն մարմինն, կուսակցութեան բարոյական անձին (շախսը մանի), անոր(*) վերապրուած անհատական ոճիրները արատաւորած են այդ կուսակցութեան անունը: Այդ մասին բոլորս (դատաւորները) խղճով համոզում գոյացուցած ենք:

Հետեւաբար, այդ կերպով մէջտեղ բերուած յիշեալ ոճիրները կարելի չէ բոլոր անդամներուն վերագրել(?): Այդ ոճիրներուն մասնակից եղող անձերուն մասնակցութեան չափին համաձայն, անհրաժեշտ արդարութեան համար օրինական կարգադրութիւններ պէտք է ընել:

Պաշտպան փաստաբանը իր պաշտպանողականի միջոցին յայտնած էր, թէ սահմանադրական ռեժիմի տակ անհրաժեշտ եղած է քաղաքական կուսակցութիւններու գոյութիւնը եւ թէ այսօր ալ մեր երկրին մէջ տակաւին գոյութիւն ունին ուրիշ կուսակցութիւններ: Մասնաւորապէս «Հիւրիյէթ եւ Իթիլաֆ» կուսակցութիւնը, որ Իթթիհատ եւ Թերագզը կուսակցութեան նման ունի Կեդրոն, Ընդհանուր ժողով եւ մասնաճիւղեր, ու ժողովի կանչած են իրենց անդամ նախարարները:

Խորհրդակցութիւններէ ետք յայտնուած է, որ, արդարեւ, Սահմանադրութիւնով կառավարուող կառավարութիւններուն մէջ կուսակցութիւններու եւ իմբակցութիւններու գոյութիւնը անհրաժեշտ է, բայց ատոնք կառավարութեան գործադիր իշխանութեան վերաբերեալ գործերու բնաւ չեն միջամտեր: Իրենց ազգային ժողովներու մէջ մեծամասնութեամբ իրենց նպատակները որոշելէ ետք,

(*) Սխալ է: Յանգումը մի միայն Իթթիհատի «բարոյական անձը» չէ: Անոր կողքին մասնակից է ոճիրներուն թուրք ժողովուրդին մեծ մասը:

ազատ ձգած են իրենց վստահութիւնը վայելող նախարարները, ասոնց յայտնելիք կարծիքներուն եւ քուէներուն մէջ:

Միայն թէ կը ջանան որ վաւերացուելիք նոր օրէնքները համաձայն ըլլան իրենց ծրագիրներուն եւ այդ ուղղութեամբ կ'աշխատին: Ատկէ զատ ուրիշ բաներու չեն խառնուիր եւ այն նախարարները, որոնց քայլերը յարմար չեն նկատեր, ոչ թէ սպառնալիքով, այլ անվստահութեան քուէ տալով կը ջանան հրաժարեցնել: Ատիկա բնական բան մըն է:

Դալով մեր երկրին մէջ եղած կուսակցութիւններուն, մինչեւ որ Ազգային Ժողովը գումարուի, մեծամասնութիւն կազմող կուսակցութիւնը իր չընտրած կառավարութեան գործադիր իշխանութեան վրայ ոեւէ ազդեցութիւն, միջամտութիւն չի կրնար ընել, իսկ եթէ օրէնքը անտեսելով կառավարութեան օրինական ձեւը փոխելու ըլլայ՝ վերջաւորութիւնը կ'ըլլայ նոյնը՝ այս վիճակը: Այս կառավարութեան զանազան փուլերուն նայելով, պաշտպան փաստաբանին այդ բացատրութիւնները, պաշտպանողականին վերաբերեալ, ոչ մէկ արժէք կը ներկայացնեն:

Մեր (դատարանին) նշած 5 կէտերը հետեւեալներն են. —

1. — Պատերազմական Ատենի առջեւ տեղի ունեցած դատավարութեան արդիւնքէն յայտնի եղաւ, որ ՏՐԱՊԻՋՈՆԻ (Վիլայէթի), ԵՈՋԿԱԹԻ (սանճազի), ՊՈՂԱՋԼԱՅԱՆԻ (գազայի) մէջ կատարուած ջարդերը Իթթիհատ եւ Թերազզը կուսակցութեան ղեկավարներուն (Էրֆեան) կողմէ (*) կազմակերպուած եւ դործադրուած են:

Ամբաստանեալներու պաշտպանութեան ընթացքին, ինչպէս հաղորդուեցաւ, իբր թէ վերոյիշեալ ոճիրները գործուելէն ետք միայն լսեր են լուրը(?): Նոյնիսկ եթէ այդպէս ալ ենթադրուի, դարձեալ, ոճիրները լսելէն ետք իսկ, անոնց կրկնութիւնը արգիլելու եւ առաջին ոճիրները դործողներուն վերաբերմամբ ոչ մէկ կարգադրութիւն եղած է (**):

2. — Իթթիհատի ընդհանուր նախագահ (սատրապա) վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշան, զօրաչարժի յայտարարութեան առաջին օրը, իր ծովեզերեայ բնակարանը հրաւիրած է Ընդհանուր Կեդրոնի անդամները (Մերֆէզը Ումումի) եւ յայտնած է անոնց, որ պատե-

(*) Նոյնքան յանցաւոր են քուրժ զինուորը, ժամտարմը, զիւզացիք եւ չեքէները:

(**) Դատարանը քեքեւ մը վրայէն կ'ամցնի 1,5 միլիոն ամսերու սպառնալիք եւ 5 միլիառ տոլարի վճար:

րագմի մասնակցութիւնը չափ տանդակոր է եւ պետութեան համար
ամենէն օգտակար ուղղութիւնը չէր ընտրուի (*): Բացատրու-
թիւն եւ ապացոյցներ տուած է, սակայն չէ կրցած համոզել զանոնք:
Պատերազմի մասնակցած են, երեսփոխանական ժողովի յաջորդա-
կան արձանագրութիւններէն յայտնի է: Իթթիհատ Թերապզը կու-
սակցութեան պատասխանատու ներկայացուցիչներէն Րիզա պէյ
գատաւարութեան ընթացքին ճշգրտած է, թէ Տրապիզոնի մէջ կազմա-
կերպուած չեքէները պատերազմի յայտարարութենէն առաջ իսկ
մտած են ռուսական հող եւ յարձակումներ գործած են: Այդ պարա-
զան խոստովանուած է: Պատերազմը նախարարաց խորհուրդի որո-
շումով որոշուած չէ, թէ եւ պատերազմ յայտարարուած է: Այս իրո-
ղութենէն հող է, որ ելեւմտական նախարար Ճաւիտ պէյ, հանրօ-
րոտ չի՝ ութեանց նախարար Չիւրիւք Սուլու Մահմուտ փաշա, փոս-
թի եւ հեռագրի նախարար Ոսկան Էֆենտի եւ առեւտրական նախա-
րար Սուլէյման էլ Պոսթանի Էֆենտի հրաժարած են: Այս իրողու-
թիւնը կը հաստատէ նաեւ, որ պատերազմը յայտարարուած չէ մա-
լապարագ խորհուրդին որոշումով, այլ Իթթիհատ եւ Թերապզըի
կողմէ զուադրարար որոշուած եւ անոնց կամքով միայն յայտա-
րարուած է:

3.— Նախկին վարչապետ Ահմէտ Իզզէթ փաշայի արձանագրե-
ուած վկայութիւններէն կը ճշդուի, որ անոր պատերազմական նա-
խարարութենէն հրաժարումը Իթթիհատ կուսակցութեան միջամե-
տութեամբ եղած է եւ առաջ եկած է անոր ընդդիմադրութենէն:

4.— Իթթիհատ եւ Թերապզըի Կ. Պոլսոյ կեդրոնը, պարենա-
ւորման գործերը կուսակցութեան Բնդհանուր Քոնկրէի մէջ ճշ-
դուած ըլլալով, իր ներկայացուցիչ Քեմալ պէյի միջոցով կազ-
մակերպած է զործը: Նախ առեւտրական մարմին մը ստեղծ-
ուած է եւ կարգ մը ընկերութիւններու եւ խմբակցութիւններու գոր-
ծերը ձեռք առած են, ժողովուրդին ունեցած-չունեցածը ձեռքէն խը-
լած են: Համրային հաստատութիւնները փոխանցած են սահմանա-
փակ քիւով մասնաւոր անհատներու եւ վերոյիշեալ ընկերութիւննե-
րուն բազմաթիւ օսմանցիներու (սնունդի պակասէն) հիւանդ եւ ան-
դամայոյծ ըլլալուն պատճառ եղած են, շատերը մահացած են: Ար-
դիւնքի տեսակէտով, նուազեցուցած են պետութեան պաշտպանու-
թեան ուժը: Իթթիհատ եւ Թերապզըի Կ. Պոլսոյ կեդրոնը միջամտած
է կառավարական պարտականութեանց եւ այդ հաստատուած է 1916ի

(*) Ինչ որ Հ. Թ. Դ. Բ. քննադատ էր:

(1332) Գոնկրէին մէջ եւ հոն ներկայացուած տեղեկագրի պարունակութիւնը գնահատանքով ընդունուած է :

Այդ մասին բացատրութիւն ուղղուած է եւ քաղաքապետութիւնը գրաւոր պատասխանած է , որմէ ամէն ինչ պարզուած է :

5.— Շէյխ իւլ Իսլամ Մուսա Քեազիմ էֆենտին , Մերակոյտին մէջ երբ խորհրդակցութիւնը կը կատարուէր կրօնական (շեքիի) դատարանները փոխանցելու համար արդարութեան նախարարութեան , եղած հարցումին պատասխանելով ըսած էր հետեւեալը .— «Իմ ֆուէս մի՛ հարցնէք : Կուսակցութիւնը (Ֆրրդա) այդպէս կ'ուզէ , ուրիմն այդպէս ալ պէտք է ըլլայ» : Դատաւարութեան ընթացքին վերոյիշեալ պարագան բացատրուած եւ հասկցուած է :

Այդ կը նշանակէ , որ Իթթիհատ կուսակցութիւնը կը միջամտէր :

Վերոյիշեալ հինգ կէտերը ծանօթ էին բոլորին : Եւ ուրիշ խընդիրներ ալ , որոնց հետեւանքները տեսնուեցան : Պետութեան կարեւոր խնդիրներուն չորջ առիթ տրուած չէ դահլիճի անդամներուն իրենց քուէով եւ խորհուրդովը միջոցառելու : Միջամտութիւններ եղած են իրենց մասնաւոր ջանքերուն եւ նպատակներուն ծառայեցնելու համար պետութիւնը եւ ասոնք փաստուած են :

Օսմանեան կառավարութեան օրինական ձեւը այն էր , որ երեք իշխանութեանց բաժնուած էր ան .— Օրէնսդիր , գործադիր եւ դատական : Ան (Իթթիհատը) այդ երեք ուժերէն ղեկիւմբը , չորրորդ ուժ մը մէջտեղ բերած էր , սպառնալիքի ուժ մը , եւ չարափոխած էր կառավարութեան ձեւը :

Վերոյիշեալ ոճիրները գործողներն են՝ Իթթիհատ եւ Թերազըր կուսակցութեան բարոյական անձը ներկայացնող (շախսը մանեւիսի թեմսիլ էտէն) Ընդհանուր Ժողովի անդամները , փախստականները ,— վարչապետ Թալէաթ փաշան եւ պատերազմական նախարար ու զինուորական ասպարէզէ վոնտուած էնվէր էֆենտի եւ ծովային նախարար , նոյնպէս զինուորական ասպարէզէ վոնտուած Ճեմալ էֆենտին , կրթական նախարար տոքթ . Նազըմ զլխաւոր ոճրագործները ըլլալով (Փայիլը ասլի) իրենց յանցաւորութիւնը որոշուած է , եւ նոյն ժողովի անդամներէն ելեւմտից նախարար Ճաւիտ պէյ եւ առեւտրական ու երկրագործական նախարար Մուսթաֆա Շերիֆ պէյ մեղսակիցներ (Փեքէն զի մեուսէլ) ըլլալնին հաստատուած է : Եւ նոյն կեքպով ասոնց ալ յանցաւորութեան մասին միաձայնութեամբ վճիռ տրուած է : Դարձեալ , նոյն ժողովի անդամներէն եւ ամբողջ դատավարութեան ներկայ եղող Շէյխ իւլ Իսլամ Մուսա Քեազիմ էֆենտին ,

որուն ի նպաստ խօսած են պաշտպան փաստաբանը եւ ընդհանուր դատախազը, անոր առաքինութիւններէն, նկարագրէն, եւ մեծ գիտուն մը ըլլալով իր յայտնի յատկութիւններէն ճառած են, եւ չեն երեւակայեր իսկ, թէ ան մասնակից կրնայ ըլլալ գործուած ոճիրներուն: Սակայն, Յեղափոխութենէն ի վեր ան կուսակցութեան կարեւոր անդամներէն մին եղած է եւ ընդհանուր դատախազի եւ պաշտպան փաստաբանի մը նման բարձրագոյն ուսում ստացած անձերն իսկ համոզած է իր անմեղութեան մասին:

Մինչդեռ, քաւարար ուսում չունեցող եւ տգէտ ժողովուրդին մէջ կուսակցութեան գործերը քանաւոր եւ օրինական ձեւով ներկայացուցած է ան, եւ ջանք չէ ըրած, արգելք չէ եղած սրբազրելու սխալ կարծիքները (զիւմ վէ գեհալ): Յետ դատաւարութեան տեսնուեցաւ, որ ան իթթիհատ եւ Թերազզը կուսակցութեան գիտական եւ կրօնական գործերը վարած է եւ Շերը Շերիֆի՝ (ազնիւ իսլամ կրօնական օրէնքին) հակառակ գործեր կատարած է, խորհուրդներ (մելըգա) տուած է, ու թէեւ ըսած է, որ իր տուած խրատները պատշաճ չէին, սակայն զանոնք արգիւելու ձեռնարկ մը կատարած չըլլալը խոստովանած է, եւ դարձեալ ըսած է, որ իթթիհատ եւ Թերազզը կուսակցութենէն ելլել՝ կը նշանակէ իսլամութենէ հրաժարիլ. նման ըմբռնումներ չեն համաձայնիր անոր առաքինութեան կամ կատարելութեան հետ: Նման մըտադրութիւն մը ցոյց տալը իր յանցանքը ծանրացնող պատճառ մըն է: Յիշեալին հարցաքննութեանց եւ քննութեանց ընթացքին տեսնուած է, որ ան կուսակցութեան գիտական ճիւղին մէջ շատ զբաղած ըլլալով, վերոյիշեալ ոճիրները կազմակերպող գլխաւոր ոճրագործներուն (միւրթեֆիպը ասլի) մէջ չգտնուելով մեղսակից է միայն (ֆերէն գի մետիսէլ) եւ այդ կերպով ալ իր յանցաւորութիւնը հաստատուած է միաձայն որոշումով եւ իր հանգամանքը եւս երկու երրորդի քուէով որոշուած է:

Ծերակոյտի նախկին նախագահ Րիֆաաթ պէյին մասնակցութիւնը իթթիհատ եւ Թերազզը կուսակցութեան հաստատուած չէ, եւ մասնակից ալ եղած չէ կատարուած ոճրային արարքներուն: Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ անոր աղատ արձակումը, պայմանաւ որ ուրիշ պատճառով մը բանտարկուած չըլլայ:

Փոսթի եւ հեռագրի նախկին նախարար Հաչիմ պէյ Պերլին կը գտնուէր, երբ առանց իր հաւանութիւնը ստանալու ընտրուած է նախարար եւ Կ. Պոլիս վերադառնալէ ետք, հակառակ իր մերժումին,

նշանակուած է նախարար: Իր նախարարութեան չըջանը զուգադիպած է իթթիհատական նախարարական խորհուրդի վերջին տարիներուն եւ միայն երեք անգամ ներկայ եղած է իթթիհատի ընդհանուր ժողովներուն, ուր կանոնադրէն դուրս որեւէ այլ խնդրով զբաղած չեն: Ան անձամբ մասնակցած չէ խորհրդակցութեանց, այլ եղած է միայն ունկնդիր: Իր այդ յայտարարութիւնը կը հաստատուի կատարուած քննութեամբ: Հետեւաբար, անոր եւս ազատ արձակումը որոշուեցաւ մեծամասնութեամբ, պայմանաւ որ ուրիշ խնդրով մը ձերբակալուած չըլլայ:

Պատիժներու վճռին դալով, յիշեալներէն Թալէաթի, Էնվերի, Զեմալի եւ տոքթ. Նազըմի արարքները մեծագոյն յանցանքը ըլլալով, կայսերական քաղաքային (միլիէ) Պատմական օրինագրքի 45րդ յօդուածի առաջին պարբերութեան համաձայն, եւ Ճաւիտ, Մուսթաֆա Շերէֆ եւ Մուսա Քեազիմ նոյն յօդուածի երկրորդ պարբերութեան եւ նոյն օրինադրքի 55րդ յօդուածի վերջին պարբերութեան համաձայն կը պատժուին: Այդ յօդուածներն են.—

«... Բազմաթիւ անձեր, երբ ոճիր մը կամ յանցանք մը միասնաբար կը գործեն եւ կամ, բազմաթիւ արարքներէ բաղկացած ոճիրի մը կամ յանցանքի մը մէջ, բազմաթիւ անձերէն իւրաքանչիւրը, ոճիրը զլուրհ հանելու նպատակով, այդ արարքներէն մին կամ մի քանին կը գործէ, այդ անձերը ոճիրի մասնակից (հէմ ֆիլլը) կը կոչուին եւ բոլորն ալ իրր գլխաւոր առանձին ոճրագործներ կը պատժուին»:

«Սահմանադրութեան եւ կառավարութեան ձեւն ու ինքնութիւնը կամ սուլթանութեան գահաժառանգութեան ձեւը չարափոխելու կամ այլափոխելու եւ կամ բռնի սպանութեան փորձ մը կատարելու պարագան երբ հաստատուի, մեղադրեալ անձը մահուան կը դատապարտուի»:

«Ոճիրի մը կամ յանցանքի մը մեղսակիցները (ֆերէմ գի մետխէլ), եթէ օրէնքի բացառութեան մը ենթակայ չեն, հետեւեալ կերպով կը պատժուին.— Եթէ զլխաւոր ոճիրը գործողը մահուան դատապարտուած է կամ մնայուն կերպով տաժանակիր աշխատութեան, օժանդակ-մեղսակիցները (ֆերէմ գի մետխէլ), տասը տարիէն պակաս չըլլալու պայմանով, ժամանակաւոր տաժանակիր աշխատանքի պատիժին կը դատապարտուին»:

Վերոյիշեալ պարբերութեանց համաձայն, Թալէաթ, Էնվէր, Զեմալ եւ տոքթ. Նազըմ կը դատապարտուին մահուան: Եւ,

Ճաւիտ և Մուսթաֆա Շերէֆ և Մուսա Քեաղիմ 15ական տա-
րիով տաժանակիր աշխատանքի կը դատապարտուին : Եւ ,

Փախստականները կը գրկուին քաղաքացիական իրաւունքներէ
եւ անոնց սեփականութիւնները արդէլքի տակ դրուելով օրինական
ճամբով կը դրաւուին :

Յիշատիւնըն Րիֆաաթ և Հաշիմ պէյերը ազատ կ'արձակուին ,
պաշմանով որ իրենց ազատ արձակումը արգելք չհանդիսանայ այն
պարագային , երբ Բարձրագոյն Ատեանը ուզէ դատել զանոնք , իրենց
պաշտօնին վերաբերեալ զործերու առթիւ : Եւ ,

Փոստի նախկին նախարար Օսկան Էֆենտի և առեւտրական
նախարար Սուլէյման Էլ Պուսթանի Էֆենտի բաւական ժամանակ ա-
ռաջ Եւրոպա մեկնած են . կատարուած քննութիւններէն հաստատ-
ուած է , թէ անոնք այժմ Էւս ծանօթ չեն իրենց զրկուած հրաւիրա-
զրերուն , և եթէ նոյնիսկ տեղեակ ըլլային , իրենց վերադարձը հաւա-
նական չէր . հետևարար անոնց դատերը կը մեկուսացուին :

Այս վճիռները տրուած են միաձայնութեամբ , ի բացակայու-
թեան՝ Թալէաթ , Էնվէր , Ճեմալ և տոքթ . Նաղլմ , Ճաւիտ , Մուս-
թաֆա Շերէֆ , Օսկան և Սուլէյման Էլ Պուսթանի Էֆենտիներու ,

եւ ի ներկայութեան Րիֆաաթ , Հաշիմ պէյերու և Մուսա Քեա-
ղիմի :

Յուլիս 5, 1919 (1335) , 6 Շէվվալ 1337 :

Ստորագրութիւններ .—

Պատերազմական Ատեանի նախագահ , սպայակոյտի Ֆերիզ (զօրա-
վար) Մուսթաֆա Նազլմ Պիմնի Ահմէտ

Պատերազմական Ատեանի անդամ , սպայակոյտի միրլիւս (զօրավար)
Ալի Նազլմ

Պատերազմական Ատեանի անդամ , հետեւակազօրաց գնդապետ
Րեֆէպ Ֆերտի Պիմնի Մեհմէտ Ալի

Այս վճռագրին համաձայն ըլլալով հանդերձ , դտնուած փաս-
տաթուղթերու հիման վրայ , ինչպէս եւ խոստովանութիւնները նկա-
տի առնելով , ամբաստանեալներէն Հաշիմ պէյը Էւս օժանդակ-մեղ-
սակից կը նկատեմ , անոր ալ յանցաւոր ըլլալուն համոզուած եմ եւ
քուէ տուած եմ :

(Ստորագրութիւն) Պատերազմական Ատեանի անդամներէն
սպայակոյտի միրլիւս (զօրավար)

Մեհմէտ Զէֆի

Մուսթաֆա Քեազլիմ էֆենտիրին խոստովանութիւնները նկատի ունենալով, յիշուած պարագաներուն, Մերքէյը Ումումիին ոճիրներուն մեղսակից չըլլալուն համաձայն եմ թէի, սակայն ան՝ իր կրօնական եւ զիտական պարտականութիւնները ծառայեցուցած է Ընդհանուր Կեդրոնի ոճիրները ծածկելու եւ ոչ մէկ արդելք դրած է չարագործութիւններուն։ Իր պաշտօնէն չէ հեռացած, հետեւաբար ան եւս զլիսուոր ոճրագործներէն մին է։ Հաշիմ պէյ եւս, իր խոստովանութեանց համաձայն, սրտով միացած է Ընդհանուր Կեդրոնին եւ հաւատարիմ եղած է անոր, իր պաշտօնի ընթացքին կամ անկէ առաջ, ոչ մէկ առարկութիւն ըրած է գործադրուած չարիքներուն եւ ոճիրներուն եւ մինչեւ իր դատարարութեան օրը Ընդհանուր Կեդրոնին ոճրապարտ չըլլալուն համոզուած է։ Ես կողմնակից եմ ան ալ նկատելու մեղսակից-ոճրագործ (ֆերէն գի մետիսէլ)։

Ստորագրութիւն Պատերազմական Ատեանի անդամներէն, սպայակոյտի միւրլիւա (գօրավար)

Մուսթաֆա Պիմնի Ազիզ, Սուլէյմանիէ

Այս դատավճռին (մագպաթայը հիֆմիյէ) տակ դրուած կնիքները Պատերազմական Ատեանի անդամներուն պատկանիլը կը հաստատուի

Յուլիս 5, 1919 (1335)

Պատերազմական Ատեան՝

Նազրմ

Պատերազմական Ատեանի արձանագրութեան յանձնախումբի պետ

Ապիտին Տաւր

Պետական պաշտօնաթերթ՝ «Թագվիմի վեֆայի», թիւ 3604։

Մ Ա Հ Ա Պ Ա Տ Ի Ժ

ԲԱԲԵՐԴԻ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ

Օգոստոս 5, 1920,

«Թերմիմանը Հազըյզաթ» Թուրքերէն Թերթէն,

Կ. Պոլիս

«Նուսրէթ պէյ, որդի Պէհրամ Հֆենտիի, Բաբերդի դայմագամ (փոխ-կառավարիչ) եղած միջոցին, յիշեալ դպալին (դաւառակ) հայերը տարագրելու հետեւանքով, զործած է ոճիրներ, ողբերգական մարդասպանութիւններ, կատարած է սեփականութեանց յափշտակութիւններ, այդ յանցանքներով մասնակից եղած եւ տարագրութեան ատեն ճնշումներ զործադրած եւ պատճառ եղած է որ Բաբերդի կառավարական զանձապահ (մալ միւտիւրի) Օվակիմ Հֆենտին կախէ ինքզինքը եւ թոյնով ինքնասպան ընել տայ իր կինը եւ իր աղջիկները:

Այդ ամբաստանութիւններէն զատ ամբաստանուած է նաեւ, որ երբ Արզընիի (Տիգրանակերտի նահանգ) միւթեսարըֆ (կառավարիչ) եղած էր, Տրապիզոնէն աքսորուած 24 տարեկան տրապիզոնցի Ֆիլոմէն Նուրեանը (Այեթոյի դուստրը) բռնաբարած է, եւ բռնաբարած է նաեւ անոր կրտսեր քոյրը, կոյս, 12 տարեկան Նայիմէն, եւ ձեռքաւարուած է վերոյիշեալ ոճիրներու ամբաստանութեամբ: Ան կը բնակէր Էրէն-Քէօյի մէջ, Պաղտատ Ճատտէսի տան մը մէջ: Եանեացի է եւ 44 տարեկան է:

Յետոյ եղած է նաեւ միւթեսարըֆ Ուրֆայի:

Նման ոճիրներով ամբաստանուած է նաեւ Բաբերդի մէջ տարագրութիւն և ջարդ կատարողներէն Մեհմէտ Նեմաթի Էֆենտի, որ ծանօթ է Փիւր Մեհմէտ անունով, 35 տարեկան, զինուորական տեղակալ, հրաժարած՝ զինեալ ուժերէ, կը բնակէր Էրէն-Քէօյի մէջ,

հին կայսրանին մօտերը, էմին էօնիւի մէջ, (Իսթանպուլ) Գարագաշ Խանի թիւ 10 սենեակին մէջ, առեւտուրով կը զբաղէր :

Ասոնց մասին դատաւարութիւն կատարուեցաւ : Բաղմաթիւ զատական նիստերու մէջ մանրակրկիտ քննութեանց արդիւնքէն տեսնուեցաւ, որ յիշեալ Նուսրէթ պէյը յայտարարած է, թէ իր գազային (գաւառակին) ժանտարմըրիի ուժը փոխադրուած էր թռուցիկ ժանտարմայական գոյնդին մէջ : Եւ մնացած 50—60 ժանտարմներով հայ տարադրեալներու կարաւանները ղրկելու միջոցին, անոնց ընկերանալու համար բաւարար չըլլալուն հետեւեալով քաղաքապահ զինուորներու հրամանատարութեան պիմած եւ երեք պործօն վաշտեր ուղած է, սպաներու ղեկավարութեամբ : Եւ խորհրդակցած է անոնց հետ, յիշեալ գոյնդի հրամանատարին կողմէ պինուորներէ բաղկացեալ զօրախումբեր եւ բաւարար թիւով ժանտարմներ ընկերացնելով 6000էն 7000 բայրուրդցի հայեր երկու կարաւանով ամբողջութեամբ եւ ապահովութեամբ հասցուցած է Երզնկա, եւ իր գաւառակին մէջ ջարդ ընաւ տեղի ունեցած չէ : Եւ հայ տարադրեալներու լքեալ գոյքերը մասնաւոր յանձնախումբի մը միջոցաւ հաւաքել եւ տոմարի մը մէջ արձանագրել տուած եւ լեցուցած է եկեղեցիներուն մէջ : Եւ ուրացած է իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւնները :

Եւ սակայն, այդ ատեն Բայրուրդի մէջ ժանտարմըրիի վաշտի հրամանատար եւ այսօր այ յիշեալ վաշտին կցեալ Խաթթի մէջ զբաղուող ժանտարմի տեղակալ հրամանատար Սալիհ էֆենտին կը վկայէ, որ (վկայութիւնը ստացուած է զատական յանձնախումբի մը միջոցով) (պիլ իսթիմապէ) .

«Ժանտարմըրիի ուժերուն մեծ մասը թռուցիկ (շարժուն) ուժերու վերածուած էր եւ պատերապմին մասնակցած էր, իսկ մնացեալ փոքր մասը հազիւ բաւարար էր փախուտականները ձերբակալելու եւ անոնց պատկանած դռնդերուն ղրկելու, ինչպէս նաեւ հետապնդելու ծառայութիւնը յետաձգուած զինուորացուները : Ժանտարմներու վաշտը կապակցութիւն ունեցած չէ տարադրեալներու հետ, եւ տարադրութեանց պործողութիւնները ղեկավարուած են իրարմէն ղրկուած Նեճաթի էֆենտիին կողմէ, եւ անոր հրամանին տակ գործող 30էն 40 անձերով :

Հայերու յիշեալ Նեճաթի էֆենտիին կողմէ Երզնկա ղրկուած ըլլալուն եւ հոն յանձնուած ըլլալուն շուրջ ստացագիր առնուած ըլլալու կամ չըլլալու մասին որեւէ տեղեկութիւն չէ տուած :

Զօրաշարժի ընթացքին, Բայրուրդի մէջ, պարենաւորման հացագործարաններուն մէջ ծառայող եւ այժմ առեւտուրով զբաղող

Միւրմենէի Ձեւալի գիւղէն Հասան օղլու էօմերին վկայութիւնը ըստացուած է նոյնպէս դատական յանձնախումբի մը միջոցով. ըստ այդ վկայութեան՝ «Բայրուրդի գործաւորական վաշտի (քապուռ) սպաներէն երկրորդ տեղակալ՝ Քեֆալի օղլու Քեւաշիֆ, Միւրմենի Քոճրա գիւղէն, եւ էլլիսա օղլու Սապիթ եւ ուրիշ կարգ մը անծանօթ անձեր, հայերը կարաւան առ կարաւան, թշուառ վիճակի մէջ, Բաբերդէն տարագրած են եւ տարապրողներն ալ, երկու ժամ հեռաւորութենէ մը յետոյ, տեսած են որ վերադարձած են եւ նոյնիսկ կարաւաններուն մէջ գտնուած հայ մանուկներն ալ ետ բերած են Բաբերդ: Նաեւ տեսած է որ այդ մանուկները մէկ տարեկանէն հինգ տարեկան էին: Եւ ճամբաներու վրայ տարապրուած հայերուն ունեցած սեփականութիւնները եւ դրամները կողոպտելէ ետք, սպաննուած ըլլալնին լսած է»:

Եւ նմանապէս,

Միւրմենէի Պաշ Թիւճար գիւղէն Ալի էֆենտի, որդի էսատի, դատական յանձնախումբի մը միջոցով վկայած է.

«Հայերը մէկ զիշերուան մէջ, առանց նախապէս լուր տրուելու, դայմագամ Նուսրէթ պէյի հրամանով, փոխաներով եւ ժանտարմներով, վայնասուններով (կիւրիւլքի եւ փաքրիքիով) առտուն կանուխ, առանց մարդկային որեւէ զգացումի, տարապրած են բոլորը, եւ անոնց սեփականութիւնները, որ մնացած էին անոնց տուներուն մէջ, Նուսրէթ պէյի հրամանով, հաւաքել տրուած եւ ծախու դրուած են: Հայերու գոյքերու փնտռութիւն գործին մէջ վկան (Ալի էֆենտի) երկու օր թէեւ պաշտօնեայ եղած է, բայց տեսնելով կատարուած անիրաւութիւնները եւ զեղծումները, չզիմանալով այդ արարքներուն, հրաժարած է: Յիշեալ Նուսրէթ պէյը, էրզրումի վալի Թահսին պէյին բարեկամն ըլլալով, օրէնքին հակառակ ամէն տեսակ արարքներ կատարելէ ետ չէր կենար: Եւ Բայրուրդի հայերուն (15 օրուան մէջ) տարազիր կարաւանները զրկուած էին եւ անոնց ընկերացած էին ժանտարմներ, զինուորներ, պաշրպազուֆներ (խուժան) եւ ինք լսած է որ անոնք ճամբաներուն վրայ սպաննուած են: Անոնց մեծ մասին սպաննուած ըլլալու մասին ինքը յիշակատար համոզում գոյացուցած է: Եւ Նուսրէթ պէյը 150ի չափ որբացեալ աղջիկ եւ մանչ փոքրիկներ բերած լեցուցած է Պին Պաշի Ոսն կոչուած տեղը եւ թուրք ժողովուրդին ծանուցած է, որ երթան եւ իրենց ուզած տղաքը կամ աղջիկները ընտրեն եւ առնեն: Յետոյ, դարձեալ Նուսրէթ պէյը, իսլամներուն քով գտնուած (հայ որբերը) նորէն հաւաքել տալէ ետք՝ տարագրել տուած է»:

Լսելով Պալատի տի միջնորդը՝ վերջին (փոխ-կառավարիչ), որ նախապես դաժնապատ էր և բարեբաղի, Զիա պէյ հետեւեալը վկայեց .

«Բարեբաղի տարապրտութիւնը և ջարդը կատարողներն եղան հոն եկող Սաաթի պէյը, որ ծերակուտական Ահմէտ Րիզա պէյին քրոջը որդին և ծերակուտի քարտուղարներէն մէկն է ու պահեստի զինուորական տեղակալ էր : Անոր հետ էր նաեւ Փիրէ Մեհմէտ կոչուած Նեճաթի Էֆենտին, և յսած է որ ջարդերը ղեկավարողներէն էին անոնք» :

Երգրումի ժանտարմատ ալայ զոմանտանի (զնդապետ) Ատիլ պէյը վկայեց, որ Բարեբաղի հայերուն տարապրտութիւնը կատարողը էրէն-Քէօյի մէջ աշտօր կառքերով զրօսապատօյտ ընող յիշեալ Մեհմէտ Նեճաթի Էֆենտին էր, որ 24 ժամուան մէջ ժողովուրդը դուրս հանել տուաւ և Բարեբաղին երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ, Տէյիք-մէն կոչուած վայրին մէջ, Թեշքիլար Մալսուսէի զինուոր-չեթէներուն հետ յարձակած և սպաննած է զանոնք : Ինքը, իր պաշտօնին բերումով, քննութիւն կատարած է, ստուգած և Բարեբաղի ժանտարմայի հրամանատարութիւնէն պատասխան ստացած է և այդ տեղեկութիւնները հաղորդած է վայի Թահսին պէյին : Եւ Թեշքիլարը Մալսուսէի սպաններէն ու իթթիհատ Թերազգըի Ընդհ. Կեդրոնի անդամներէն այդ տառն էրդրում գտնուող տղթ. Պէհմէտին Շաքիրը, յիշեալ Ճեմէյէթին (կուսակցութեան) էրդրումի «մուրախաւար մեսուլ» (պատասխանատու ներկայացուցիչը) եղող Հիւմին, Ահմէտ Րիզա պէյի քրոջ որդին՝ տեղակալ Սաաթի և յիշեալ Նեճաթին և անոնց հետ եղած կարգ մը անոնները ծանօթ անձեր են :

Նուսրէթ պէյ ինքը յայտարարած էր, թէ չէ ընդունած և վրնտած է յիշեալ Նեճաթին և հայ տարապրտներու կարաւանները, զինուորներու և ժանտարմներու հակողութեամբ, ապահով կերպով երգնկա զրկած է :

Սակայն այդ բաժնիւրը ճշմարտութեան հակառակ են :

Այդ կարաւաններուն և Բարեբաղի շրջանի հայերուն սպանութեանց մասին այդ տառն Բայրուրդի մէջ գտնուող զօրաբաժնի փոխ-հրամանատար (փրքա գումանտան վեֆիլի) և զինուորական ճիւղի ու շինութեանց զործերու նախապահ փոխ-զնդապետ Մեհմէտ Այի պէյի վկայութեան համաձայն, Բարեբաղի հայերուն՝ յիշեալ Նեճաթի կողմէ տարապրտիւր յսած է և վերին մարմիններուն հաղորդած է . յիշեալ Մեհմէտ Նեճաթի Էֆենտին ալ վերջերս փախած է և այժմ փախստական վիճակի մէջ է :

Նմանապէս, Պատերազմական Ատեանին առջեւ, ամբաստան-
եալներու ներկայութեան լսուած են նաեւ տիկիներ Շտեսնիկ (Սա-
թենիկ) եւ Աղաւնի, Վարսենիկ եւ Արմենուհի, նաեւ Խաչատուր Սե-
ֆերեան էֆենտին եւ Համբարձում անուն պատանին, որոնց վկայու-
թեան համաձայն՝ Նուսրէթ պէյր չեթէներու ղեկավար եղած էր եւ
Բայբուրդի մօտ գտնուող Պին Պաշի Խանին եւ Հինտի Խանին մէջ,
ինչպէս նաեւ այլ վայրերու մէջ, չեթէներով միասին, կարաւաննե-
րուն հետեւած եւ ընկերացած է ու մտրակով հարուածելով տարա-
գիրները, անոնցմէ դրամ պահանջած է: Եւ Զարդերու կատարման
միջոցին ալ ներկայ գտնուած է եւ Ժանտարմներուն հետ գեղեցիկ
աղջիկները յափշտակած ու տարած է:

Յիշեալ վկաները ստուգած են Նուսրէթին ինքնութիւնը:

«Կատարուած պաշտպանողականին հուրիւր ստուգելու հա-
մար պէտք է աւելցնել, թէ բազմազան վայրերու մէջ տեղի ունեցած
ողբերգական Զարդերու շուրջ մինչեւ հիմա Պատերազմական Ատ-
եանին կողմէ կատարուած դատաւարութեանց եղբակացութիւնը ե-
ղած է այն, թէ յիշեալ ոնիրները, նախ եւ առաջ, իթքիհատ եւ Թե-
րագըր անիյէթին Ընդհանուր Կեդրոնին մէջ կանխամտածուած եւ
որոշուած են: Յիշեալ Կեդրոնի անդամներէն տոքթոր Պէհաէտտին
Շաֆիր արիւնդուշտ անձին նախագահութեամբ և Թեշֆիլաքը Մախ-
սուսէ անունը կրող խմբակցութեանց կողմէ կարգ մը ամենաստորին
եւ ամենավարնոց չեթէներ մէջտեղ բերած են եւ վերոյիշեալ որո-
շումները, մասնաւոր մեմորներու (պաշտօնեաներու) միջոցով, գա-
ւառներու պետերուն եւ պաշտօնեաներուն հաղորդուած են եւ անոնց
մեծամասնութեան հաւանութիւնը ստացուած է. այդ վայրենու-
թեանց համամիտ չեղող Եոզկաթի միւթեսարըֆ (կառավարիչ) ձե-
մալ պէյը, Քասքեմունիի վալի Ռեշիտ փաշան եւ այլ յայտնի ու-
րիշներ եւ հայրենասէր պաշտօնեաներ պաշտօնակ ընելով, անոնց
տեղը իրենց կամփին գործիք եղողներ եւ իրենց գիշատիչ (միւլթթե-
րիս) նպատակներուն կոյրզկուրայն հետեւողներ, ինչպէս կախազան
հանուած Եոզկաթի միւթեսարըֆ Քեմալի եւ Անգարայի վալի Աքըֆի
մման ՄԱՐԴԿՈՒԹԵԱՆ ԹՇՆԱՄԻ եղող անձեր ընտրուած, նշանակ-
ուած եւ զրկուած են: Յետոյ, գաղտնի կերպով հաղորդուած հրա-
հանգներու համաձայն, վերեւ յիշուած կերպով կազմակերպած ու
պատրաստած եւ դատապարտելի անձերու միջոցով սկսած եւ ղեկա-
վարած են տարագրութիւնները եւ քարդերը:

Պատերազմական Ատեանի մօտ գտնուած տեղեկագիրներու մէջ

եղած փաստերով եւ վնասկան փաստաքուղթերով հաստատուած են» :

«Ուստի, յիշեալ ամբաստանեալ Նուսրէթ պէյին այն ըսածները, թէ «ինքը Բաբերդի հայոց տարապրութիւնը կատարել տուած է կանոնաւոր զինուորներով, զորս ստացած էր քաղաքապահ ուժերու հրամանատարէն, եւ պատրաստի ժանտարմներով, վռնտած է էրզրումէն եկած չեթէճի Մեհմէտ Նեճաթին, չէ ճանչցած անոր պաշտօնական հանգամանքը եւ իր վարչական զաւային մէջ ջարդ բնաւ տեղի ունեցած չէ», այս յայտարարութիւնները ամբողջովին ճշմարտութեան հակառակ են, վերեւ յիշուած փաստերու եւ փաստաթուղթերու լոյսին տակ: Հետեւաբար, ան (Նուսրէթ) տեղեակ ըլլալով հանդերձ այդ բոլոր ողբերգական իրողութեանց, այդ արարքները արգիլելու համար օրինական քայլ մը իսկ չառնելէ զատ, վերոյիշեալ վայրագութիւնները իր վերադաս մարմիններուն հաղորդելու իսկ հարկ տեսած չէ և «Երզնկա զրկում» անձերուն համար ալ ստացադիր չունենալու մասին լուր մնացած է. իսկ հարցաքննութեան ընթացքին ըսած է, թէ առաջին կարասանները պաշտօնապրով զրկած է Երզնկա, բայց այդ զրկութեանց պատասխանները չէ ստացած: Այս առթիւ ալ երբ հարցուեցաւ իրեն, թէ ի՞նչ պատճառով չէ բողոքած այդ մասին վալիին, պատասխանած է, թէ «այդ ատեն արդէն ամէն բան լրացած էր»:

«Իթթիհատի իշխանութեան շրջանին, գալմազամութեան կամ միութեսարրֆութեան նման կարեւոր վարչական պաշտօններու պետ մը ըլլալը աննկատ ձգելով, նոյնիսկ բողոքատարար անկարեւոր պաշտօններու համար միմիայն «Իրենց ենթակայ եւ կողմնակից» ըլլալէ զատ, ուրիշ ոչ մէկ յատկութիւն նկատի առնուած է:

«Այդ բոլոր կէտերը ամենուն ծանօթ իրողութիւններ են:

«Լսուած վկաներէն Ապտուլլահ Խուսրեւ պէյը, որ Արզնի Մատենի երկրաչափն էր, յայտնեց թէ Ժողովուրդը Նասրէթը կ'անուանէր «Տեմիր Փենչէլի Միութեսարրֆ» (Երկաթէ ճանկերով կառավարի):

Նուսրէթ Բաբերդի տարապրութիւնը լրացնելէ յետոյ, անմիջապէս աստիճանի բարձրացում ունեցած է եւ գալմազամութենէն բարձրացած է Երզնկայի փոխ-կառավարի (միւքեսարըֆ վեֆիլի) պաշտօնին եւ ատկէ ետքն ալ նշանակուած է որպէս միութեսարրֆ (կառավարի): Արզնիի: Եւ հեռաւոր վայրերէ տարապրեալ հայերը, ճամբաներու վրայ տեսակ տեսակ նեղութիւններէ եւ թշուառութիւններէ ետք, ուժասպառ վիճակի մէջ հազիւ հասած էին Արզնի և

Նուսրէթ, լսելով թէ անոնք երկու կամ երեք օր խոնհրու մէջ պիտի մնան եւ հաց պիտի ուտեն, բայց մէկ ճամբաներու վրայ չարաչար աշխատցուց եւ, ըստ Խուսրէ պէյի վկայութեան, չեղածէն նոր ճամբայ մը մէջտեղ բերել տուաւ։ Բայց այդ չարչարանքով աշխատող զոհերուն օրավարձն անդամ չէ տրուած, եւ Արզնիի միւթեսարըՖ եղած ժամանակ եւս մնացած անչափահաս հայ պատանիները եւ մանուկները «Տիարպեփը պիտի զրկուին» ըսելով յանձնած է Տիգրանակերտի արինոռուշտ վայրի տոքթ։ Բեչիտին վայրագութեանց։ Արդնիէն վերջն ալ, ըստ իր խոստովանութեան, նշանակուած է Ուրֆայի անկախ միւթեսարըՖութեան պաշտօնին, եւ երկրին զանազան կողմերէն հոն հասած 15.000էն 20.000 հայ տարագրեալներու ղէմ կատարած է ողբերկական արարքներ։ Հոդ եւս պաշտօնի բարձրացում ունենալով՝ սնորհաբերներուն հետ գործակից եղած է, ինչ որ փաստերով կատարելապէս հաստատուած է։

«Նուսրէթ պէյ յայտնած է, թէ վերջէն հրաման մը եկած էր որ ռեւէ հայ ողջ պիտի չմնար, այլապէս մահուան սպառնալիք կ'ըլլար»։

Բարերդի մէջ, կառավարական զանձապահ (մալ-միւտիքը) Յովակիմ Էֆենտիին հանդերձ ընտանեօք անձնասպան ըլլալուն պատճառը Նուսրէթի սպառնալիքն էր զանոնք տարագրելու, մինչդեռ Յովակիմ Էֆենտիին ընտանեօք իսլամութիւնը ընդունած էր եւ տարագրութենէ զերծ կացուցուած էր։ Ատկէ յետոյ, Նուսրէթ անոնց տունը երթալով, աղջիկներուն իրեն յանձնուիլը պահանջած է եւ սպառնացած է որ եթէ իր պահանջը մերժուի, ընտանեօք պիտի տարագրուին։ Անոնք ալ նկատի ունենալով, որ տարագրուելու պարագային, հանրութեան հասած յուրերու համաձայն, պիտի ենթարկուին տարագրեալներու ենթարկուած զապանութիւններուն, պիտի ջարդուին ու ընաջնջուին, այդ մտածումով, կինը, աղջիկները եւ քոյրը թոյն առնելով մահացած են, իսկ Յովակիմ Էֆենտի եւ իր մանչ զաւակը ինքզինքնին կախելով մահացած են։

«Դատաւարութեան ընթացքին հաստատուեցան այդ պարագաները, թէ եւ Նուսրէթ պէյ ըսած է, թէ անոնց տունը չէ դացած, իսկ անոնց ինքնասպանութեան պարտական ոտտիկանութենէն տեղեկացած է, եւ այդ տեսակ սրտաճմլիկ պարագայ մըն ալ սովորական պարզ եղելութիւն մը նկատած է։ Սակայն յիշեալ զոհերէն Յովակիմ Էֆենտի իր կտակը զրած եւ թողած է տանը պատուհանին մէջ եւ Նուսրէթ անպիտանալ ձեւացած է։ Իրողութիւն մը, որ փաստերով հաստատուած է։

«Նուսրէթ Արղնիի մէջ միութնաւորֆ Լղած միջոցին անչափա-
հաս Նայիմէ հայ աղջնակը բռնաւորած է, ինչպէս նաեւ բռնա-
բարած է անոր քոյրը՝ Ֆիլոմէնը: Տրապիզոնի զէպեբուս զատաւա-
րութեանց ընթացքին Պատերազմական Ատեանին առջեւ վկայած է
վերոյիշեալ Ֆիլոմէնը եւ յայտնած է բռնաւորման պարագաները,
Նուսրէթ պէյի բացակայութեան: Ատոր ղէմ, Նուսրէթ պատաս-
խանած էր, թէ «ազգային վրէժխնդրութեան համար զինքը ամբաս-
տանած են»:

«Պաշտօնեայի մը անպատիւ զործերու մէջ գտնուիլը չի նշա-
նակեր թէ պետական բոլոր պաշտօնեաները կամ ծառաները եւս նման
գործերու մասնակից Լղած են» (*)

«Պատերազմական Ատեանին առջեւ, իբրեւ վկայ լսուեցան նաեւ՝
հայեր, որոնք գնահատութեամբ եւ Լրախտապիտութեամբ արտա-
յայտուեցան այն թուրքերու մասին, որոնք պաշտպան Լղան իրենց
պատիւին ու կեանքին եւ անոնց զթաւրտութեան շնորհապարտ ըլլալ-
նին յիշատակեցին: Որով անոնց վկայութիւնները ճիշդ էին:

«Իսկ յետ բռնաւորութեան բողոք չյայտնելու կամ բժշկական
քննութիւն չպահանջելու պարագան չի նշանակեր ղէպեին չգոյու-
թիւնը: Նման քայլեր պիտի նշանակէին նորանոր ճնշումներ, հետե-
ւաբար Նոսրէթի ինքնապաշտպանութեան խօսքերը անիմաստ էին:

«Նուսրէթի հետ, յիշեալ Փիրէ Մեհմէտ կոչեցեալ Նեճաթի է-
ֆենտին եւս, Բարերդի հայերը տարապրելու պատրուակով, զանոնք
սպաննած եւ անոնց սեփականութիւնները կողոպտած է, ու նոյն
յանցանքներով կ'ամբաստանուի:

«Նուսրէթ պէյը պատճառ Լղած է Յոյակիմ էֆենտին ընտա-
նեօք ինքնասպան ըլլալուն, բռնաւորած է տիկ. Ֆիլոմէնը եւ բռնա-
բարած է պատիւը կոյս Նայիմէին: Այս բոլորը վճռական փաստե-
րու վրայ հիմնուած կը հաստատեն անոր յանցանքը, եւ կատարեալ
խղճմտանքով համոզում գոյացած է փաստուած յանցանքներու մա-
սին, անոր յանցանքներուն մեծապոյնին եւ երկուքին համար, կայ-
սերական քաղաքային Պատժական Օրինադրքի 45րդ յօդուածին եւ
առաջին պարբերութեան համաձայն եւ նոյն Օրինադրքի 170րդ յօդ-
ուածին եւ զինուորական պատժական Օրինադրքի 171րդ յօդուածնե-
րու պարունակութեանց համաձայն, որոնց բնադիրն է:—

«Բազմաթիւ անձեր, Լրբ ոճիր մը կամ յանցանք մը կը գոր-

(*) Քիչ վերը դատաւորը ըսած էր, թէ կառավարական պաշտօնեաները իբ-
րիհատի կողմնակիցներ էին:

ծեն միասնաբար եւ կամ կը դործեն ոճիր մը կամ յանցանք մը բազմաթիւ արարքներէ ընդկացեալ, այդ խումբին անհատներէն իւրաքանչիւրը, ոճիր դործելու մտադրութիւնով, յիշեալ արարքներէն մին կամ մի քանին կը կատարէ, յիշեալ անձերուն դործակիցը կը նկատուի եւ բոլորն ալ իբր ատանձին անկախ ոճրագործ կը պատժուին»:

«Նաեւ կանխամտածումով անձ մը սպաննողը կամ հայր, մեծ հայր, մայր կամ մեծ մայր մը, նոյնիսկ առանց կանխամտածման, դիտումով (նպատակաւոր կերպով) եթէ սպաննէ, մահուան կը դատապարտուի»:

«Ըլլայ զինեալ, ըլլայ ոչ-զինեալ, հրապարակային յարձակումով կամ խմբովին, ընտանիքներու, տուններու կամ անձերու վրայ ճնշում գործադրող, խմբովին ուտելիք եւ պաշար, սպրանք կամ առարկաներ թալանող կամ աւերողները մահուամբ կը պատժուին»:

Պատժական Օրինագրքերու վերոյիշեալ տրամադրութեանց համաձայն երկուքն ալ, Նուսրէթ եւ Նեճաթի, մահապատիժի կը դատապարտուին: Եւ Մեհմէտ Նեճաթին կը զրկուի քաղաքացիական իրաւունքներէ, իր սեփականութիւնները կը դրաւուն հաւաքելի տակ կ'առնուին, եւ ատոնք կը դործադրուին Կանոնադրքի համաձայն:

Նաեւ մէկ օրուան մէջ քսան հազար ժողովուրդ, էրզրումի հայերէն, տարադրողներ եւ Բարերդի ու Արդնիի մէջ նոյն արարքներու պատճառով ամբաստանուած եւ անունները յիշուած 26 անձերուն համար ալ օրինական հետապնդում կատարելու որոշում տրուեցաւ: միաձայնութեամբ, ի բացակայութեան ամբաստանեալներուն:

Յուլիս 20, 1920

Օգոստոս 5, 1920

(«Թերմիմանը Հագըլգաթ»)

Ի՞նչ պատահեցաւ, Բարերդի ոճրագործներու դատավճիռէն յետոյ, պատերազմական ատեաններու առջեւ առկախ մնացած ցեղասպանական դատերուն: — Կարելի՞ էր, որ թուրք ոճրագործ մը կախուէր հայ նահատակներու համար:

Պատահեցաւ. —

— Յուլիս 20, 1920ի վճռագրէն յետոյ, որ տպուած էր թրքական «Թերմիմանը Հագըլգաթը» թերթի Օգոստոս 5, 1920ի թիւին մէջ (Սեւրի դաշնադրի ստորագրութենէն հինգ օր առաջ), թուրք իշխանութիւնները սկսան ձերբակալել վճռագիրը ստորագրող թուրք դատաւորները (զինուորականներ կամ քաղաքայիններ):

Ենթադրենք վայրկեան մը, թէ Նիւրեմպերկի մէջ, դերման նացի ոճրագործները դատող Ռապորթ Ճեքսոն մը կամ իր ընկերակից-դատաւորները Հիթլերի կամ Հիմլերի նացի ընկերներուն կողմէ ձերբակալուէին եւ բանտ նետուէին, դատի յանձնուէին իրենց արձակած դատական վճռադրին համար: Անշուշտ Գերմանիոյ մէջ այդ տեսակ բան մը երեւակայել անկարելի է: Բայց ատիկա պատահեցաւ Թուրքիա կոչուած ոճիրներու այդ երկրին մէջ, եւ զարմանալի չէր:

Էրզրումի Թրքական բանակի հրամանատար Քեաղիմ Գարապեքիրի Հայաստանի վրայ յարձակման օրերուն, Նոյեմբեր 8, 1920ին, ձերբակալուեցան Պատերազմական Ատեանի դատաւոր զօրավար Մուսթաֆա եւ իր ընկերները, պատերազմական նախարարի հրամանով եւ զինուորական ստիկանութեան (մեյլէգ զուլմաւանլըգ) միջոցով, եւ Նոյեմբեր 10, 1920ին Թրքական «Իլերի» Թերթը գրեց, թէ «Պատերազմական Ատեանի տուած վճիռները այլեւս ի զօրու չեն, եւ զինուորական Վճռարեկ Ատեանի վերաքննութեան պիտի ենթարկուին», այսինքն առ ոչինչ պիտի համարուին:

Դեկտեմբեր 7, 1920ին, սպայակոյտի զինուորական ատեան մը, զօրավար Ռիֆաթի նախադահութեամբ, շարունակեց դատել դատաւոր զօրավար Մուսթաֆա փաշան եւ ընկերները (դատաւորները), կախուած ոճրագործ զայմպամ Նուսրէթի վճռադրին կապակցութեամբ:

Թուրք ջարդարար ահուկի աւաղակապետ մը կախուած էր, որ ղեկավարեր էր քսան հազարէ աւելի հայերու սպանող եւ սեփականութեանց բռնազրաւումները: Նման ոճիրներու համար պատժել յանցաւորը՝ Թուրքին համար վիրաւորական էր, չէ՞ որ պատերազմի ընթացքին, Թուրքերուն ուղղուած ճիհատով, եւ ներքին նախարարութեան ծածկապիր հեռադիրներով, զահիճներուն հաղորդուած էր, թէ զօրծուելիք ոճիրներուն համար պատիժ չկար: Ահա այս նոյն մտայնութեամբ, Դեկտեմբեր 10, 1920ին, Պատերազմական Ատեանի նախադահը՝ Խուրչիտ փաշա սկսաւ բանտերէն ազատ արձակել Թուրք ամբաստանեալները եւ Յունուար 3, 1921ին, Թրքական զինուորական Վճռարեկ Ատեանի շարունակեց իր մտադրած դատավարական եղանակները, Մուսթաֆա փաշայի եւ ընկերներուն դէմ նոր բացուած դատին առթիւ եւ վերաքննեց կախուած Նուսրէթ ոճրագործին եւ Բայբուրդի հայերու տարադրութեան Թուղթերը, որպէսզի պատրուակ մը զտնէր յայտարարելու համար ոճրագործ ցեղասպանին «անմեղութիւն»ը յետ դատապարտութեան, կասեցնէր

առկախ դատերը եւ վերջ տար դատաւարութիւններուն :

Յունուար 5, 1921ին Մոսթաֆա փաշա եւ ընկեր դատաւարները դատապարտուեցան, որովհետեւ ոճրագործ մը պատժած էին :

Յունուար 9, 1921ին, սպախակոյտի գինուորական ատենանը, նախադաճութեամբ Նեշէթ փաշայի, չեղեալ նկատեց Նուարեթի դէմ Պատերազմական Ատենին վճռադիրը : Թուրք դատաւորները ի՞նչպէս համարձակեր էին՝ տկանատես վկաներու յայտարարութեանց վրայ հիմնուելով մահաւճիռ արձակելու թուրք պաշտօնեայի մը դէմ, որ իր կատուրած ոճիրներուն համար պաշտօնի բարձրացում ստացեր էր : Թուրքիոյ մէջ պէտք էր, ըստ նախընթացի, մահաւճիռ տրուէր միայն փախտական ոճրագործներուն, որպէսզի վճիռը արժէք չունենար : Իսկ ի ներկայութեան զատուած ոճրագործներուն դէմ միայն բանտարկութեան վճիռ պէտք էր տրուէր, եւ յետոյ շուտով ազատ արձակուէին :

Երկու հայ փաստաբաններ՝ Չայլազ եւ Բեմզի, վախով-դողով, արիւն-բրտինք մտեր էին պաշտպանողական մը խօսելու համար ի նպաստ Մոսթաֆա փաշայի եւ ընկերներուն : Արդիւնքը եղաւ այն, որ Մոսթաֆա փաշա երեք ամիս բանտարկուելէ ետք ազատ արձակուեցաւ : Թուրք կառավարութիւնը բոլորովին ջնջեց պատերազմական ատենաները, ըսել ուղիւով, որ ոեւէ թուրք յանցաւոր չի կրնար նկատուիլ հայերու դէմ գործուած ոճիրներուն համար այնպէս, ինչպէս յիշուած էր Թալէաթի գաղտնի հրամանագրերուն մէջ : Թուրքը հետեւողական է :

Ցեղասպան նախարարներ, վայիներ, երեսփոխաններ, զինուորական ոճրագործ հրամանատարներ այլեւս ազատ կրնային ըլլալ :

Ահա Թուրքիան եւ իր արգարադատութիւնը : Թուրքին մտայնութիւնը միշտ անփոփոխ է : Այս խայտառակութիւնն ալ արձանագրուեցաւ պատմութեան բարձրագոյն դատարանին առջեւ : 20.000 հայերու ջարդի զլխաւոր պատասխանատուներէն միայն մէկ թուրք «սխալմամբ» կախուեցաւ, եւ սակայն թրքութիւնն ալ խայտառակուեցաւ աշխարհի առջեւ : Արդարութեան զործը կը մնար հայ հերոսին, որ շան-սատակ ընէր, Պերյինի մէջ, զահճապետը՝ Թալէաթ փաշան, որ նոյնպէս թուղթի վրայ մահուան դատապարտուած էր, ի բացակայութեան, եւ կ'ապրէր աղատօրէն, իր ոճրագործ փախըստական ընկերներուն հետ, եւ որոնց համար թրքական պատերազմական ատենաներու վճիռները ոչինչ կ'արժէին, նկատելով որ թուրք ոճրագործը պատժող մարդ չկար Թուրքիոյ մէջ :

ԻՆՉՊԼՍ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՅԱՆԳԵՑԱԻ ԽԱՅՏԱՌԱԿՈՒԹԵԱՆ

Համաշխարհային Ա. Պատերազմի վերջին տարին երկու թուրք սուլթաններ չուեցին այս աշխարհէն : Առաջինը սուլթան Ապտիւլ Համիտ կոչուած «մեծ մարդասպանն» էր, որ 1894-96ին 300.000 հայերու սպանդին զլխաւոր պատասխանատուն էր եւ որ սատկեցաւ Փետրուար 10, 1918ին, 76 տարեկանին, Կ. Պոլիս, Վոսփորի վրայ, Պէյլէր Պէյի պալատին մէջ, ուր առանձնացած կը մնար 6 տարիներէ ի վեր, առանց զղջումի, իր կատարած ջարդերուն համար :

Երկրորդը՝ սուլթան Բեշատ, Մուհամմէտ Ե., որ նախապէս իր մեծ եղբայրը՝ Համիտ Բ. Երեսուն տարի արդեւափակած էր եւ զայն ենթարկած ապուշի վիճակի մը : 1909 Ապրիլին, Համիտի գահակէցութենէն ետք, սուլթան դարձած էր ան եւ իր ինը տարուան պահակալութեան շրջանին օդի եւ հարեմի ծառայած եւ անգիտակից խաղալիքը դարձած էր իթթիհատական ոճրագործ ղեկավարներուն ձեռքը :

Այս սուլթանին՝ Բեշատի օրով կատարուեցաւ հայոց դէմ մեծագոյն ցեղասպանութիւնը : Սուլթան Բեշատի գահաժառանգն էր իշխան Եուսուֆ Իզլետտինը, սուլթան Ազիզի որդին, որ հակառակ էր էնվերի քաղաքականութեան եւ կը պատրաստուէր, 1916 Յունուսրին, Զուլիջերիա երթալու եւ Դաշնակիցներու ներկայացուցիչներուն հետ տեսակցելու : Կ. Պոլսէն մեկնելու օրը, Յունուար 15, 1916ին, առտուն կանուխ, անակնկալ կերպով սպաննուած գտնուեցաւ : Եւ զրոյց տարածուեցաւ, թէ «Եուսուֆ Իզլետտին ինքնասպան եղած էր», մինչդեռ ան սպաննուած էր իթթիհատականներու դաւադրութեամբ :

Սուլթան Բեչատի մահէն ետք, Յուլիս 3, 1918ին, անոր յաջորդեց Վահիետտինը, Մուհամմէտ Զ. անունով. նոյնպէս հակառակ էր էնվերին, սակայն սպառնալիքի տակ լուսթեան դատապարտուած էր մինչեւ 1918 Հոկտեմբերի զինադադարը, երբ Թուրքիա պարտուած յայտարարուեցաւ :

1918 Հոկտեմբերի կիսուն, Թուրք զինաւոր ջարդարարները արդէն կծիկը դրած էին դէպի Գերմանիա, դերման ռազմանաւով մը մինչեւ Օտեսա երթալով, եւ մէկ մասն ալ, մուկերու պէս ծակը մըտած էր Կ. Պոլսոյ մէջ, ինչպէս ձաւիտ պէյը, որ ութ ամիս պահուած մնաց նախկին իթիլաֆականի մը տան մէջ :

Թուրքիոյ պարտութեամբ Զինադադարը կնքուած էր Հոկտեմբեր 30, 1918ին. Զինադադարի պայմաններուն մէջ միայն Թուրքիոյ զինաթափումը կը ճշդուէր, սակայն լրիւ չորրժադրուեցաւ ատիկա : Իսկ ոչ մէկ պայման կար Թուրք ոճրագործները պատժելու մասին :

Թապաւոր Վահիետտին, հաշտութեան ծանր պայմաններէն սոսկալով, հրամայած էր դահլիճին, պատերազմի յանցաւորները դատելու համար, կազմել պատերազմական ատեաններ, Դեկտեմբեր 1918ին :

Կազմուեցան հարցաքննիչ ատեաններ, վկաները լսելու եւ հայոց դէմ չարիք գործած Թուրք ոճրագործները դատելու համար, թէեւ, ի վերջոյ, այդ ալ ֆիաւսօ մը դարձաւ, թրքական նենգամիտ մեքենայութիւններուն հետեւանքով :

Այս տողերը զրոյդը, Զինադադարի վաղորդայնին, յողուած մը հրատարակած էր Կ. Պոլսոյ մէջ լոյս տեսնող «Ժողովուրդ» թերթին մէջ, որ կը հրատարակուէր Տիգրան Զաւէնի խմբագրութեամբ : Եօդուածին նիւթն էր. — «Ի՞նչպէս սպաննուեցաւ Թոգատի Առաջնորդ Շաւարշ Ծայրագոյն վարդապետը» : Այդ սպանութիւնը տեղի ունեցած էր Յունիս 2, 1915ին, Սեբաստիոյ կառավարիչ Մուամմերի հրահանգով : Տարաբախտ Վարդապետը խողխողուած էր Թոգատէն երկու ժամ հեռու՝ դէպի Սեբաստիա տանող ճամբուն վրայ :

Եօդուածին հրատարակութենէն երկու օր ետք, Պատերազմական Ատեանի հարցաքննիչ յանձնախումբէն կոչնագիր մը ստացայ, խմբագրութեան հասցէով, որպէս վկայ ներկայանալու եւ խնդրոյ առարկայ սպանութեան շուրջ բացատրութիւն տալու համար : Ստորեւ այդ կոչնագրին թարգմանութիւնը .

«Սեբաստիոյ Թուղթերու Քննիչ Յանձնախումբէն
հրաւիրուած վկաներու յատուկ կոչնագիր

1918 (1334) Դեկտեմբեր 14, Ուրբաթ օր, կէսօրէ ետք, ժամը

1·30ին, Հանրային Ապահովութեան շէնքին մէջ (Էմմիլէթը ումու-միլէ) կազմուած Քննիչ Յանձնախումբին առջեւ, վկայութիւն տալու համար, պէտք է ներկայ ըլլաք: Զրլլալու պարագային, Պատժական Օրինագրքի 87րդ եւ 47րդ յօդուածներուն համաձայն, Զեզի հանդէպ օրինական հետապնդում պիտի ըլլայ, սակայն եթէ Զեր կողմէ ճա-նապարհածախս պահանջէք, անհրաժեշտ նկատուած ծախսը պիտի վճարուի:

Դեկտեմբեր 11, 1918

Հիյէթը Թահգիգիյէ Ռէիսի
Ստորագրութիւն
(Հարցաքննիչ Ատեանի նախագահ)
ՄԱԶՀԱՐ

Քննիչ Յանձնախումբը կը գտնուէր Իսթանպուլի կողմը, Սա-նասարեան Խանի 4րդ յարկը: Սանասարեան Խանը պատերազմի շըր-ջանին զրաւուած էր Թալէաթի կառավարութեան կողմէ եւ Թրքա-կան զաղտնի ոստիկանութեան կեղրոն եղած էր: Հորրորդ յարկին վրայ «Դըսմը Սիասի»ի մէջ (քաղաքական բաժանմունք) կը քննուէին եւ կը շարշարուէին հայերը որպէս «քաղաքական յանցաւորներ»:

Զինադադարին՝ Թուրքերը պարպած էին այդ շէնքը, որուն վարձակալը եղած էր երկար տարիներ Վիթալ անգլիական մեծ Ա-պահովագրական Ընկերութիւնը, որ կարեւոր եկամուտ մը կ'ապա-հովէր Սանասարեանի Խնամակալութեան:

Կոչնագրով որոշուած ժամանակին, քաղաքային հագուստով, ներկայացայ Քննիչ Յանձնախումբին, որուն նախագահն էր Մազհար պէյ, Անգարայի եւ Գոնիայի նախկին վալին, որ հայկական ջարդե-րուն հակառակած ըլլալով պաշտօնանկ եղած էր: Յանձնախումբին երկրորդ անգամը յոյն դատաւոր մըն էր եւ երրորդ անգամը, երկար տարիներ Վերաքննիչ Ատեանի նախկին անդամ եւ դատաւոր Յարու-թիւն էֆենտի Մոստիշեան:

Հարցաքննութեան նիւթն էր Թոգատի Առաջնորդին սպանման պարագայական վկայութիւնները: Հաղորդուած տեղեկութիւններու հետեւանքով, վկայութիւնը վերածուեցաւ Սերաստիոյ ամբողջ նա-հանգի սպանդը գործադրող ոճրագործներուն եւ մասնաւորապէս քա-ղաքի հինգ հազար հայերու բանտարկութեան եւ սպանութեան, եւ նահանգին երեք հարիւր հազար հայերու բանտարկութեան, սպանու-թեան եւ տարագրութեան մանրամասն եւ որոշ պարագաներուն, ո-րոնց մասին ձեռք անցուած բոլոր վաւերական տեղեկութիւնները

արձանագրուեցան թուրքերէն լեզուով, ձեռամբ հարցաքննիչ դատաւոր Յ. Մոստիշեանի, Էսէր ձեռիտ կոչուած Լրկար-ճերմակ ոչ-զօւար թուղթի վրայ: Յականէ անուանէ արձանագրուեցան ոճրագործները, իրենց պաշտօնին մանրամասնութիւններով եւ արարքներով, զորս կը զլխաւորէր նահանգապետ Մուամմէր կոչուած դահճապետը: Այդ թուղթերը հիմը պիտի կազմէին զալիք դատաւարութիւններուն: Դատաւորը այդ թուղթերը ստորագրել տուաւ ինծի որպէս միւստայի շախսի (անձնական դատ հետապնդող) ծնողաց եւ ազգականներու արեան, որուն հետ կապուած էր նաեւ ազգակիցներու արեան դատը:

Եւ սակայն, այդ դատաւարութեան օրը չեկաւ: Քաջքուեցաւ, քաջքուեցաւ մինչեւ որ կողմակերպուիլ սկսան քեմալականները, որոնց մէծ մասը նախկին իթթիհատականներ էին: Եւ բոլոր թուղթերը չուեցին Անգարա: Դատական հարցաքննիչին հաղորդուած տեղեկութիւնները եւ ոճրագործներու ցանկը տպագրուեցան 1924ին «Հայրենիք»ի տպարանէն լոյս տեսած Կարապետ Գարիկեանի «Եղեռնապատում»ին մէջ, էջ 590-596:

1918ին կազմուած Պատերազմական Ատեանին Ա. դատաւարութիւնները տեղի ունեցան Փետրուար 1919ին, Եողկաթի չրջանի Պողաղլայանի հայերու ջարդի պատասխանատուներու մասին:

Դատաւարութեան առաջին նիստը տեղի ունեցաւ Փետրուար 6, 1919ին: Մարտ 31, 1919ի 17րդ դատաւարութեան նիստին՝ նրբանցքին մէջ, իբր սպառնալիք, մատուցէր մը պայթեցաւ: Տեղի ունեցած դատաւարութեանց հետեւանքով Պողաղլայանի դայմադամ Քեմալ պէյ կախաղան բարձրացաւ՝ Ապրիլ 13, 1919ին: Ան իր գործակիցներով, հետեւորդներով, սպաներով, զինուորներով, չեթէներով եւ զինուած զիւղացիներով միասին կոտորէր էր 11.000 հայեր:

Ապա, թուրքերու ցրտութիւնները սկսան: Ոճրագործը «նահատակ» նկատեցին, կոնաչ զրօշներու մէջ փաթթեցին եւ ստտակը կոչեցին «իլի գուրպան» (առաջին զոհ):

1918 Դեկտեմբեր 13ին ձերբակալուած էին Տիգրանակերտի վալի ջարդարար տոքթ. Բեշիտը (որ (1910ի իթթիհատի Կեդրոնի անդամ ալ եղած էր), եւ Աերաստիոյ ջարդարար վալի Մուամմերը՝ թունդ աղգայնամոլ իթթիհատական մը: Երկուքն ալ արգելափակուած էին Սանասարեան խանին վերնաշարիկին մէջ:

Տոքթ. Բեշիտ, Մարտ 11, 1919ին կրցաւ փախիլ բանտէն: Թուրք եւ անգլիացի ոստիկաններ, Պեշիկթաշի մօտերը, Լիւլամուր կոչուած զառիվարին վրայ՝ ետեւէն հասեր էին ձերբակալելու հա-

մար: Նոյն պահուն, տոբթ. Բեչիտ ատրճանակով ինքնասպան եղած էր, ձեռք չանցնելու եւ դատարանի առջեւ ցեղասպանութեան դաղտնիքները չյայտնելու համար:

«Նիւ Եորք Թայմզ», Ապրիլ 15, 1919ին խմբագրական մը գըրած էր այլ մասին, թուրքերուն հետ ամբաստանելով նաեւ զերմանները, սակայն չփոթած էր կախուած պայմագամ Քեմալը՝ տոբթ. Բեչիտին հետ:

Փախչող իթթիհատական ղեկավարներու դատի մասին, Մարտ 8, 1918ին կայսերական իրատէ մը ելաւ, որով կը ճշդուէր, թէ Պատերազմական Ատեանը իրաւասու էր դատելու իթթիհատականները: 2րդ դատաւարութիւնը տեղի ունեցաւ Մայիս 4, 1919ին, ուր ըսուեցաւ թէ «նախարարները իթթիհատի պործադիր անդամներ էին»: 4րդ դատաւարութիւնը տեղի ունեցաւ Մայիս 8, 1918ին եւ «Թեճէստիւտ»էն (Իթթիհատի նոր անունը)՝ զրաւուեցաւ իթթիհատի պատկանող 180 հալար ոսկին, կատաւարութեան կողմէ (մէկ ձեռքով առաւ՝ միւս ձեռքին տուաւ):

Պատերազմական Ատեանը միշտ քաշքշուքով շարունակելով, ի բացակայութեան գլխաւոր ոճրագործներուն, որոնք Գերմանիա եւ այլ վայրեր կը գտնուէին, անպործադրելի ծանր պատիժներ կ'որոշէր:

Ապրիլ 1, 1920ին իթթիհատականները դրամներ բաշխեր էին իրարու «օգնութեան համար» (հայերէն կողոպտուած դրամներ էին):

Իթթիհատականներուն դատաւարութեանց զուգընթաց՝ տեղի կ'ունենային նաեւ Տրապիզոնի դատաւարութիւնները: Թուրք խուժանը զրոգելու համար տեղի կ'ունենար Մայիս 19, 1918ին, Ճաթիհի միթինկը եւ խուճապը. նոյն օրը Մուսթաֆա Քեմալն ալ «Պաւտըրմա» շոգենաւով Սամսոն կը հասնէր Կ. Պոլսէն:

Յունիս 10, 1919ին՝ Էնվէր, Թալէաթ, Ճեմալ ի բացակայութեան մահուան դատապարտուեցան («Նիւ Եորք Թայմզ» այդ վճիռը կը յիշէ Յուլիս 11, 1919ին): Նոյն օրը Շէյխ իւլ Խալամ Մուսա Քեադիմ եւ Ճաւիտ պէյ, դարձեալ ի բացակայութեան, դատապարտուեցան 15ական տարի բանտարկութեան: Անշուշտ բոլորը թուղթի վրայ միայն, երբ Էնվէր Ալի կեղծ անունով կ'երթեւեկէր Պերլինէն Մոսկուա եւ Թալէաթ՝ Ալի Սալիհ կեղծ անունով, Պերլինի մէջ ինը սենեակնոց բնակարանի մը մէջ ընկերներով կը զուարճանար, թէեւ վախը սրտին մէջ:

Ի ցոյց մարդկան, տեղի ունեցաւ նաեւ Տրապիզոնի տարապրութեան դատաւարութիւնը: Քստմնելի վայրագութիւններ երեւան եկան Թուրք բժիշկներու եւ ծովը նետուած հայ այրերու եւ մանուկ-

ներու մասին: Տրապիզոնի 5րդ դատավարութիւնը՝ Ապրիլ 5, 1919ին, 13րդը՝ Մայիս 5ին, 18րդը՝ Մայիս 15ին, ուր լսուեցաւ դատախազ Ֆերիտոնի ճառը: Մայիս 17ին Տրապիզոնի դատավարութեան 19րդ նիստին լսուեցան պաշտպանողականները: Վերջաւորութիւնը... եղաւ արդարութեան հակառիշդ:

Ատկէ ետք Պատերազմական Ատեանի գործերը թուլցան:

Էնվերի հօրեղբայր Սալիլ փաշա եւ Կիւչիւք Թալէաթ, որոնք պատերազմական նախարարութեան շէնքին մօտ՝ «Պէքիւր Աղա Պէօլիւք» կոչուած բանտին մէջ աղատօրէն նստած էին, ընկերակցութեամբ տեղակալ Շատիրի, Օգոստոս 8, 1919ին, գիշեր ատեն բանտէն փախան, աւելի ճիշդը՝ թոյլատրուեցան փախչելու եւ անցան Անատոլիո: Սալիլ անցաւ էրզրում եւ անկէ՝ Պաքու եւ ռուս զնդապետի մը հետ անցաւ Մոսկուա՝ Լենինի եւ Գարախանի հետ բանակցելու, իբրեւ Քեմալի ներկայացուցիչը:

Յունուար 19, 1920ին, դարձեալ ի բացակայութեան, մահուան դատապարտուեցաւ տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիր, իսկ տոքթ. Նազըմ՝ 15 տարուան բանտարկութեան: Այդ ոճրագործներն ալ կեղծ անուներով ծաղուած իշխանական կեանք կը վարէին Պերլինի մէջ: Տոքթ. Պէհաէտտին կը կրէր Ալփ անունը և կեղծ ինքնութեան թուղթ մը:

Օգոստոս 4, 1919ին Պատերազմական Ատեանը Մուսթաֆա Քեմալն ալ մահուան դատապարտած էր, իբրեւ «Սալիֆային դէմ անհնազանդ»։ Հետագային այդ վճիռն ալ քննուեցաւ:

Պատերազմի շրջանին թուրք ոճրագործներու մասին Սեւրի դաշնագիրը ՊԱՏԻՃՆԵՐ չլուծին տակ ունի 5 յօդուածներ. — 226, 227, 228, 229 եւ 230:

ՅՕԴՈՒԱԾ 226ը կ'ըսէ. — «Թուրք կառավարութիւնը կ'ընդունի, քէ Դաշնակից Պետութիւնները իրաւունք ունին պատերազմական ատեանի առջեւ դատելու այն անձերը, որոնք պատերազմական օրէնքներու եւ սովորութիւններու հակառակ վարուած են: Եւ երբ այդ անձերը յանցաւոր գտնուին, պիտի պատժուին: Թուրք կառավարութիւնը կը խոստանայ նման մեղադրեալները յանձնել»:

(Իբրեւ տեղեկութիւն աւելցնեմ, թէ Աֆրոն Գարահիսարի մէջ թուրք հաղարապետ Մաղլում պէյ, որ անգլիացի զերի երիտասարդ սպաները բռնաբարած էր, ձերբակալուելով իր պատիժը կրեց Մալթայի մէջ):

ՅՕԴՈՒԱԾ 227. — «Դաշնակիցներու հպատակներուն դէմ ոճիր գործողները պիտի դատուին պատերազմական ատեաններու առջեւ:

Թուրք կառավարութիւնը պիտի հաղորդէ այդ անձերուն ունեցած դիրքը և պաշտօնը: Ամբաստանեալները պիտի կրնան պաշտպան փաստաբաններ ունենալ»:

ՅՕԴՈՒԱՅ 228.— «Թուրք կառավարութիւնը կը խոստանայ յանձնել բոլոր վաւերագրերը եւ տեղեկութիւնները, որոնք կարեւոր են կատարուած ռեփրնետու լուսաբանութեան եւ ռերագործներուն պատասխանատուութիւնները ուղղելու համար»:

ՅՕԴՈՒԱՅ 229.— «Այս պահանջները ի գոյու են մասն մախլիկն Օսմանեան կայսրութեան հողամասերուն վրայ գործուած ռեփրնետուն համար: Եթէ ամբաստանեալները տարբեր հպատակութիւն ստացած են, Դաշնակից պետութիւնները միշտ իրաւունք ունին պահանջելու զանոնք, դատելու եւ պատժելու համար»:

ՅՕԴՈՒԱՅ 230. *որ կը վերաբերի մասնաւորապէս Թուրք ջարդարարներու, կ'ըսէ.* — «Թուրք կառավարութիւնը կը խոստանայ յանձնել Դաշնակիցներուն այն անձերը, որոնք պատասխանատու են ջարդերու, որոնք տեղի ունեցած են պատերազմի շրջանին այն հողամասերուն վրայ, որոնք մաս կը կազմէին Օսմանեան կայսրութեան, Օգոստոս 1, 1914ին: Դաշնակից պետութիւնները իրենց կը վերապահեն դատարան կազմելու իրաւունքը, որպէսզի յանցաւորները պատժուին եւ թուրք կառավարութիւնը յանձն կ'առնէ ճանչնալ այդ դատարանը:

Եթէ Ազգերու Լիկան իրաւաւոր դատարան մը կազմել որոշէ, ջարդերու պատասխանատուները դատելու համար, Դաշնակից պետութիւնները իրենց կը վերապահեն իրաւունքը ամբաստանեալ անձերը բերելու այդ դատարանին առջեւ: Եւ թուրք կառավարութիւնը յանձն կ'առնէ ճանչնալ այդ դատարանը: Այս պարագային եւս, յոգնուած 228ի տրամադրութեան համաձայն, թուրք կառավարութիւնը կը խոստանայ յանձնել վաւերագրերը եւ տեղեկութիւնները»:

ԾԱՆՕԹ.— *Պէտք է նկատի ունենալ, թէ Սերի զաշնագիրը ստորագրած են Օգոստոս 10, 1920ին, մէկ կողմէն՝ չորս գլխաւոր պետութիւնները — Բրիտանական Կայսրութիւնը, Ֆրանսա, Իտալիա եւ Ճափոն, եւ ասոնց կողքին՝ զարձեալ 10 պետութիւններ, որպէս զաշնակիցներ — ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՊԵՆՏԻՔ, Յունաստան, Հինագ, Լեհաստան, Փորթուկալ, Ռումանիա, Սերպ-Պոնոթ-Սլովենիա եւ Չեխոսլովակիա, իսկ միւս կողմէ՝ Թուրքիա:*

Ստորագրող պետութիւններէն ոմանք տարբեր տնտեսական, սեփական շահեր ապահովելու համար զաղտնի կարգադրութիւններ ըրած են կամ կ'ընեն. Հայաստան սակայն, իբրեւ ստորագրող զաշ-

նակից-պետութիւն, որ այնքան զոհեր տուած է, լիազօր իրաւունք ունի պնդելու իր ամբողջական իրաւունքին վրայ, ճանչցուած և ստորագրուած այդ դաշնագրով: Օրինակի համար, նշենք որ Բրիտանական Կայսրութիւնը Ա. Պատերազմին, իր գաղթապետութիւններով միասին, կորսնցուցած է 1·000·000 անձ, Բ. Պատերազմին՝ 450·000 անձ, չափ աւելի պակաս քան հայ ազգի տուած 2·000·000ի կորուստը (տես Տ. Թամաշը, «Անգլիան Քսանթրոդ Դարուն», էջ 31 եւ 20):

Դարձեալ, Սելրի դաշնագրի 140–151 տասնմէկ յօդուածները կը խօսին ոչ–թուրք տարրերու իրաւունքներուն մասին՝ Թուրքիոյ մէջ, եւ զլիաւորաբար կը վերաբերին արգելափակուած կիներու, որբերու եւ սեփականութեանց:

ՅՕԴՈՒԱՅ 142ի համաձայն, «թուրք կառավարութիւնը պէտք էր վերադարձնէր պատերազմի շրջանին բռնի իսլամացուածները, արգելափակուածները եւ պարտաւոր էր դիրքաւորուողներ տալ անոնց»:

Մինչդեռ չափ–չատերը մնացին ու տակաւին կը մնան այնպէս:

ՅՕԴՈՒԱՅ 144ը, որ կը վերաբերի «ԼՔԵԱԼ ԳՈՅՔԵՐ» կոչուած, բայց իրականին մէջ զոյգուած շարժուն ինչքերուն եւ բռնի տիրացուած անշարժ կալուածներուն, կ'ըսէ. – «Թուրքիա կ'ընդունի անարդարութիւնը, որ գործադրուած է 1915ի «օրէնքով եւ յաւելուածական հրահանգներով»՝ լքեալ գոյգերու վերաբերմամբ, կը յայտարարէ որ եղած այդ բոլոր կարգադրութիւնները չեղեալ են թէ՛ ներկայիս եւ թէ ապագային համար: Թուրքիա կ'ընդունի որ պիտի վերադարձնէ կամ հատուցանէ գրաւուած անշարժ կալուածները, տուները, խանութները, որոնք կը պատկանէին ոչ–թուրք հպատակներուն եւ որոնց տէրերը քարդուած կամ տարագրուած են: Անոնց ինչքերը՝ շարժուն սեփականութիւն կամ անշարժ կալուած՝ պէտք է վերադարձուին կամ հատուցուին, եւ վնասի անոնց արժէքը: Այդ սեփականութիւնները պիտի առնուին, որո՛ւն ձեռքը որ ալ գտնուին, առանց դատական ծախսեր վնասելու: Թուրք կառավարութիւնը կ'ընդունի, որ պիտի վնարէ այդ պահանջները: Աւերածները պիտի վերաշինէ եւ ժառանգորդ չունեցողներու սեփականութիւնները պէտք է վերադարձուին իրենց պատկանեալ համայնքին եւ ոչ թէ պետութեան:

Եղած գրաւումները, առուծախի գործողութիւնները պիտի քննուին եւ հատուցում պիտի ըլլայ կառավարութեան կողմէ: Եւ թուրք կառավարութիւնը ամէն դիրքիւն պիտի տայ այդ մասին»:

Հայերու բռնազաղթի օրերուն եւ անոր յաջորդող տարիներուն հայերուն շարժուն եւ անշարժ կալուածները, սեփականութիւնները,

ազգային հաստատությունների չհանգրվանումը: Այդ յափըջ-
տակությունը եւ զոգությունը մասին կան հարիւրաւոր զրաւոր փաս-
տեր:

1915 Հոկտեմբեր 4ին (Թրքական Թուականով էյլուլ (Սեպ-
տեմբեր) 1331 Թուակիր Թագվիլմը Վեֆայի (Թրքական Փարլամենթի
նիստերու արձանագրութիւնը) հրատարակուած է, ուր կը յիշուի,
թէ Թրքական Ծերակոյտի այդ օրուան նիստին մէջ Ահմէտ Րիզա ա-
ռաջարկ ներկայացուցած է հետեւեալ կերպով. —

«Պատեւագրի ժամանակ ոչ ոք իրաւունք ունի ուրիշին (հայե-
րուն) շարժուն կամ անշարժ ստացումները գրաւելու»:

Սակայն եւ այնպէս թուրք կառավարութիւնը շարունակած է
իր կողորդութիւնը: «Լեւալ զոյքեր»ու (Էմվալը մեքրուֆէ) ան-
ուան ներքեւ աւագակային շահատակութիւններ եղած եւ նոյնիսկ ար-
ձանագրուած են ընդհանուր դատախազներու կողմէ պահուած տո-
մարներու մէջ: Մէկ մասը, տնտեսական արժէքներով, առուծարի
ենթարկած են, ի հաշիւ պետական գանձին:

Թուրք ոճրագործներու կառավարութեան ընթացքին, Թրքա-
կան Պատեւագրական Ատեանի առջեւ, Թուրք ընդհանուր դատախա-
զը՝ Սամի Պէյ Փետրուար 1919ին, Եոպկաթի եւ Պողազլայանի եւ չըր-
ջակայ գիւղերու ցեղասպանութեան առթիւ, Փետրուար 8, 1919ի 2րդ
նիստին առանց ամէնաւոր ջարդերու պատասխանատուութիւնը ձգել
ուզեց հայերու վրայ, հետեւեալ չնաշխարհիկ միտքերը յայտնելով.

— «Հայերը գոգոհութիւններ յայտնեցին, թէ հաւասարութիւն
չկայ եւ պանդտաներ ըրին արտաքին աշխարհին, արտաքին թելա-
դրութեամբ պէպքեր յատաջ ըրին եւ հայերու մէջ անջատողական
ձգտումներ երևան եկան ու կառավարութիւնը, իբրեւ զգուշական
միջոց, տեղահան ըրաւ Ժողովուրդը (հայերը) գինուորական կար-
գադրութեամբ»:

Այդ յերիւրանքներուն փաստարան Հմայեակ Խոսրովեան, որ
ներկայ էր այդ նիստին, պատասխանեց թէ ընդհանուր դատախազը
փոխանակ ոճրագործները երևան հանելու եւ արդարութիւնը գոր-
ծադրել տալու, կ'ամբաստանէ ոճիրին զոհերը իբր «անհաւատարիմ»:
«Հոս դատարանին մէջ տղեկ մը կայ, զոր բռնի իսլամացուցեր են,
հայրը եւ մայրը սպաններ են, ընդհանուր դատախազը կը պատաս-
խանէ, թէ «հայերը յեղափոխութիւն հանեցին»: Ի՞նչ կապ ունի այդ՝
այս դատին հետ: Հայերը 1·200·000 աւելի զոհ տուին (հայերու
կորուստը 2·000·000 անձէն ալ աւելի է. Հ. Ղ.), իսկ Թրքական
Խորհրդարանէն, մամուլէն կամ ընդհանուր դատախազութենէն բողո-

քի ձայն մը իսկ չլսուեցաւ : Հետեւաբար այս դատավարութեան մէջ քաղաքականութիւն խառնող ընդհանուր դատախազը պէտք է ձեռն-թափ ըլլայ» :

Դատարանի նախագահ Խայրէթ փաշա յայտարարեց , թէ «ե-կած ենք (դատարան) հայերու աքսորի , կատարուած զեղծումներու , ոճիրներու եւ զողութեան նման արարքները քննելու եւ արդարու-թիւնը գործադրելու» :

Դատը շարունակուեցաւ : Պողաղլայանի դամազամ ցեղասպան Քեմալ , 45 տարեկան , որ ջարդէն ետք՝ Եոզկաթի շրջանի փոխ-կա-ռավարիչ եղած էր , մահուան դատապարտուեցաւ : 40·000էն աւելի հայ նահատակներու փոխարէն՝ միայն մէկ պատասխանատու պատի-ժը կրեց : Իսկ իր ընկեր ջարդարարները , փախստական վիճակի մէջ , մնացին առանց հետապնդումի :

Իսկ Տիգրանակերտի նահանգին կառավարիչ տոքթ . Բեշիտ կոչուած հրէշը , որ ծածկագրով հաղորդած էր ներքին գործոց նա-խարարութեան , թէ մաքրագործած էր նահանգէն 121·000 հայեր , զգալով թէ պիտի սպաննուէր , ինքնասպան եղած էր :

Թուրք կառավարութիւնը արգիլեց այդ եղեռնագործին նկարը դնել թուրքերէն թերթերու մէջ : Մենք կրցանք այդ նկարը ձեռք բերել :

Պատերազմական Ատեանի առջեւ թրքական դատավարութիւն-ները տեղի ունեցան միշտ արա-թուրֆա ձեւով եւ ազատ արձակուե-ցան Տրապիզոնի , Ալէի , Սերաստիոյ շրջանի եւ այլ վայրերու ձեռ-բակալուած երկրորդական , երրորդական ոճրագործները , քանի որ գլխաւոր դահիճները ծակուծուկ մտած կամ փախած էին օտար եր-կիրներ :

Ստորեւ կու տանք Բաբերդի ոճրագործներուն դէմ արձակուած Պատերազմական Ատեանի վճռագիր մը , զոր ձեւով մը ձեռք անցու-ցինք :

Շեշտենք , թէ պատերազմական ատեանները իրենց վճռագրերը գրեթէ գաղտնի կը պահէին եւ եթէ թուրք թերթերը մանր-մունր քաղուածքներ ընէին , կառավարական թուրք զրաքննիչները կ'արգի-լէին անոնց հրատարակութիւնը , ինչպէս նաեւ վերցնել կու տային նկարները ջարդարարներուն , այն պատճառաբանութեամբ , թէ թուրք ժողովուրդը կը զրգուռի . . .

Բաբերդ քաղաքի եւ շրջակայ 30 հայ գիւղերու բնակիչ 20·000 հայերուն դէմ գործուած ցեղասպանական ոճիրին վճռագիրը եւս ար-գիլուած էր հրատարակել : Սակայն թուրքերէն «Թեքնիմամը Հա-

գլխաք» Թերթը, Աղա Օղլու Ահմետի (Ահմէտ Աղաէֆ) խմբագրութեամբ հրատարակուած, յանդիման էր հրատարակել Բաբերդի Թուրք ոճրագործներու դատապարտութեան վճռագիրը՝ իր Օգոստոս 5, 1920 թիւին մէջ։ Սակայն Թուրք կառավարութիւնը գրաւեր էր հրապարակ ելած թիւերը եւ արգիլել՝ անոնց չըջաբերութիւնը։

Բաբերդը, Ուիլսընեան Հայաստանի Թուրք եւ հայ սահմանագրծէն 50 մղոն դէպի արեւելք կը գտնուի։ Դատաւարութեան ընթացքին վկաները մեծամասնութեամբ Թուրքեր էին։ Հայերը ընդհանրապէս կը զգուշանային Թրքական դատարաններու առջեւ վկայ ըլլալէ, ոմանք՝ սպազայի վախի պատճառով, ոմանք ալ Թրքական արդարութեան վրայ վստահութիւն չունենալու համոզումով։

Բաբերդցիներու Զարդերու մասին Պատերազմական Ատեանը իր վճռագրով մահուան դատապարտած էր գայմազամ Նուսէթը՝ գաղային վարչական Ա. պաշտօնեան, անոր եւ իր հետեւորդներուն գործած անլուր ոճիրներուն պատճառով։

Հայկական քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ կատարուած ոճիրներու նմոյշ մըն է այս վճռագիրը, որ գէթ աղօտ կերպով կը ներկայացնէ Թրքական ցեղասպանութեան զազանութիւնները, Թուրք վկաներով։ 20·000 հայ նահատակներուն թիւը Թուրքիոյ 1915ի հալութեան 1%էն ալ պակաս է։ Բաբերդի գաղան (գաւառակը) միայն մէկն է 281 միւս գաղաներէն, որոնց հայ բնակիչներն ալ նոյն ձեւով սպաննուեցան կամ տարագրուեցան եւ կամ տարագրութեան ճամբաներու վրայ անգէն եւ անսուղ մեռան, դէպի Միջագետքի անապատները քշուելով։

Բաբերդի գայմազամին նման կային ոճրագործ 280 ուրիշ գայմազամներ եւս, որոնք անպատիժ մնացին, հակառակ Թուրքերու դաշնագրային յանձնառութեանց։

Կարգ մը ամերիկացի եւ այլ գրողներ, անգիտութեան պատճառով, այն կարծիքը կը յայտնէին, թէ Թուրք բանակը կամ զինուորականները բաժին չունէին Թուրքերու ցեղասպանական արարքներուն մէջ, ինչ որ բացարձակապէս սխալ է։ Հայաբնակ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ Թրքական քաղաքային վարչութիւնը եւ զինուորական ու ժանտարմըրիի հրամանատարութիւնները սերտօրէն գործակցած են, ու Բաբերդի վճռագրին մէջ եւս մանրամասնութիւններ կան այս մասին։

Գերման զինուորական բժիշկ մը, որ 1915ի վերջերը Պաղտատ գացած Թուրք եւ գերման զինուորներուն հետ էր, իր մէկ գրքին մէջ (էջ 259-264) կը պատմէ այն զարհուրելի արարքները, զորս Թուրք

գինուորականները և գինուորները զործած էին տարազրեալ հայ կեներու վրայ, Ռաս իւլ Այնի և Մուսուլի շրջաններուն մէջ: Տես գերմաներէն «Աւստային պատմութիւնը Համաշխարհային Պատերազմին»: Տօքթ. Մակնուս Հիրշֆելտ կը գրէ .-

«10·000 գերման զինուորներ, րուբ գինուորներու հետ միասին, Գուր էլ Ամարա կ'երթային: Անապատին մէջ վրաններ լարած էին: Հայ կիներու եւ աղջիկներու կարսւան մը կար մեր մօտերը: Երբ գիշեր եղաւ, դժոխային աղմուկներ լսուեցան: Այդ գիշեր գերման զինուորները եւ սպաները բնաւ չկրցան քնանալ, յափշտակուած ու առեւանգուած կիներուն եւ աղջիկներուն սիրտ բզկտող ճիչերուն եւ աղաղակներուն պատնառով: Մեր գինուորականները չուզեցին միջամտել «քուրճերու ներքին գործերուն»: Որով բռնաբարուող մեր հաւատակից բոլորներուն աղաղակներուն անտարբեր մնացին: Երբ առաւօտ եղաւ, պարզուեցաւ սարսափելի տեսարան մը: Այդ աղջիկները եւ կիները, որոնք այդ վայրենի բռնակալներուն կողմէ չարչարուեք եւ բռնաբարուեք էին, իւրաքանչիւրին կոկորդը կտրուած գլուխներու եւ անդամներու:

«Գերման իշխանութիւնները պատասխանատուութեան մեծ բաժին մը ունին հայերու դէմ գործուած այս վայրագութիւններուն մէջ»
կը շեշտէ տօքթ. Հիրշֆելտ (էջ 263):

Նոյն գերման բժիշկը կը գրէ, թէ «սարսափելի դէպքերու ականատես եղայ. 1915ի վերջերը, Թէլ Ապիատի եւ Ռաս իւլ Այնի միջեւ, ուր մերկ, բռնաբարուած կիներու հսկայ կոյտ մը գտնուած էր, իրարու վրայ դիզուած, եւ ետեւնին փայտեր գամուած (էջ 261):»

Կ Ա Ր Ե Ի Ո Ր Գ Ա Ղ Տ Ն Ի

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ ՄԸ

Սուլթան Համիտի երեսուներեք տարուան բռնապետական չըրջանին՝ հայ ազգը ճնշելու եւ հետզհետէ բնաջնջելու համար, կազմուած էին թիւով 94 «համիտիէ» կոչուած քրտական զունդեր (ալայ) : Անոնց հետ թուրք խուժանի եւ թուրք զինուորներու զործակցութեամբ տեղի ունեցած էին 1894-96ի ջարդերը, ուր հայերուն կորուստը եղած էր 300․000 եւ մօտ 400․000 արկածեալներ, 6 նահանգներու մէջ, այրիներով եւ որբերով միասին, եւ քանդումներու, կողոպուտի եւ հրդէհներու նիւթական մնասը գնահատուած էր մօտաւորապէս 400․000․000 տուար :

Այդ գազանային արարքները Եւրոպայի մէջ արձագանգ գտած էին շնորհիւ եւրոպական դեսպանատուներու տեղեկագրութիւններուն եւ հայ զործիչներու ջանքերուն :

Եւրոպական մամուլի եւ խորհրդարաններու արձանագրութեանց մէջ Համիտ որակուած էր «Մեծ մարդաստպան», «կարմիր սուլթան» : Այդ օրերուն Եւրոպա կը դտնուէին «յեղափոխուած» Երիտասարդ Թուրքեր, որոնք խմբակցութիւն մը կազմած էին եւ անունը դրած՝ «Ինքիզամ եւ Թերազգը», 1892ին : Քիչ ետք՝ անունը փոխե-

ցին եւ զրին «Իքթիհատը Օսմանի», աւելի ետք՝ նորէն փոխեցին անունը եւ այս անգամ կոչեցին «Իքթիհատ վէ Թերագգը»:

Երիտասարդ Թուրքերէն ոմանք սպորտած էին Համիտի եւ անոր գործակիցներուն անմարդկային արարքներէն եւ կ'ուզէին մօտենալ ոչ-Թուրք տարրերուն: Այդ խմբակցութեան առաջին հիմնադիրները եղած էին Կ. Պոլսոյ բժշկական վարժարանի ուսանողները, մի քանի ուսուցիչներ եւ կողակա՛նն եկած Թուրքեր: Իսկ Եւրոպայի մէջ ասոնց լիւրքն էր Ահմէտ Րիզան: Ահմէտ Րիզա որդին էր «Ինկիլիդ Ալի» կոչուած Թուրքի մը: Իր մայրը հունգարացի էր: Րիզա ուսած էր Կալաթա Սերայի դպրոցը, Կ. Պոլիս եւ 1889ին կրթական տնօրէն եղած էր Պրուսայի մէջ, ապա Եւրոպա անցած էր (ծնած էր 1859ին եւ մեռած՝ 1930ին):

Ահմէտ Րիզա «Երիտասարդ Թուրքերու» ղեկավար եղած շրջանին Փարիզի մէջ հրատարակած էր Ֆրանսերէն «Մեշվերէք» կիսամսեայ պարբերաթերթը:

Թուրքիոյ մէջ, համիտեան ռեժիմին տակ գործի վրայ էին 20·000 լրտեսներ: «Կասկածելի» Երիտասարդ Թուրքերը փախած էին Եւրոպա: Եւ անհատներ կը հրատարակէին զանազան թերթեր. — 1875ին «Մուխպիր» (Լրատու), «Հուրիյէք» (Ազատութիւն), 1879ին «Իսթիփլալ» (Անկախութիւն), 1889ին «Միւրիւվվէք» (Վեհանձնութիւն), 1899ին տոքթ. Ապտուլլահ Ճեւտէթ հրատարակեց «Սիւնկիւ» (Սուրն), Սամի Փաշաղատէ Սեդայի հրատարակեց «Շուրայը Իւմ-մէք» (Ազգային Խորհուրդ): Թուրք Ազատ Որմնադիրներէն Եգիպտոս ապաստանած Մեհմէտ Մուրատ հրատարակեց «Միգամ» (Հաւասարակշռութիւն) թերթը: Այդ ամէնը սակայն բուսան սունկի պէտ, եւ առանց տեւելու փակուեցան:

Իթթիհատի հաստատման թուականը 1892 է: Պերնարտ Լուիս կ'ըսէ 1889:

Ահմէտ Րիզայի «Մեշվերէք»-ով բացուած հակա-համիտեան պայքարը 1895էն մինչեւ 1906, բացի Եւրոպայի մէջ շահած կարգ մը համակիրներէն, ոչ մէկ արդիւնք ունեցած էր:

1906ին, Ահմէտ Րիզա յայտարարեց Փարիզի եւ Սելանիկի իր ընկերներուն, թէ առանց գինուորական ուժի կարելի չէ Սահմանադրութեան ի նպաստ որեւէ քայլ առնել: Այդ շրջանին, Էտիրնէի 2րդ բանակի եւ Սելանիկի 3րդ բանակի սպաներուն մէջ կային սակաւաթիւ իթթիհատականներ միայն: Թրքացած հրեաներ՝ «տէօմմէ»ներ, որոնք «սարբզը» կը կոչուէին, կը պատկանէին Ֆրանսական եւ իտալական Ազատ Որմնադիրներու Օթեակներուն: Իրենց գլխաւորն էր

էմմանուէլ Քարաւո, իր թուրք ընկերներէն էին թալէաթ, ձաւիտ, տոքթ. Նազըմ, Ֆեթհի, Ճամպուլաթ, Միտհատ Շիւքրի, Պուրսալը Թահիր եւայլն: Մուսթաֆա Քեմալ, իբրեւ մասուն եւ իթթիհատական, անշան դիրք մը ունէր: Այդ շրջանին Ահմէտ Րիզա, որ ինքզինք Օկիւսթ Քոնթի փոզիքիվիզմի (դրապաշտութեան) հետեւող կը նկատէր, հակառակ էր մեծ պետութեանց միջամտութեան թուրքիոյ մէջ եւ կողմնակից էր Սուլթանի եւ խալիֆայի իրաւունքներու պաշտպանութեան: Թալէաթ Սելանիկի լիաւրնեղէն էր, ծնած էր Գրընալը աւանը, էտիրնէի նահանգին մէջ, Ռոտոփ լեռնային շրջանը: Այդ շրջանին մէջ էր Պաթաքը, ուր կային 60 պուլկար գիւղեր եւ 1876ին ջարդեր կատարուած էին թուրքերուն կողմէ, որոնք պուլկարները եկեղեցիներու եւ մարագներու մէջ փակած, ողջ-ողջ այրած էին: Գերմանական Համայնապիտարանը՝ կոռսէ Պրոֆհաուզ Թալէաթի ծննդեան թուական ցոյց կու տայ 1872, իսկ իտալական Համայնագիտարանը՝ 1874: Թալէաթ 1906-7, Սելանիկի մէջ, քարտուղարն էր թղթատարական տնօրէնին: Ապա փորձած էր ուսանիլ Սելանիկի իրաւաբանական վարժարանը, բայց չէր յաջողած քննութիւններու մէջ, հեռացած եւ այլեւս չէր շարունակած իր ուսումը:

1907ին դաշնակցական ղեկավարները, տեսնելով երիտասարդ թուրքերուն համիտական բռնակալութենէն դժգոհութիւնը, ձեռք երկարեցին եւ համաձայնութիւն մը կնքեցին անոնց հետ, ձեռք բերելու համար համիտեան ռեժիմի տապալումը:

*
**

Յուլիս 10 (23), 1908ին, Օսմանեան Սահմանադրութեան հրատարակութենէն յետոյ, իթթիհատական ղեկավարները, որոնք Եւրոպայի մէջ «ազատականութեան» հովեր առած էին եւ անոնցմէ ոմանք՝ Ահրարները նոյնիսկ ապակեղրոնացումի կողմնակից էին, լըքեցին իրենց ազատականութիւնը եւ լանակի վրայ յենած պետական հեղինակութեան կեղրոնացման քարոզիչներ դարձան:

Դեկտեմբեր 6, 1908ին, Օսմանեան Փարլամենթի առաջին նիստին մէջ թուրք երեսփոխանները ժողովին հաղիւ կէսը կը կազմէին: Մնացած կէսը կը ներկայացնէին արարները, յոյները, հայերը, հրեաները, պուլկարները եւ վլախները, 280 երեսփոխաններու գրեթէ կէսը՝ ոչ-թուրք: Իթթիհատականներուն հաճելի չէր այս կազմը:

Հոկտեմբեր 8, 1908ին Աւստրիա կցած էր Պոսնիա-Հերսեքէնը, եւ իթթիհատական ազգայնամոլներ դառնացած էին ու հաշտ աչքով

չէին նայեր ոչ-թուրքերուն եւ մասնաւորապէս հայերուն, որ հայկական նահանգներուն մէջ գերակշիռ թիւ մը կը կազմէին, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ մէջ:

1909 Յունուար եւ Փետրուար ամիսներուն, դաղտնի կերպով հակահայ քարոզութիւններ, սպառնալիքներ կ'ըլլային եւ նոյնիսկ ջարդի վտանգ կային: Առիթը ներկայացաւ Մարտ 31, 1909ին, եւ Կ. Պոլսոյ մէջ, յետաջրջական շարժման առիթը օգտագործելով, արեան մէջ թաթիւեցին Կիլիկիան, որ 1895ի ջարդէն մասամբ ազատած էր: Իթթիհատի Սելանիկի Կեդրոնը եւ Ատանայի Իթթիհատի մասնաճիւղը, կառավարական ղեկավարներու միջոցով եւ թրքական մուլեռանդ խուժանին գործակցութեամբ, երկու շաբթուան ընթացքին 30.000 հայեր նահատակեցին. աղէտնալներու նիւթական ընդհանուր կորուստը եղած էր 350.000.000 տոլար, հրդեհներու եւ հրկիզումներու աւերներն ալ հաշուելով:

Իթթիհատական սպանիւղ բաղկացած պատերազմական ատեանի մը միջոցով, 1909ին, զիսաւոր վարչական եւ զինուորական թուրք ոճրագործները զերծ մնացին պատիժէ եւ թուրք ժողովուրդի ստորին դասակարգը սկսաւ յոխորտալ: Իսկ թուրք մտաւորականներ թունալից հրատարակութիւններ կ'ընէին, կը հրատարակէին փանթիւր-քական զրքոյկներ, սլրակներ, էօմըր Սէյֆի, Ալի ձանիպ, Ձիա Կէօք Արի, Համտուլլահ Սուպհի եւ այլոց միջոցով:

Թալէաթ, որ 1908 Դեկտեմբերին էտիրնէի երեսփոխան եղած էր, քանի մը անգամ ներքին գործոց նախարար եղաւ, 1908ին, 1911ին, 1913ին:

1909 Մայիս 25ին, երբ երկու քննիչ երեսփոխաններ՝ Յակոբ Պապիկեան եւ Եուսուֆ Քեմալ իրենց տեղեկագիրները բերին Ատանայի ջարդին պատասխանատուններու մասին, Թալէաթ պէյ Երեսփոխանական Ժողովի փոխ ատենապետներէն էր եւ ոչ միայն չկարգացուեցան տեղեկագիրները, այլեւ Պապիկեանը, թուրք խոճայի մը միջոցաւ, թունաւոր սիկարէթով մահացաւ: Եուսուֆ Քեմալն ալ Թալէաթի կողմէ Փարիզ ղրկուեցաւ, «Իրաւաբանութիւն ուսանելու համար»: Հակառակ հայ երեսփոխաններու բողոքներուն, Կիլիկիոյ ջարդի քննութեան հարցը թաղուեցաւ Օսմանեան Փարլամենթին մէջ:

Իթթիհատը, պետական իշխանութիւնը ձեռք անցընելով, դարձած էր զինուորական օլիկարքի մը (սակաւապետութիւն) եւ Օսմանեան կայսրութիւնը օտտիճանաբար դէպի քայքայում դիմեց:

«Հաւասարութիւն», «եղբայրութիւն», «արդարութիւն» թուրքի վրայ մնացած էին:

1910 Օգոստոսին, Սեւանիկի մէջ, Իթթիհատը համաժողով
պումարեց: Գողտնի մէկ նիստին մէջ՝ Թալէաթ պէյ հետեւեալը յայ-
տարարեց. — «Մենք ուղեցինք կեանքը օմանցի շինել և չկարողա-
ցանք: Այժմ միակ միջոցը կը մնայ զննքով ճղմել զանոնք»: Ապա հա-
մաժողովը ընդունեց կեդրոնաձիւղ ճնշողական քաղաքականութիւն
մը՝ փանքիւրֆիզմի գործադրութեան, ջարդի միջոցներով (տե՛ս,
Կուչ-Թեմալըլի, հատոր 4, էջ 207):

Երիտասարդ Թուրքերը նախ ալպանացիները թրջացնել ուղե-
ցին: Զինաթափ րրին զանոնք: Սակայն ալպանացիները ապստամբե-
ցան, կարգ մը ջարդեր տեղի ունեցան Պալքաններու մէջ: Վրայ հա-
սաւ իտալական պատերազմը՝ Սեպտեմբեր 29, 1911ին (ն. տ.), Իթ-
թիհատական Հաղլը փաշայի դաշիճը ինկաւ: Անոր յաջորդեց Սա-
յիտ փաշան, որ մասամբ ընդունելի էր Իթթիհատին: Հակա-Իթթի-
հատականները կը պահանջէին Քեամիլ փաշան, բայց ան կը մերժէր
ըսելով, թէ «մինչև որ Երիտասարդ սրիկաները (Իթթիհատական-
ները) չմաքրուին, չեմ ընդունիր վարչապետութիւնը»:

Հակառակ իտալական պատերազմի շարունակման, Իթթիհատը
1911 Հոկտեմբերին, դարձեալ Սեւանիկի մէջ համաժողով պումարեց:
Տարի մը առաջ տրուած որոշումներուն վրայ աւելի չեւտ զրուեցաւ:
Որոշում անցուեցաւ որ ջնջուի ոչ-Թուրքերու լեզուն և թրջացուին
այդ տարրերը և Էթէ այդ կարելի չըլլայ, զննքով ընաճնջուին: Թուր-
քերէն ոմանք այդ որոշումներուն համակարծիք չեղան և Նոյեմբեր
21, 1911ին մտան «Հիրրիյէթ-Իթիլաֆ»ի մէջ:

Երբ 1911 Դեկտեմբերին Երեսփոխանական ընտրութիւններ տե-
ղի ունեցան, Իթիլաֆական դարձող Երեսփոխանները ընդդիմադիր
դարձան Իթթիհատին: Իթթիհատականները իրենց տուած որոշում-
ները չկրցան մասամբ զործադրել: Հաղլի իտալական պատերազմը
վերջացած, Հոկտեմբեր 15, 1912ին, Հոկտեմբեր 20, 1912ին սկսած
էր Պալքանեան պատերազմը: Հայերը զինուոր էին Թուրք բանակին
մէջ, Երեսփոխանական Ժողովի Նոյեմբեր 1, 1909ին ընդունած քրիս-
տոնեաններու զինուորապետութեան օրէնքին համաձայն:

Իթթիհատի յաջորդական համաժողովները զումարուեցան Կ.
Պոլսոյ մէջ, 1912ին, 1913ին, 1916ին, 1917ին և 1918ին:

1912ին Պալքանեան Ա. պատերազմի պարտութեան օրերուն՝
կիպրացի ծերունի Քեամիլ փաշան, որ անդլիսաէր էր, կը պնտուէր
Եգիպտոս: ՀակաԻթթիհատականներ ուղեցին որ ան Կ. Պոլիս գայ և

ստանձնէ պետութեան ղեկը: Ան սուլթանին զրեց հետեւեալը. — «Երկրին բոլոր դժբախտութեանց պատճառը իթթիհատն է»: Ան կ'առաջարկէր լուծել իթթիհատը, որուն պաշտօնաթերթին՝ «Թաֆիֆ» խմբագիր Հիւսէին Ճահիտ (յետոյ «Եալչըն» կոչեցեալ) Քեամիլը որակած էր «պերեզմանէն խօսող» մը:

Իթթիհատը, նկատի ունեալով ընդդիմադիրներուն կարեւոր թիւը Օսմանեան Փարլամենթին մէջ, պարագայ մը, որ արգելք պիտի ըլլար իր յարձակողական քաղաքականութեան եւ ծրագրին, լուծել տուաւ Փարլամենթը եւ նոր ընտրութիւններ կատարուեցան ճնշումներու տակ: Այս ընտրութիւնէն յետոյ՝ թուրք ընդդիմադիրներուն թիւը իջաւ ճի: Իթթիհատը անվիճելի կերպով տիրապետեց եւ իր Կեդրոնը Սելանիկէն փոխադրեց Կ. Պոլիս:

Սակայն, պուլկարական բանակը պարտութեան մատնած էր թուրք բանակը եւ հասած էր մինչեւ Չաթալճա: Այս անգամ Քեամիլ փաշա վարչապետ եղաւ (որովհետեւ Երիտասարդ Թուրքերը չկրօցան կառավարել) եւ լուծեց իթթիհատական մեծամասնութիւն ունեցող Փարլամենթը: Հակահարուածը չուղացաւ: Քեամիլի դահլիճին պատերազմական նախարարը՝ Ջիրքէզ Նազըմ փաշա սպաննուեցաւ Յունուար 10 (23) 1913ին, էնվերի եւ Թալէաթի ղեկավարութեամբ ծպտուած թուրք սպաններու եւ խուժանի մը կողմէ, Բարձրագոյն Դրան սանդուխներուն վրայ: Իթթիհատը կրկին ձեռք անցուց ոստիկանութիւնը եւ պետական բոլոր պաշտօնատուները: Իթթիհատի բռնակալական եւ սարսափի քաղաքականութիւնը շարունակուեցաւ: «Ազատութեան», «եղբայրութեան» համար երդում ընողները դարձան մէկ-մէկ զազանային հրոսակներ:

Հայերը՝ կեանքի, պատիւի և ինչքի ապահովութեան համար օրինական ամէն միջոց սպառած էին եւ Բարենորոգումներու գործադրութեան համար դիմած էին օտար պետութեանց: Յուլիս 1913ին սկսած բանակցութիւնները վերջապէս յանգած էին եզրակացութեան մը եւ Փետրուար 8, 1914ին (ն. տ.) ռուս դեսպանատան գործակատար Կուլեբեիչ եւ Թուրքիոյ վարչապետ Սալիտ Հալիմ փաշա ստորագրած էին Հայկական Բարենորոգումներու Համաձայնագիրը: Գերմանիա լռելեայն անհամաձայն էր այդ բարենորոգումներուն: Գերմանիա կ'ուզէր իր ազդեցութեան տակ առնել Թուրքիան: Հայկական Բարենորոգումները ջուրը ձգելու համար, էնվեր եւ ընկերները զաղտնի զինակցութիւն կնքեցին Գերմանիոյ հետ, 1914 Օգոստոս 2ին:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին, Յունիս 28, 1914ին, Սարաեւոյի մէջ պոսնիացի սերպ ահաբեկիչ մը՝ Կաւրիւ Բրինցիի սպաննած էր Աւստրիոյ դաշաժառանգ Արհիդուքս Ֆրանսիս Ֆերտինանսը եւ իր կինը: Այս զէպէն առաջ եւ յետոյ, Կ. Պոլսոյ մէջ, աստրեւոնգարական զինուորական լիազօր տեղակալ մարաշախտ Եոզէֆ Փոմիանքովսքի կը տեսակցի Կ. Պոլսոյ գերման դեսպան Վանկենհայմի հետ եւ երկու առիթներով գերման դեսպանը կ'ըսէ Փոմիանքովսքիին. — «Հայաստանի բարենորոգութեանց գործադրութիւնը պետութեան կողմէ բոլորովին ձախողած (Փընֆէյլթ) եւ անօգուտ դարձած է (նուցլու): Հայերուն համար այժմ մէկ միջոց միայն մնացած է, — իրենց կեանքը եւ սեփականութիւնը փրկելու համար պէտք է իսլամանան»: Այդ յայտարարութիւնը յատկանշական է, որ տեղի ունեցած է Թուրքիոյ պատերազմի սկսելէն ճիշդ 4 ամիս առաջ: (Տեսնել «Օսմանեան Կայսրութեան Քայլայուժը», էջ 163, տպուած Լայիցիկ, 1926ին, — Տէր Յուզամմեհպուխ տէս Օսմանիշէն Ռայխէս, Ամալթէտ Ֆերլակ, Եոզէֆ Փոմիանքովսքի):

«Թուրքիան միայն Թուրքերուն» քաղաքականութիւնը աւելի ամրապնդուեցաւ Գերմանիոյ այս զինակցութեամբ: Օսմանեան բանակին զեկաւարտութիւնը յանձնուեցաւ գերման զօրավար Լիման Փոն Զանտերսին եւ անոր ընկերացող գերման զօրավարներուն եւ զնղապետներուն:

Հայոց դէմ ցեղասպանութեան ծրագիրը գործադրելու եւ Հայկական Դատը եւ հայ ազգը ընդմիշտ ընդհողելու նպատակով, ներքին գործոց նախարար Թալէաթ պէյ տեսակցութիւն ունեցաւ Յունուար 20 (Փետրուար 2) 1915ին, Կ. Պոլսոյ գերման դեսպան Վանկենհայմին հետ, պարզեց անոր՝ գործադրուելիք ծրագիրը եւ խնդրեց որ Գերմանիան չմիջամտէ կամ արգելք չըլլայ այդ ծրագիրներուն: Եւ ահա գերման դեսպանը, ինչպէս իր տեղեկագրին մէջ յիշուած է, կը թերադրէր իր կառավարութեան «արգելք չըլլալ հայոց դէմ առնուելիք քայլերուն»:

Արիւնարբու դահճապետ բժիշկ Պէհաէտտին Շաքիր(*), որ

(*) Պէհաէտտին Շաքիրի ստորագրութիւնը, որ կարիքի մը կամ խեղափառի մը ճանկերուն ձեւն ունի, ճշդեցիմք միայն, երբ տեսանք իր նամակագրութիւն վրայ գրուած նամակներուն նոյն ձեւով ստորագրութիւնները:

ԻԹԻՀատի ամենէն սոցիցիիկ անդամներէն մէկն էր, «Պատասխանատու Մարմին»ի անունով կը զրէր, Փետրուար 18, 1915ին, թէ «Թուրքիոյ մէջ ոչ մէկ հայ ողջ պիտի թողուի, անոնց սեփականութիւնները պիտի իւրացուին կառավարութեան կողմէ: Կառավարութեան յայն իրաւասութիւններ տրուած են, եւ ԻԹԹՀատի պատասխանատու քարտուղարները(*) պիտի հսկեն այդ գործերուն» (իմա՝ սպանութեանց եւ կոլոպուտին): Դարձեալ նոյն Պէհաշտին Շաքիրը՝ Մարտ 25, 1915 թուակիր համակով կը յայտնէր, թէ «զինուորական հրամանատարներուն(**) հարկ եղած հրահանգները տրուած են սպանութեանց գործերու կարգադրութեանց համար»:

ԻԹԹՀատականներուն հրէշային զործունէութիւնը ժամանակագրական կարգով տեսնելու համար հարկ է կարգաւ հետեւեալ աղբիւրները.— Ահմէտ Իզզէթ փաշայի «Յուշերը» (զերմաներէն) 1927ին, Լայիցիկ տպուած: Իբրահիմ Տէմօ. «ԻԹԹՀատ-Թերագգը կուսակցութեան կազմութիւնը եւ յուշերս անոր հայրենասիրական ծառայութեան եւ ազգային յեղափոխութեան մասին», 1939, Իբրահիմ Ալաէտտին Կէօլսայի՝ «Հանրազիտարան՝ թուրք ականաւորներ

(*) Պէհաէտտին Շաքիրի ակնարկած այդ պատասխանատու-քարտուղարներն էին.— Միտհաթ Շիւքրի՝ ընդհանուր քարտուղար, Կ. Պոլիս, գործակից՝ տոքթ. Նազըմ, եւ կեդրոնական կոմիտէի ուրիշ մէկ անդամը՝ «Կիւչիւք Նազըմ» կոչեցեալը: Հիւմի՝ Էրզրումի պատասխանատու քարտուղարը, Նայիլ՝ Տրապիզոնի պատասխանատու-քարտուղարը եւ գործակից՝ Րիզայի, Իբրահիմ՝ Պրուսայի պատասխանատու քարտուղարը, գործակից՝ Մեհմէտչէի, եւ Իբրահիմ: Նեմաթի՝ Անգարայի պատասխանատու քարտուղարը, Ղանի՝ Էտիրմէի պատասխանատու քարտուղարը, Հասան Ֆեհմի՝ Քասթեմունիի պատասխանատու քարտուղարը, Ֆերիտ՝ Գոնիայի պատասխանատու-քարտուղարը, Ղանի՝ (տրապիզոնցի զինուորական տեղակալ) պատասխանատու քարտուղար Սեբաստիոյ, Ազիւս՝ պատասխանատու քարտուղար Հալիպի, Ատտար գատէ Հագգը՝ պատասխանատու քարտուղար Տիգրանակերտի եւլմ:

(**) Զինուորական հրահանգը տրուած է պաշտօնական վաւերագրին միջոցով, բոլոր օրտուի (բանակի) եւ դու օրտուի եւ Ֆրզգայի (գորաբաժնի) հրամանատարներուն: Ասոնց կարգին են՝ Յոյ բանակի հրամանատար Մահմուտ Քեմալի փաշա (Էրզրում), Էնվերի ընկերը, Խալիլ փաշա (Էնվերի հօրեղբայրը), Ֆախրի փաշա (Հալէպ), Քեմալի (Վան, Պիքիս), Նուրի, Միւրսէլ Շեւքը, Քէօր Իսսամ, կովկասեան ճակատ, Եւայլմ:

րու» (1946), Աճմէտ Պետեւի Գուրանի «Մեր յեղափոխական պատմութիւնը եւ ե իթթիհատ Թերագդը», (1948), Լութֆի Էրիճի «Մեր մօտ քաղաքական կուսակցութիւնները եւ կուսակցութեան պատմութիւնը», (1949), Դարիզ Զ. Թունայայի «Քաղաքական կուսակցութիւնները Թուրքիոյ մէջ» (1952) :

Չոն Միթուշ գերմանացի զինուորականը կ'ըսէ, թէ իթթիհատականներէն 7 անձեր գաղտնի ժողովի մէջ որոշումներ կու տային եւ հրահանգները կը հաղորդէին կառավարութեան (էջ 72-73) :

Այս ցեղասպանութեան հրահանգներուն, գրութիւններուն յաջորդական քայլերէն մէկը եղած էր Ապրիլ 11 (24)ի ձերբակալութիւնները, Կ. Պոլսոյ եւ գաւառներու մէջ, ու անմարդկային ոճիրներ հայաբնակ բոլոր վայրերուն մէջ :

Եւ այդ բոլոր վայրագութիւնները վարագուրելու համար կեղծ ու պատիր օրէնքներ եւ կանոնադրական հրահանգներ (քալիմաքնամէներ) պատրաստուած էին :

Կու տանք թարգմանարար գաղտնի պաշտօնագիր մը (պատրաստուած Թալէաթի կողմէ, հայոց դէմ կատարուելիք տարագրութիւններու եւ ջարդերու մասին), կեղծիքով, նախատինքով եւ սուտերով լեցուն :

Այդ պաշտօնագիրը ներկայացուած էր դահլիճին Մայիս 13ին (1915) եւ «ի պործադրութիւն» րսուած է Մայիս 16ին (1915), թէեւ այդ թուականէն առաջ ալ արդէն պործադրուել սկսած էին ոճիրներ : Գաղտնի վաւերադրին թիւն է 280 :

Թալէաթի տեղեկագիրը լսող դահլիճի նիստին, բացի Թալէաթէն, ներկայ եղող նախարարներն էին Սայիտ Հալիմ փաշա՝ վարչապետ, Էնվէր՝ պատերազմական նախարար, Ճեմալ՝ ծովային նախարար (Սուրիա գտնուելով բացակայ էր), Խայրի՝ Շէյխ Իւլ Իսլամը, Փիրիզատէ Իբրահիմ՝ դատական նախարար, Ալի Շիւքրի՝ կրթական նախարար, Աճմէտ Նեսիմի՝ արտաքին գործոց նախարար, Խալիլ՝ պետական խորհուրդի նախագահ, Մուսթաֆա Շերէֆ՝ առեւտրական նախարար, Քեմալ՝ պարենաւորման նախարար, Ճամալըլաթ՝ ընդհանուր ապահովութեան (ոստիկանական) նախարար, Ալի Միւնիֆ՝ հանրօգուտ շինութեանց նախարար :

Այս նիստէն ամիսներ առաջ եւ յետոյ որեւէ դիմում՝ հայ երեսփոխանի կամ Պատրիարքի միջոցաւ, խուսափողական պատասխանի եւ երբեմն ալ նախատինքի եւ ծաղրանքի առարկայ կ'ըլլար :

«ՀԱՅԵՐՈՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՈՒՂԱՐԿՈՒՄԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐԴԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ»

Ներքին գործոց նախարար վսեմապատիւ Թալէաթ
պէյ էֆենտիի կողմէ վսեմաշում եւ բարձրապատիւ
(տեւլեթ-ու վէ փեխամեթ-ու) իշխան վարչապետ
Սալիտ Հալիմ փաշայի ներկայացուած
գաղտնի գրութեան պատճենը:

Թիւ 280, Մայիս 13, 1331 (1915)

«Ինչպէս յայտնի է ձեր բարձրապատուութեան, օսմանեան հո-
ղային ամբողջականութեան և պետական բարձր սուլթանութեան ղէմ
յարձակողական նպատակներ սնուցանող և կործանարար ցանկու-
թիւններով տարրեր, մասնաւորապէս պետութեան հպատակներուն
միջեւ բաժանում, խռովութիւն ձգելու ու ծանօթ պետութիւններ խա-
բելով քառթիւններով, կարգ մը անձերու կողմէ խոտուումներ առնե-
լով, սպառնալիքներ բնկելով, դանապան միջոցներով հայ հասարակու-
թեան (էրմենի նեմաւաթ) մէջ տնջատողականութեան ջանքեր տեւա-
կանացուցած են: Պետութեան ջանքերուն արդելք եղած և ոստիկա-
նական ուժերու վրայ յարձակումներ կատարած են՝ զինեալ ապստամ-
բութեան ձեւով երբեմն-երբեմն երեւան բերած իրենց գործերով:
Քննադատած են պետութեան խաղաղութեան և ապահովութեան հա-
մար ըրած գործերն ու բարենորոգումները, սրոնց գործնականացու-
մը տեսած ըլլալուն հակառակ, շարունակած են արտաքին խարէու-
թիւնները, մինչ առիկա գուտ ներքին խնդիր մը ըլլալու հանգաման-
քը պէտք չէր կորսնցուցած ըլլար(*): Եւ տեղական բարենորոգում-
ներու ջանքերը օտարներու գործակցութեամբ պէտք չէ որ ըլլային
եւ պետութեանց բանակցութեանց նիւթ դառնային, օսմանեան նա-
հանգներու մէկ մասին մէջ, տեղական առանձնաշնորհումներու, օ-
տար ազդեցութեան եւ հակողութեան տակ՝ մասնաւոր վարչական
կարգադրութիւններով: Օսմանեան պետութեան կողմէ օտար ձեւով
կատարուած բոլոր բարենորոգումները և կազմակերպութիւնները Օս-

(*) Ալմարկուքիմը Պօղոս Նուպար փաշայի պատուիրակութեամբ գործերու
մասին է:

մանեան հայրենիքի բաժանումին և անդամահատութեան (ինքնասպանութիւնը) յանդած են, որոնք անցեալի բազմաթիւ փորձառութիւններով և ցաւայի օրինակներով հաստատուած են: Անկախութիւնը եւ Ռամանեան երկրին ամբողջականութիւնը տեւականացնելու պարագան և միւս կողմէ օտար թելադրութիւններով նման գործերու կատարումը պետութեան ու շարքութեան առարկայ եղած ըլլալը յայտնի է: Պետութեան կենսական ջանքերու կարգին կարեւոր գործ մըն է այս մտաւորութիւնը (ղայիլէ), զայն հիմնական կերպով լուծելու, վերջացնելու և ամբողջապէս ջնջելու համար (ֆիլիպէն իգալէսի): Այդ մասին միջոցներ պատրաստելու և պատրաստ դռնուելու մասին խորհած եւ նկատագրութեան տուած ենք: Վերջերս, պատերազմական շրջաններու կից վայրերու մէջ, հայ բնակիչներէն մաս մը, երբ կայսերական բանակը օսմանեան սահմանները թշնամի պետութեանց դէմ պաշտպանելու գործով զբաղած էր, բանակին շարժումները զժուարացուցած(**) և ուսելիքներու ու ռազմաթիւքի պինուորական փոխադրութիւնը գծաւարտութեան մատնած է: Թշնամիին հետ ջանքեր եւ յոյսեր միացուցած է, մասնաւորապէս թշնամի զիծերուն միացած է և երկրի ներքին մասին մէջ յարձակում գործած է զինուորական ուժերու և բնակչութեան վրայ, կատարած է ջարդ, աւառարութիւն եւ կոլոպուտ, և ուստեսողէն հայթայթած է թշնամիին ծովային ուժերուն, յանդգնութիւնը ունեցած է ամրացեալ վայրերը ցոյց տալու անոր:

Մեր շարժումներուն ապահովութեան համար, այդ տեսակ խռովարար տարրերը որոշած ենք ռազմավայրերէն հեռացնել, նաեւ այն գիւղերէն, ուր նման շարժումներ կան կամ ապաստանարան դարձած են անոնց:

Կեդրոնական կառավարութիւնը, տեղական պաշտօնեաներու հետ խորհրդակցարար, արդէն զինուորական պետերու միջոցով գործի սկսած է Վանի, Պիթլիսի և Էրզրումի նահանգներուն մէջ:

(Թալէաթ պէյի կողմէ ըացաւորութիւն տրուած է նաեւ, որ վերջերս տեսնուած անհրաժեշտութեան վրայ, որոշուած է տարագրել հայերը ամբողջութեամբ, հետեւեալ վայրերէն.՝ Պիթլիս, Էրզրում, Վան, Ատանա, Մարաշ, Հալէպ, Անգարա, Տիարպեքիր, Մա-

(**) Գիտնալով հանդերձ որ թրքական բանակին մէջ շարաշար կերպով կը ծառայեն, բանակի կամ գործաւորական վաշտերու մէջ, 150-000է աւելի հայ զինուորներ:

մուրէթ իւլ Ագիզ, Տրապիզոն, Սիւաս, Ճանիկ, Գայսերի, Խիւտա-
վենտիկեար, Գարուսի, Նիյոտէ, Գարահիսար Սահիպ, Գոնիա եւ Իզ-
միթ) :

Բացառութիւն նկատելով Ատանա քաղաքը, Սիս քաղաքը,
Մերսին քաղաքը, տարազրել հայերը Ատանայի, Մերսինի, Գոզանի
(Հաճըն), Ճեպկըպերեթի լիւաներէն (սանճաքներէն), ի բաց առ-
եալ Մարաշ քաղաքէն, տարազրել Մարաշի սանճապէն, ի բաց առ-
եալ Հալեպի նահանգի կեղրոնական զաղապէն, տարազրել հայերը,
Իսքենտերունէն, Պէյլունէն, Ճիսրը Շուղուրէն եւ Անթալիայէն, գիւ-
ղերէն ու քաղաքներէն, եւ անոնց տարազրութեան զործը արդէն
սկսած է զէպի հարաւային նահանգները :

Վանի նահանգին կից հիւսիսային շրջաններու հայերը բացա-
ռաբար պիտի տարազրուին Ուրֆայի սանճապին հարաւը, Հալեպի
նահանգին հարաւ արեւելքը եւ Սիւրիոյ վիլայեթին արեւելեան շըր-
ջանը, փոխադրելով եւ գետեղելով զանոնք կառավարութեան մատ-
նանշած եւ որոշած վայրերուն մէջ : Այդ զործստութիւնները արդէն
սկսած են եւ կը շարունակուին : Ասիկա ընդունուած է պետութեան
հիմնական շահերուն համար : Եւ այս հոսանքը միակերպ ձեւի մը եւ
կանոնի մը կապելը անհրաժեշտ ըլլալուն, մտածուած է տարազրուե-
լիքները տեղահանել եւ իրենց որոշուած տեղերը զրկել :

Անոնց անցնելիք ճամբաներուն վրայ, իրենց կեանքի եւ սեփա-
կանութեանց ապահովութեան եւ հանգստութեան համար, մինչեւ ի-
րենց որոշեալ տեղերը հասնիլը և գետեղումը, Մուհաճիրներու Վար-
չութենէն ուտեստեղէնի յատկացումներ պիտի ըլլան : Տնտեսապէս
եւ նիւթապէս օգնելով կարօտեալներուն, համեմատական կերպով,
կառավարութեան կողմէ ընակարաններ պիտի շինուին եւ երկրա-
դործներուն սերմնացու եւ կարօտեալ արհեստաւորներուն գործիքներ
պիտի բաշխուին : Իրենց լքած քաղաքներուն մէջ սեփականութիւննե-
րը եւ կալուածները կրճատուցուց արժէքները յարմար ձեւով մը պի-
տի վերադարձուին (*), եւ անոնցմէ պարպուած գիւղերուն մէջ մու-
հաճիրներ ու աշիրէթներ պիտի տեղաւորուին եւ սեփականութիւն-
ները (տուները եւ հողերը) մուհաճիրներուն պիտի յանձնուին, ա-

(*) Շնական խաքերայութիւն : Զարդուած էին 1-600-000է աւելի հայեր, եւ
հայոց նիւթական կորուստը եղած էր \$5-000-000-000 տոլար : «Իթթիհատ»ին յա-
ջարդող «Հալիզ» շարունակեց մոյմ գիշատիչ ֆազաֆակաւութիւնը : — Ո՛չ մէկ սեմթի
հատուցում հայերում :

նոնց արժէքը գնահատուի՛լ յետոյ: Աւաններու եւ քաղաքներու մէջ հայերուն ունեցած անշարժ կալուածները պիտի արձանագրուին, արժէքները պիտի գտնահատուին եւ պիտի բաշխուին մուհաճիրներուն եւ անոնց չգործածելիքներէն ձիթատաններ, թթատաններ, այդիներ, նարինջի պարտէզներ, խնուքներ, խաներ, զործարաններ, մթերանոցներ եւ նման սեփականութիւններ աճուրդով պիտի ծախուին կամ վարձու պիտի տրուին եւ զոյացած գումարները, սեփականաւորելու անունով, իրր սահման պիտի յանձնուին պետական գանձարկղներու (վալ-սամարգ), տէրերուն յանձնուելու համար: Կատարուած ծախքերու գումարները պատշաճ նկատուած է վճարել մուհաճիրներու յատկացեալ գումարներէն:

Այդ գործառնութիւնները կատարելու մասին, արդէն մասնաւոր կանոնադրութիւն (քալիմաքնամէի մալսուս) պատրաստուած է եւ անոր տրամադրութիւններուն զործադրութեամբ, լքեալ գոյքերը (էմվալը մերքաւէ) տառհա՛յ կերպով կը մատակարարուին եւ կը սրահպանուին: Ընդհանուր կերպով, կանոնադրութեան համաձայն, գետեղւածներու խնդիրը արագացնելու եւ կանոնաւորելու եւ քննութեան ու հսկողութեան տակ պահելու համար, նախարարութեանէն ստացուած հրահանգներու համաձայն պիտի զործուի եւ որոշումներ պիտի տրուին, օժանդակ յանձնախումբեր պիտի կազմուին:

Ամսափճարով պաշտօնեաներ գործի պիտի կոչուին, որոշ իրաւասութիւններով եւ պարտականութիւններով, ե ուղղակի կերպով կառուած պիտի մնան ներքին գործերու նախարարութեան: Այդ յանձնախումբերը պիտի ունենան 1 նախագահ եւ 2 անդամներ, որոնցմէ մին պիտի ընտրուի ներքին գործերու նախարարութեան պաշտօնատունէն եւ միւսն ալ ելեւմտական պաշտօնատան կողմէ: Նման ձևով յանձնախումբեր պիտի կազմուին եւ իրենց գործի վայրերը պիտի զրկուին: Այն վայրերուն մէջ, ուր յանձնախումբ չէ զրկուած, այս կանոնադրութեան տրամադրութիւններուն համաձայն այդ իրաւունքները տրուած են մայրիներուն(*) (նահանգապետ): Նախարարներու խորհուրդի նիստին մէջ նկատի առնելու եւ որոշում տրուե-

(*) Բալէաթի տկմարկած վալիներէն եւ այլ վարչական պաշտօնեաներէն մասը այդ ասեմ պաշտօնի վրայ էին:—

Ընդհանուր կառավարիչներ (վալի).— Էրզրում՝ Թահսին պէյ, Վան՝ Ճեւտէք պէյ, Սեբաստիա՝ Մուամմէր պէյ, Տիգրանակերտ՝ տոքթ. Բեշիտ պէյ, Տրապիզոն՝ Ճեմալ Ազմի պէյ, Խարբլիդ՝ Սապիթ պէյ, Պիքլիս՝ Ապտիւլ իսաիդ պէյ,

լու մասը ձեր բարձրապատուութեան կամքին եւ հրամանին ենթա-
կայ է» :

Մայիս 13, 1915

(Մակագրուած. «Մուճեպիմնէ ամէլ» «Ի գործադրութիւն ըստ
պարունակութեան») :

Մայիս 16, 1915

Այս վաւերաթուղթին թուականէն մէկ օր յետոյ, Մայիս 14
1915ին, թերթերու մէջ հրատարակուած էր 3 յօդուածէ բաղկացեալ
հայոց տարագրութեան օրէնք մը :

Այդ օրէնքը, միջ-նախարարական շրջաբերականներու մէջ, կը
բաղկանար 8 յօդուածներէ, որոնցմէ 5ը զաղտնի պահուած էին եւ
կը վերաբերէին հայերու ինչքերու գրաւման :

Այդ զաղտնի մասերուն պատճէնը, ուրիշ փաստաթուղթերու
կարգին, այս տողերը դրողը անձամբ ընդօրինակած է ծովային նա-
խարարութեան դիւանատան (էվլուզ օտասի) արձանագրութիւննե-
րէն, երբ այդ պաշտօնատունը, 1921ին, պրաւուած էր Միջ-Պաշտակ-
ցային Մովսէսի Հակակչոյ Յանձնախումբին կողմէ :

Պրուսա՝ Օսման պէյ, Անգարա՝ Աթըֆ պէյ, Ատմա՝ Իսմայիլ Հագգը պէյ, Էւմ :

Միւթեսարըֆմերէմ օսմանֆ.— Երզնկա՝ Մեմտուհ պէյ, Սամսոմ՝ Ճեմալ պէյ,
Մալաթիա՝ Ֆուատ պէյ, Կեսարիա՝ Զեֆայի պէյ, Մարաշ՝ Հայտար պէյ, Իզմիր՝
Մագհար պէյ Եւայլմ :

Գայմագամներն էին (արիւմարբու) միայն Տիգրանակերտի շրջանին մէջ.—
Մարտին՝ Պետրի, Սեւերէկ՝ Իսսան, Պշերի՝ Սապիթ-Խալիս, Լճէ՝ Նուրի, Բալու՝
Նեմիպ գատէ Գատէր, Սիլվան՝ Զիւլփի Ատիլ եւ հաբիրաւորներ միւս մահաճգմե-
րուն մէջ :

ԶԱՐԴԱՐԱՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

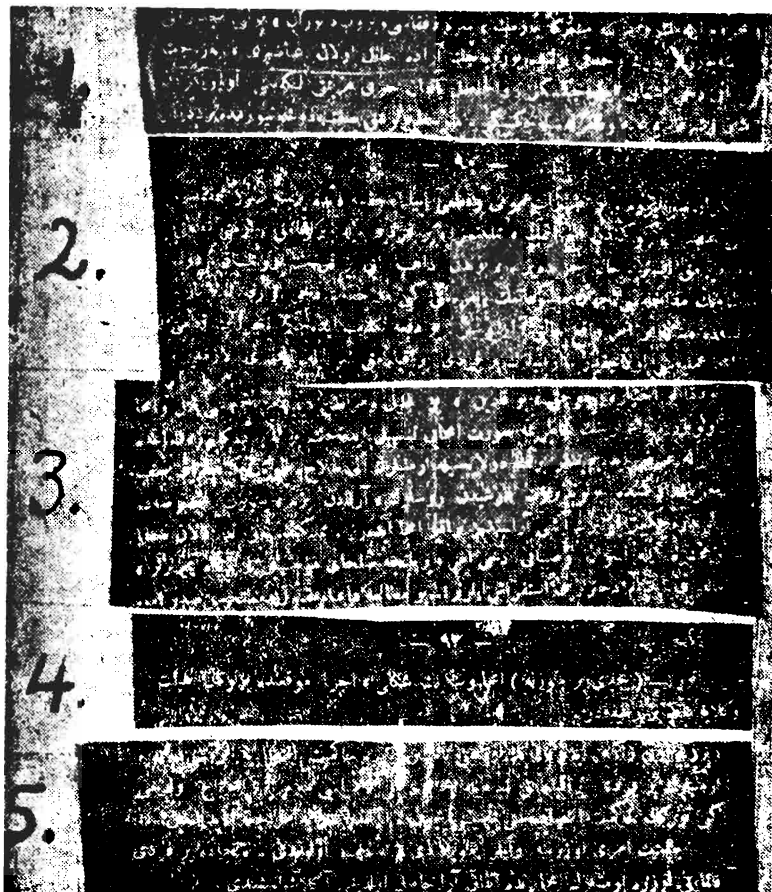
Թրքական ջարդարարական ժողովներու արձանագրութիւնները, ինչպէս նաեւ Հայկական Եղեռնի վերաբերեալ պետական փաստաթուղթերը, 1918 Հոկտեմբերին Թրքական նախարարութեանց արխիւներուն մէջէն վերցուած էին, պաշտօնական փաստեր չձգելու համար ապագային:

Այդ գրաւոր փաստերուն մաս կը կազմէին նաեւ նախարարներուն՝ իրենց ստորագասեալներուն՝ վալիներուն, միւթեսարըֆներուն հետ ունեցած թղթակցութիւնները, պատերազմական նախարարութեան կողմէ բանակի հրամանատարներուն տրուած հրահանգները, շրջաբերականները եւ յարակից զրուիթիւններ՝ սեփականութեանց գրաւումներու եւ իւրացումներու մասին:

Հայկական Եղեռնի հետ կապ ունէին նաեւ Թեշփիլաքը Մախսուէի՝ պետութեան կողմէ կազմակերպուած այդ ջարդարարական մեքենային թղթակցութիւնները, հեռագիրները եւ ծածկագիրները:

Ազիզ պէյ, որ Թեշփիլաքը Մախսուէի ղեկավար անդամներէն մին էր եւ նախապէս ալ եղած էր ընդհանուր ապահովութեան տնօրէն, 1918 Հոկտեմբերի սկիզբը, Թալէաթի փախուստէն առաջ, թէ՛ Թեշփիլաքը Մախսուէի մասնաւոր կազմակերպութեան փաստաթուղթերը եւ թէ իթթիհատի Ընդհանուր Կեդրոնի թուղթերը, պաշտօնատանց հետ եղած ստուարաթիւ թղթակցութիւնները, պաշտօնէն հեռանալէ առաջ, տարած եւ այլեւս չէր վերադարձուցած:

Սակայն եւ այնպէս, երբ գինադադարէն յետոյ կազմուեցաւ Պատերազմական Ատեան մը, «ջարդարարները դատելու Խպատա-

(Թարգմանութիւն թրքերէն ընտրէն)

1.— Գերման դեսպան վանկեմհայմ թուրքիոյ մէջ ապրող միւս տարրերը ճգմելը (էզմէֆ) կը փաջալերէ:

2.— Ցեղասպանութեան զաղտնի նիստին մէջ տոքք. Նազլմ կ'առաջարկէ հայ տարրը արմատէն ջնջել (*էրմէնի ունսուրը քէօքէնտէն*):

3.— Նոյն ժողովին մէջ երեսփոխան Հասան Ֆեհմի կ'առաջարկէ կին, մանուկ, հիւանդ, ծեր սպաննել: Հայ զինուորները բնաջնջել, սեփականութիւնները գրաւել և աղջիկները անկողիններուն մէջ առնել (*տուխթերլերինի խթիֆրաշ*):

4.— Էնվէր. «Բնաջնջումի եւ պատժումի ճեւը նախարարաց խորհուրդին յատուկ պարտականութիւն մըն է» կ'ըսէ:

5.— Նոյն ժողովին վերջաւորութեան Ճաւիտ պէյ կը յայտարարէ.— Հայերէն մէկ հոգի ողջ չթողուլը՝ ազգային և փառաքան անհրաժեշտութիւն է: Քուէի դրէֆ:

չեր» հրատարակեց (անդրերէն) հայերու մասին: Նոյն քիչէ եղած ստեղծութիւնը:

1950ին ուրիշ թուրք մը՝ Ասատ Ուրաս (տեղեկութեան մը համաձայն՝ Նախկին օստիկանապետ մը) հրատարակեց 785 էջերէ բաղկացած գիրք մը, լատինատառ թուրքերէնով: Անգարայի մէջ տպագրուած է, ոչ-գիտական ուսումնասիրութիւն մը՝ թերի վիճակագրութիւններով, արտաքինապէս անկողմնակալ, բայց ներքինապէս, միւս թուրք խեղաթիւրոյններու նման, թուրքը զոհ եւ հայը «յանցաւոր» կը նկատէ...

Ուշագրութեան արժանի կարեւոր գիրք մըն է ուրիշ թուրքի մը՝ Մեւլան Ջառէ Բիֆաթի «Թուրքիոյ յեղափոխութեան ներքին երեսը» (Թիւրքիա ինքնապրնմ իչ եիլգիւ) անուն գիրքը հին թուրքերէնով եւ չորս մասերէ բաղկացած: Տպուած է 1929ին, Հալէպի «Էլ Վազըք» տպարանին մէջ: Այս թուրքն ալ, նոյն կերպով, կը կրկնէ այն մտքերը, ինչ որ իթիլաֆական Տամատ Ֆերիտ փաշան 1919 Յունիսին Փարիզի Վեհաժողովին տոջէն ըսաւ. «Թուրքերը աւելի մեծ կորուստ ունեցան, քան հայերը, սպտերազմի ընթացքին»:

Ըստ Մեւլան Ջառէ Բիֆաթի՝ «Իթիլահատի բռնապետութեան շրջանին, մեղապարտ են միայն իթիլահատը եւ չեթէները, որոնց թիւը մօտաւորապէս 8.000էն 10.000 էր եւ թէ Անատոլիոյ թուրքը անմեղ է: Եւ տարազրութիւններն ու ջարդերն ալ հայ կամաւորներու չարիքներէն, Վանի կոլոններէն եւ Շապին Գարահիսարի բերդի գրաւումէն ետք անգլի ունեցեր են»...

Պատմութեան մէջ ղէպքեր կը ճշդունին թուականներով. սակայն բոլոր այդ թրքական գիրքերուն մէջ ճշգրիտ թուական երբեք չէ յիշուած, որպէսզի ամբողջ ճշմարտութիւնը չպարզուի եւ չփոթ ստեղծուի ղէպքերու միշդ ժամանակի մասին: Բարերախոսարար ձեռք անցած են պաշտօնական ուրիշ շատ մը վաւերագրեր, որոնք իրենց կրած թուականներով կը յայտնեն ճշմարտութիւնը, եւ ցոյց կու տան բուրքի կանխամտածումը եղեռնի մասին:

Արդար տոեան մը եթէ քննէ վերոյիշեալ թրքական գիրքերը, անոնց բովանդակութեան մեծ մասը աղբանոց կը նետէ:

Կը թուի թէ Մեւլան Ջառէ Բիֆաթ հակառակ է իթիլահատին եւ կը կատարէ կարգ մը յայտնութիւններ, զորս տառացի կը թարգմանենք թուրքերէն ընտրէն:

Ըստ Մեւլան Ջառէ Բիֆաթի, «Իթիլահատ եւ Թերազգըն իր ձեռքին մէջ ունէր Օսմանեան կայսրութիւնը: Այդ Կոմիտէին անդամ զօրավարները եւ սպանները Գերմանիա ուսած էին եւ գերման ուժին

կը վստահէին» (էջ 4) :

«Իթթիհատի ղեկավարները գերման ազդեցութեան ենթարկուած էին և երբ գերման 2 զրահաօդերը Թուրքիա եկան, Թուրքիա իրր թէ զնեց զանոնք Գերմանիայէն: Սալիտ Հալիմ՝ Թուրքիոյ վարչապետը իթթիհատի կեդրոնը գացած էր այդ լուրը հաղորդելու, հոն սակայն նախապէս պիտէին արդէն և կը խօսէին Եգիպտոսի եւ Կովկասի զրահման մասին, ինչպէս նաեւ բանալու Թուրանի ճամբան (էջ 7) : Այդ խորհրդակցութեանց ընթացքին Ճաւիտ յայտնած էր, որ երկիրը անանկ է և զրամ չկայ պատերազմի համար: Էնպէր վստացեցուց, որ զրամ պիտի ստանայ Գերմանիայէն: Երբ Թուրքիա պատերազմի մասնակցեցաւ, գերմանները Նեղուցներուն մէջ գերման սպայակոյտ մը հաստատուցին: Գերման ղեսպան Վանիկենհայմ, ներկայանալով «Մերքեպր Ումումին» (Իթթիհատի կեդրոնը), րաստ. «Այ ինչ կ'ուղէք: Պաշկարիոյ հետ պիտի պինակցինք: Զեպի արդէլք եղող միւս տարրերը (հայերը) պիտի ճգմէք, Կովկասը պիտի զրահէք եւ Թուրանի ճամբան պիտի բանաք (էջ 13) : «Եթէ չարաթ մըն ալ ուշացնէք, ձեր շահերը կը կորսնցնէք» :

Էնպէր յայտնած է, թէ Գերմանիա ձեռքը մեղի երկարած է եւ չենք կրնար մերժել անոնց պինակցութեան առաջարկը (էջ 25) :

Մինչդեռ այդ խորհրդակցութիւններէն 10 օր առաջ արդէն ղեկակցութիւնը պատմնի կերպով ստորագրուած էր Օդոստոս 2, 1914ին :

Ըստ Մեւրան Զատէի՝ պատերազմի առիթ տուողներէն մին եղած է սիոնական և Այդատ Որմնապիւրներու պետերէն՝ հրեայ Գարաստն, որ ազդեցիկ անպամ մըն էր իթթիհատի մէջ: Աւելցնենք նաեւ, թէ այդ նոյն Գարաստն էր, որ Աստուրիոյ արտաքին գործոց նախարար հրեայ Էրենթալի միջոցով, Վինրը Պանք Ֆերայնի խողովակով 1901 Սեպտեմբեր 1ին Համիտին առաջարկած էր սիոնականներու կողմէ փոխ տալ տոանց տոկոսի 20.000.000 ոսկի (100.000.000 տոլար) եւ 5.000.000 ոսկի ալ (25.000.000 տոլար) նուէր, հրեաներու համար հող յատկացնելու նպատակով Թիպերիատի լիճին հարաւը (Պաղեստին) (էջ 73) :

ԻԹԹԻՀԱՏԸ, ՊԱՏԵՐԱԶՈՐԸ ԵՒ ԹՈՒՐԳ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ «ՆԵՐՔԻՆ ԵՐԵՍ»Ը

«1914ի աշնան պատերազմը աւելի սաստկացած էր: Անպիւրհան եւ Ֆրանսական մարտանասերը Տարտանէլը բացած չէին, Նեղուցները փակ էին, սակայն ծովեզերքները պաշարման սակ կը գըտնուէին :

«Ռուսիա կոմկասեան րանակի կարեւոր ուժերը ընտրած եւ զրկած էր զէպի սոսմանապալտները, եւ պաշտպանողական դիրք կը պահէր:

«Վերին հրամանատարի փոխանորդութեան բարձրացողը (ին՝ վերը) փափաքած էր ուսական ճակատները քննել եւ երբ իմացեր էր որ կոմկասեան ճակատի ուսական ուժերը տկար էին, նոր փառքի մը տիրանալու տղայական մտածումը ունեցեր էր եւ առանց նըկատի ունենալու տարւոյն եղանակը եւ բանակի պարենաւորման կեդրոնէն հետանալու պարագան, իր հրամանատարութեամբ ուսերուն վրայ յարձակիլ սպած էր: Կոմկասեան ճակատի թուրք հրամանատար Տամատ Հաֆրոյ Իսմայիլ Հազըր փաշա այդ ծրագրին համաձայն չէր պահուած եւ բանակին զլխասոր սպանները խորհրդակցութեան հրաւիրած էր: Սպայակոյտի կարգ մը սպաներ թելադրած էին ձմրան րնթացքին (1914—1915) պաշտպանողական դիրք պահել եւ մինչեւ 1915ի ամառը բանակին բոլոր թերիները լրացնելէ յետոյ միայն յարձակողականի անցնիլ:

«Էնվերի հետ պահուող եւ սպայակոյտի պետ (զերման) Պոռնսաթ փաշա (Ֆոն Շելլենսորֆ) յայտնած է, թէ ուս բանակները տկարացած են զերման յարձակումներէն: Ապա ան ազդած էր էնվերի վրայ եւ թելադրած, զերմաններու բեռը թեթեւցնելու համար, յարձակիլ ուսերուն վրայ: Թուրք բանակը, հակառակ սպաներու առարկութեանց, էնվէր ալ իբր վերին հրամանատարի փոխանորդ, իր ունեցած զիրքէն օգտուելով, յարձակողականի անցած էր Սարըղամիշի չըջանին մէջ: 1915 Յունուարին Օսմանեան ամենալաւ բանակը բնաջինջ եղած էր եւ, հաւաստի տեղեկութեանց համաձայն, թուրքերը կորսնցուցած էին 75·000 զինուոր (էջ 82) (*):

«Ռուսերը, Օսմանեան բանակի այս ծանր պարտութենէն օգտուելով, նոր ուժերով հակաշարձակումի անցած էին:

«Մէկ կողմէ զէպի Վան, միւս կողմէ ծովեզերքէն, Լազիստանի սանճաղէն զէպի Տրապիզոնի նահանգը եւ կեդրոնի ճակատէն ալ էրզրումի եւ Երզնկայի ուղղութեամբ յառաջանալ սկսած էին:

«Հայկական կամաւորներու ջոկատներ յառաջապահ էին ուս բանակին եւ իրենց մտած զիւղերուն եւ աւաններուն մէջ վայրագու-

(*) Սարըղամիշի առջև քրքական պարտութեամբ առիւ գերման Զինուորական լեռագետիւրիմը յայտնած է, որ 100·000 քուրք զինուորներու 88·000ը կորուստի մատնուած է: Եւ 12·000 քրքական զինուորներ առանց վերաբերի եւ կօշիկի մահանջած են դէպի էրզրում, 1915 Յունուարի սկիզբը:

թիւններ բրած, կիներ, մանուկներ և ծերեր առանց խորութեան սպաննած էին: (*)

«Հայ չեթէները վրէժխնդրութեամբ լեցուած էին: Նախորդ դէպքերու շրջանին, ոմանց հայրերը, մայրերը, ոմանց ալ եղբայրները և քույրերը, կիները և դասակները սպաննուած կամ բռնաբարուած էին, իրենց տաները և խրճիթները այրուած կամ կողոպտուած էին: Բնակարան է, որ անոնց սրտին մէջ գտնուած վրէժի զղացումները վառ կը մնային» (**):

«Քաղաքացիներ հայ կամաւորներու այդ պարագան դիտէին — և այդ պատճառով յատաճապահ ընտրած էին զանոնք: Մինչդեռ Հայ Դաշնակցութեան Կոմիտէի գեկաւարները՝ Իթթիհատ Թերազդրի գեկաւարներուն հետ հասկացողութեան եկած էին, որ երբ պատերազմ ծագէր Թուրքիոյ և Ռուսիոյ միջև, հայերը յանձն կ'առնէին չէզոք մնալ և 1914ին էրզրումի մէջ գումարուած Դաշնակցութեան Տրդ Քոնկրէին այդ յանձնառութիւնը ընդունել տուած էին» (***):

«Իթթիհատ և Թերազդրի կառավարութիւնը, երբ իմացաւ,

(*) Սխալ են Մելան Զատէի այդ տեղեկութիւնները. բնդակառակն, քուրճ չեքէններ աւերած են հայկական գիւղերը՝ Երզրումի եւ այլ շրջաններու մէջ: Զարդած են Արտամուշի հայերը, մարմինները բարձրութիւններէ վար զլորելով եւ քահանան ալ եկեղեցիին առջեւ սպաննած են: Վանի շրջանի հայոց գիւղերը եւ Ուրմիոյ շրջանի հայ եւ ասորի գիւղերը քանդուած էին հալիլ պէյի եւ Ճետեքի գնդաւորական, քրտական եւ անկանոն ուժերուն կողմէ՝ 1914 Դեկտեմբերին եւ 1915 Յունուարին:

(**) Պատերազմի մէջ երբ կամաւոր մը զինուորական հագուստ կը կրէ եւ կը կոռի, քշմամի զինուոր կը նկատուի եւ պատերազմական օրէնքներու ենթակայ է, քայց անոնց բնասնական պարագաները ոչ մէկ առընչութիւն ունին անոնց հետ, ըստ միջազգային օրէնքի:

(***) Այս կէտն ալ խեղաթիւրուած է. դաշնակցական հայերը բազմաճիւղաւորուած էին, որ Թուրքիան պատերազմի չմասնակցէր, նկատի ունենալով իր տնտեսական եւ հողային շահերը: Իսկ երէ քույրեւոյս պատերազմը տեղի ունենար, քրքահայատակ հայերը իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնը պիտի կատարէին երկրին մէջ և ռուսահայատակ հայերը՝ իրենց նոյն պարտականութիւնը՝ Ռուսիոյ մէջ, ինչպէս որ ալ եղաւ: Թրքական բանակին մէջ, ըստ զինուորական օրէնքի, հայեր, թէեւ զործօմ բանակի (մուազզաթ), պահեստի (էճթիյաթ) ծառայութեան

Թէ հայ չեթէնէր յառաջապահ եղած են, այս պարագան պատրուակ (վեսիլէ) ընկող, Դաշնակ Կոմիտէի հայ սովդին անունով կնքած համաձայնութիւնը ջնջած է եւ, ամենէն առաջ, Իսթանպուլի եւ վիլայէթներու մէջ դանդաղ բոլոր ծանօթ դաշնակ ղեկավարները մէկ առ մէկ ձերբակալած, ապա զանազան վայրեր զրկած է եւ ճամբաներու վրայ սպաննել տուած:

«Իսթանպուլին՝ Զօհրապի, Վարդգէսի եւ Տիրան Քելեկեանի նման բոլորին ծանօթ, յարգուած եւ համբաւեալ անձեր, որոնք գիտութեան եւ գաղափարի մարդիկ էին, տարազներով բնաջնջած են: Զօհրապ եւ Վարդգէս Լիֆեռտիները Հայկապի եւ Տիարպեքիւրի միջեւ, իսկ Տիրան Քէլեկեանն ալ Չորումի եւ Ամասիոյ միջեւ մեռցուցած են:

«Պաթակ, Զարգարեան, Ճանկիւլեան, Ակնուռի, տոբթ. Տաղաւարեան եւ նման անձեր ղէպի Տիգրանակերտ տանող ճամբուն վրայ, Ճին-Տերեսի կոչուած ծանօթ վայրին մէջ սպաննած են (էջ 83):

«Յանակի մէջ առնուած երիտասարդ հայ զինուորները ամելէ քապուրներու (բանուորական վաշտեր) տրամադրած եւ զանոնք տաժանակիր աշխատութիւններով մահացուցած են:

«Այդ կացութիւնը հայերը մտատանջութեան մատնած էր եւ մղած ինքնապաշտպանութեան ու ապստամբութեան(*):

«Վերջապէս Վանը գրաւած էին, Վալի Ճեւտէթ պէյը՝ Էնվերի փեսան փախած էր եւ, մինչեւ ռուսերուն հասնիլը, ժամանակաւոր կառավարութիւն մը հաստատած էին հայերը, եւ իրենց պետ ընտրած Արամ Մանուկեանը. իսկ իսլամ ժողովուրդին վերին աստիճանի

փոխարէն զինուորական տուրք (պետէլ) վճարած էին, այսուհանդերձ կրկին բանակ կանչուած էին:

Իսկ Ռուսիոյ մէջ հայերը իրենց թիւին 15 առ հարիւրովը զինուոր եղած էին, մօտ 150.000, ռուսական բանակին մէջ:

Թրքական բանակին մէջ գտնուողներ, պատերազմական մախաբարութեամբ փետր. 18 թուակիր հրամանագրով, աշխատութեան գումարեւ բաժնուած էին եւ, աստիճանաբար մեկուսացուելով, զազտնի վայրերու մէջ մեծամասնութեամբ կոտորուած էին, քաւրք զինուորական եւ քաղաքային իշխանութեանց գործակցութեամբ:

(*) «Ինքնապաշտպանութիւն» եւ «ապստամբութիւն» բառերը հակասական են: Կեանքի եւ պատիւի պաշտպանութեան կոիւր ապստամբութիւն չի նշանակեր:

շուրջում եւ տառապանք պատճառած էին(*) :

«Իթթիհատ եւ Թերազգրի պետերը մեծապէս յուզուած էին այս դէպքերուն առթիւ եւ Էնվերի փեսային փախուստը հայերու դէմ սաստկացուցած էր ոխը եւ զայրոյթը: Մէկ հայ իսկ ողջ չթողելու պայմանով բնաջնջումի որոշում տալու համար, «Միրֆէզ Ումուլմի»ին մէջ (Ընդհանուր Կեդրոն) գաղտնի նիստ մը գումարած են (էջ 83) :

«Այս մասին չատեր այս դրածներս յարմար չեն նկատեր, որոշումները այս ձեւով ներկայացնելով: Թէեւ ատիկա աւելի դժուար եղաւ, բայց եւ այնպէս աւելի կենդանի ձեւն էր եւ ընթերցողը առանց յոգնելու ճշմարտութիւնը կը տեսնէ, ուր իրողութիւնները պատշաճ ձեւով ներկայացուած կ'ըլլան: Կ'երեւան նաեւ դերակատարներուն զիտական կարողութիւնը, անոնց քաղաքական եւ ընկերային սկզբունքները, եւ պարզուած կ'ըլլան անոնց համոզումները:

«ՀԱՅԵՐԸՆԻ ԶԱՐԴԵՐԸ ԵՒ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԶԱՓԱԶԱՆՑ ՎԱՅՐԵՆԻ ԵՒ ԱՂԵՆԱՐՇ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՃԻՐ ՄԸՆ Է»:

«Հայերը ուստ բանակին կամաւոր-չեթէներ զրկեր են, Վանը գրաւել են, Էնվերին փեսան՝ ձեւտէթ պէյը փախուստի ստիպել են, այդ պատճառով Իթթիհատ Թերազգրի ղեկավարները, Մերֆէզը Ումուլմին մէջ գաղտնի նիստ մը գումարած եւ այդ ժողովին եզրակացուցած են, մանուկ-երեսայ (չուլուզ-չոնուզ) առանց նկատի առնելու, մէկ հատ իսկ հայ չթողուլ: Այդ որոշումին գործադրութեան համար, «Թէրիյաթը Մախսուսէ» անուան տակ, արինարբու եւ ոճրապործ անհատներէ, չեթէներ կազմելու եւ անոնց ղեկավար «ԵՐԵՔԷ ԲԱՂԿԱՅԵԱԼ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ԿՈՄԻՏԷ ՄԸ» (Իւլէր իմրա քոմիթեսի) ընտրած են՝ տոքթ. Նազըմի, տոքթ. Պեհաէտտին Շաքիրի եւ կրթական նախարար Շիւքրի(**) անդամակցութեամբ:

(*) Վան քաղաքի մէջ հայերը կոռուած էին ամիս մը, կամաւորներու գալէն, Մայիս 6, 1915էն առաջ: Մինչ քուրբերը, Փետրուար եւ Մարտ 1915 ամիսներուն ջարդած էին Վանի մահաճգին բազմաթիւ հայ գիւղերու բնակիչները եւ Ապրիլ 6ին Ախլաթի շրջանը, եւ Ապրիլ 8ին՝ Ատիճեւազի շրջանը: Մեւան Զատէ անգէտ կը ձեւանայ այդ մասին:

(**) Թուրք պատմագիրներուն մեծ մասը, մէջն ըլլալով Մեւան Զատէ, կը գզուշման ճշգրիտ քուակամներ նշանակելէ՝ հայ-թրքական խնդիրներուն մէջ: Մեւան Զատէ ճիշդ քուակամը չի տար ցեղասպանական գաղտնի ժողովին եւ կը նշանակէ զայն «Վանի գրաւումէն ետք»: Մինչդեռ թրքական չեթէական կազմակերպութիւնները գործի անցած էին 1914 Հոկտեմբեր, Նոյեմբեր եւ Դեկտեմբեր ամիսներուն: Այս մասին թրքական Պատերազմական Ատեանի Վառազրիմ մէջ արձանագրութիւններ կան:

«Այս ղէպքերը զրեւ սնցնելով պէտք չէ բաւականանալ: Այդ մեծազոյն անդթութիւնները չեն կրնար ներկայացուիլ այնպէս, ինչպէս որ տեղի ունեցան:

«Խթթհատ և Թերազդրի այդ աղետաբեր (ֆէնիյ) եւ պատմական զաղտնի ՆիՍՏին նկարագրութիւնը, հոն ներկայ եղած Թուրք ազգեցիկ անձերուն տուած բացատրութիւնները և իրենց պաշտպանութեան եղանակը, իրենց զիտական կարողութիւնները, ընկերային եւ քաղաքական համոզումները պարզել, անկասկած, տրուած այդ որոշումը աւելի հասկնալի կը դարձնէ եւ պատմութեան կը ծառայէ՝ ճշդելու համար Մեծ Եղեռնի բուն պատասխանատուները(*):

«Այդ ղէպքերը և իրողութիւնները ևս քաղած եմ ժամանակին ձեռնհաս և իրաւաստ ազրիւրէ (սալահիյէ) տար վէ մեւսուցիլ քելամ) և հիմնած եմ կարգացած զրութիւններու վրայ:

«Հայերու ղէմ դործուած այդ քստմնելի ոճիրներուն պատասխանատու անձերը ծանօթացնել և խորհրդակցութեանց արձանագրութիւնները (միլլաֆերէ գապրքնամեսի) ներկայացնել շատ աւելի պատշաճ զտայ:

ՆԻՍՏԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (էջ 84):

«Գաղտնի նիստը զումարուեցաւ Թալէաթի նախագահութեամբ: Առաջին խօսքը տրուեցաւ տոքթ. Նազըմին:

ՏՈՔԹ. ՆԱԶՐԱՄ, ողևորուած ձայնով, խնդիրը հետեւեալ կերպով բացատրեց և մեկնաբանեց.—

«Յարգելի եղբայրներ, անարիւն յեղափոխութիւններուն պտուղը տհաս (խամ) ու դառն կ'ըլլայ եւ մարսողութիւնն ալ դժուար: Միշտ վտանգի և յեղաշրջումի նշաններ կը տեսնուին: Այդ մասին բաղմաթիւ անդամներ խօսած էի: Ահա հայերը.— Այս անգամ պատերազմը առիթ նկատելով, չէպէք մնալու մասին հակառակ իրենց տուած խոստումին, իրենց խօսքը չեն յարգած և ոռոսական բանակին կամաւոր եղած են: Զեթէներ կազմած են եւ իրենց մտած զիւղերուն, աւաններուն և քաղաքներուն ժողովուրդը անդթութեամբ

(*) Հոկտեմբեր 11, 1914ին (հ. տ.) պատրաստուած էր ձիհատի բնագիրը՝ քրիստոնեաները քարդիու մասին: Եւ յարակից բուրքերով բուրքերուն վրայ կրօնական պարտականութիւն դրուած էր, իբրեւ աստուածահաճոյ գործ, կազմել մարդասպանական ընկերութիւններ եւ իւրաքանչիւր քուրքի վրայ պարտաւորութիւն կը դրուէր 3 կամ 4 հայեր (ամհաւատներ) սպաննել, գաղտնի կամ հրապարակաւ. պարագայ մը, զոր Մեւլան Զատէ անտեսած է:

սպաննած են եւ տեղ-տեղ ալ յեղափոխութիւն հանած եւ մեր վրայ յարձակած են եւ մեր բանակներուն նահանջի գծին սպառնացած են» :

«Վանի մէջ Արամ Մանուկեան անունով հայ ղեկավար մը փախուստի մատնած է Ճեւտէթ պէյր, որ աղատութեան հերոս էնվերի փեսան է, ու ժամանակուոր կառավարութիւն մը կազմած է :

«Շապին Գարահիսարի հայերը եւս, բերդը գրաւելով, անոր բուրգերուն վրայ ապստամբութեան դրօշ պարզած են: Թէեւ Սեբաստիոյ վայրի Մուամէր անոնց հախէն եկած է, մէկ անձ իսկ ողջ չթողելու պայմանով յաջողած է ամէնքը սպաննել: Լուրեր կը ստանանք, թէ ամէն տեղ յեղափոխութիւն սկսելու պատրաստութիւններ կան: Ահա ներքին զործոց նախարար Թալէաթը հոս է: Հարցուցէք անոր (էջ 84) (*):

ԹԱԼԷԱԹ. — «Այո՛, տոքթ. Նազըմի ըսածները ճիշդ են: Այդ օձերը նորէն ոտքի ելած են: Պէտք է տալ վճռական պատիժը»:

ՀԱՍԱՆ, ՖԵՀՄԻ (Քասթեմունիի երեսփոխան). — Ի՞նչ կ'ուզեն ատոնք: Ինչո՞ւ այս աղատութեան շրջանը չեն գնահատեր: Ատիկա շնորհ մըն էր, կ'ուզեմ պարզել: Ես, ծառանիդ, բռնակալութեան վատ ժամանակը թշուառ վիճակի մէջ անձ մըն էի, Յ քաղաքներու մէջ քարոզելով, խրատներ կու տայի եւ հազիւ հազ քանի մը զրուշ կը ստանայի եւ կհանքս քաջքչելով կ'ապրէի: Փա՛ռք Աստուծոյ, ազատութեան շրջանը եկաւ, երեսփոխան եղայ, երջանիկ եղայ: Ատոնք (հայերը) այլեւս ի՞նչ կ'ուզեն: Ինչո՞ւ ինծի պէս եղած շնորհովը չեն գոհանար եւ հանգիստ չեն նստիր:

ՏՈՔԹ. ՆԱԶՐՄ. — Ատոնք (հայերը) ի՞նչ կ'ուզեն: Զեզի հասկըցնեմ, խոճա էֆենտի: Անոնք կ'ուզեն մեզ փճացնել, մեր տուներուն (հուրտ) մէջ նստելով՝ մեր վրայ կ'ուզեն տիրապետել: Եւ կ'ըսեն. «Ո՛ր թուրք, դո՛ւն այս տեղէն ելի՛ր եւ գնա՛, դուն այս տեղին տէրը չես: Այս լեռները, այս անտառները, այս գետերը մերն են, հինէն, սկիզբէն մերն են: Ահա պատմութիւնը մեր վկան է, ըսել կ'ուզեն: Հիմա հասկցա՞ր, խոճա էֆենտի»:

(*) Շապին Գարահիսարի դէպքը սկսած է Յունիս 2/15, 1915ին եւ շարունակուած իմֆնապաշտպանութիւնը Յունիս ամսուամ մէջ, մինչ ջարդերու եւ տեղահանութեանց մասին հրահանգներ եւ հեռագիրներ կամ փետրուար, Մարտ եւ Մայիս 1915 ամիսներուն: Զարդերու մասին տեղի ունեցած գաղտնի ժողովներու տեղեկութիւնը հաղորդող Մեւլան Զատէ այդ թուականն ալ կը շփոթէ:

ՀԱՍԱՆ ՖԵՀՄԻ. — «Այլահին զօրութեամբ անկցին, բնաջնջուին եւ անոնց պիղծ մարմինները ժայռերէն վար նետուին»:

ԱՂԱ ՕՂԼՈՒ ԱՀՄԷՏ. — «Անէծքը եւ սոփեստութիւնը մէկդի դնենք: Հասկնանք Վանի դէպքին պատճառը թէ ի՞նչ կերպով յառաջ եկած է, մէկ է խօսքով՝ հասկնանք բուն ազգականները եւ անոնց համաձայն միջոցներ ձեռք առնենք անհրաժեշտաբար: Այդ մասին կարելի՞ է շնորհ ընել եւ մանրամասնութիւններ տալ»:

ԹԱԼԷԱԹ. — «Հա՛յ, հա՛յ, ինչո՛ւ չէ: Ես հասկցնեմ ձեզի: Պատերազմի մտնելէ առաջ, Հայ Դաշնակցութեան ղեկավարներուն հետ հասկացողութեան եկած էինք, որ եթէ պատերազմի մտնէինք, հայերը չէրոք պիտի մնային, ոչ մէկի, ոչ ալ ուսերուն որեւէ օգնութիւն պիտի չընէին: Եւ այդ մասին եղած փոքրօքսը, էրզրումի մէջ դուրմարուած Քոնկրէին եւս ընդունիլ եւ հաստատել տուած էին: Սակայն հիմա ձեւը փոխեցին, հայ կոմաւորները զրկեցին ռուս բանակին, իրենց խօսքին հաւատարիմ չգտնուեցան: Խոստումնին զրգեցին: Ռուս բանակին հետ յարաբերութեան մէջ մտան, զանոնք ետ դարձնելու պատրուակով: Վալի ձեւտէթ պէյի զիտութեամբ եւ անոր հրամանով Դաշնակցութեան ղեկավար Իշխանը եւ անոր ընկերացող երկու ընկերները ճամբան մեռցնել տալով մաքրագործուեցան: Եւ (վալին) երեսփոխան Վոսմեանը չղթալակապ իր քովը բերել տուած եւ ներս նետել տուած է (իշ էքմիշ — պարկի մէջ դնել տուած է): Մանուկեանն ալ մէջտեղէն վերցնել ուզած է, բայց Մանուկեանը, աւելի ճարպիկ գտնուելով, ապստամբած է և ստիպած է վալի ձեւտէթը փախուստի:

«Եւ ժամանակաւոր կառավարութիւն մը հաստատելով, եղած է կառավարութեան պետը: Խնդիրը այս է: Ամէն կողմէ ուժ կը շարժենք: Ահա Ռոստովի մէջ հրատարակուած ՈՒԹՐՕ ԵՌԻԿԱ Թերթը «10 ՕՐ» վերնագրի տակ յօդուած մը գրած է. — Ապրիլ 6էն մինչեւ 16: Կարգամ թարգմանութիւնը, որ կը բացատրէ դէպքը»:

ԹԱԼԷԱԹ՝ Թուղթը ձեռքին մէջ բռնած կը կարդայ հետեւեալը. —

«Վեց դարէ ի վեր կը սլաքաբոյնք վայրենի եւ անդուծ կառավարութեան մը դէմ, որ այսպէս իրաւունք եւ քաղաքակրթութիւն ոտքի տակ կ'առնէ. հայերու արտասուքով եւ արիւնով յղիացած մարդասպան ձեւտեթին դէմ միշտ պիտի կռուինք: Անոնք Ս. պա-

տերազմ յայտարարեցին եւ երկրին ներսերը կիները, մանուկները, ծերերը, երիտասարդները, հիւանդները եւ հաշմանդամները թշնամիի նման ջարդեցին :

«Մենք՝ Վասպուրականի հայերս ահա 10 օրէ ի վեր, մեր ամբողջ ուժով, անհատական եւ ազգային էութիւնով կը կռուինք: Այս կռիւը աննախնիթաց պիտի մնայ մեր պատմութեան մէջ, եւ ընդհանուր պատերազմի ընթացքին Լեւոն պիտի գնահատուի բոլոր քաղաքակիրթ ազգերուն կողմէ եւ պիտի հիացնէ դանոնք: Ամբողջ աշխարհ պիտի գիտնայ, թէ ալ մը հերոսներով կը կռուինք իրաւունքի եւ արդարութեան համար: Վրէժի Աստուածք մեզի հետ է: Մեր հերոսներուն փառքը եւ պատիւը պիտի ըլլան մեր վարձատրութիւնը»:

ԱՂԱ ՕՂԼՈՒ ԱՀՄԷՏ. — «Հայ Դաշնակցական Կոմիտէն ի՞նչպէս կրնայ ներկայացնել ամբողջ ազգը: Կոմիտէն իրեն պատկանող կարգ մը հայերու անունով խոստում մը կրնայ տուած ըլլալ: Բայց ամբողջ ազգը չի ներկայացներ: Ասոր համար ալ ամբողջ ազգը պատասխանատու չի բռնուիր: Դուք հայերուն մէկ մասին հետ, այսինքն Դաշնակցութեան հետ համաձայնութեան եկեր էք: Միւս հայերը առտիկա ընդունած չեն կրնար ըլլալ: Ամբողջ հայերը դաշնակցականներէ չեն բաղկանար: Ասոնք բոլոր հայերը իրենց չուրջ հաւաքած չեն, նոյնիսկ շատ մը հայեր այդ Կոմիտէին դէմ են, որովհետեւ դաշնակները ծայրայիտ քաղաքականութիւն վարող չեթեճիներ են: Նաեւ, Էֆենտիմ, այդ Կոմիտէին եւ Իթթիհատ եւ Թերազգրի հետ եղած համաձայնութիւնը պորձնական արժէք մը չունի: Մեր երկրին մէջ գտնուող հայերը, զինուորապրական օրէնքի համաձայն, գէնքի տակ կանչուած են եւ ռուսերուն դէմ պատերազմի կը քչուին: Նոյն բանը տեղի կ'ունենայ Ռուսիոյ կողմը: Երբ Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ պատերազմ կը ծագի, Դաշնակցութեան Կոմիտէին հայերու համար չէզոք մնալու մասին տուած խօսքը ի՞նչ արժէք կ'ունենայ»:

ԹԱԼԷԱԹ. — «Բայց Վանը նուաճող, Շապին Գարահիսարի մէջ ապստամբութեան դրօշ պարզող եւ բերդը գրաւող հայերուն հրամայողները դաշնակցական պետեր են: Երբ այդ գէպքը տեղի կ'ունենար, գէթ դաշնակցականները պէտք էր չէզոք մնացած ըլլային: Իւրաքանչիւր գէպքի մէջ գէթ մէկ հոգի գտնուէր: Ցաւալի է որ դաշնակցական պետերը մեզ խարկելու ճամբան բռնած են: Դաշնակցականները յայտնած են, թէ իրենք կը ներկայացնեն ամբողջ ազգը, ինչպէս որ մենք կը ներկայացնենք ամբողջ Թուրքիան: Դաշնակցականները հա-

յուրիւնը ներկայացնելու համոզումը ունեցած են : Եթէ մեզի ստած են , պատասխանատուութիւնը մեր վրայ չ'իյնար : Անոնց կը պատկանի : Լսեցէք ՍԵՒԵՐԵԱՆԻ ստորագրութեամբ ՈՒԹՐՕ ԵՈՒԿՕ ԹԵՐԹԻ ԹԻՒ 142ի մէջ երեւցած յօդուած մը՝ «ԵՐԱԶՐ Կ'ԻՐԱԿԱՆԱՆԱՅ» վերնագրին տակ :

«Ահա վերջապէս դարերէ ի վեր հայերու սրտէն բխած բարձրագոյն երազը իրականացաւ : Այդ երազը մանուկներուն ժառանգ ձգուած էր...» (Թալէաթ քանի մը անգամ կը շարունակէ ընդմիջումներով կարդալ (էջ 87) :

ԳԱՐԱ ՔԵՄԱԼ.— «Անկցի՛ն , Վանը մերն է : Սուրբ Իթթիհատ-Թերապղըին է : Ոչ ոք կարող է առնել մեզմէ» :

ՀԱՍԱՆ ՖԵՀՄԻ.— «Սա Արամ ըսուած խայիճը (դաւաճանը) Վանի երեսփոխան անձը չէ՞» :

ԹԱԼԷԱԹ.— Կը շարունակէ կարդալ... «Եւ Վանը գրաւուած է»...

ՀԱՍԱՆ ՖԵՀՄԻ.— «Ալլահը քեաֆիք անհաւատներուն հետ չի կրնար ըլլալ : Աստուած մեզի հետ է» :

ԹԱԼԷԱԹ.— Կը շարունակէ կարդալ...

ԳԱՐԱ ՔԵՄԱԼ.— Թող անկցի՛ն , անկցի՛ն...

ԹԱԼԷԱԹ.— Կը շարունակէ գրութիւնը կարդալ (էջ 84) :

ԳԱՐԱ ՔԵՄԱԼ.— Հայե՛ր , մօտ ատենէն պիտի լա՛ք , ոչ թէ պիտի լաք , այլ պիտի սպաննուիք :

ԹԱԼԷԱԹ.— Կը շարունակէ կարդալ գրութիւնը :

ԳԱՐԱ ՔԵՄԱԼ.— Անկցի՛ն հայերը , այդ տեղերը սուրբ սուլթանութեան կը պատկանին : Զենք թողուր որ այդ տեղերուն ոեւէ մէկը ձեռք երկարէ :

ՏՈՔԹ . ՆԱԶԼՄ.— Պանիրին նաւը խօսելով առաջ չի քալեր :

Գո՛րծ եւ վճռական զործ պէտք է : Հայերը ուռած պալարի մը կը նմանին, վէրք մը, որ զուրսէն փոքրիկ բշտիկ մը կը թուի եւ եթէ վարպետ վիրարոյժի մը նշդրակով չմաքրուի, անպատճառ կը մեռցնէ : Լաւ զո՛րծ պէտք է եւ վճռական զործադրութիւն : 1909ին, Առանայի մէջ, տաղին—անդին մեր բրած ջարդերուն պէս բան մը եթէ պիտի բնենք, օգուտի տեղ միտս կը պատճառենք : Երբ վճռապէս մտադիր ենք մաքրադործելու միտ տարբերը՝ արարները եւ քիւրտերը կ'արթընան : Եւ վտանգը մէկի փոխարէն մի քանի հատ կ'ըլլայ, կը մեծնայ եւ զործադրութիւնը կը զժուարանայ : Այս ժողովներուն մէջ բազմաթիւ անդամներ եւ խօսած եմ : Գարձեալ կը կրկնեմ : Եթէ այս մաքրադործումը պիտի չըլլայ, բնդհանուր եւ վերջնական, մնաս առաջ կու գայ՝ օգուտի փոխարէն : Արմատէն պէտք է փրցնել հայ տարրը : Մեր երկրին մէջ մէկ հայ իսկ պէտք չէ քողուլ, մեռցնելու է հայ անունը : Պատերազմի մէջ ենք : Ասկէ աւելի լաւ պատեհութիւն չի կըրնար ըլլայ (էջ 90) :

«Մեծ պետութեանց միջամտութիւն տեղի չի կրնար ունենալ : Եւ աշխարհի մամուլին գոռում—գոչումը եւս չի լսուիր : Եթէ նոյնիսկ ըլլայ, խնդիրը կատարուած իրողութիւն մը եղած կ'ըլլայ եւ կը վերջանայ : Այս անգամ կ'առաջարկեմ վճռական զործադրութիւնը (հայերու) բնաջնջման զործողութեան : Ոչ մէկ հայ մարդ ողջ թողելու պայմանով անհրաժեշտ է անոնց բնաջնջումը :

«Զեպ՛կ ոմանք թերեւս ըսեն, թէ «այս ատտիճան վայրագութիւն կարելի՞ է կամ ի՞նչ միտս կրնայ տառջ պալ երեխաներէն, մանուկներէն, ծերերէն, հիւանդներէն, որ ատոնց բոլորն ալ սպաննելու հարկ տեսնուած է : Ո՛ր է յանցաւորը, ոճրագործը ա՛ն է որ պէտք է պատժուի : Տանը մէջ կամ իր տնակին մէջ նստող անօգնական ժողովուրդը, ծծկեր—մանուկները յարձակումի ենթարկել վայրենութիւն է, հակառակ է քաղաքակրթութեան, մարդկութեան, տոգթ. Նադրմն ալ ծայրայեղ է, տրամաբանութեամբ չի մտածեր», պիտի բռնէք : Կր խնդրեմ, էֆենտիներ, ակարութեան, սրտի փափկութեան այդ ատտիճան մի՛ դահուիք : Ասիկա միտ հիւանդութիւն մըն է : Ահա՛՛ ձեզի պատերազմական վիճակը : Կը հարցնեմ ձեր բոլորին. — Ի՞նչ է պատերազմը : Վայրենութիւն չէ՞ : Երկրագործը իր գիւղէն քաջել տանելով պատերազմի ճակատը մեռցնել չէ՞ : Արհեստաւորը խանութէն առնելով շրափնելի հարուածներուն տակ զոհելու ի՞նչ է : Ի՞նչ բրած է ան : Ի՞նչ յանցանք գործած է, որ այդպէս աղետալի մահուան մը կը դատապարտուի : — Վայրենութիւնը բնութեան օրէնքին մէջ է (էջ 90) :

«Այս մտքերուն ընդունելի կամ անընդունելի ըլլալը որոշել ըմբռնումի հարց է: Բոլոր կենդանիները, նոյնիսկ բոյսերը գիրար կ'ուտեն: Իրենց կեանքը կ'երկարեն՝ գիրար բնաջնջելով: Այնպէս չէ՞: Կրնա՞ք ասոնց ըսել, թէ իրարու միս մի՛ ուտէք: Զիրար բնաջնջելէ զգուշացէ՛ք, ատիկա վայրենութիւն է: Կրնա՞ք ըսել»:

ՀԱՍԱՆ ՖԵՀՄԻ.— Այո, էֆենտի, այդ խնդիրը ծառայականս գիտէ: Ուտողի եւ ուտուողի խնդիր է: Բնական գիտութեան գիրքերու մէջ ես ալ կարդացած եմ:

ՏՈՔԹ. ՆԱԶԸՄ շարունակելով իր խօսքը.—

«Լաւ մտածե՛նք: Մենք այս յեղափոխութիւնը ինչո՞ւ ըրինք: Ի՞նչ էր մեր նպատակը: Սուլթան Համիտի պետական մարդիկը իրենց թիկնաթոռներէն վար առնել եւ անոնց տեղը նստի՞լ էր: Ես չեմ կարծեր որ ատոր համար էր:

«Ես թրքութիւնը վերակենդանացնելու համար ձեզի ընկեր, եղբայր եւ ուղեկից եղայ: Ես միմիայն թուրքին ապրիլը կ'ուզեմ: Եւ կ'ուզեմ որ այս հողերուն վրայ միայն ան ապրի, անկախ կերպով: Թուրքէն զատ՝ միւս տարրերը թո՛ղ բնաջինջ ըլլան, ինչ կրօնի կամ հաւատքի ալ որ պատկանին: Այս երկիրը պէտք է մաքրուի օտար տարրերէն թուրքին կողմէ: Կրօնքը ինծի համար արժէք չունի: Իմ կրօնքս թուրանն է:

ՏՈՔԹ. ՊԷՀԼԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ.— (Խօսքերը հատիկ-հատիկ ըսելով եւ նախադասութիւններուն միջոց տալով) ըսաւ հետեւեալը.— «Մովսէսի նման ճարտարախօս մը, Յիսուսի նման թափառական մը, Մուհամմէտի նման որբ մը երբ մեծ-մեծ կրօնքներ կը հաստատեն այս աշխարհիս մէջ, մեզի պէս կամքի տէր մտածողներ ինչո՞ւ պիտի չկրնան թուրանի կրօնքը եւ գաղափարականը հրապարակ դնել, ընդհանրացնել:

ՀԱՍԱՆ ՖԵՀՄԻ.— «Աստուծոյ օժանդակութեամբ (էլ ուեաքը պիլլահ): Ատիկա պարզ խօսք մը չէ: Եռանդէն աւելի քեֆէր է (անաստուածութիւն, եւ խրտչելով չորս կողմը կը նայի): Այամոււն եւ մամոււն (անհասկնալի բառեր) վէ իւր քեաֆիքին, «մահ անհաւատներուն»:

ԳԱՐԱ ՔԵՄԱԼ.— (Խոճա էֆենտիին աճապարանքը տեսնելով

ծաղրանքով) կ'ըսէ։ — «Ի՞նչ կ'ըսես, աղօթք կը կարդաս։ Խնդրեմ եկո՛ւր գլխուս կարդա, իւֆլեմիշ ըրէ (Հառաչէ), թերեւս գլխուս ցաւը անցնի եւ վախիս զարման ըլլայ»։

ՏՈՔԹ. ՆԱԶԼՄ խօսքը շարունակելով։ —

«Եթէ արմատական մաքրադործում, վերջնական բնաջնջում չըլլայ, վա՛յ մեզի։ Այսօր մենք մեր նստած տեղերուն վրայ պիտի չկրնանք նստիլ, վաղը մեր թեւերէն կը բռնեն, կը նետեն, նետելով ալ չեն բաւականանար՝ մեզ կը սպաննեն։ Յեղափոխութիւնը գթութիւն չի ճանչնար։ Միմիայն իր զսղափարականը ապրեցնել կը մըտածէ. կը քանդէ, կը ջնջէ ինչ արեւելքներ որ կան»։

ՏՈՔԹ. ՊԷՀԱԿՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ. — «Մենք՝ յեղափոխականներս, թուրք ազգի անունով ձեռք անցընելով մեր դիրքերը, Օսմանեան պետութեան եւ ազգութեան սկզբունքներուն վրայ հիմնուելով Իթթի-Հատ եւ Թերապիքի իշխանութիւնը հիմնեցինք։ Մեր ազգային նպատակն է միմիայն թուրք սերմով սերունդին կեանքը թոյլ տալ։

«Հինէն մնացած օտար աղւերը օտար եւ վնասակար խոտերու կը նմանին, պարտաւորուած ենք արմատներէն փրցնել եւ դուրս նետել եւ մեր եւրոները (տուն) մաքրադործել։

«Մեր յեղափոխութեան նպատակը եւ սկզբունքը այս են։ Ատոր Համար է որ Իթթի-Հատ եւ Թերապիքի իշխանութեան «Նոր Թուրքիոյ կառավարութիւն» անունը տուինք։ Եւ «օսմանեան» բառին արժէքը գերոյի իջեցուցինք։ Իրապէս, օսմանեան (օսմանը) բառը ի՞նչ արժէք կրնայ ունենալ։ Օսմանճրդի անունին կառչելով կառավարութիւնը իր ո՞ր նպատակին կրնայ Հասնիլ։ Տերփիշի ֆէշիւրին պէս, զանազան ազգերուն թափթփուկները, մուրացիկները (տերպետէր), Օսմանի անունին տակ ծաղտուելով, զարմանայի խառնուրդ մը կազմած են։ Ատոր կառավարութիւն չ'ըսուիր դիտական տեսութեամբ կամ գիտական օրէնքներու վրայ հիմնուած։ Շատ-չատ օսմանճրդը իր այգին, իր ստացուածքը կը փոխանցէ իր զաւակներուն (էջ 91)։ Զանազան տարրերէ բաղկացած օսմանեան խառնուրդը, իրրեւ ազգային էութիւն, կարելի չէ բնորոշիլ։ Ատիկա կը նմանի այգիի մը մէջ գտնուող ընտանի կենդանիներուն։ — Յոյն, Հայ, պուլկար, պոչնաք (պոսնացի), սերպ, ալպանացի, քիւրտ, չերքէզ, արաբ, վերացի, լազ եւ նման բազմատեսակ տարրեր իրր թէ ամբողջականութիւն մը կազմեր են «օսմանեան» բառին տակ։

«Այդ համոզումը պէտք է սրբազրեւ (էջ 91)։

«Այստեղի մը մէջ գտնուող սալ, բաղ, հաւ, ոչխար, այծ, կոյ, եղ, ձի, ինչ վիճակ ալ որ ունենան, իրենց ցեղը (տեսակը) չեն փոխեր, յոյն, հայ, պուլկար, պոսնացի, փոմաք, սերպ, ալպանացի, չերքէզ, վրացի, արաբ, քիւրտ եւս նոյնպէս նոյն ձեւն (պատկերն) առին մեր Խուրախ մէջ: Անոնք պահելով իրենց ազգութիւնը եւ լեզուն, մնացած են: Երբ առիթ մը գտնեն, թուրքը Էզմիշ ընկնով (ճգմելով) Երկիրները մեր ձեռքէն կ'առնեն եւ կը բաժնուին: Ահա՛ յոյները, սերպերը, պուլկարները եւ ամենէն վերջը առնաւուտները»:

ԳԱՐԱ ՔԵՄԱԼ. — «Անկիլի'ն բոլորը»:

ՀԱՍԱՆ ՖԵՀՄԻ. — «Ձեր բարձր հրամանաւ թոյլտուութիւն կը խնդրեմ: Ձեր ծառան ալ կը մտածէ բժիշկ եղբորս պէս, միայն թէ ոչ թէ արեւմտեան զիտութեանց համաձայն, այլ արեւելեան կրօնական, չերիական օրէնքներու վրայ հիմնուած: Բարձրեալն Աստուծոյ փոխանորդուելով, կ'ուզեմ քանի մը ղեղեցիկ սկզբունքներ պարզել իմ կողմէս: Օրէնքը կը թոյլատրէ որ միասակարբ քարոզուի: «Կիւրխտանը» զբող Շէյխ Սատտիին՝ Երջանկայիշատակին մէկ ոտանաւորին վրայ հիմնուելով յայտնեմ, թէ քանի որ հայերէն միաստ տեսնուած է եւ ընդգրկուած են մեր տէր ու տիրական եղող Իթթիհատի եւ Թեւրազը սուրբ կուսակցութեան ու սպասամբած են, եւ ինպէս փաշայի ազատութեան հերոսին փեսային ալ ամօթալի փախուստ պատճառած են, այս կամ այնը առանց հաշուելու, մէկ հայ իսկ ողջ չթողելու պայմանով, զանոնք սպաննելը կրօնական պարտաւորութիւն է:

«Ձեր ծառան այդ մասին սուրբ ֆէյւլա մըն ալ տալու պատրաստ է: Զիս մի նկատէք փաթթոցասոր տղէտ սոֆթա մը: Դժուարութեամբ ապրուստս կը ճարէի, ազատութեան շնորհիւ տրուեցաւ ինծի, ես Երեսփոխան դարձայ: Մեծերեսներու 50·000 աշակերտներուն ներկայացուցիչը եւ ուսուցիչն եմ: Բացատրեմ ինդիքը: Քանի որ մնասը ընդհանուրին է, մասնաւորը կը պահուի: Ասիկա զայտէի ֆրէիլիէ է (խրամական փիլիսոփայութեան սկզբունք), հետեւաբար, ծեր, կին, մանուկ, առանց խտրութեան, պէտք է սպաննել բոլորը: Այդ զործը զիրացնելու համար, ուրիշ գաղափար մը ունիմ: Պարզեմ, եթէ կը թոյլատրէք: — Զօրաշարժի պատճառով ձեռքը ղէնք բռնող բոլոր անձերը բանակի մէջ առնիք: Անոնք (հայերը) կը ղրկենք պատերազմի առաջին գծին վրայ, ռուսերը զիմացէն, մենք ալ ետեւէն կը կրակենք մեր զրկած մասնաւոր ուժերուն կողմէ եւ

կը փճացնենք բոլորը: Իսկ երկրին ներսը, տուներու մէջ մնացած տկար, հիւանդ, կին եւ մանուկներ, երբ հրաման կը տրուի, մեր բարեպաշտ (սալիհ) հաստատացեալները, մէկ վայրկեանի մէջ, կը մաքրագործեն զանոնք: Կը զրաւեն անոնց սեփականութիւնները եւ անոնց աղջիկները կ'առնեն իրենց անկողիններուն մէջ (տուխթերլերի իսթիֆրաշ էտերլէր):

«Ընդունելի եւ ամենալաւ կերպը չէ՞ք գտներ իմ այս տեսա-կէտս» (էջ 97):

ԳԱՐԱ ՔԵՄԱԼ.— «Եաշա' (ապրի'ս), խոճա էֆենտի: Կը տես-նէ՞ք, եղբայրներ, մեզի արժանի Շէյխ իւլ Իսլամը»:

ԷՆՎԷՐ (Լուրջ ձեւով մը).— «Բնաջնջումի եւ պատժումի կերպերը որոշելը իշխանութեան գլուխը գտնուող նախարարաց խորհուրդին յատուկ պարտականութիւնն է»:

ՀԱՍԱՆ ՖԵՀՄԻ.— «Հրամանը եւ Փերմանը ձեր բարձրապատուութեան կը պատկանի»:

ՃԱԻԻՏ.— «Այժմ, եղբակացութեան գանք: Տոքթ. Նազըմ, Պէհաէտտին Շաքիր եւ նոյնիսկ խոճա Հասան Ֆեհմի եղբայրներուս տեսակէտները լուսաբանեցին խնդիրը պէտք եղածին չափ: Հայերը դարերէ ի վեր, իրենց ապրած հայրենիքին դէմ, ամէն առիթէ օգտուելով, թուրքի թշնամիին հետ ձեռք-ձեռքի տուն եւ թուրքին դէմ գործեցին (էջ 93): Այն թուրքին, որ կ'ապահովէր հայուն հանգիստը եւ երջանկութիւնը: Էֆենտինէ'ր, թուրքը այս երկրին մէջ իշխանութիւն ունի: Թուրքը այրող արեւին տակ կ'աշխատի իր արտին մէջ, քաղաք կը բերէ իր ապրանքը եւ կը ծախէ հայ վաճառականին: Կը հարստացնէ զայն եւ կ'ապահովէ անոր երջանկութիւնը: Տնտեսական իշխանութիւնը հայուն ձեռքն է: Մէկ հայ իսկ ողջ չքողիւ պայմանով, բոլորը բնաջնջել ազգային եւ քաղաքական անհրաժեշտութիւն մըն է: Կարեւոր է նաեւ որ թուրքը հաստատէ իր տնտեսական իշխանութիւնը:

«Քուլի թո'ղ գրուի»:

Թաւաթի հրամանին համաձայն, քուէները կը հաւաքուին, կը դասաւորուին: Արդիւնքը այն կ'ըլլայ, որ մէկ հայ իսկ ողջ չձգելու պայմանով, հայերու բնաջնջումը միաձայնութեամբ կ'որոշուի (էջ 93):

ԹՈՒՐԳ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԵՒ ԻԹԹԻՀԱՏԸ

Վերջին 100 տարուան ընթացքին, Թուրքիոյ մէջ զանազան խմորումներ տեղի ունեցած են, կադմուած են խմբակցութիւններ, ընկերակցութիւններ եւ կուսակցութիւններ կրօնական, քաղաքական եւ այլ նպատակներով, թէեւ անոնցմէ չատերր, դեռ սաղմնային վիճակի մէջ, ցրուած եւ վերջ դրած են, բացի մի քանիէն:

Ուսումնասիրելով Թուրքիոյ ընկերային կարգը, կը տեսնենք որ Թուրքիոյ մէջ ղինուորական ուժը Լղած է (դրեթէ 400 տարի)։ Էնիչերիներուն ղինուորական կադմակերպութիւնը, որ երբեմն սուլթաններու հրամանին տակ, երբեմն ալ անոնց վրայ գերիշխող եւ մանաւանդ բռնակալ ուժ մըն էր հալածանքի՝ հայոց ղէմ: 18րդ դարու վերջերր եղաւ ժամանակ, որ այդ Էնիչերիները՝ սուլթաններ ղահընկէց բրին եւ ուրիշներ ղահ բարձրացուցին:

Սուլթան Մեհմետ հայր (Համիտ Բ.ի պապը) Էւրոպացի մասնաղէտներ հրաւիրեց թրքական բանակը վերակադմելու, անոր հաղուստին ձեւր փոխելու, համաղղեստ մը տալու եւ իր հրամանին ներքեւ կարղուպահութիւն հաստատելու նպատակով:

Սուլթան Մահմուտ Բ. Էնիչերի անունը փոխեց «նիզամիէ էփրատէ Ֆետիտէ»ի (կանոնաւոր նոր ղինուոր): Եւ երբ ըստ բաւականի ուժ ունեցաւ իր հրամանին ներքեւ, 1825 թուին բնաջնջեց այդ արիւնարբու Էնիչերիները, ղանոնք ղորանղոցներու մէջ հաւաքել տալով եւ թնղանթի կրակին մատնելով մմէնքր...

Մինչեւ այդ օրերը Թուրքիոյ մէջ ոեւէ կուսակցութիւն գոյութիւն չուներ, բացի յունական «էքնիփի՛ էքերի՛ա»յէն, որ կաղմը-

ւած էր 1815ին: Թուրքերու սոփի մոյեռանդութիւնը թոյլ չէր տար ունէ ոչ-թուրք տարրի քաղաքականապէս կազմակերպուիլ: Թուրքիոյ հպատակները ստրուկ կը նկատուէին: Եւրոպական ճնշումի ներքեւ, Մահմուտ Բ-ի որդին, Մեհմետ, 1839ին հրատարակեց հրովարտակ մը, ուր կ'ըսէր թէ «քրիստոնէաները հաւասար են իսլամ-ներուն» եւ «տուրքերու զանձման կանոններ պիտի դրոշմեն» եւ «կրօնական ազատութիւն պիտի բոլակ»: Դիւրին զորք չէր սակայն թրքական քարացած միտքը վարժեցնել նման ոսկեցօծ զապաւարներու: Անհրաժեշտ եղաւ 1856ին կրկին սուլթանական հրովարտակ մը (խաթթը շեքիֆ) հրատարակել, նոյն ոգիով:

Թրքութիւնը չմարսեց այդ հրովարտակը եւ ահա, 1859ին, սուլթանիեցի Շէյխ Ահմետի ղեկավարութեան տակ, 50-60 կրօնամօրներէ բաղկացեալ եւ «Ֆետայիլէր ձեմիյէթի» անունով Կ. Պոլսոյ մէջ ընկերակցութիւն մը կը կազմուի» զազանի կերպով քարոզելու համար, թէ «թուրքը հաւասար չի կրնար բոլոր հայուն»: Ոլորտումներ կանխելու համար, Ալիպի հրամանով, այդ շարժման ղեկավարներէն մի քանին Աքքեա արտորուեցան:

1861ին, երբ Ազիզ զահակալեց ու նաեւ Եւրոպա այցելեց, ազատամտութեան հով մը փչեց Թուրքիոյ մէջ: Հայ մտաւորականները (որոնց մէկ մասը Ֆրանսա ուսանած էր) յաջողած էին հայոց եկեղեցական-ազգային սահմանադրութիւն մը վաւերացնել տալ Թուրքիոյ կառավարութեան:

Թուրքերու մէջ նոր սկսած ազատասիրական ոգիի ներկայացուցիչներէն մին եղած էր Նազըմ Քեմալը, որ սակայն հալածուեցաւ եւ փախաւ Եւրոպա 1865ին: Անոր հետեւեցան մի քանի ուրիշներ, Զիա փաշա, Ալի Սուաի եւայլն, որոնք իրենք դիւրեմբ կոչեցին «Ենի Օսմանլիլար»: Հրատարակեցին քանի մը թերթեր, Փարիզ եւ այլուր, «Մուխպիր» (Լրատու), «Ուլում» (Գիտութիւն), «Էնայալ» (Իտէալ) եւայլն, որոնք խոտի պէս բուսան եւ խոտի պէս ալ չորցան:

«Նոր Օսմանլի»ներէն Թուրքիոյ մէջ քաղաքական հասկացողութիւն ունեցող Ահմէտ Միտհատ փաշան կար, որուն խորհրդականն էր Գրիգոր Օտեան: Միտհատը կարելի է նկատել «Նոր Օսմանլի»ներու, «Երիտասարդ Թուրքերու» ղեկավարը: Միտհատ 1876ին Թուրքիոյ վարչապետ բոլորով մտահոյ էր, երբ մեծ պետութիւնները կը խորհրդակցէին Թուրքիոյ բաժանման մասին, Կ. Պոլսոյ մէջ զուամարուած խորհրդաժողովին առթիւ, քրիստոնէաներու դէմ թուրքերու հալածանքը պատրուակ բռնելով:

Միտհատ վճռականութեամբ, Համիտի անունով, ներկայացաւ ժողովին, անոնց հրամցուց թրքական Ա. Սահմանադրութիւնը՝ 1876ին, յայտնելով թէ «այլեւ օսմանեան բոլոր հպատակները սահմանադրական հաւասար իրաւունքներ պիտի վայելեն»:

Այդ վարչական խաբէութիւնը երկար չտեսցաւ: Հրատարակուած Նոր Սահմանադրութեան համաձայն գումարուած Երեսփոխանական ժողովը միայն մէկ նիստ ունեցաւ եւ ապա Ա. Սահմանադրութիւնը քննուեցաւ, Երեսփոխանական ժողովը լուծուեցաւ 1877ին: Միտհատ փաշա դուռի տակ տնտեսացաւ, իբր «մեղսակից» Սուլթան Ապիդի սպանութեան, եւ արստրուեցաւ Արարիոյ Թալիֆ քաղաքը. այդտեղ, վեց տարի ետք, զիչեր մը խեղդուեցաւ:

Համիտ Բ. զարձաւ բացարձակ միապետ, 32 տարի չարունակ: Ան հայերու բնաջնջման համար կազմեց «Համիտէ» քրտական հեծելազօրաց 82 դուռներ, եւ հայոց ինքնապաշտպանութեան փորձերը որակեց «ապստամբութիւն», հրամայեց 1894–96ի հայկական կոտորածները:

Ինչպէս հայերու, նոյնպէս թուրքերու կողմէ որեւէ բողոք կամ դիմադրութիւն բռնակալութեան դէմ ապարդիւն էր: Փորձողը կ'ամ կը բանտարկուէր եւ կամ կ'աքսորուէր Ֆեղզան, Աքքեա, եւայլն:

1889ին, թուրք մտաւորական մը՝ Ահմէտ Րիզա, մօրը կողմէ հունդարացի, Եղած էր Պրոսպի կրթական տնօրէն: Իբր «Երիտասարդ Թուրք» (Ենի Օսմանլը) կասկածելի դարձած էր յաջս կառավարութեան եւ փախած էր Փարիզ, իբր թէ ուսանելու: Հոն եկան իրեն նման քանի մը ուրիշ թուրքեր ալ: Ահմէտ Րիզա հետեւեցաւ, կարճ ժամանակ մը, Օկիւթ Քոնթի զրական փիլիսոփայական դպրոցին, Փրանսացի ուսուցիչ Լաֆիթի մօտ: Ան, սակայն, որպէս թուրք, զուրկ էր Քոնթի այլասիրական ոյրէն: Իր քանի մը ընկերներով եւ հետեւորդներով Փարիզի մէջ կազմեց «Օսմանլը Իթթիհատ եւ Թերազգը» անունով խմբակցութիւն մը, նախնական կուսակցութիւն մը, որ յետոյ 1897ին ունեցաւ մասնաճիւղ մը Ժընեւի մէջ եւ ուրիշ մասնաճիւղ մը՝ Գահիրէի մէջ:

1895–96ի ջարդերուն հետեւանքով՝ թուրք կառավարութիւնը եւ թուրքերը խայտառակուած եւ վարկաբեկուած էին Եւրոպայի ոստաններուն մէջ:

Եւրոպայի մէջ, փախստական թուրք երիտասարդներ, ուսանողներ, մտաւորականներ, հրապարակադիրներ սկսած էին մօտենալ հայ կազմակերպութեանց եւ անոյշ լեզու թափել անոնց առջեւ, ցաւակցութիւն յայտնել եւ բաղձանք նաեւ, որ միացեալ ջանքերով պայ-

բարին բռնապետութեան դէմ, յեղափոխական միջոցներով :

Իթթիհատ և Թերապիքի ղեկավարներէն Ահմէտ Րիզա սրտանց հակառակ էր յեղափոխական մեթոտներուն, կը բաղձար որ պետութիւնները միջամտէին Թուրքիոյ դարձերուն, Թուրքիան բարենորոգէին, ապահովէին անոր հաղային ամբողջականութիւնը : Սակայն որեւէ դորձակցութիւն կարելի չեղաւ իրադրծել թուրք դործիչներու միջև :

Ահմէտ Րիզա 1895էն սկսած հրատարակեց «Մեշվերէթ» (Խորհրդակցութիւն) անունով կիսամսեայ Ֆրանսերէն պարբերաթերթ մը և նոյնը թուրքերէն լեզուով, «Շուրայը Իսմէթ» անունով :

Ասոնցմէ բացի կը հրատարակուէին նաև ուրիշ կարճատև կեանք ունեցած թերթեր, որոնց կարդին Փարիզի մէջ «Շրլտրզ» և «Հիլալ»՝ Զուլիքերիոյ մէջ, որոնց ղլխատոր նպատակն էր հայերու քարոզութիւնը չկարգացնել զանազան միջոցներով :

1902ին՝ «Օսմանլը Իթթիհատ և Թերապիք»ի մասնաճիւղերը Փարիզի մէջ Քոնկրէ մը (պատգամաւորական ժողով) դումարեցին, սակայն երկրեղկում սակցծուեցաւ : Ահմէտ Րիզա(*) և իր հետերորդները իշխանութեան կեղբոնացման սկզբունքին կողմնակից էին, այսինքն չէին ուղեր Օսմանեան կայսրութիւնը կողմող երկիրներու բաժանումը, իսկ ուրիշ հատուած մը համակիր էր ապակեղբոնացման : Համաձայնութիւն չդույսցաւ :

1904ին Ժընևի մէջ կողմուեցաւ «Իթթիհատ վէ Ինգրլապ» անունով ուրիշ խմբակցութիւն մը, որ Թուրքիոյ զանազան վայրերուն մէջ ունեցաւ կողմակերպական նախնական բժիշներ, որոնց ղեկավարներուն անունները պահուած էին և նոյնիսկ զիրար չէին ճանչնար, բացի Փարիզի կամ Ժընևի կեղբոններէն : Կը վախճային Համիտի յրտաններէն, որոնց թիւը կը հասնէր 30 հազարնոց մականորոյժ բանակի մը :

Ահմէտ Րիզայի ղեկավարած Փարիզի «Իթթիհատ»ը ունէր մասնաճիւղ մը Կովկասի մէջ :

1902ի Քոնկրէ ընթացքին, որ պառակտուած էր, Փարիզի մասնաճիւղի անդամները տուած էին կարգ մը որոշումներ :

Նախապէս ունէին կողմական կանոնադիր մը, 30 յօդուածներէ բաղկացեալ, իսկ 1902ին այդ կանոնադիրն վրայ յաւելումներ եղան :

(*) Ահմէտ Րիզա 1909ին Օսմանեան Փարլամենթի (Խորհրդարանի) ատենակցեմ էր և Ընդհ. Ա. Պատերազմի ընթացքին՝ ծերակուտական :

Յայտարարութիւն մը հրատարակեցին հետեւեալ խմաստով։—

«Միւսիլիմաններ եւ սիրելի հայրենակից թուրքեր, հայերը մեր երկրին Բարձր Իշխանութեան Պապը Ալիի վրայ, որ յարգանք կը վայելէ բոլոր Եւրոպացիներէն, յարձակում գործել համարձակած են։ Մեր մայրաքաղաքը ցնցեցին։ Կը ցաւինք հայ հայրենակիցներու այս լիբր շարժման համար։ Բայց, նշմարաւորիւնը այն է, որ հալածանք, «գուլամ», բռնութիւն եւ յոռի վարչութիւն (խտարեսիզլիք) պատճառ եղան որ այս ցաւալի դէպքերը տեղի ունենան։

«Մենք՝ թուրքերս ալ, միւս բոլոր օսմանցիներուն հետ, բարե-նորոգում եւ ազատութիւն կ'ուզեմք այս բռնակալ կառավարութեանէն։ Մեր ձեռնիցէն (կուսակցութիւնը) կ'աշխատի այդ նպատակին համար։ Մենք, այսօր, փոխանակ հայերը պատժելու մասին խորհելու, յոռի վարչութեան, գուլամի եւ բռնապետութեան կեղրոն Պապը Ալին, Շէյխ իւլ Իսլամի պաշտօնատուներ եւ Երպրուր կոխելով (պառարագ) այդ պաշտօնատուները բռնապետներուն զխօսն վրայ փլցնենք (Պու տայիրելերի միւք եպիսկոպիս պաշընա երբալըմ)։ Զեռք ձեռքի տանք, հաւաքուինք, շատնանք եւ ցոյց տանք քաղաքակիրթ աշխարհին, թէ մենք ալ ազատութեան սիրահար եւ անոր արժանի ենք։

Ստորագրութիւն

ՕՍՄԱՆԼԸ ԻԹԹԻՀԱՏ ՎԷ ԹԵՐԱԳԴԸ ՃԵՄԻՅԷԹԸ

(Տե՛ս, քարիք Զ. Թումայա, էջ 122-123)։

Նոր կանոնադիրը կը բաղկանար 41 յօդուածներէ։ Ե. յօդուածով կը պահանջուէր 1876ի Սահմանադրութեան վերահաստատումը, եւ յաւելուած մը՝ Կեղրոնի անդամներուն պարտադրուած հետեւեալ երդումով։

«Որքան ատեն որ Սուլթան Ապտիլ Համիտի քմայական եւ բռնապետական վարչութիւնը կը շարունակուի եւ Օսմանեան Սահմանադրութեան տրամադրութիւնները չեն յարգուիր, օսմանեան կառավարութեան ծառայութեանը պիտի չմասնակցիմ. միշտ հաւատարիմ պիտի մնամ եւ պիտի ծառայեմ, կուսակցութեան գաղտնիքները դուրս պիտի չհանեմ եւ ձեռնիցէն անուանիմ զրկուած օժանդակութիւնները կուսակցութեան պիտի յանձնեմ, հաւատքիս եւ պատիւիս վրայ կ'երդմում»։

Այդ ատեն «Իթթիհատ»ի Փարիզի Կեղրոնի անդամներն էին Ահմէտ Րիզա, Մահիր Սայիտ, տոքթ. Պէհապտին Շաբիր (որ ներքին գործերուն վարիչ անուանուեցաւ), տոքթ. Նազըմ, Սամի փաշա զատէ Սեզայի, Ահմէտ Սայիտ, որ կը խմբագրէր «Սաննագ» (Դրօ-

չակ) անունով թերթ մը, իշխան Մեհմէտ Ալի Ֆազլի փաշա: Իրենց Փարիզի հասցէն էր, 25 Պոմփաք փողոց (տե՛ս, Ահմէտ Պետեւի Քուրանի «Թուրքիոյ Յեղափոխութիւնը» գիրքը, էջ 202-204):

Ըստ թրքական Քոնկրէի որոշումներուն, մասնաճիւղերուն հետ զաղտնի թղթակցութիւնները կը կատարէր տոքթ. Պէհմէտին Շաքիր. ինչպէս նաեւ թղթակցութիւն կը պահէր ուրիշ երկիրներու իսլամ տարրերուն հետ, սկսելու համար «Իսլամըլըգ»ի, «Քիւրքմըլըգ»ի քաղաքականութեան մը:

Այս առթիւ կու տանք բնագիրը Պէհմէտին Շաքիրի մէկ զաղտնի նամակին, որ ուղղուած էր Կովկասի թրքութեան:

(Տես Ա. Պ. Քուրանի «Ինքըլապ Թարիխիմիզ վէ Իքթիհատ վէ Թերագգը», էջ 214 եւ տոքթ. Թարիզ Զ. Թումայայի «Թիւրքիատա Սիյասի Փարթիլէր» երկը, էջ 127):

Նամակի բնագրին թարգմանութիւնը.

«Կովկասի մէջ գտնուող մեր իսլամ եղբայրներուն,

Ազիզ եղբայրներ,

Ստացանք ձեր եղբայրական նամակը: Մեր «Ճեմիյէթ»ի ժողովին կարդացինք: Իսլամական եւ ազգային իրաւունքներու պաշտպանութեան համար, Կովկասի բոլոր անկիւններուն մէջ գիտական եւ քաղաքական ընկերութիւններ կազմենիդ, ղպրոցներու եւ հրատարակութիւններու մէջ օսմանեան թուրքերէն գործածած ըլլալիդ եւ մեզի հետ յարաբերութիւնները սերտացնելու համար ղէպի Նւրուպա ներկայացուցիչներ ղրկելու մտադրութիւննիդ միաձայնութեամբ կը ծափահարենք:

1.— Կովկասի մէջ եւ նոյնիսկ ամբողջ Ռուսիոյ մէջ ջանքեր թափելու է իսլամները մէկ կէտի շուրջ միացնելու: Ձեր ղրացիները, — տաղիստանցիներ, շէրքէզներ, — պատերազմիկ, քաջ մարդիկ են: Լաւ գիտեն զէնք գործածել: «Հաւատացեալներու մէջ եղբայրութիւն» (իմնէ մուսիմիմ ուլսվէ) Մարգարէի խօսքին համաձայն, ձեզի եղբայրական եւ օգնութեան ձեռք կ'երկարենք: Այդ մասին բնաւ մի կասկածիք:

2.— Լեհերը ոռոտական լուծէն ազատելու համար, մէկ-երկու

տարիէ ի վեր, չառ մեծ հայրենասիրական վճռականութեամբ կ'աշխատին: Բոլորս լսած ենք այդ պարագան:

Կոմկասի մէջ գտնուող իսլամները, այդ զոհարերող ազգէն, եթէ ոչ նիւթապէս, գոնէ բարոյապէս ծառայութիւն կը սպասէին: Ըլլա՛յ անոնց հետ, Ըլլա՛յ Օտեասայի մէջ գտնուող յեղափոխական հրեաներու հետ բարեկամական կապ պահելնիդ օգտակար կ'ըլլայ քանի մը տեսակէտներով:

3.— Զանազէք ամէն քաղաքի մէջ դադտնի ընկերակցութիւններ (կիզլի ֆեմիլէթլէր) կազմել:

4.— Բոլորին յայտնի է սա պարագան, որ առանց դրամի աշխարհի մէջ որեւէ բան կարելի չ'ըլլար ընել: Ամենէն առաջ, ձեր ընկերակցութիւնը իր ուշադրութիւնը այս կէտին վրայ պէտք է կեդրոնացնէ: Պարտականութիւն կը սեպենք ասիկա իմացնել ձեզի:

5.— Գաղտնի պահեցէ՛ք ձեր «Ճեմիլէթ»-ին (կիզլի Թուքմալըսըմըզ) կեդրոնի անդամներուն անունները:

6.— Առայժմ զգոյշ եղէ՛ք ուս կառավարութեան դէմ հրապարակով աղտամբութիւն փորձելէ:

7.— Մեր թշնամին եղող եւ Ձեզ ուսերու լուծէն ազատելու դէմ ամենամեծ արգելքներէն մին ՀԱՅԵՐՆ ԵՆ: Մշակեցէ՛ք կանոնաւոր ծրագիր մը գանոնք (հայերը) տկարացնելու համար (էրմենիլերի զայիֆ տիւշիւրմէզ իւշիւն)» (էջ 129):

Ստորագրութիւն

ՏՈՔԹ. ՊԷՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ

1902ին, Իթթիհատի Փարիզի Քոնկրէին մասնակցողները ընտրած են Ընդհանուր Կեդրոնի անդամներ եւ իրենց կատարելիք գործերը բաժնած են հետեւեալ կերպով.— Իրենց պաշտօնաթերթը պիտի ըլլայ թուրքերէն «ՇՈՒՐԱՅԸ ԻԻՄԱՆԻԹ»-ը (Ազգային Խորհուրդ) եւ վերահսկիչը պիտի ըլլայ Սամի փաշա գատէ Սեզայի պէյը: Այդ իմաստով Քրանսերէն կրտսմսեայ «ՄԵՇՎԵՐԻԹ»-ը (Խորհրդակցութիւն) պիտի իմբապրէ Ահմէտ Բիդան եւ անոր օգնականը պիտի ըլլայ Մուսթաֆա Ֆադիլ փաշայի թոռը՝ Մահմուտ պէյ:

Մասնաճիւղերու հետ գաղտնի թղթակցութիւնը պիտի պահէ տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիր պէյ, զործակցութեամբ տոքթ. Նազրմի:

Քննիչ մը պաշտօն պիտի ունենայ հաղորդակցութեանց, թղթակցութեանց նիւթերը հաղորդելու Կեդրոնի միւս անդամներուն: Այդ գործը պիտի կատարէ Սէյիտ Քենան պէյը:

●

Մենք այս արարածներով պիտի չզրադէինք, եթէ այդ չարա-
զործները, տարիներ շարունակ, հայոց դէմ ցեղասպանութեան ու-
ճիրներուն մասնակից եւ զեկամար եղած շրջալսին: Պէհաէտօին Շա-
րիրի 1902ի նամակը ցոյց կու տայ անոնց կանխամտածումները:

1915-16ի ապրիլէն 13 տարի առաջ, մենք կը տեսնենք անոնց
ստորագրութիւնը կրող նամակներ՝ հայոց բնաջնջումին մասին, ա-
նոնց ոճրային պատրաստութիւնները, այդ ուղղութեամբ զաղտնո-
րէն կատարուած աշխատանքները:

1907ի «Իթթիհատ»ի Քսէկրէն, իբրեւ նպատակ կուսակցու-
թեան, կ'որոշէ հետեւեալները. —

Յօդուած 1. — Նպատակ. Հայրենիքը դերութենէ ազատելու
եւ մարդուն արժանաւայելի կեանք ապահովելու համար, առանց կը-
րօնի եւ ցեղի խորութեան, բոլոր օսմանցիներուն սրբազան պարտա-
կանութիւնը թող բլրայ (այդ իրաւունքները ձեռք բերել): Եւ ազգու-
թիւնը պահելու համար, 1876ի Սահմանադրութիւնը տեւական կեր-
պով դործադրելը Կազմակերպութեան նպատակն է:

Յօդուած 2. — Միտսին աշխատելու են կրօնով եւ ցեղով տար-
րեր տարբերը: Բայց, եթէ անոնք ցեղի եւ կրօնի տարբերութեան
պատճառով բաժանում յառաջ բերելու աշխատին, Կազմակերպու-
թեան պարտականութիւնն է արդէյք բլրալ ատոր (Թունայի, էջ 129,
Ա. Պ. Քուրան, էջ 238):

1906ին, Իթթիհատի պատկանող անձեր Սելանիկի մէջ կը կազ-
մեն մասնաձիւղ մը, որ Ընդհանուր Կեդրոնէն կը վաւերացուի: Սելա-
նիկի Կեդրոնական Կոմիտէի անդամները եղած են հետեւեալները. —
Պուրապը Թահիր (գինուորական), հարիւրապետ Նաքի, Թալէաթ
(որ այդ առէն Սելանիկի փոսթի եւ հեռագրի ընդհանուր տնօրէնու-
թեան զբառնեակին մէջ զլիսուոր գրագիր էր), Միտհատ Շիւքրի
(կրթական հաշտակալ), սելանիկցի Բահմի (որ յետոյ Իգմիրի կա-
ռավարիչ եղած է), հարիւրապետ Էօմէր Նաճի, զօրավարի թիկնա-
պահ Քեապիմ Նամի, գինուորական տեղակալ (միւլազիմ) Իսմայիլ
Ճանպուլթ, հարիւրապետ Իսմայիլ Հապըր եւ Սուլէյման Ֆեհմի (6
գինուորական եւ 4 ոչ-գինուորական):

1906ին, Սելանիկի մէջ Իթթիհատի ժողովները տեղի կ'ունե-
նային Իսմայիլ Ճանպուլթի եւ Միտհատ Շիւքրիի տան մէջ(*):

(*) Հայկական քարդերու շրջանին, Միտհատ Շիւքրի իբթիհատի Կեդրոնի
անդամ եւ ընդհանուր քարտուղար էր: Իսկ Ճանպուլթ՝ Թալէաթի օգնականն էր:

1907–1908ին Իթթիհատի իրրեւ «Ֆիտայիներ» հրապարակ կու գան էնվէր, Սալահետտին, Նիադի եւ էյուպ Սապրի, էնվէր՝ Թիքվելի շրջանին եւ միւսները Բեսնէի եւ Օխրիտայի շրջաններուն մէջ (արձ., էջ 116) :

Տոքթ. Նազըմ Փարիզէն Իզմիր կ'անցնի եւ հոն, հազարապետ Թահիրի հետ, Իթթիհատի բջիջներ կը կազմակերպէ :

1907ին, Իթթիհատի 2րդ Քոնկրէին մէջ կանոնադրի մէջ կարգ մը յաւելումներ եւ փոփոխութիւններ կ'ընեն եւ 39 յօդուածէ բաղկացած նախկին կանոնադրին յօդուածները կը բարձրանան 67ի, ապա կ'աւելցնեն 10 յօդուած «սլատմական» բաժնին մէջ :

1907ին, Իթթիհատը խառն Քոնկրէի կը հրաւիրէ Իշխան Սալահետտինը (որ ապակեղրոնացման կողմնակից էր), Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ ներկայ կ'ըլլայ Խ. Մալումեան (է. Ակնունի) : Այս տողերը քաղուած են Թուրքերու արձանագրութեանց մէջէն (էջ 107) : Կը համաձայնին որոշ ծրագրի մը շուրջ խառն Քոնկրէ մը կազմել, հետեւեալ պայմաններով, Դեկտեմբեր 27, 28, 29, 1907ին. երեք պահանջներ կը դրուին. —

1. — Գահէն հրաժարեցնել Ապտիւլ Համիտը :

2. — Հիմնովին փոխել ներկայ կառավարական կազմը :

3. — Սահմանադրութիւն հաստատել, ունենալով երեսփոխանական ժողով եւ ծերակոյտ (էջ 155) :

Թրքական արձանագրութեանց մէջ կայ նաեւ հետեւեալ խոստովանութիւնը. — «Ապտիւլ Համիտ ոճիրներ կը գործէր եւ տարրերը իրարու դէմ կը լարէր : Բոլոր տարրերը ընդհանուր ջարդերու ենթարկուեցան — Թուրք, հայ, յոյն, պուլկար, քիւրտ, արաբ եւ տիւրքի(*) :

«Համիտ երկրին վաճառականութիւնը եւ կրթական վիճակը փճացուց : Փակեց դպրոցները, ուսուցիչները բանտարկեց, աներեւակայիլի զրաքննութիւն հաստատեց եւ երկիրը տգիտութեան մէջ պահեց : Հպատակները երջանկութենէ զուրկ պահեց : Անյազ եւ անպատիւ պաշտօնեաներ պահեց ու անարդար տուրքերով պալատին գանձը լեցուց (թրք. արձ. էջ 155) :

«Յաֆիէներու միջոցով արտաքին աշխարհը մութի մէջ պահելու համար, երկրին ներքին կացութիւնը կեղծեց եւ Թերթերը կաշառքներով կշտացուց : Անցազիր տալ արգիլած էր, անապահովու-

(*) Թուրքերու ընդհանուր ջարդ եղած չէ Համիտի կողմէ, բացի քանի մը հարիւր իթթիհատականներու ախարէն :

Թիւն կը տիրէր: Գիւղացիին սերմնցուն անգամ կը գրաւէր, որով երկրագործութիւնը փճացուց: Հին ժամանակի բարեբեր հողերը չորացուց եւ անապատի վերածեց: Այդ իսկ պատճառով, միւս կրօններու եւ ցեղերու պատկանողները, աղատութիւն եւ ապահովութիւն գտնելու նպատակով, Եւրոպա եւ մինչեւ Ամերիկաները գաղթեցին: Այդպէսով, սովի պատճառով, ընդհանուր ջարդերուն ալ պատճառ կ'ըլլար: Ժողովուրդին թիւը կը նուազեցնէր, օտար պետութիւններուն առջեւ պետութիւնը ոչ միայն վարկաբեկ ըրաւ, այլե՛ւ զգուանք պատճառեց (նեֆրէթ): Այդ պետութիւնները 1856ին Փարիզի եւ 1878ին Պերլինի դաշնագրերով բարենորոգումներ որոշեցին: Այդպէս երկիրը բաժանումէ փրկեցին (մուգասեմետեմ էսիրկեմիշլեր իտի): Եթէ այդ բարենորոգումները ժամանակին գործադրուած ըլլային, երկիրը բոլորովին տարբեր կացութեան մը մէջ պիտի գտնուէր: Այդ բարենորոգումները չգործադրուեցան եւ իրաւացի կերպով (մուհիգանէ) ապստամբութիւններու պատճառ եղան: Այդ վատթար վարչութեան պատճառով, երկիրը հետզհետէ պղտիկացաւ: Եթէ այսպէս քիչ մըն ալ շարունակուի, Ալպանիա, Մակեդոնիա, Արաբիա եւ Հայաստան, անկասկած, պիտի բաժնուին պետութեանէն կամ այդ պետութիւններուն ընդարձակուելուն պատճառ պիտի ըլլայ եւ կամ մեծ պետութեանց ճանկին մէջ պիտի մնայ (*)» (էջ 154-155, Թրք. արձ.):

Իթթիհատի գումարած «Քոնկրէ»ներու թիւը կը հասնի 9ի: Կու տանք մանրամասնութիւնները (էջ 169-199).—

Գիտենք, թէ ի՞նչ աստիճան թուրքերը հաւատարիմ եղան իրենց երդումով յայտարարած այդ սկզբունքներուն հանդէպ ոչ-թուրք տարրերու և թէ ի՞նչպիսի նենգամտութեամբ դաւադրեցին այդ տարրերուն ֆիզիքական գոյութեան դէմ, երբ իշխանութեան գլուխ եկան: Հրէշային կազմակերպութիւններ գաղտնօրէն մէջտեղ բերին, իրենց Քոնկրէներու որոշումներով: Մենք կը տեսնենք այդ իրենց արձանագրութիւններէն:

1908ի Սահմանադրութեան վերահաստատումէն սկսեալ, երկերեսանի Իթթիհատը արտաքնապէս պահեց կուսակցութիւն ըլլալու ձեւ մը (սիյասի փարքի) եւ նոյն ատեն պահեց «Ճեմիյէթ»ը, կազ-

(*)Իթթիհատի արձանագրութեան այդ տողերը ցոյց կու տան, որ հայ յեղափոխականները իրաւունք ունէին պայքարելու այդ բռնակալութեան դէմ եւ յանցագործը թուրք պետութիւնն էր, ինչպէս կ'երեւի թուրք իրազեկ մարդոց նշանադրաբար խոստովանութեան:

մակերպութեան զազանի զաւարական մասը եւ այդ անտեսանելի մարմինը շարունակեց իր ոճրային գործունէութիւնը մինչեւ 1918ի զինադադարը :

Այդ թուականէն ետք եւս , թուրք բանակը եւ իթթիհատը ջերմօրէն քաջալերեցին Մուսթաֆա Քեմալը , որ աչքի առջեւ ունեցաւ իթթիհատական Քոնկրէնէրու տուած որոշումները եւ շարունակեց անոնց պակաս ձգած գործերը :

Քեմալիզմի , իթթիհատի եւ անոր չեքէներուն՝ միյլիճիներուն վրայ յենած ըլլալուն մասին տեսնել՝ Բրիտանական Համայնագիտաւրանը (1922 , 32րդ հատոր , էջ 801) :

Իթթիհատի Քոնկրէնէրը ընդհանրապէս տեղի կ'ունենային Օղոտտուէն մինչեւ Հոկտեմբեր եւ կը տեւէին երեք ամիս :

Նման ժողովներ տեղի ունեցան 1908ին , 1909ին , 1910ին եւ 1911ին : Վերոյիշեալ չորս Քոնկրէնէրը՝ Սեյանիկի մէջ : Ապա , Պալքանեան պատերազմի առաջին օրերուն , իրենց Կեդրոնը փոխադրեցին Կ . Պոլիս եւ հոն գումարեցին յաջորդական «Քոնկրէ»ներ 1912ին , 1913ին , 1916ին , 1917ին եւ 1918ին : 1914ին եւ 1915ին , հայոց զէմ ցեղասպանական առաջին երկու տարիներուն , Քոնկրէ տեղի ունեցած չէ եւ 1913ի Գազանի Կեդրոնը շարունակած է գործել 1914 եւ 1915 տարիներուն :

Պէտք է նշել , որ իթթիհատը 1908էն մինչեւ 1918 իր տուած կարեւոր որոշումները զազանի պահեց եւ շարունակեց իր երկերէն գործունէութիւնը : Արտաքին ճակատի վրայ կար իթթիհատի փրփրաւն , երեսփոխանական Ժողովի մէջ , իր ներկայացուցիչ – մեղուսներով , որոնք ունէին Ընդհանուր Ժողովը՝ Մեճլիսը Ումումին : Իսկ զազանի , զաւարական ճիւղն էր իթթիհատի ձեւիյէր կոչուած կազմակերպութիւնը , որ կը գործէր զէնքով եւ սպաննայիքով :

Այդ գործունէութեանց համար , ընդգիմայիլ թուրքերը կ'ըսէին հետեւեալը .— «Իթթիհատ եւ Թերազդը»ն նետեց Համիտը , բայց անոր տեղ հաստատեց Մերքէզը Ումումիի (Ընդհանուր Կեդրոնին) բռնապետութիւնը : Ո՛չ թաղաւոր , ո՛չ կառավարութիւնը , ո՛չ ալ Երեսփ . Ժողովը կը կառավարէ երկիրը : Վարադոյրի Լուէէն ամէն ինչ սեփականացնող քլիֆ մը 8 անձերու , որ կայսրութիւնը իր ձեռքին մէջ առեր է (էջ 182) : Երեսփոխանները շարժելու չուանք կը գտնուէր վարադոյրին ետեւ գտնուող խումրին ձեռքը (Մեպուլարըն իփլիթի Էսրար փերտէսի արտըմտաֆի հիգպիմ էլիմտէ) : Այդ սակաւապետութիւնը ինչ որ չէր կրնար խօսքով ընել , զէնքի միջոցով կ'ընէր (Ֆիքրի սուստուրմատըղը անտէ , սիլահա սարըլան պու կիզլի

օլիկարշի — սակաւաւարտութիւնը) : Իրենց սահմանադրական խոստումները մէկզի գնելով՝ քիւրքնի եւ միլիէթնի քաղաքականութիւն մը վարեցին : «Ճեմիյէթ»ը պետութեան անունով եւ պետութեան իշխանութիւնով գործեց եւ պաշտօնականները իրենց զործակալները դարձան» (էջ 183) :

1908ի, 1909ի եւ 1910ի Սեւանիկի Քոնկրէններուն մէջ զբաղեցան կանոնադրի, նպաստի, բնութական եւ այլ հարցերով, կառչած մնալով թուրքի «պերականութեան» սկզբունքին : Այդ ուղղութեամբ 1908ին տուին 13 որոշումներ : Զորքորդ որոշումը այն է, որ «ոեւէ երեսփոխան անձնական կարծիք չի կրնար յայտնել՝ առանց Ընդհանուր Կեդրոնի յանձնախումբին հաւանութեան» : Հինգերորդ որոշումով Իթթիհատը գաւառներու մէջ մէկ մէկ պատասխանատու ներկայացուցիչ կը նշանակէ, որ տեղեկագիրներ կը զրկէ Կեդրոն : Ապա, քսանմէկ յօդուածներով իւրաքանչիւրին ուղղութիւն մը զծած է, «քաղաքական ծրարիր» մը (տե՛ս, Շուլայը Խմմէթ Թերթը, Սեպտեմբեր 23, 1908) :

1909ին (1325) Իթթիհատը 17 կէտերէ բաղկացեալ ծրարիր մը գծեց (տե՛ս, «Թանին», Մայիս 30, 1325) շեշտելով, որ (ըստ 16րդ որոշման) պետութեան պաշտօնական լեզուն թուրքերէնն է եւ ամէն տեսակ թղթակցութիւն եւ պաշտօնական բանակցութիւն թուրքերէնով պիտի ըլլան :

1911ին (1327) Իթթիհատի «Քոնկրէն» զարձեւալ զումարուեցաւ Սեւանիկի մէջ : Ժողովականները ծայրայեղօրէն կատաղած էին ոչ-թուրք տարրերու դէմ : Կոիւ, ծեծկրուք եւ սպառնալիք անպակաս էին : Երկրին հոգային ամբողջականութիւնը ապահովելու եւ փանթութիւնը գլուխ հանելու համար ամէն ջանք ընելէ զատ, սոնալին իսկ որոշումով կը հրամայուէր «արդեւք ըլլալ ոեւէ ցեղի կամ կրօնի պատկանողներու կողմէ բաժանում յառաջ բերելու» : Ակումբներ հաստատուեցան զատոններու եւ գիւղերու մէջ՝ այդ նպատակով : Հալածանքի քաղաքականութեան դէմ եղողները սկսան հրաժարիլ : Եւ հրաժարող Իթթիհատականները, «անուանափոխ» ըլլալով, հաստատեցին «Հիւրրիյէթ-Իթիլաֆ»ը, որ մեծ մասով բաղկացած էր զժողո՛հ Իթթիհատականներէ :

Հրաժարականներուն մէջ յիշուած էր հետեւեալը. — «Քլըպներուն մէջ այնպիսի «փոստաւար անձ»երու (*) լայն իրաւասութիւններ տրուած են, որոնց հետ չզործակցելու համար քլըպներէն հե-

(*) «Ջարդի եւ ձուլման կոզմակիցներու» :

ռու մնացի: Նկատելով որ ազգային դերիչխանութիւնը կը ցնցուի, անունս սրբեցէ՛ք ձեր տետրակներէն»: Գրադէտ Թախսիմ Նախիտի եւ այլ բազմաթիւ անձերու հրաժարականները իրարու յաջորդեցին:

1911ի այդ համաթրքացումի աղմկալից ժողովի գաղտնի նիստերուն մէջ որոշուած էր փոքրամասնութիւնները ձուլել բռնի ուժով:

1912ի Իթթիհատի «Քոնկրէն», դա՛րձեալ գաղտնի, տեղի ունեցաւ Սելանիկի մէջ:

Ստորեւ կու տանք «Ճեմիյէթ» կոչուած ոճրային մարմնին Կեդրոնին գաղտնի անդամներու անուանացանկը՝ ժամանակագրական կարգով. այդ անձերը աւելի կամ պակաս չափով շարաշուք ազդեցութիւն ունեցան հայոց դէմ ցեղասպանութեան ոճիրներուն մէջ. —

1908ին անդամներն էին. — Հիւսէյին Գատրի, Միտհատ Շիւքրի, Քայրի, Թալէաթ պէյ, Ահմէտ Րիզա, Էնվէր փաշա, Հապիպ պէյ եւ Իփերիի Հաֆըզ Իպրահիմ:

1909ին գրեթէ անփոփոխ մնացած էր վերոյիշեալ անուանացանկը:

1910ին Կեդրոնին մէջ գործօն դեր ունեցան Հաճի Ատիլ, տոքթ. Նազըմ, էյուպ Սապրի, Էօմէր Նաճի, Զիա, Քայրի, Միտհատ Շիւքրի. ընդհանուր քարտուղար էր Հաճի Ատիլ, որ 1909 Ապրիլին, Ատանայի ջարդի օրերուն, ներքին գործոց նախարար էր:

1911ին, ցեղասպանութեան մասին տրուած որոշումներու նիստէն ետք, անդամներուն թիւը բարձրացուցին 12ի եւ ընտրեցին հետեւեալները. — Հաճի Ատիլ, որ դարձեալ մնաց ընդհանուր քարտուղար, Զիա Կէօք Ալի, Քայրի, տոքթ. Նազըմ, էյուպ Սապրի, Էօմէր Նաճի, Թալէաթ, Ահմէտ Նեսիմի, Հիւսէյն Զատէ Ալի, Ալի Ֆեթհի եւ Քալիլ:

Ասոնց վրայ աւելցան քննիչներ, — Նեսիմի Սարոն, հարիւրապետ Իպրահիմ, տեղակալ Ղանի, փոխ հազարապետ Րիզա, փոխ հազարապետ Իհսան եւ Ճելալ պէյերը:

1912ի Իթթիհատի «Ճեմիյէթ»ի Կեդրոնին անդամներն էին. — էյուպ Սապրի, տոքթ. Նազըմ, տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիր, տոքթ. Րուսուլի(*), Զիա Կէօք Ալի, Էմրուլլահ, Քիւչիւք Թալէաթ (որ Իզմիրի Իթթիհատի միւլֆեթթիչն էր), Րիզա (որ Պրուսայի միւլֆեթթիչն էր) եւ Գարա Քեմալ (որ Պոլսոյ միւլֆեթթիչն էր):

(*) Տոքթ. Րուսուլի, Պերլիմի մէջ, Թալէաթի սպանութեամբ օրերում, ամոր յարկաբաժնի մէջ կը բնակէր:

Կեդրոնի ընդհանուր նախագահը Սայիտ Հալիմն էր եւ անոր փոխանորդը՝ (վեքիլը) Թալէաթ :

1913 Յունուար 10/23ին, Իթթիհատը իր վատ արարքներով եւ ոճիրներով վարկարկուած էր : Էնվէր-Թալէաթ քիլիքը 100է աւելի հետևորդներով զահլիճին վրայ յարձակում զործեց եւ սպաննեց պատերազմական նախարար Նապրմ վաշան (չերքէզ) եւ ոճիրներու միջոցով կառավարութեան ղեկը ձեռք անցուց : Թալէաթ եղաւ ներքին զործոց նախարար, վարչապետ եղաւ Մահմուտ Շէրքէթ զօրավարը, որ իբր վախ-վրէժ Նապրմին, սպաննուեցաւ հակառակորդներուն կողմէ : Այս անգամ Իթթիհատականները սկսան ձգմել բոլոր հակառակորդները :

Պալքանեան պատերազմի ընթացքին, Էնվէր Էտիրնէն վերադարձեց եւ դարձաւ պատերազմական նախարար : Զինակցութիւն կընքուեցաւ 1914 Օգոստոս 2ին Գերմանիոյ հետ եւ Իթթիհատը 1914ի եւ 1915ի ցեղասպանութեան օրերուն «Քոնկրէ» չզուժարեց մինչեւ 1916 Օգոստոս :

Մինչ այդ, հայաբնակ նահանգներու եւ այլ քաղաքներու ու գիւղերու մէջ պետական բոլոր սպասարկութիւններով ցեղասպանութեան ոճիրները շարունակուեցան :

1916ին «Ճեմիյէթ»ի Կ. Պոլսոյ Կեդրոնի զաղտնի անդամները եղան. — Հաճի Ատիլ, Հիւսէյին Ճահիտ, Ճաւիտ, Խայրի, Աթըֆ, տոքթ. Նազըմ, տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիր, Էյուպ Սապրի, Զիա Կէօք Ալի, Րիզա, Տօքթ. Բուսուլի, Գարա Քեմալ, Թալէաթ, Հիւմի : Նախագահ՝ զարձեալ Սայիտ Հալիմ եւ ընդհանուր քարտուղար՝ Միտհատ Շիւքրի : Բոլորն ալ ցեղասպանութեան կազմակերպիչ ոճրագործներ :

1916ին, այս Քոնկրէին մէջ կուսակցական հաշուետուութիւն չեղաւ : Այդ անունին տակ կառավարութեան վարած ոճրային քաղաքականութիւնը «ուզիլ եւ արդար» գտեր են : Անօթի բախտախնդիրներ, կողոպուտով յղկացած, հարստացած, զրամատուներ կը հաստատէին : Առաջին զրամատուներ բացուեցաւ 500.000 ոսկիով (2.500.000 տուրք) :

1916ին եւ 1917ին Իթթիհատի Քոնկրէներուն ղլխաւոր որոշումները տրուեցան ապաղայ տնտեսական զործունէութեան մասին : Կազմեցին ծրագիրներ առևտրական ընկերութիւններու, թուրք լեղուի, զրերու փոփոխման, Շէրիի դատարանները քննելու, որոշումներ, զորս յետոյ Մուսթաֆա Քեմալ հետևողական կերպով զործադրեց աւելի խիստ, բռնի միջոցներով :

1917ի Իթթիհատի Քոնկրէն ունեցաւ երկու կեդրոններ. — Մին կը կոչուէր «Մեծլիսը Ումումիի Կեդրոն», որուն անդամներն էին՝ Շէյխ իւլ իսլամ Մուսա Քեադիմ, Սալիտ Հալիմ, Խալիլ, Հաճի Ատիլ, Էնվէր փաշա, Ահմէտ Նեսիմի, Ճեմալ փաշա, Ճաւիտ, Խալիլ, Շիւքրի, Մուսթաֆա Շերիֆ, Հիւսէյն Ճահիտ եւ Աթըֆ: Իսկ միւս կեդրոնը՝ «Մերքէզը Ումումի», որուն անդամներն էին՝ տոքթ. Նազըմ, Թալէաթ, Գարա Քեմալ, Րիզա, Զիա Կէօք Արի, Էյուպ Սապրի, տոքթ. Րուսուլի, տոքթ. Պէհաւտտին Շաքիր, Հիւմի: Նախագահ Թալէաթ եւ ընդհանուր քարտուղար՝ Միտհատ Շիւքրի, ամէնքը հրէշներ, աւելի կատաղի, քան դերմանացի «էս-էս»ները կամ «էս-էյ»ները:

Իթթիհատի Քոնկրէներու դադտնի որոշումներու մասին թեթեւակի ակնարկներ կան «Թանին» թերթի մէջ, նաեւ «Շուրայը Իւմմէթ»ի մէջ: «Թանին»ը պաշտօնաթերթն էր Իթթիհատի, որուն խմբագրապետն էր Հիւսէյին Ճահիտ (Եալչըն):

«Թաֆիմ» Նոյեմբեր 26, 1908ի իր թիւին մէջ կը գրէր. — «Սահմանադրութեան յայտարարութեան առաջին օրերուն՝ Ընդհանուր Կեդրոնին անդամներուն դադտնի մնացած անունները երեւան ելած են, ուստի որոշուեցաւ որ անունները դադտնի պահուին բացարձակապէս»:

Իթթիհատի որդեգրած ծրագիրներու եւ որոշումներու մասին տեսնել «Շուրայը Իւմմէթ» թերթի 1908ի 7, 12, 22, 27, 29, 38, 39, 41, 43, 44, 45, 47 թիւերը եւ «Թանին»ի Սեպտեմբեր 14, 1909ի (1325) թիւը:

1911ի Քոնկրէն որոշում տուած էր ոչ-թուրք տարրերը ձուլելու. այդ մասին տեսնել «Թանին»ի Օգոստոս 12, 22, 29, 1911 (1327) եւ Սեպտեմբեր 4, 14, 18, 21, 23 եւ 24 եւ Հոկտեմբեր 1, 3, 1911 (1327) թիւերը, ինչպէս նաեւ «Թանին»ի հրատարակած, «Քաղաքական պատմութիւն» խորագրին տակ, Մարտ 1, 1912 (1327)ի յաւելուածը եւ մասնաւորապէս՝ «Սալմամէի Սերվեթը Ֆուսուհ» պատկերազարդ հանդէսին 1912ի (1328) 238, 239 եւ 240 էջերը:

Պատերազմի առաջին երկու տարիներուն Իթթիհատը Քոնկրէն ունեցած չէր եւ 1913ին ընտրուածները չարունակած էին իրենց պորձունէութիւնը մինչեւ 1916 Օգոստոսի եւ Սեպտեմբերի ժողովը:

1916 Սեպտեմբերի Քոնկրէն, Ընդհանուր Կեդրոնի ընտրութեան մասին, Ներքին Կանոնադրին մէջ նոր փոփոխութիւններ մտցուց: Այդ ժողովին մէջ Էնվէր եւ Շէյխ իւլ Իսլամ Խալիլ բախում ունե-

ցան: Խոյրի քննադատեց Իթթիհատի քիւրֆիլիական (թրքացման) քաղաքականութիւնը:

1917ի Քսէկրէն երկրին մէջ վարչական նոր բաժանումներ կատարեց տարադասութեան հետեւեմբով հայերէ պարագում քաղաքներու եւ զիւզերու մասին (այդ տոթիւ պատրաստում տեղեկագրի մասին տե՛ս «Թանին»ի Ապտեմբեր 19, 1917 (1333)ի թիւը, թուրք զաղթականներ տեղաւորելու, ժանտարմանելու եւ փոխներու նոր կարգադրութիւններ բնելու մասին):

Որոշուեցաւ դրուում հասթիւններուն համար միւզէներ հաստատել եւ հաւաքել տղային արիւնները:

1912ԻՆ ԹՈՒՐԿ ԿԱՐԳ ԸՆԴՈՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՍՊԱՌՆԱԳԻՐԸ

Կարգ մը թուրք սղաններ սղատնայիր մը զրկած էին երեւիփանական ժողովի նախագահ Խոյիլ պէյին բսելով որ «եթէ երկիրը արիւնով ներկում չէր ուղեր տեսնել, Ձեր այդ Ֆրնաթիլըի Քիլպը (թրքական երեւիփանական ժողով) եւ Թաարոնը (զարձեւլ երեւիփանական ժողովի մասին է տեղաւորութիւնը) 48 ժամում մէջ լուծեղէք»:

Սղատնայիրը Յուլիս 11, 1912 (1328) թուակիր էր եւ ստորագրում էր՝ «Փիլիպքեան Սպանելա խումբ մը»: Թալէաթ ժողովին մէջ լսելով սղատնայիրը կը սրտայ.— «Ալլափար» (վարնոցներ):

1917 (1333)ի Քսէկրէին ներկայացում տեղեկագրին մէջ բումած էր նաեւ հետեւեւլը.— «1916էն ի վեր վտանգաւոր մտատանջութեան մէջ ըլլալով հանդերձ, մեր կարգ մը նպատակներուն համար, լուծեւմը զործը տումջ տարինք, մեր տարեկան ծրագիրը զործագրեցինք եւ երկիրը նպատաւոր վիճակի մէջ գրինք» (տե՛ս, «Թանին», Ապտեմբեր 18, 19, 21, 24 եւ Հեկտեմբեր 1, 2 (1333) 1917):

Ռուսական յեղափոխութեանէն յետոյ, 1917 Մայիսի սկիզբը, Թալէաթ Գեղմանիս այցելեց եւ վերագարձին տեսակցութիւն մը տալով «Նոյէ Զրայէ Փրեսսէ» թերթին, բում հետեւեւլը.— Ռուսիոյ՝ յեղափոխութեամբ կաղմալումման չուրջ մանրամասնութիւն պիտի չտամ, միայն բսեմ որ ցարին տնկումը թուրքիոյ նպատաւոր եղաւ, ուրովհետեւ ցարականութիւնը թուրքիոյ զէմ աւերիչ պատերաղմ մղած էր» («Թանին», Մայիս 9, 1917 (1333)):

1917ի Իթթիհատի Քոնկրէկն ետք, 1918ի Քոնկրէն իրր թէ ինքզինք «լուծեց» և «անուանափոխ» եղաւ, կրելով «Թեճետտիւտ» անունը: Իրականութեան մէջ «լուծում» չկար: Օձի նման «չապիկ փոխել» էր: Այդ կը տեսնենք իր յաջորդական գործունէութեանց մէջ, քեմալիզմի եւ «Խալիփ»ի գործունէութեան մասնակցութեամբ:

1918ի Քոնկրէի որոշումով, Իթթիհատը կը ծալտուի «Թեճետտիւտ» անունին տակ. — Մուտրոսի զինադադարէն առաջ Թալէաթի դաշիճը հրաժարած էր: 1918ինը Իթթիհատի վերջին Քոնկրէն էր, պատերազմի չըջանին: Թալէաթ եւ Զիա Կէօք Ալփ, որպէս նախագահներ, հրաժարած էին: Այդ ժողովին ատենապետեցին Մուսուլի երեսփոխան Մեհմէտ Էմին եւ Շեմսետին (էրթողրուլի երեսփոխանը): Ոմանք կը թելադրէին կուսակցութիւնը բոլորովին լուծել, ուրիշներ կ'ուզէին կուսակցութեան սկզբունքները պահել եւ նախկին քաղաքական անձերը առ այժմ հեռու պահել: Այս վերջին կէտը ընդունուեցաւ: Նոյեմբեր 5/18, 1918ին, 4 ձեռնպահ, 5 հակառակ եւ 35 քուէով կուսակցութեան անունը դրին «Թեճետտիւտ» (վերանորոգում):

Կ. Պոլսոյ կառավարութիւնը, նկատելով Իթթիհատի բախտախնդրութիւնը (մեծարեքեքսքիլի) եւ երկիրը անդունդը ձգելը (մեմլեֆեքի ուշուրմա եուվարլամար), երբ տակաւին «Թեճետտիւտ»ի Քոնկրէն վերջացած չէր, Նոյեմբեր 3, 1918ին ձերբակալութիւններու սկսաւ: Եւ Զիա Կէօք Ալփ, Սէյիտ պէյ, Միտհատ Շիւքրի եւ նման 69 անձեր «Պեֆիր Աղա Պէօլիւկ» կոչուած բանտը քշուեցան: Եւ պատերազմական ատեանները գործի սկսան. անոնց արձակած վճռադրերուն ընդերքը արդէն տուած ենք:

Բայց, գաւառներու մէջ, Իթթիհատի մասնաճիւղերու կմախքը մնաց նոյնութեամբ: Եւ մեծամասնութիւնը «մուտաֆայը Հուզուզ» (իրաւունքներու պաշտպանութեան) անունին տակ գործեց: Վերջին երեսփոխանական ժողովին մեծամասնութեամբ Իթթիհատականներ ընտրուած էին, որուն հետեւանքով՝ Թագաւորը լուծեց երեսփոխանական ժողովը եւ իթիլաֆական կեդր. կառավարութիւն մը կազմուեցաւ:

«Թեճետտիւտ»ի Կեդրոնի անդամներն եղան. — Ժերակուտական Հիւսնի փաշա, Ժերակուտական Սէյիտ պէյ, Մաւրօ Քորտաթօ, Այտրնի երեսփոխան Եոնուս Նատի, Շեմսետին, Իհսան Օրֆանիտիս, Համտի, Ֆայիզ Սապրի, Րեշիտ փաշա, Ղալիպ, Պախթիար, տոքթ. Թեւֆիք Րիւշտի, Պապանդատէ Հիքմէթ, Պարսամեան Կարապետ, Մուսթաֆա Ֆելզի, Իսմայիլ Ճամպուլաթ եւ Սասոն (6ը Իթթիհատ)

տական երեսփոխաններ էին եւ մին՝ Ճամայուլաթ եղած էր նաեւ ներքին գործոց նախարար) :

Իթթիհատականներուն մեծ մասը, որ «Թեհետտիւտ»ի անդամ էին, անցան Անատոլու, գործակցեցան Մուսթաֆա Քեմալի, կազմակերպեցին անոր համար գանադան տեղերու մէջ «միլլիեհի»ներու ղեկավարութիւնը եւ մասնակցեցան անոր կազմած «քոնկրէ»ներուն, կազմեցին մեծամասնութիւնը «Պէօլիս Միլլէթ Մեմլիսի» յորջորջուած քեմալական Ազդային Ժողովին : Ատկէ վատ, զաղտնի կազմակերպութիւններ հիմնեցին Էրզրումի եւ Կարսի մէջ :

Կ. Պոլսոյ մէջ կազմուած Իթթիհատական Քոնկրէներու զուգահեռ, կազմուեցան Թուրքիզմի քարոզչական մարմիններ : 1908 Դեկտեմբեր 25 (Յունուար 8, 1909)ին կազմուեցաւ Թիւրք Տերմեհի՝ (Թրքական Միութիւնը), որուն հիմնադիր անդամներն էին մուհաւանգ Իթթիհատականներ՝ Ահմէտ Միտհատ, Էմրուլլահ, Վելէտ, Նեհիպ, Ասրմ, Գորգմազ Օղլու Ճելալ, Ազուրա Օղլու Եուսուֆ (որ հրատարակեց «Թիւրք Յըլը» թերթը), Ֆուատ Ռայիֆ, Ֆերիտ և փլիսոփայ Րիզա Թեֆիկ, որ յետոյ Իթիլաֆական եղած էր :

Այդ ատենները, Օգոստոս 18/31, 1911ին կազմուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ նաեւ «Թիւրք Եուրտը»ն, որ նոյնպէս մեծամասնութեամբ ազգայնամոլ Թուրքերէ կը բաղկանար : Հիմնադիրներն էին Մեհմէտ Էմին (բանաստեղծ), Ահմէտ Հիքմէթ, Ազաօղլու Ահմէտ, Հիւսէյին Չատէ Ալի (այս վերջին երկուքը Իթթիհատի Պիւռոյի անդամ էին), տոքթ. Ապիլ Մուխթար եւ Ազուրա Օղլու Եուսուֆ (փանթիւրքիստներ) :

Անոնց կարգին, Յունիս 20/Յուլիս 3, 1911ին Թուրք բժշկական ուսանողները կազմեցին «Թիւրք Օմախի»ն, որուն պաշտօնական հիմնադիրները զարձեալ եղան՝ բանաստեղծ Մեհմէտ Էմին, Ահմէտ Ֆերիտ, Ազաօղլու Ահմէտ եւ տոքթ. Ֆուատ Սալիհ, յետոյ նախագահներէն մին էր՝ Ազուրա Եուսուֆ : Ասոնց հետ գործակցեցան Խալիտէ Էտիպ, Համտուլլահ Սուպհի, Ջիա Կէօք Ալի, Քէօփրիւլի Չատէ Ֆուատ եւ Հիւսէյին Չատէ Ալի :

Ասոնք ունէին 35 յօդուածէ բաղկացած ծրագիր մը եւ 19 յօդուածէ բաղկացած ներքին կանոնագիր մը, որուն նպատակը իբր թէ «թրքական մակոյթի միացումին և քաղաքակրթական բարձրացումին ծառայել էր» : Յօդուած 2ի նպատակը, սակայն, հետեւիլ էր Իթթիհատին : Այս կազմակերպութիւնները համաթրքացումի քարոզչութեան օճախներ զարձան :

Իթթիհատի 1911 Օգոստոս-Հոկտեմբերի Քոնկրէին մէջ, ցե-

դասպանական խնդիրներու առթիւ կուսակցութեան հրաժարողներուն դրայ նորեր աւելնալով, կազմեցին զատ կուսակցութիւն մը՝ «Հիւլիյէր-Իրիլաֆ» անունով, Նոյեմբեր 8/21 1911ին, որուն հիմնադիր անդամները եղան։— Ամառիս երեսփոխան Իսմայիլ Հազար փաշա, Սերատաիյ երեսփոխան տաքթ. Նապարէթ Տապաւարեան, Թոպաթի երեսփոխան Մուսթաֆա Սապրի, Համայի երեսփոխան Ապաիլ Համիտ Զօհրաւի, մարաջախտ Ֆուստ փաշա, Տամատ Ֆերիտ փաշա, Սուրէյման փաշա, Փրիշթինայի երեսփոխան Հասան, զնդապետ Սաւարդ, տաքթ. Բիլա Նուր (քամեյէն մը) եւ Թահիր Սայրեւտին։ 1912ին սկսան փոխադարձ սպանութիւնները, մինչեւ որ Իթթիհատը այդ սճիւրներով դարձի գլուխ անցաւ եւ հալածեց բոլոր ընդդիմադիրները։

1918ին Թուրքիոյ պարտութենէն ետք, իթթիհատականները վերակազմուեցան։ Իսկ 1919ին եւ 1920ին, իթթիհատականները միանալով քեմալական չեթէներուն, զատաներու մէջ հարածեցին իթթիհատականները եւ Սեպտեմբեր 11, 1923ին Քեմալի եւ Իսմէթի կազմած Հալք կուսակցութիւնը շարունակեց նոյն դարձը, իրեն հետ ունենալով Խարբերդի ջարդարար Սապրիթը, Տիգրանակերտի ջարդարարներէն Զիւլֆին, Էւային։ Այդ Իթթիհաթի եւ զինադադարէն ետք ծնած խաղաղակա թուրք այլ կուսակցութիւնները ծակամուտ եղած կամ լուծուած էին, քեմալականներու սպառնալիքին հետեւանքով։

1924 Նոյեմբեր 17ին մէջտեղ եկաւ նախկին իթթիհատական եւ «խալքական»ներէն «Թերազգը-Փերվէր ձիւմիլիքիյէթ ֆըրգասը» (Յառաջդիմատէր Հանրապետական) կուսակցութիւնը, որ 6 ամիս հետեւած լուծուեցաւ։

Յոյցի համար, 1920 Մայիսին, Մուսթաֆա Քեմալի հրահանգով, կազմուեցաւ Թրքական «Կոմունիստ կուսակցութիւն» մը, որուն անդամներն եղան իթթիհատականներէն՝ Մահմուտ Էսաա, Թեւֆիկ Բիւշտի, Եսնուս Նասաի, Մահմուտ ձերալ Էւային եւ Յրդ Ինթերհասիտային կապուած՝ Արիֆ Օրուճ, հաղարարեալ Սալիհ Զեքի (Տէր Զօրի ջարդարարը) եւ Շերիֆ Մանաթաֆ Էւային, զործակցելու «Եւլի Օրուու»ի հետ։ Անդարայի մէջ հրատարակեցին «Ենի Տիւնիա» եւ «Էմէֆ» թերթերը։ Քեմալ ջնջեց զանոնք Յուլիս 21, 1922ին, իր քաղաքական նպատակներուն ծառայեցնելէ ետք։

Եղբակացութիւն։—

Թրքական կուսակցութիւնները — «Ենի Օսմանլը», «Օսմանլը-Իթթիհատ», «Իթթիհատ-Թերազգը» եւ անոր նման թրքամոլ ընկերակցութիւնները՝ «Թեմէտուլա», «Հալք», «Դեմոկրատ», «Ա-

տալէթ» եւայլն բոլորն ալ զաղտփարականութեան ծառայել տեղի անձնական եւ շահատիրական, Լոստիքական պատճառներով կողմըւած են եւ մեծ մասամբ զուրկ են Եղած ազնիւ մարդկային զգացումներէ, զինուորական ուժի քմայքին Լեթարկելով ամէն ինչ: Հետեւաբար անկարող են ծառայելու ոչ միայն մարդկային հատուածներուն, այլև նոյնիսկ թուրք ժողովուրդի բարձրացման, որ տակաւին այսօր կը տապալակի ոճիրի, թշուառութեան, աղքատութեան եւ սղիտութեան մէջ:

Մասնաւորաբար Իթթիհատը, բանակի եւ ուրիշ ոչ-թուրք տարրերու հետ, տապալեց Ապտիւլ Համիտը եւ 1908—1918 տասնամեակին, փոքր ընդմիջումով մը, տիրակալեց բռնակալութեամբ, թունաւորեց թուրք խումանը եւ զիւղացիութիւնը, ջարդերով ամայացուց Երկիրը: Իթթիհատի շարունակութիւնը Եղող «Հալք» կուսակցութիւնը նոյնպէս բռնակալութեամբ, կոմունիստ կուսակցութեան նման, մէկ կուսակցութեան կառավարութեամբ ղեկավարեց: 1950—60 Դեմոկրատ կուսակցութիւնը «Հալք»ի նման յոռի վարչութիւն մը ունէր: 1961ին, բանակի բռնակալութեամբ, բանտարկութիւն, սպանութիւն, փոխադարձ պարստանք անպակաս էին:

Թուրքիա կը մնայ յետադէմ եւ բռնակալ, որովհետեւ Երկրին մէջ իրապէս ղեմակրատիկ միջավայր մը չի ստեղծուիր եւ ճնշումներէ բոլորովին ազատ ընտրութիւններ տեղի չեն ունենար:

Կ. Պոլսոյ Իրաւապիտական համալսարանի փրոֆեսէօր Թարիֆ Զ. Թունայա կը խոստովանի հետեւեալը՝ տասը տարի թուրք կուսակցութեանց ներքին կեանքը ուսումնասիրելէ ետք. «Թիւրքիա տա Եիւզ սեմեիլիֆ սիյասի Թարիիսի պոյունմա, էն կեմիշ, պէոյիւֆ վէ երլ-տըրրմը հարիֆեթիւրի տաղուրան հատիսէ, շալիս վէ գիւմրէ իսթիպ-տատը օլմուշ տըր», (տես իր Երկը «Սիյասի Փարթիլէր», էջ 758):

Թարգմանութիւնը. — «Թուրքիոյ մէջ, վերջին 100 տարուան ընթացքին, ամենէն ծաւալուն, մեծ եւ սոսկալի շարժումներուն ծրնունդ տուող իրողութիւնը անձի եւ խմբակի բռնապետութիւնը եղած է»:

Ի բերանոյ քումմէլ գատեցար:

Գրեթէ նոյն մտքերով է, որ կը դատէ Թուրքիոյ մարաջիստ եւ վարչապետ Եղած Նշանասուր զինուորական Ահմէտ Իպքէր փաշան, որ գերմաներէն լոյս տեսած իր «Յուշեր»ուն մէջ (տպուած Լայփցիկ), կ'ըսէ.

«Երիտասարդ Թուրքերը անդամալուծեցին եւ քանդեցին Եր-

կիրը, բարոյապէս ապականեցին դայն, ի հաշիւ իրենց գրպանին, իրենց անարդ ընկերներով» (էջ 294) :

Թրքական զինուորապաշտութիւնը գերեզմանափորը եղաւ ոչ-թուրք տարրերուն :

Էնվէր-Թալէաթ զաւհիճները, Թրքական բանակով, զինուորական իշխանութիւնով, պատերազմական նախարարութեան միջոցով, եւ ներքին դորժոց նախարարութիւնը՝ քաղաքային պաշտօնէութիւնով՝ հայ այրերու, զինուորներու ջարդը, տարազրութիւնը եւ մնացածներուն սպանութիւնը կազմակերպեցին եւ փճացուցին երկիրը :

Իսկ քեմալականները, չարունակողները մերոյիչեալ իշխանութեանց պորժին, Գարապեքիւրը եւ այլ զինուորականները իրենց դորժիք ըրած, Լենինի, Ստալինի, Չիչերինի, Թրոցքիի հետ ձեռք-ձեռքի, կործանեցին Հայաստանի Հանրապետութիւնը, բաժնելով հողերը, գրկելով անկախութենէ եւ ազատութենէ :

ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐԸ ՄԱԼԹԱՑԻ ՄԷՁ

1915–16ին հայերու դէմ կատարուած ցեղասպանութեան արարքներուն համար ամբաստանուած հազարաւոր պատասխանատուներէն, 1919–20ին, ամենաչնչին թիւով — միայն 102 — թուրքեր ձերբակալուած էին Կ. Պոլսոյ մէջ, և անոնց մէջն էին վարչապետ, եղբայրացի իշխան Սայիտ Հալիմ փաշան, իր դահլիճի անդամներէն մի քանին, թուրք կառավարիչներ, մաս մը զինուորականներ եւ քանի մը երեսփոխաններ: Պատասխանատու ոճրագործներուն հազիւ մէկ հազարերորդը: Որովհետեւ շատ–շատերը՝ բազմահազար թուրք ոճրագործեր պահուած էին եւ ձեռք անցած չէին, զինադադարի չըջանին փախած էին անծանօթ վայրեր:

Ձերբակալուած 102 անձերուն մէկ մասը բանտարկուեցաւ նախ Ստամպուլի մէջ, Սուլթան Պայազիտի բարձունքին վրայ գտնուող պատերազմական նախարարութեան չէնքին ետեւը՝ երկյարկանի քարաշէն չէնքի մը մէջ, որ կը կոչուէր «Պեֆիր աղա Պէօլիկի»: Այդ բանտ–չէնքի վրայի յարկի անցքը կազմող սրահին երկու կողմերուն վրայ կային սենեակներ: Նոյնը՝ տակի յարկին վրայ: Իսկ ներքնասենեակին մէջ՝ մութ նկուղներ (զնտան) միայն: Այս չէնքը նախապէս զինուորական ոստիկանատուն էր:

1920 Մարտին, ցեղասպաններէն քանի մը հոգի ազատ ձգելէ ետք, մնացածները տարուեցան Մալթա կղզին. ձերբակալուեցան նաեւ ուրիշներ, որոնք ուղղակի փոխադրուեցան Մալթայի բանտ–զօրանոցը:

Ինչո՞ւ փոխադրուեցան Մալթա՝ Պեքիր աղա Պէօլիկի մէջ արգելափակուածները: Որովհետեւ, նախ՝ ոմանք զանազան միջոցներ կը ստեղծէին, ներսէն և դուրսէն, ազդեցութիւններու շնորհիւ,

ազատելու, փախչելու, պահուելու կամ Անատոլու անցնելու եւ միանալու համար իթթիհատի ծնունդ քեմալական շարժման:

Օրինակ, բանտէն փախաւ Տիզրանակերտի արինարբու վալին (ընդհանուր կառավարիչը)՝ տոքթ. Բեշիտ կոչուածը, զոր իր ձեռնասուն չերֆէզներէն մին բանտէն փախցուց: Այդ չերֆէզը ոճրագործ մըն էր, որ տոքթ. Բեշիտի հետ 1915 Մայիսին առաջին անգամ Տիզրանակերտի մէջ բանտարկուած ականաւոր 630 հայերուն սպանդին մասնակցած էր Տիզրիսի ափերուն, Րըտվանի մօտ: Բեշիտ կրկին ձերբակալուած միջոցին ինքնասպան եղած էր ատրճանակով:

Ոճրագործը փախցնողը, ըստ օրէնքի տրամադրութեան, մեղսակից մըն է ոճիրի: Բեշիտը փախցնող չերֆէզը, սակայն, ազատ մնաց հետապնդումէ. հայրը չերֆէզ փաշա մըն է եղեր:

Նմանակէս բանտէն փախցուցին էնվերին հօրեղբայրը՝ Պալիլ փաշան, նոյնպէս պատասխանատու ջարդարարներէն: Օգոստոս 7, 1919ին, տեղակալ Սատի անունով անձը գիշեր ատեն Պալիլ փաշան եւ անոր հետ Կիւչիւք Թալէաթ կոչուած քուրանմի (փանթուրքիստ) անձը փախցուց եւ անոնք զաղտնի կերպով, Սիւլտարի վրայով, անցան նախ Պրուսա, ապա Անդարա, Սերաստիա, իրզրում եւ Նախիջեւանի վրայով Կովկաս: Ապա Պալիլ փաշան անցաւ Մոսկուա, Լենինին եւ Թրոցքիի հետ տեսակցելու իբրեւ Մուսթաֆա Քեմալի լիազօր:

Ինչո՞ւ չդատուեցան եւ չդատապարտուեցան այդ ձերբակալուածները: — Նախ՝ կազմուած թրքական պատերազմական ատեանները, որ իբր թէ արդարութիւնը պիտի գործադրէին եւ պիտի պատժէին թուրք ցեղասպանները, Կ. Պոլսոյ կառավարութեան վրայ ներսէն բանեցուած ազդեցութիւններու ենթարկուած էին եւ դատաւարութիւնները, որ սկսած էին, կ'երկարաձգուէին, ժամանակ չահելու եւ նպաստաւոր աոիթներ ստեղծելու համար ոճրագործներուն: Կը պատահէր, որ Պատերազմական Ատեանի նախագահը հրաժարէր, խնդիրը աւելի եւս ձգձգելու համար. օրինակի համար Պայրէթ փաշա, որ իթթիհատականներու զաղտնի ազդեցութեան տակ հրաժարեցաւ եւ յետոյ անոր տեղ անցաւ Նեմրութ քիւրտ զօր. Մուսթաֆա փաշան, որուն վրայ եւս դանազան կողմերէ ազդեցութիւն կը բանեցնէին. այս միջոցին քանի-քանիները ազատ ձգուեցան:

Քայլերական Գերմանիա ապաստան տուած էր գլխաւոր թուրք ցեղասպաններուն՝ Թալէաթի եւ ընկերներուն՝ էնվերի, տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիրի, տոքթ. Նազըմի, Պետրիի եւայլն, որոնք Պերլինի մէջ հովանաւորուած էին, կեղծ անուններ կը կրէին եւ որոնց

մէկ մասը ազատ երթեւեկ ունէր խորհրդային երկիրներու մէջ :

Լենին, Թրոցքի եւ իր օգնականները սերտ յարաբերութիւն կը պահէին եւ կը բանակցէին Էնվերի, Ճեմալի եւ Խալիլի նման մարդկութեան թշնամի զապաններու հետ : Նոյնիսկ ամբողջ 11 ամիս, իր բնակութեանը եւ գործունէութեանը համար, Էնվերին յատկացուցած էին Ռուսիոյ նախկին վարչապետ Իլիսան Կորչաքովի պալատը (Մոսկուայի մէջ) :

Ճեմալ, Նազըմ, Պետրի, Պէհաէտտին Շաքիր, Սալիհ Զեքի յարգանքով կը դիմաւորուէին սովետական իշխանաւորներու կողմէ, իրրեւ թէ Ասիոյ խաղաղները ստորի հանելու եւ պայքարելու համար անգլիական կոյսերապաշտութեան դէմ : Անոնցմէ մի քանին սպաննուեցան հայերու ձեռքով՝ Հոսմ, Պերլին, Թիֆլիս : Զլուսաբանուեցաւ միայն ջարդարար ոստիկանապետ Պետրիի սպանութիւնը, որ տեղի ունեցաւ Քապուլի մէջ (Աֆղանիստան) եւ իր պայուսակին մէջ եղած թուղթերն ալ զողջուեցան :

Մալթա փոխադրուած ոճրագործները, քիչ ժամանակ ետք, յարաբերական ազատութիւն ունեցան շուկայ երթալու, գնումներ բռնելու, նոյնիսկ թատրոն երթալու, եւ իրարու մօտ հաւաքուելու եւ ժողովներ ընելու համար :

Նախ փոխանակութիւն մը եղաւ . ազատ արձակելով Ֆեթհի պէյր եւ Մեհմէտ Բէուֆը, զանոնք փոխանակեցին թուրքերու կողմէ արպելափակուած զինուորականի մը՝ Լորտ Քրըդընի փեսային հետ : Ատով սկսաւ անպատիւ սակարկութիւն մը՝ չահագործելով հայուն արիւնը :

Անգլիացիները կամաց-կամաց թուլցուցած էին խիստ հսկողութիւնը Մալթայի մէջ : Արպելափակուածներէն Գարա Քեմալ, որ «Թեշվրիաթը Մախսուսէ» կոչուած կազմակերպութեան սիւներէն մէկն էր եւ Իթթիհատի Կ. Պոլսոյ ճիւղի ընդհանուր քարտուղարը, Հայաստանի մէջ զործող ջարդարարներուն հետ գործօն մասնակցութիւն եւ ղեկավարութիւն ունեցած էր ոճիրներուն մէջ, եւ այս պարագան մինչեւ հիմա չէր պարզաբանուած :

Կատարուած ցեղասպանութենէն ետք ան եղած էր պարենաւորման նախարար : Մալթայի մէջ, ան ազատօրէն պտոյտ կ'ընէր ծովեղբերքները : Եւ յաջողեցաւ համաձայնութեան դալ բնիկ մալթացիի մը հետ, որ ունէր չարժանաւ մը (մոթըրպոութ), Իթթիհատի գողցած ոսկիներուն շնորհիւ այդ մոթըրպոութով ան յաջողած էր կարգ մը Իթթիհատական պատասխանատու քարտուղարներ եւ Իթթիհատական ղեկավար ընկերներ զաղտնի կերպով ցամաք հանել Սիկի-

լիա կղզիի արևելքը՝ Միրակուղա ծովեզերեայ քաղաքը: Փախստահանները անկէ կ'անցնէին Հոռոմ կամ այլ քաղաքներ:

Իսկ Գարա Քեմալ, երբ յետոյ աղստ ձգուեցաւ, անցաւ Միլանո:

Հոռոմի մէջ քեմալական ղեսպանը՝ Ղալիպ Քեմալի պէյ՝ թըրքական անցադրեր կր պատրաստէր եւ դանոնք կը փոխադրէր մաս առ մաս դէպի Թուրքիա: Անոնցմէ մի քանին մնացին Իտալիա եւ մի քանիներն ալ անցան եւրոպական այլ քաղաքներ: Իշխան Սայիտ Հալիմ, որ Թալէաթէն առաջ վարչապետ եղած էր, մնաց Հոռոմ՝ ուր սպաննուեցաւ:

Մալթայէն այդ փախուստներուն ղուզընթաց՝ քեմալական պատուիրակ Պեքիր Սամի պէյ ստկարկութեան սկսաւ, Փարիզ Պախանի եւ Լոնտոնի մէջ՝ Լորտ Քրըղընի հետ:

Քեմալական միլիիճիները երկար տտեն էնյիւրի եւ իսալիի ջանքերով հսկայ քանակութեամբ ղերմանական ղէնք եւ ուղղամթերք ստացած էին Ռուսիոյ խողովակով, բացի Սովետներու կողմէ տրուած նիւթական (զրամական) եւ բարոյական օժանդակութենէն:

Մալթայի մէջ արդեւափակուած Իթթիհատական ղինուորական եւ քաղաքային այդ անձերը՝ 102 անձ, հետզհետէ 3 խումբերով աղստ արձակուեցան: Առաջին խումբով 35 անձեր.— Ահմէտ Աղայէֆ, Ահմէտ փաշա, Ալի Միւնիֆ, Աթըֆ, 9 կովկասցիներ, Ֆայիդ, Ֆախրի, Ֆերիտ, Փէիլիփեցի Ֆեթհի, հաղաբապետ Հայտար, Հաճի Ատիլ, Հիւսէյին Ճահիտ, Հիւսէյին Թոսուն, Իրրահիմ Սալիպ, Ճամպուրթ, միֆեթթիշ Միտհատ պէյ, Միւմթաղ պէյ (էնյիւրի եաւէրը), Իզմիրցի Նեսիմի, Բահմի, Բիդա, Սալահ Ճիմպող, զնդ. Սամի, Շեւքէթ, Ալի Շիւքրի, Թեւֆիդ Հատի, Ջեքերիէ եւ Ջիս Կէօք Ալփ:

Երկրորդ խումբով արձակուած 22 անձերն են.—

Տոքթ. Ապտիւլ Սելամ փաշա, Ահմէտ Էմին, Ալի Ճենանի, փոխ զնդապետ Ալի Մուամմէր, հաղաբապետ Աբիֆ, Էսաու փաշա, Հիւսէյին Գատրի, Իսլամ պէյ, Ճելալ Նուրի, Ճեւատ փաշա (սրաբկիրցի), Գարա Վասըֆ, Մերսինի Ճեմալ փաշա (չփոթել նախարար Ահմէտ Ճեմալ փաշայի հետ), Իթթիհատի Կեդրոնի քարտուղար Միտհատ Շիւքրի, Միւրսէլ փաշա, Նաման, Սէյիտ, զնդապետ Շեւքէթ, Սուլէյման Նադիֆ, Եազուպ եւ Շիւքրի:

Երրորդ խումբով աղստ թողուածներն են.— 45 անձ՝ ամենազարչելիները.—

Ապտիւլ իսալիք (Վալի), Ահմէտ պէյ, Ահմէտ (Վալի), Ալի Իսսան (Սապայիս), Աթըֆ, Պետրի, Ատիլ Պուրհանետտին, տոքթ.

Ֆայիք, տոքթ. Ֆաղլլ Պերքը, Ֆեւղի, Հիւմի, փոխ-գնդապետ Հիւմի, հարիւրապետ Իրրահիմ Հազզը, Ճեմալ, Ճեմալ-Օկիւզ, Ճեւտէթ պէյ (զըզլարնյըզը), Քեւամիլ, Քեւահի Մեճիտ փաշա, Մահմուտ Քեւամիլ փաշա, Մեհմէտ Նուրի, Մուրատ պէյ, վալի Մուամմէր, Նազըմ, հազարապետ Նազըմ, Նեճմի (վալի), Րեշատ, Րիֆաթ, Սամի պէյ Շիրքըրի Գայա (մուարրիքներու միւլֆէքթիշ), վալի Սուլէյման, Սուլէյման Քեւամիլ, Սուլէյման Ֆայիք, Սուլէյման Նաման, Թահիր Րիւշտի, վալի Թահսին (էրզրումի), փոխ-գնդապետ Թեւֆիք, զընդապետ Թեւֆիզ, Վէլլի Նեճտէթ եւ Եուսուֆ:

Հետեւեալ 44 անձերը, զանազան ազդեցութիւններով, ոմանք իտալական հոյանաւորութեամբ, ոմանք ալ զաղտնի միջոցներով փախցուած կամ անհետացած են.—

Ալա Կիւնարիւզ, Ալի պէյ (Չեթին Գայա), Աւնի, էրզրումցի Ազիւզ, զնդապետ Պըատուր, տրապիզոնցի հարիւրապետ բժիշկ մը (անունը չէ յիշուած), Էմմանուէլ Քարասօ, Կաղինոճի Նեճաթ, Ղահի պէյ, Համի, Հիւսամեւտին, Հիւսէյին Զատէ Ալի, Փիրիզատէ Իրրահիմ, Իլիաս Սամի, Շէյխ իւլ իսլամ Խայրի, Խալիլ պէյ (մեմ-քեշէ), Խալիլ, զնդապետ Քեւգիմ, Գըրզատէ (Տրապիզոնի ջարդար) — Քիւչիւք Թալէաթ, Մաթարաճի, ծերակուտական եւ ազատ-որմնագիր Մուսա Քեւալիմ, Նուման Ուստա, Նուրի փաշա, Օսման Շեւքէթ, Րեշիտ, Րիւշնէ-էշէթ, Սապանճալը Հազզը, վալի Սապիթ պէյ, գատը քէօյցի Սապրի, Սայիտ Հալիմ, Սէյֆի, Շեւքէթ, Սուտի պէյ, Ուպեւտուլլահ, Վեհիպ, Ճիմիլ եւ Եանուս Նատի:

Սակաւաթիւ անյլիացի տրպիւտիակուած քանի մը սպաներու փոխարէն Մեճն Բրիտանիա ազատ արձակեց այսպէս թուրք ցեղասպան դահիճները, որոնք հետզհետէ ինկալու հասան (Սեւ ծովի վըրայ նուազանդիստ մը) եւ անկէ անցան Անգարա եւ անոնցմէ շատերը տիրացան քաղաքային եւ զինուորական պաշտօններու, Մուսթաֆա Քեմալի ընդառաջուամբ:

Այդ արիւնհարբու ցեղասպաններէն ոմանք եղան Երեսփոխան եւ նոյնիսկ նախարար: Մուամմերի նման դահճապետ մը, որ Սեբաստիոյ 250.000 հայերու ջարդը ղեկավարած էր, եղած էր քեմալական Երեսփոխան Կեսարիոյ. Տէր Զօրի ջարդը ղեկավարող Մուսթաֆա Ապտուլ Խալիք եղած էր նախարար ազգ. պաշտպանութեան եւ նոյնիսկ նախագահ Անգարայի «Այդ. Մեճ Ժողովին»: Իթթիհատականութիւնը եւ քեմալականութիւնը ի մի ձուլուեցան եւ աւելի զօրացան:

Անգլիական պատմութեան մէջ այս վատ արարքը մեծ վարկաբեկում մը եղաւ անգլիական ժողովուրդին: Կարելի՞ էր հաւա-

տալ, որ միջազգային դաշնադրերով, Վերսալյով եւ Սելրով, պարտականութիւն ստանձնելէ ետք պատժելու այդ ցեղասպանները, որոնք աշխարհաստան ոճիրներ գործեր էին մարդկութեան դէմ, զանոնք ձերբակալելէ ետք ազատ պիտի ձգուէին, որպէսզի անոնք հովանաւորուին: Յետ ոճիրի մեղսակցութիւն չէ՞ տալիս: Անգլիոյ մէջ պատմական աւանդութիւն մըն է թէ «Թագաւորը չարիք չի գործեր եւ արդարութիւնը կը լաշխոյի յանուն թաղաւորին»: Մալթա կղզին 1920—1922ին անգլիական իշխանութեան ենթակայ հողամաս էր, անգլիական զինուորական եւ քաղաքային օրէնքներուն ենթակայ էր: Միթէ զերոյ՞ հաւասար էին Փարիզի անգլիական դեսպանին՝ Սըր Ճորճ Տիքսըն Կրեհեմի եւ Մեծն Բրիտանիոյ զաղթապետութիւններուն՝ Քանատայի, Աւստրալիոյ, Նոր Զելանտայի, Հարաւային Աֆրիկէի Միութեան եւ Հնդկաստանի ներկայացուցիչներուն ստորագրութիւնները, ինչպէս նաեւ Ֆրանսայի վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարար Ալեքսանդր Միլըրոանին, Ելեւմտական նախարար Ֆ. Ֆ. Մարսալին, դեսպան Ժիւլ Քամպոնին եւ արտաքին գործոց նախարարութեան ընդհանուր քարտուղար Մօրիս Փալէօլիկին, ինչպէս նաեւ Իտալիոյ ծերակուտական Կոմս Վելլիօ Լոնկաուէի եւ զօրավար Ճիովաննի Մառիէթթի ստորագրութիւնները յանուն Իտալիոյ: Ատոնք ուրացուելու չափ անարժէ՞ք էին, որ ստորագրած էին թուրք ջարդարարները դատի կանչելու համար:

Ի՞նչպէս թոյլատրեցին որ Կոմս Սֆորցա մը կամ Կոմս Քափրինի մը զաղտնի օգնութիւններ ընծայեն թրքական «Թեշքիլթը Մախսուէ»ի եւ դէնք ու ռազմամթերք տան թուրք ցեղասպան քեմալական լիտըրներուն: Ի՞նչպէս թոյլ տուին, որ թուրք փաստարան սպայ մը՝ Մուսթաֆա Նայիլ պէյ իտալական պաշտօնատար ըլլար այդ օրերուն, վայելէր իտալական հովանաւորութիւն եւ ստանար իտալական զիւսնադիտական դիւրութիւններ եւ համարձակէր իր այդ պաշտօնին բերումով տեղեկութիւններ քաղել անգլիական, Ֆրանսական պաղտնիքներու մասին եւ պաղտնաբար իմացնէր պանոնք Մուսթաֆա Քեմալի (տե՛ս, Հիւսամետտին էրթիւրք, «Իֆի Տելրիմ Փերտէ Արֆաւը» թուրքերէն երկը, էջ 408, 1957, Իսթանպուլ, Հիւմի Քիթապ Էվի):

Ահա այս վատ արարքներուն մասին էր, որ երբ Անգլիոյ վարչապետներէն Լոյս Ճորճ իր ՅՈՒՇԵՐԸ գրեց, ըսաւ.— «Հայերու դէմ գործուած այս անարդարութեան մենք պատասխանատու ենք պատմութեան առջեւ եւ բարոյապէս պարտաւոր ենք պաշտպա-

նեւ հայ ազգին իրաւունքները (Լոյս Ճորճի ՅՈՒՇԵՐ, հատոր Բ., էջ 811) :

Լոյս Ճորճ խարանեց թուրքը ըսելով. — «Թուրք պետութիւնը ղեկավարեց հայերու դէմ դործուած ոճիրները (էջ 650), եւ զաշնակեցներու կարճատեսութիւնը, անհաւատարմութիւնը, եսասիրութիւնը առաջ բերին տխուր պատմութիւն մը (էջ 877). պէտք չէ որ թուրքին արտօնուի օղտուիլ իր ոճիրներէն. ան պէտք է վերադարձնէ հայուն նախնեաց հողը (էջ 836) և մենք՝ անգլիացիներս բարոյապէս պարտաւորուած ենք կատարուած սխալը շտկելու, որպէսզի պատմութիւնը մեզ յանցաւոր չնկատէ յաւիտեանս (էջ 811, Լոյս Ճորճի ՅՈՒՇԵՐ, տպուած Նիւ Հէյվըն, ԵՏՂ Եռնիվըրսիթի Փրէս, 1939) :

6 ՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՆԵՐՈՒ

Ս Պ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

*Մեւլան Ջատէ Րիֆաաթ իր «Թուրքիոյ Յեղափոխութեամ Ներ-
քին Երեսը» անուն գիրքին մէջ (էջ 82-83) կը գրէ .*

*«Իթթիհատ և Թերազզը Թուրք կառավարութիւնը, երբ լսեց
թէ հայ չեթէները ոռուսերուն յառաջապահ են (փիշտաբ), ասիկա
պատրուակ ծառայեցնելով, հայ ազգի անունով Դաշնակ Կոմիտէին
հետ կնքած համաձայնութիւնը ջնջեց եւ ամենէն առաջ Իսթանպուլի
եւ վիլայէթներու մէջ բոլոր ծանօթ դաշնակ ղեկավարները մէկիկ-
մէկիկ ձերբակալել տուաւ եւ զանազան վայրեր զրկելով ճամբաներու
վրայ մէկական-երկուական սպաննել տուաւ(*) :*

*«Իսթանպուլէն Ջօհրապի եւ Վարդագէսի (Վարդգէս) եւ Տի-
րան Քելեկեանի նման, բոլորին ծանօթ եւ յարգանքի ու վարկի տէր,
գիտութեան եւ մտքի տէր անձեր եւս աքսորելով, բնաջնջել տուաւ
(**):*

(*) Բնագրին մէջ՝ բառ առ բառ. — «Դաշնակ Քոմիթեսի իւր ազտ Էտիլէն Թյ-
քիլաֆը պոզմուշ, էն էվլէլ իսթամպուլտա վէ վիլայաթտա, Յա գատար մաարուֆ
դաշնակ րուսասը վար իսէ, պիրէր-պիրէր քեզըֆ էքտիրերէֆ, մուխթելիֆ եր-
լքրէ սեւֆ էքմիշ, վէ եսլլարտա, պիրէր-իֆիշէր էօլտիրքմիշ իտի»:

(**) «Իսթամպուլտան Զօհրապ, Վարդագէս (Վարդգէս) վէ Տիրան Քելեկեան
կիպի հերֆեսիմ քամըմտըզը, հէօրմէք վէ իյթիպար կէօսքերտիյի իլիմ վէ ֆիֆիր
ատեմլերիմի տալիլ քեպիիտ էտերեֆ իֆնա էքտիրմիշլէր իտի»:

Զօհրապ եւ Վարդգէս էֆենտիները Հալէպ-Տիարպեքիր, Տիրան Գեյեկեան էֆենտին ալ Զորումի եւ Ամասիոյ մէջտեղը սպաննած են (պիթիրմիշլէր տիր — վերջացուցեր են)(*) :

«Խազագ» (Խաժակ), Զարդարեան, Ճանկիւլեան, «Ագնոնի» (Ակնունի), տոքթ. Տաղաւարեան եւ նման ղեկավարներ եւս, Տիարպեքիրի ճամբուն վրայ, հանրածանօթ ձին ՏԵՐԷՍԻ կոչուած վայրին մէջ, բնաջնջել տուաւ. (**):

«Զինուոր ատնուած հայ երիտասարդները եւս, ամելէ քապուռներու մէջ բաժնուած, տաժանակիր աշխատութիւններով սկսաւ ճգմել:

«Այդ կացութիւնը մտատանջութեան մատնած էր հայերը եւ, ինքնապաշտպանութեան մտահոգութեամբ, գիրենք մղած էր ընդդէմութեան եւ ապստամբութեան (գրյամ վէ ըսեամ) (***) :

(Այս նիթի մասին տեսնել Գրիկերի յուրջ ուսումնասիրութիւնը «Յուշապատում»ի մէջ եւ Ա. Այսոյաճեանի «Գրիգոր Զօհրապ» գիրքը) :

Որպէսզի օրէնսդիր իշխանութեան հայ անդամներուն արդարութիւն ընելու համար ըողոքի ձայնը անյսելի մնայ, թուրք կառավարութիւնը Օսմանեան Փարլամենտի հայ երեսփոխանները, սպաննելու կանխամտածութեամբ, խարէական միջոցներով Կ. Պոլսոյ մէջ ձերբակալեց: Երկուքը՝ Զօհրապ եւ Վարդգէս «Տիգրանակերտի Պատերազմական Ատեանին ներկայանալու» պատրուակով Կ. Պոլսէն քննեց դէպի անյայտութիւն: Ոչ հարցարնութիւն, ո՛չ ամրաստանութիւն եւ ո՛չ ալ դատաւարութիւն տեղի ունեցած էին: Եթէ դատուելու արժանի լուրջ ամբաստանութիւն մը դոյութիւն ունենար Զօհրապի եւ Վարդգէսի դէմ, Կ. Պոլսոյ մէջ կար Պատերազմական Ատեան, կար պատերազմական նախարարութիւն եւայլն: Բայց թրքական ծրագիրը մարդասպանութիւն էր:

Փետրուար 1915ին ոճիրներու գծուած ծրագիրները գործադրուելի սկսած էին լայն չափի վրայ՝ գաւառներու մէջ: Այդ մա-

(*) «Զօհրապ վէ Վարդագէս (Վարդգէս) էֆենտիների Հալէպ-Տիարպեքիր, Տիրան Գեյեկեան էֆենտիի տախի Զորում-Ամասիա արասընտա պիթիրմիշլէր իտի»:

(**) «Խազագ (Խաժակ), Զարդարեան, Ճանկիւլեան, Ագնոնի (Ակնունի), տոքթ. Տաղաւարեան վէ էմասլը բուսսը տա, Տիարպեքիր եռլումտա, ձին ՏԵՐԷՍԻ տեմմեֆլէ մաարուֆ մահալտէ իմհա էյլեմիշլէր իտի»:

(***) «Պու ահալ էրմեմիների էմտիշէյի տիւշիւրիւպ, միւտաֆայը մեֆս դայ-գուսի իլէ, եր եր գըյամ վէ ըսեմտ սեւէ էյլեմիշլէր իտի»:

սին Իթթիհատի պատասխանատու-քարտուղարները հարկ եղած հըրահանգները ստացած էին :

1915 Ապրիլի սկիզբը Թուրքիոյ ներքին գործոց նախարարութիւնը զաղտնի շրջարեւական-հեռագիր մը ղրկած էր Թուրք նահանգապետներուն, «հայ երեւելիները ձերբակալելու եւ, զէնքեր ու փախստական ղինուորներ փնտռելու պատրուակով, խստութիւններ գործադրելու» մասին. Ապրիլ 17, 1915ին յաւելուածական ուրիշ հեռագրով մըն ալ կը հրամայուէր «բանտարկուած» եւ «հեռացուած» անձերուն անունները ղրկել, իսկ զէնքերուն համար կը պահանջուէր մեծ ծաւալի վրայ նկարները առնել եւ ղրկել :

Ահա բնագիրը այդ գաղտնի հրահանգին, զոր նահանգապետը կը փոխանցէ ժանտարմըրի հրամանատարներուն, առ ի գործադրութիւն. —

ԳԱՂՏՆԻ

Ապրիլ 17, 1915

Բարձրապատիւ Հրամանատարութիւն

Ժանտարմըրի գումդին

Վսեմապատիւ էֆենտի

Ասիկա յաւելուածն է Ապրիլ 1915ի զաղտնի հաղորդագրութեան. —

«Կոմիտէներու անդամներու և այլոց ձերբակալման առիթով, կարեւոր եւ վնասակար անձերու (հայերու) քով գտնուած ռումբ եւ արգիլուած զէնքեր, դիզուած վիճակի մէջ, լուսանկարել տալ մեծ չափի վրայ եւ շուտով ղրկել մեզի: Ձերբակալուած եւ հեռացուած (թեւորֆ մէ թեպիտ) անձերուն անուններուն ղրկուիլը մոյմպէս ներքին գործոց նախարարութենէն հեռագրով հրամայուած է, ուստի, ըստ այնմ քայլ առնելիդ կը յանձնարարուի:

ՎԱԼԻ»

Ներքին գործոց նախարարութեան կողմէ վալիներուն ուղղուած այդ հեռագիրները զաղտնի կերպով հաղորդուած էին տեղական ժանտարմըրի գումդի բոլոր հրամանատարներուն: Այդ բանտարկութիւնները, ձերբակալութիւնները եւ հալածանքները կը կատարուէին ինչպէս Կ. Պոլսոյ, այնպէս եւ միաժամանակ զրեթէ բոլոր գաւառներուն մէջ:

Պոլսոյ մէջ Ապրիլ 11/24 1915ին տեղի ունեցած բանտարկութեանց, տարադրութեան, անյայտացումներու մասին՝ Ապրիլ 13, 1915ին եւ Ապրիլ 15, 1915ին Գ. Զօհրապ իր իսկ ձեռագրով հետեւեալ երկու բողոքագրերը խմբագրած էր, ուղղուած ներքին գոր-

ծոց նախարարին ևւ վարչապետին, ևւ Պատրիարքին կողմէ դիմում
ընել տրուած էր, ինչպէս նաեւ Զօհրապ ինքն ալ այցելութեամբ, բե-
րանացի, նոյն բաները կրկնած էր: Նոյն դիմումները Վարդգէս կա-
տարած էր աւելի յանդուպն ևւ աւելի համարձակ կերպով:

Ահա Զօհրապի պատրաստած ձեռագրին թուրքերէն թարգ-
մանութիւնը: Թուրք կառավարութիւնը չհանդուրժեց անոնց բողոքի
ձայնին ևւ «Տիպրանակերտ զրկելու» պատրուակով սպաննել տուաւ:

ԲՈՂՈՔԱԳԻՐ Ա.

Ապրիլ 13, 1915

«Այսօր գէնֆի տակ գտնուող 50.000է աւելի հայ զինուորնե-
րուն մէկ մասը սահմանադուլսներուն վրայ արիւն կը քափէ, մէկ
մասն ալ պատերազմի մտնելու, հայրենասիրական պատերազմին
պարտականութեան գլուխ գտնուելու կը սպասէ: Այդպէս ըլլալով
հանդերձ, ցաւալի երեւոյթի մը պատճառով, կայսերական կառավա-
րութիւնը հայերու դէմ իր վստահութիւնը վերցուցած ըլլալու իրո-
ղութիւններ ցուցաբերած է: Նոյնիսկ Պատրիարքարանէն, Ազգային
Ժողովի ատենապետը եւ անդամներուն մէկ մասը, Քաղաքական Ժո-
ղովի անդամներէն երկու անձերու հետ, ձերբակալուած են: Կ. Պոլ-
սոյ մէջ բնակողներէն ազգին աչառու անձերը (իլէրի կէլէնլէր)
ձերբակալուած եւ ահաբերուած են, ու այս վիճակը իմ խնդրարկու
ազգիս մեծ տխրութիւն պատճառած է:

«Զինուորական փախստականներ ձերբակալելը օրինական է:
Հետապնդումներու պատրուակով գործադրուած խտուրթիւններուն
դէմ քէեւ բան մը ըսել կարելի չէ. սակայն ղեռ զինուորական կեան-
քին անվարժ ազգիս հանդէպ քիչ մը ներողամտութիւն ցոյց տրուիլը
կը խնդրուի: Այս խնդրանքը անիրաւ չնկատուի: Մեծ ծաւալի վրայ,
առաջին անգամ ըլլալով գործադրուած այս զօրաշարժը, հայերու մէջ
առաջ բերած է վախ մը, քուրք տարրին ցոյց տուածէն քիչ մը ա-
ւելի. հետեւաբար քիչ մը ներողամիտ ըլլալը խղճի համաձայն է:
Կայսերական կառավարութիւնը կ'ընդունի այդ:

«Զինուորական ծառայութենէն խոյս տուողներուն ապագային
կախադանի պատիժէն ազատելու համար՝ փախստական ըլլալը եւ հե-
տապնդող ուժերուն դիմադարձութիւն ընելը ոճիր է եւ մարդկային
է: Բայց ասոր քաղաքական երեւոյթ պէտք չէ տալ: Ակնյայտ է
այդ: Պատերազմական վիճակ ըլլալը եւ հայերուն բնակած վայրե-
րուն նակատի մօտ ըլլալը և զանոնք քաղաքական նպատակներ հետա-
պնդող քէտայիներ նկատելը և, այդ ենթադրութեամբ, աստիճանա-

բար տուններէն ներս և գիւղերու մէջ շշուկներ կը տարածուին և այդ շոջանի բոլոր հայ բնակիչներուն եւ նոյնիսկ հայ գիւնուորներուն դէմ ալ նոյն վերաբերումը ցոյց կը տրուի, որով շատ մը անմեղներ չափազանց հալածանքի ենթարկուած են: Զինուորներուն ձեռքը գտնուած զենքերը հաւաքուած են եւ խստութիւններ կ'ըլլան:

«Հայրենիքի պաշտպանութեան համար *Հազարաւորներ իրենց զաւակները տալէ զատ, իրենց ունեցած-չունեցածն ալ (ազգին կողմէ) տուած են:* Այս պարագաները շատ խոր եւ մեծ զարմանք եւ յուսահատութիւն առաջ բերած են: Կարգ մը վայրերու մէջ (հայեր) վերջին ծայր յուսահատութեան մատնուած են: Մինչեւ հիմա, թուրք եւ հայ տարրերը եղբոր նման կը վարուէին: Այսպէսով թեւեւ մեզ իրարմէ բաժնողներուն հացին իւզ փռուած է:

«Կայսերական կառավարութիւնը հայերուն ապստամբութեան պատրաստ ըլլալ եւ սպասողական (*միթերազդը*) դիրք բռնել կը վերագրէ, հայերն ալ իրենց դէմ անիրաւ խստութիւններու եւ, ի վերջոյ, ընդհանուր ջարդի մը ենթակայ ըլլալու վախը ունին. այս երկու մտայնութիւններուն բախումէն յառաջ եկած երեւոյթները խստութեամբ մարելու անհրաժեշտութիւնը մտածելու արժանի կէտ մըն է, եւ այս չափազանցեալ քիւրիւմացութիւնը ջնջելը պահանջելովս հանդերձ, կը պնդեմ, որ այս ազգը (հայր) հաւատարմութեան հակառակ ո՛չ մէկ միտք ունի, եւ այդ մասին ի՛նչ ապահովութիւն որ կը պահանջուի, անմիջապէս տալու պատրաստ ենք: Առանց վարանումի կը յայտնեմ Ձեզի այս պարագան:

«Իմ անկեղծ համոզումն է՝ շնորհ, ներողամտութիւն խնդրել մեծապէս պիտի օգնէ: Քիչ մըն ալ այս կերպը գործածել եւ փորձելը անկարելիութիւն մը չէ, Պետութեան եւ Հայրենիքին պաշտպանութեան համար իրենց կեանքը զոհած հայ գիւնուորներու սիրտյն համար:

«Յարգանքներս մատուցանելով Ձեզի՝ կայսերական կառավարութեան բարձր գրութիւնը կը պաղատիմ եւ կը խնդրեմ:

«Այս առթիւ հրամանը Ձեր բարձրութեան կը պատկանի»:

Ապրիլ 13, 1915

ԲՈՂՈՔԱԳԻՐ Բ.

Ապրիլ 15, 1915

ՆԵՐՔԻՆ ԴՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ

«Անցեալ Կիրակի գիշեր, առդիէն-անդիէն հաւաքուած, հարիւրաւոր հայերուն ազատ արձակուելու մօտին Ձեր բարձր խոստում-

շնորհին առթիւ գործնական քայլի մը չստանալէն բացի, ձերբակալուած անձերուն աշտօր ո՞ր գտնուելու եւ անոնց ի՞նչ բլլալու մասին անգամ տեղեկութիւն մը ստանալ անկարելի է: Միւս կողմէն տկար անձիս տրուած աստիճանաբար օգուտ չեմ տեսած: Եւ հայերուն հանդէպ սխալ ենթադրութիւններ այնպիսի ձեռով միտքերու մէջ գետեղուած են որ այդ սխալ ենթադրութիւններէն ի ցոյց բերուած արտայայտութիւնները բոլորովին պարապ երեւակայութիւններ չեն:

«Բուն իսկ այս օրերուն, որ պետութեան եւ ազգին ծառայելը անհրաժեշտ էր, անկարող եմք ոչ կաշսերական պետութեան օգտակար ըլլալ, ոչ ալ ազգին մտահոգութեան եւ յոստիատութեան, անբախտութեան մէջ եղողներուն գոհացում տալ: Շուարած եմ միայն ի՞նչ ընելիքիս եւ խօսելիքիս մասին: Միայն Ձեր նախարարութեան ներկայացնելով զայս, զուր եւ շնորհ խնդրելով, յարգանքներս մատուցանելու կը համարձակիմ»:

Օղուտ չունեցան այդ դիմումները—աղաչանքները: Թուրք կառավարութիւնը նկատի չառաւ դռնանք: Գայլի գլխուն Աւետարան կարդալու պէս բան մըն էր այս: Եւ Լորր, այլեւս, զանակը ոսկորին հասաւ, խտուրթիւնները յարաճուն շարունակուեցան ամբողջ Թուրքիոյ մէջ Եւ ահ ու սարսուիւր Երկինք բարձրանալ սկսաւ, Վարդգէս՝ Մայիս 10ին Թալէաթի Երեսին տուած էր այդ պաղանային արարքները, որոնք անպատիւ պիտի շմնային ապաւային: Թալէաթ անպատկառօրէն պատասխաններ էր. «Ներկրին իշխանութիւնը մեր ձեռքին մէջ է Եւ մենք կրնանք մեր ուղածը ընել»: Հետեւեալ օրը Երեսփոխան Գրիգոր Զօհրապ կ'այցելէ Խթթիհատի ընդհանուր քարտուղար Միտհատ Շիւքրին, որ բոլոր քարդարներուն հետ կապ կը պահէր, Եւ յետոյ՝ ներքին գործոց նախարար Թալէաթին, բռնով անոր որ «օր մը, իրենցմէ հաշիւ պիտի պահանջուի այս կատարուած արարքներուն համար»: Թալէաթ շնականօրէն ըսած էր. «Ո՞վ է որ մեզմէ հաշիւ պիտի պահանջէ»:

«Որպէս մեպուս, Ես պիտի պահանջեմ», բոնք էր հայ տրիրունը՝ Զօհրապ:

Հետեւեալ օրը՝ Մայիս 12, 1915ին, Վարդգէս Եւ Զօհրապ, ոստիկանապետ Պետրի պէյի միջոցով, ձերբակալուած Ե Պուլէն ճամբայ հանուած էին «Տիարպեթիր զրկուելու», «Էրր Թէ պատերազմական ատենի ներկայանալու համար»:

Ոստիկաններու հակողութեամբ՝ «Մահֆուզէն» Հայտար փաշա-

յի կայարանէն կը տարուին դէպի Էսքիշէի, ապա Գոնիա-Ատանա եւ Հալէպ, ուր հասած էին ճամբաներու վրայ ամէն տեսակ նեղութեանց, բանտարկութեանց, ժանտատեսիլ ժանտարմներու հակողութեան տակ, 36 օրէն, Յունիս 16, 1915ին:

Ասոնց, ինչպէս նաեւ ուրիշ հայ ղեկավարներու մասին «Տիգրանակերտ զրկուելու» բացատրութիւնը «Իսթաուլա» մըն էր, որ կը նշանակէր «մահուան դատապարտուած»: Պիտի սպաննուէին կանխամտածութեամբ, առանց հարցաքննութեան եւ դատաւարութեան, ինչպէս Իլիսիէն էր պարտաւոր նաեւ հաղարաւոր հայերու ձերբակալման եւ սպանդին:

Զօհրապ եւ Վարդպէս Հալէպ մնացած էին 13 օր: Տեղւոյն (Հալէպի) մէջ, թուրք բարձրաստիճան պաշտօնատար մը ծածուկ կերպով ընթացած էր դերման հիւպատոս Բէօլլերին, որ այդ երկուքին համար դերման կառավարութիւնը միջամտէր եւ «դատաւարութիւն» ըսուածը յետաձգուէր: Այդ թուրք պաշտօնեային անունը թէն զաղտնի պահուած է, սակայն կ'ենթադրուի որ Պէքիր Սամին էր: Որովհետեւ իր նախորդը՝ Հալէպի կուսակալ ձեւաւ պէյը հրաժարած էր Յունիս 8ին (1915) եւ Պէքիր Սամի յաջորդած էր անոր: Այս վերջինը պաշտօնի պաշտ մնացած էր մինչեւ Սեպտեմբեր 3, 1915, մինչեւ Պիթիսի նախկին վալի Մուսթաֆա Ապտիլ Խալիքի՝ նշանաւոր քաղաքային պալատաւ, իւր վալի Հալէպի:

Հալէպէն-Ուրֆա կառքով 6 օր կը տեւէ Ախթերին-Էքիշէ-Պիրէճիք-Չարմէլիք-Ուրֆա ճամբով: Իսկ Էթէ երկաթուղիով երթալ հարկ ըլլար կարճ ճամբով, ծարապլուսէն ետք, Արաբ-Բունարէն անդին, դարձեալ կառքով պէտք էր երթալ Ուրֆա: Յունիս 4ին երկու հայ երեսփոխանները կառքով հասած էին Ուրֆա, ոստիկաններու հակողութեան տակ: Մէկ օր մնացած Ուրֆայի մէջ, Յունիս 6ի առտուն ճամբայ հանուած կառքով եւ Ուրֆայէն մէկ ժամ (3 մղոն) հեռաւորութեան վրայ՝ Գարաֆէօիիլի կոչուած վայրը, երկուքն ալ խուժողով կերպով սպաննուած էին Գարա Քէօյ կոչուած դիւղին աբեմուտքը, ձորին մէջ:

Թուրք կառավարութիւնը մասնաւոր շահադրդուութիւն մը ունէր այս ոճիւրին մանրամասնութիւններ ունենալու: Մենք կը տեսնենք այդ յաջորդական վկայութիւններուն մէջ:

Այդ դաւադրութեան մասնակից էին ներքին դործոց նախարարութիւնը, ինչպէս նաեւ «Թէքիլաթը Մալսուսէ»ի չեթէպետները, Խալիլ եւ Զեւաթ պէյերը, Զեմալ փաշան, վալի տոքթ. Ռեշիտը եւ աւագակապետ Զեքէյ Ահմէտը, իր արիւնկապակ ընկերներով: Զեր-

քէզ Ահմէտ Հազարապետի աստիճան ունէր, կը հրամայէր չերքէզ-
թուրք կամաւորներու զուեղին: Կռուած էր Վանի մէջ, 1915ի Ապ-
րիլին:

Այդ մասին կայ ականատես մը, Գերմանիա կըթուած եւ թըր-
քական ծառայութեան մէջ եղող հազարապետ ՏՐ ՆՈԿԱԼԷՄ:

Ոճիրին ներքին ծախքերը պարզելէ առաջ, տեսնենք թէ ի՞նչ
ըրաւ թուրք կառավարութիւնը այդ սպանութենէն յետոյ: Այս խըն-
դրոյն չըջահայեաց հետախուզութիւնը կարելոր է, որովհետեւ նոյն
անձերն են, որ կոտորած են նաեւ Ուրֆա-Սեւերէկ-Տիզրանակերտ
ճամբուն վրայ Ակնունիի, Խաթակի, Զարդարեանի, Տաղաւարեանի,
Ճանկիւլեանի եւ Մինասեանի սպանողը:

Ինչե՞ր ըրաւ թուրք կառավարութիւնը Զօհրապի եւ Վարդ-
գէսի սպանութիւնը ծածկելու համար:

Թուրք կառավարութիւնը, բոլորովին լուռ մնալով Վարդգէսի
սպանութեան մասին, Զօհրապի համար հետեւեալ ստայօղ տեղեկա-
դիրը պատրաստել տուաւ: Ստորեւ կու տանք քնադիրը Յուլիս 8,
1915 թուակիր այդ տեղեկագրին, որուն կ'ընկերանան յաւելուածա-
կան երկու կեղծ տեղեկագրներ, մին թուրք բժիշկի մը կողմէ եւ
միւսը հայ քահանայի մը անունով, կեղծ թուղթերուն ալ վաւերա-
ցումը՝ Ուրֆայի քաղաքապետութեան կողմէ:

Յուլիս 8, 1915

«Կ. Պոլսոյ երեսփոխաններէն՝ Գրիգոր Զօհրապ էֆենտի,
Տիարպեքիւր ճամբորդած ատեն (ազիմէք էտերէֆ(*)), այստեղէն
(Ուրֆայէն) անցնելու ժամանակ անհանգիստ ըլլալուն վրայ, զինք
դարմանելու համար, անոր իջեւանած պանդոկը հրաւիրուած էի:
Քննելով զինք գտայ, որ հիմնապէս սրտի հիւանդութեան (ասիֆէի
գալպ) ենթակայ էր եւ ջղային շնչահեղձութիւն (խուսնագր ասիֆէ)
ունէր: Պէտք եղած դարմանումները կատարուած էին: Յետոյ ճամ-
բան «մեռած» ըլլալուն լուրը ստանալով, իմացանք որ մեռնողը Գրի-
գոր Զօհրապ էֆենտին է: «Քննելով մարմինը» տեսայ, որ սրտի հի-

(*) Ոչ քէ կամաւոր «ճամբորդած ատեն», այլ բռնութեամբ տակ՝ դէպի խոզ-
խաղում բռնած ատեն:

ւանդութենէն կաթուածաւար մեռած է : Ուստի այս տեղեկագիրը կը ներկայացնեմ» :

Ուրֆայի Բաղապետական բժիշկ
ԹԱՀՍԻՆ

(Կնիք)

Ուրֆա Լիւայի (Շրջան)

Քաղաքապետական Բժշկութիւն

Թուրքերէն բնագիրներուն լուսապատկերները զանց կ'առնենք :

Զօհրապի մարմինը քահանայի մը կողմէ «օծուած» ըլլալու հերիաթը :—

Յուլիս 8, 1915

«Դէպի Տիարպեքիւր ճամբորդած ատեն, սրտի «ուշաբարձու-
թիւն» կոչուած հիւանդութենէն մեռած ըլլալով, կրօնական արարո-
ղութիւն կատարելու եւ թաղումի համար հրաւիրուեցայ : (Հան-
դուցեալին անունն իսկ յիշուած չէ) : Մօտը հասնելով, բժիշկին կող-
մէ քննուած եւ սրտի կաթուածէ մեռած ըլլալը կը յայտնէին մեզի :
Մեր կողմէ ալ, կրօնական սովորութեանց համաձայն, կատարուեցաւ
թաղումը եւ օծուեցաւ (քաղտիս օլունտուղը) : Առ այդ այս գրու-
թիւնը, Ուրֆայի Եկեղեցիի քահանան ըլլալով, կը ներկայացնեմ» :

Խնդրարկուս՝

Յուլիս 8, 1915 (Կնիք) ՌԻՐՖԱՅԻ

Հայ Եկեղեցւոյ Բահանմանքէն՝

ՔԻԻՐԻՔԻ ՎԱՆԷՍ ՕՂԼՈՒ ՓԱՓԱԶ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

Կնիքը՝ Ուրֆայի Հայ Եկեղեցւոյ Բահանմանքէն Վանէս Օղլու
Հայրապետին կնիքը ըլլալը կը հաստատենք :

Ուրֆայի Բաղապետութեան Նախագահ
ՆՈՒՐԻ ՄԻԻՍԼԻԻ (*)

Թուրք տոքթ. Թահսինին սուտ վկայագիրը եւ Հայրապետ քա-
հանային ալ «սրտի ցաւէ մեռնող» Զօհրապին թաղում կատարելը,
Ուրֆայի քաղաքապետին վաւերացումն ալ՝ Յուլիս 8, 1915ին «կա-
տարուած» են :

Զօհրապի եւ Վարդգէսի Յուլիս 6ի սպանութենէն ետք՝ Յու-

(*) Տեղիմ է ըսել՝ «միմարէն գողցողը պատեանը կը պատրաստէ» :

լիս 12, 1915ին Կ. Պոլսոյ գերման ընդհանուր հիւպատոսը՝ Մորթման արձանագրած է որ այդ երկու անձերուն դատաւարութիւնը յետաձգել տալու համար Թալէաթին դիմած է եւ ան մերժած է, եւ Յուլիս 12ին մտադիր է եղեր զիմելու նաեւ Էնվերին:

Անոնց սպանութենէն մէկ շաբաթ յետոյ ուշ էր, որովհետեւ ոճիրը արդէն զործուած էր Յուլիս 6, 1915ին: Ուրֆայի բժիշկին եւ քաղաքապետութեան տեղեկադիրներուն զուգընթաց սակայն, Ուրֆայի միւսքեսարիքը եւ Սփրատի Գծի Մեմլիկ (Կայանի) Հրամանատարութիւնը, անշուշտ վերէն արուած հրամանի վրայ, զաղտնի քննութիւն կատարած են այս սպանութեանց մասին, եւ իրենց զաղտնի տեղեկադիրները զրկած են Կ. Պոլիս, թէ՛ Թալէաթին եւ թէ՛ Էնվերին (նախարարութեանց հասցէին): Նման տեղեկադիրներ զրկուած են բոլոր հայ բանտարկեալ եւ սպանեալներու մասին, անուններով միասին, ինչպէս յիշուած էր ծածկադիր-հեռագրին մէջ:

1915 Սեպտեմբեր 12ին՝ պատերազմական նախարարութիւնը յաւելեալ մանրամասնութիւններ կ'ուղէ եւ ներքին զործոց նախարարութիւնն ալ, պատերազմական նախարարին զոհացում տալու համար, Հոկտ. 4, 1915ին զաղտնի հեռագրով յաւելուածական թուղթերը կը պահանջէ վերոյիշեալ սպանութեանց մասին, Հալեպի նահանգապետէն: Ահա բնագիրը այդ պահանջագրին եւ անոր հետեւանքով կատարուած արարքները: — Ինչպէս ծածկադիր հեռագրին մէջ ըսուած է: «Զօհաւորի մահը «արկածի հետեւանք» եղած է (զազա նեքիմեսի իլէ վեֆաթ): Քիչ ետք Թալէաթի այս սուտն ալ երեւան պիտի ելլէ յաջորդաբար տրուելիք փաստաթուղթերու լոյսին տակ:

Ուրեմն սպանութենէն 3 ամիս յետոյ կատարուած այս քննութեանց «թուղթերու լրացում» կը պահանջուէր: Այդ ամսոյն մէջ նաեւ հետեւեալ փնտրուածքները եւ թղթակցութիւնները տեղի կ'ունենան: Ահա այդ թուղթերուն բնագիրներուն թարգմանութիւնները:—

Պատնէն ներքին գործոց նախարարութեան Հոկտեմբեր 4, 1915 րուակիր ծածկագրին (ուղղուած Հալեպի վալի Մուսթաֆա Ապտիւլ Խալիֆին) .

«Կարգ մը անհրաժեշտ պատճառներու բերումով (*), Իսթան-

(*) «Դէպի Տիգրանակերտ դրկելու» շրջապատնառը այն էր, որ Զօհրապի եւ Վաղդէսի մարտար եւ համարակ լեզուներուն եւ արդարութեամբ ժայմիմ չէիմ հանդուրժեր:

պուլի երեսփոխան Գրիգոր Զօհրապ էֆենտիին հոս (Կ. Պոլիս) մընալը թոյլատրելի չըլլալով, ճրդ բանակի հրամանատարութեան հրամանին յանձնուած էր: Արկածի հետեւանքով մեռած ըլլալու մասին, Ուրֆայի միւթեւարրֆութիւնը եւ Եփրատի Կայանի Հրամանատարութիւնը (Ֆրրաթ Մենգիլ Գումանտանլըղը) միասնաբար քննութիւն կատարած էին եւ քննութեան վերաբերեալ թուղթերուն, Սեպտ. 12, 1915 թուակիր եւ 514 թիւ գրութեամբ, պակասները ցոյց տրուած էին եւ, զանոնք լրացնելու համար, պատերազմական նախարարութիւնը վերադարձուցած էր Մենգիլի (Կայանի) Հրամանատարութեան: Այդ պարապան հաղորդելով Ձեզի, կ'ուզենք, որ Դուք ալ ձեր կողմէ վստահելի պաշտօնեայ մը նշանակէք եւ վերոյիշեալ քննութիւնները վերահաստատելով փութացնէք:

ԹԱԼԷԱԹ

Ապտիւլ Ահատ Նուրի պէյի ուշադրութեան.—

Անցեալ օր Ձեզի բերանացի խօսած էի: Կարծեմ թէ այդ թուղթերը կը գտնուին Գոլ-Օրտուի հրամանատար Շեւքը փաշայի մօտ: Հոն փնտռեցէ՛ք եւ լրացուցէք:

Վալի

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ԱՊՏԻԻԼ ԽԱԼԻՔ

ԳԱՂՏՆԻ

Նայիմ էֆենտիի ուշադրութեան՝

«Թեզքերէ»ով մը (գրութեամբ մը) հարցուցէք:

Հոկտեմբեր 6, 1915

ԳԱՂՏՆԻ

Վսեմապատիւ վալիին,

Վերոյիշեալ քննութեանց թուղթերուն Շեւքը փաշային մօտ չըլլալը հասկցուած է եւ կը հաղորդուի Ձեզի:

(Գաղթականաց) Ընդհանուր Տնօրէնի օգնական

ԱՊՏԻԻԼ ԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ

(Գաղթականաց) Ընդհանուր Տնօրէնի ուշադրութեան՝

«Երէկ յանձնուած են թուղթերը: Ես անձամբ փաշային հետ տեսնուեցայ: Հետապնդեցէ՛ք խնդիրը»:

Հոկտեմբեր 11, 1915

Վալի

ՄՈՒՍԹԱՖԱ ԱՊՏԻԻԼ ԽԱԼԻՔ

Նայիմ էֆենտիի ուշադրութեան.

«Գաղտնի պահեցէք:

(Գաղթականաց) Ընդհանուր Տնօրէնի Օգնականի (մուաիմի) գրութիւնը (թեգֆերէ) .—

Հոկտեմբեր 7, 1915

16րդ Գոլ-Օրտուի Հրամանատարութեան

«Պատերազմական նախարարութիւնը 561(*) թիւով եւ Սեպտեմբեր 12 թուականի զրկուած պաշտօնազորով, Հալեպի Մենզիլի Հրամանատարութեան յայտնած էի որ Գրիգոր Զօհրապ էֆենտիի մահուն թննութեան վերաբերեալ թուղթերը յանձնուած են Եփրատի Կայանի Հրամանատարութեան: Արդեօ՞ք յանձնուած են թէ ոչ: Կը խնդրենք հաղորդել մեզի»:

Անուցի սկզբնատառեր (ընդհանուր տնօրէնի օգնականի)»:

Հոկտեմբեր 29, 1915ին կը հրամայուի գաղտնի կերպով քննութիւններ կատարել թէ .— «Զօհրապ ո՞ր տեղերը, ո՞ր պանդոկը եւ քանի՞ օր մնացել է, ճշդելու եւ գտնելու նաեւ նախկին թուղթերը, որոնք կը գտնուին եղեր Շեւքի փաշային մօտ (Շեւքը փաշա հաւանարար Մենզիլի հրամանատարն էր այդ օրերուն): Այդ ժամանակ Հալեպի զինուորական կառավարիչն էր Թեւֆիք պէյը: Ահա այդ նամակին բնագիրը (**) .—

ԾԱԾԿԱԳԻՐ ՀԵՌԱԳԻՐ

(Հալեպի վալիին ուղղուած)

Հոկտեմբեր 29, 1915

«Երեսփոխան Գրիգոր Զօհրապ էֆենտին (այդտեղ) Հալէպ ո՞ր հոթէլին մէջ, քանի՞ օր բնակեցաւ եւ ո՞ր թուականին Հալեպէն դուրս հանուեցաւ: Քննութիւն կատարելով իմացէք»:

«Տղա՛ս, ՆԱՅԻՄ էֆենտի, դնա՛ ԷՅՈՒՊ պէյին: Հոն արձանագրութիւնները կան: Մանրամասնութեամբ քննէ եւ առանձինն թուղթի մը վրայ գրէ՛»:

(*) Բնագրին մէջ թիւ 514 գրուած էր:

(**) Այս գործողութիւնները ինչո՞ւ կ'ըլլային: Եթէ պատմութեամ առջեւ քաշուեալ նոյնպէս մը փնտռելու կամ բռն ոստիկան կազմակերպողները իրենց գիրքն ու չմեղացնելու համար է՝ ի գո՛ւր քան:

Ի՞նչ ԳՐԵՑԻՆ ԵՐԿՈՒ ԹՈՒՐՔ ԳՐԱԳԷՏՆԵՐ

Իթթիհատական հեղինակ մը՝ Մելլան Զատէ Րիֆաթ կը գրէ, թէ «Զօհրապը եւ Վարդգէսը սպաննուեցան»։ Ուրեմն, «սրտի ցաւէ մեռած» ըլլալու առասպելը կը հերքէ Թուրք իթթիհատականը։

Նոյնը կը կրկնէ «Իզտամ» թերթը, հրատարակելով երկու յօդուածներ Անմէտ Րեֆիգի կողմէ Դեկտեմբեր 26 եւ 29, 1918 թուականի եւ 7857 եւ 7860 թիւերուն մէջ։ Ան կու տայ Զերքէզ Ահմէտ աւագակին բերնով իսկ պատմուած եւ կատարուած ոճիրին մանրամասնութիւնը։ Սակայն զարմանալին այն է, որ Նոյեմբեր 2, 1916ին Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովին ատենապետը՝ Հաճի Ատիլ պէյ (Իթթիհատի պետերէն, Էտիրնէի նահանգի նախկին կառավարիչ եւ ցեղասպան) Երեսփոխանական Ժողովի անունով կը խնդրէ «ներկայ չեղող հայ երեսփոխաններու» մասին բացատրութիւն մը։ Եւ այդ մասին ներքին գործոց նախարարութիւնը կը տեղեկագրէ վարչապետ Սայիտ Հալիմին, որ Նոյեմբեր 15ին կը տեղեկացնէ Երեսփոխանական Ժողովին։

Այսպէսով կը յայտնուի սպանութիւնը ո՛չ միայն Զօհրապի եւ Վարդգէսի, այլե՛ւ Վառմեանի, Զրաճեանի եւայլնի։ Ահա բնագիրը այդ տեղեկագրին որ հրատարակուած է Թագվիմը Վեֆայիի մէջ, էջ 99, Նոյեմբեր 28, 1916ի նիստին մէջ։

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՓԱՐԼԱՄԵՆԹԻ ԲԱՐՁՐԱՊԱՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆ.

Նոյեմբեր 12, 1916 թուակիր Զեր Բարձրապատուութեան պաշտօնգրին պատասխանն է.—

Ներքին գործոց նախարարութիւնը պաշտօնագրով մը կը հաղորդէ, որ անցեալ Երեսփոխանական Ժողովի նստաչրջանին ներկայ չեղող Երեսփոխաններէն էՐԶՐՈՒՄԻ ԵՐԵՍՓՈՈՒԱՆ ՎԱՐԴԳԷՍ եւ ԻՍԹԱՆՊՈՒԼԻ ԵՐԵՍՓՈՈՒԱՆ ԶՕՀՐԱՊ ԷՖԵՆՏԻՆԵՐԸ Տիարպեքիրի «Պատերազմական Ատեանէն պահանջուած էին» եւ Տիարպեքիր Ղըրկուելու ընթացքին, Զերքէզ Ահմէտի չեթէսխումբին մաս կազմողներուն կողմէ ՍՊԱՆՆՈՒԱԾ էԻՆ։ Մարդասպանները Դամասկոսի Պատերազմական Ատեանին կողմէ մահապատիժի ենթարկուած էին։

ՊԻԹԼԻՍԻ ԵՐԵՍՓՈՈՒԱՆ (Մինաս) ԶԵՐԱԶ ԷՖԵՆՏԻՆ զօրաչարժի յայտարարութենէն առաջ Եւրոպա մեկնած էր եւ վերադարձած չէ։

ԱՐՂՆԻԻ ԵՐԵՍՓՈՒՈՒՆ ՍՏԵՓԱՆ (Զրաճեան) էֆենտիի ախօր
ՈՂՋ ԶԸԼԼԱԼՈՒ մասին տեղւոյն իշխանութիւնը հաղորդած է մեզի :
ՎԱՆԻ ԵՐԵՍՓՈՒՈՒՆ ՎՌԱՄԵԱՆ (Արչակ) էֆենտին, Վանի ա-
պրտամբութեան ընթացքին, Պիթլիսի շրջակայքը Թելէֆ եՂԱՄ է
(սպաննուած է) :

ՓԱՓԱԶԵԱՆ էֆենտին Մուշի չեթէներուն միացած է եւ զա-
նոնք ղեկավարած ատեն՝ սպաննուելով «գետին տապալած է» (մագ-
թուլ տիւշմիւշ) (*) :

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԵՐԵՍՓՈՒՈՒՆ ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ (Կարապետ) էֆեն-
տին, անցեալ նստաշրջանէն առաջ, հայրենիքէն հեռացած եւ վերա-
դարձած չըլլալը ստուգուած է :

Ստորագրութիւն (Վարչապետ)
ՄԵՀՄԷՏ ՍԱՅԷՏ ՀԱԼԻՄ

Նոյեմբեր 15, 1916
Արարական քուական
Սեֆեր 2, 1335

(Երեսփոխան Համբարձում Պոյաճեանի մասին, որ կախուած
էր Կեսարիոյ մէջ, յիշատակութիւն չկայ պաշտօնադրին մէջ) :

Իրողութիւնը այն է, որ, ըստ վաւերագրերու, ներքին գործոց
եւ պատերազմական նախարարութիւնները գործակցած են այս ահ-
ռելի ոճիրներուն դործադրութեան մէջ :

Վառմեանը խարէութեամբ հրաւիրուած էր Վանի վալի ձեւ-
տեթի կողմէ տեսակցութեան մը համար եւ դաւադրօրէն ձերբակալ-
ուելով տարուած էր Պիթլիս-Տիզրանակերտ նահանգային սահմա-
նազուրին մօտ եւ Պոհթանի կամուրջին վրայ սպաննուած էր, ձեւ-
տեթի, Խալիլի եւ հարիւրապետ Րեշիտի մեղսակցութեամբ : 6 տարի
առաջ, նախկին երեսփոխան Յակոբ Պապիկեան եւս, որ Ատանայի
Ջարդին տեղեկապիրը պիտի ներկայացնէր Օսմանեան Փարլամենթին,
իրբեւ ընտրուած Քննիչ Յանձնախումբի անդամ, Յուլիսի սկիզբը,
1909ին թուրք երեսփոխան խոճայի մը այցելութեան ընթացքին,
թունաւոր սիկարէթով մը մեռցուած էր եւ մարմինը սեւցած :

★ ★

Թրքական հաղորդագրութիւններէն յայտնի է պատրաստուած
զանազան թուղթերուն կեղծ ըլլալը կատարուած ոճիրներու մասին :

(*) Երեսփոխան Վահան Փափագեանը բարեբախտաբար ողջ է :

Թուրք վարչապետին նամակը խոստովանութիւնն է կատարուած ոճիրներուն :

Տը Նոկալէս ջարդարար տոքթ . Բեշիտի մասին հետեւեալ տեղեկութիւնները կու տայ .—

«Վալի (Տիգրանակերտի կուսակալ) տոքթ . Բեշիտ պէյը 50 տարեկան է : Փարիզ կրթուած , Կ . Պոլսոյ ազնուական ընտանիքէ մը սերած է : Տիգրանակերտի մէջ գտնուող ամերիկացի բժիշկ մը աքսորել տուած եւ սպաննել տուած է : Իրր թէ ան ջարդերու «սուտ լուրեր» հաղորդած է եղեր» :

Նոկալէս կը յայտնէ , թէ հայ զինուորներու ջարդէն տեղեակ էր նաեւ Սեւերէկի միութեսարրֆ Իհսան պէյը , որ այս «մարդկութեան դէմ դործուած ահուելի ոճիրներու մասին տարրական բողոք մը իսկ ըրած չէ» (էջ 150) :

Հաղարապետ Տը Նոկալէս , 1917ին երկրորդ անգամ այցելեր էր Տիգրանակերտ : Այս անգամ Տիգրանակերտի պատերուն տակ կը վիտային աղքատ քիւրտեր , ենթակայ սովի եւ հիւանդութեանց եւ հարիւրաւորներ կը մեռնէին (էջ 392) :

Տոքթ . Բեշիտ ըսեր էր հաղարապետ Տը Նոկալէսի .— «Ջարդերու հրամանները եկած են ներքին գործոց նախարար Թալէաթէն» եւ ինք միայն հրամանները դործադրած է :

Հրամանն էր .— «Այրէ՛ , դարկ , մեռցուր» (*) : Թալէաթ աւելցուցեր էր որ «աքսորներուն եւ բնաջնջման բարոյական եւ նիւթական պատասխանատուն ես եմ» (էջ 147) :

Տը Նոկալէս , որ անցած էր Տիարպեքիւրի և Ուրֆայի ճամբով , 1915 Յունիսի վերջերը , կ'ըսէ , թէ «ճամբաներուն եղերքները լեցուած էին դիակներով» : Ինքը Յուլիս 4ին հասած էր Հալէպ , երբ Զօհրապ եւ Վարդգէս Հալէպ եկեր եւ երկու շաբաթ ետք մեկներ էին : Նոկալէս ճամբորդած ատեն , երբ Տիգրանակերտէն դէպի Սեւերէկ մեկնած էր , ճամբէն քիչ հեռու նշմարած էր բաղմաթիւ «սեւ ծրարներ» : Հետաքրքրուելով մօտեցած էր եւ դիակներու հոտէն իր ձին ծառանալ սկսած էր : Տեսած էր որ ատոնք ամելէ քապուրի հայ զինուորներու դիակներ էին : Սուիններով փողոտուած , ծակծկուած էին մարմինները : Տը Նոկալէս կ'եզրակացնէ , որ ջարդերը միայն Տիգրանակերտ քաղաքը սահմանափակուած չէին , այլ ամբողջ նահանգը սպանդանոց մը դարձած էր (էջ 149) :

Տիգրանակերտի մէջ իրեն հետ խօսող ժանտարմայի գունդի

(*) Եա'ֆ , վա'ւր , էլտի'ւր :

փոխ-գնդապետ Ասրմ պէկն էր, որ իր գունդով կատարած էր այդ զինուորներուն ջարդը (էջ 150) :

Ուրֆա-Սեւերէկ-Տիարպեքիւր ճամբուն վրայ սպաննուած են նաեւ հայ ականաւորներէն հարիւրաւորներ: Ուրֆայէն Տիարպեքիւր 105 մղոն է: Գլխաւոր սպանդանոցներ են՝ Գարաճորուն, Գարազոյուն եւ Գարապաղչէ ըսուած վայրերը:

Գարաճորունը Ուրֆայէն դէպի Սեւերէկ 33 մղոն է: Այդ ճամբուն եզերքին մօտ է նաեւ ձին, ՏերէՍի կոչուած վայրը, ուր նահատակուած են Հ. Յ. Դ. ղեկավար Ակնունին եւ անոր ընկերացած հինգ ընկերները: «ձին Տերէսի»ն կը գտնուի Գարաճատաղի ստորոտը դէպի հիւսիս, մէջտեղն է Տիպրանակերտի եւ Սեւերէկի: ձին Տերէսիի ձորին մօտը կայ ձին ՏերէՍի դիւղը: Ասոր հարաւը գտնուած Գարաճատաղը 5754 ոտք բարձր է, ձիւնապատ զապաթով: Այս լեռան շուրջ, մինչեւ ստորոտը, կան ձորեր եւ բարձրութիւններ: Երբ ստորոտը կը հասնի ձին Տերէսիի բարձունքը՝ 3600 ոտք է, եւ ձորին խորութիւնը՝ 300 ոտք:

Կ. Պոլսոյ մէջ թուրք Զինուորական Ատեանի արձանագրութենէն կը քաղենք հետեւեալը.

(Թագվիմը վեֆայի, թիւ 3543)

Դատարանի նիստ՝ Ապրիլ 27, 1915ի արձանագրութենէն.— բառ առ բառ բնագրէն.—

«Սպանութիւնները գործադրուած են Թալէաք, ձեմալ եւ Էն-վէր պէյերու հրամանով ու գիտութեամբ»:

Փաստաթուղթերու 11րդ արցակին մէջ կայ հեռագիր մը, Յուլիս 21, 1915 թուակիր, որ ուղղուած է Տիպրանակերտի եւ Մամուրէթ իւլ Ազիզի (նարբերդ) վալիներուն եւ Ուրֆայի եւ Տէր Զօրի միւթեսարըֆներուն, որուն մէջ ըսուած է. «ձամբաներու վրայ մնացած դիակները թաղել եւ զանոնք չնետել ձորերու կամ լիճներու եւ կամ գետերու մէջ: ձամբաներու վրայ թողուած (մեռելներու) իրերը (էշիա) այրել»:

Դ. Բանակի (Տէօրտիւննի Օրտու) հրամանատար ձեմալ Պէյն ալ Տիպրանակերտի վալիին Յուլիս 1, 1915 (1331) թուակիր հեռագրով յայտնած է, հեռագրին վրայ գրուած է ՍՏԻՊՈՂԱԿԱՆ (միւս-թանէլ) եւ ԱՆՁՆԱԿԱՆ (զաթա մախսուս տըր), հետեւեալը.—

«Եփրատ գետէն դէպի հարաւ հշուած դիակները, հաւանական է, ապստամբական շարժման մէջ սպաննուած հայերուն դիակներն են: Ատոնց տեղւոյն վրայ թաղուիլը եւ մէջտեղ չթողուիլը անհրաժեշտ է»:

Փաստաթուղթերու 11րդ տրցակի 3րդ փաստաթուղթին պարունակութիւնը հետեւեալն է, որով Տիարպէքիրի վալի տոքթ. Բեշիտ կը պատասխանէ Ճեմալ պէյի հեռազրին, Յուլիս 3, 1915 թուականի ծածկադիր հեռազրով, դարձեալ վրան զրուած է ԱՆՁՆԱԿԱՆ բառը։—

«Եփրատը մեր վիլայէթին (Տիգրանակերտի) հետ շատ քիչ կապակցութիւն ունի։ (Գետով) քշուած դիակներուն լըգրումի եւ Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի կողմերէն եկած ըլլալը հաւանական է։ Հոս (Տիգրանակերտի մահանգ) ապստամբական շարժումներու ստեմ սպաննուածներուն կամ ուժասպառ ինկածներուն դիակները խոր քարայրներու (տերին մաղարա) մէջ կը նետուին կամ մեծ մասամբ, ինչպէս տեղի կ'ունենայ, կ'այրուին (Իհրազ) եւ այդ կերպով գործողութիւն կը կատարուի։ Թաղելու մասին անգամ կարելի է ըսել քիչ բացառութիւն է»։

Ծ Ա Ծ Կ Ա Գ Ի Ր

Ներքին գործոց նախարարութիւնը Դեկտեմբեր 29, 1915 թուականի եւ 809 թիւով զրկած է հետեւեալ ծածկագիր հետագիրը։—

«Ճամբաներու վրայ ուժասպառ ինկած (երգրվմը գալմըջ օլան) ծանօթ անձերուն (հայերուն) դիակները տեսնուած են օտար սպաններու կողմէ։ Հստակ է որ ատոնց յուսանկարները տեսնուած են։ Ատոնց (դիակները) անմիջապէս թաղելը, մէջտեղէն վերցնելը եւ մեզ հաղորդելը խիստ կարեւորութեամբ կը յանձնարարենք։

Ներքին գործոց նախարար՝ ԹԱԼԻԱԹ»

Խիստ կարեւոր է, չէ՞։

Գաղթականներու ընդհանուր տնօրէնի օգնականին (ուշադրութեան)

Վալի Մուսթաֆա Խալիբ

Թրքական Զինուորական Դատարանի արձանագրութիւններէն կը հասկցուի որ Գարահորունի եւ Ճին Տերէսիի եւ չըջակայ վայրերու սպաննուածներու դիակները խոր քարայրներու մէջ լեցուած են կամ այրած են, ոճիրին հետքերը անհետացնելու համար։

Նոյնը կը հաստատէ նաեւ հաղարապետ Տը Նոկալէս, որ երկու անգամ անցաւ Տիգրանակերտի նահանգէն։ Ան կ'ըսէ, թէ հայերու սպանդէն ետք քաղաքը ամայացած էր եւ առեւտուրը բոլորովին անդամալուծուած։ Իսկ կատարուած ոճիրներուն հետքերը անհետացը-

ներու ջանքերուն մասին կ'ըսէ թէ «մնայուն հրահանգ մըն էր, անցորդներուն ու չաղբորութիւնը չհրաւիրելու եւ գիտկները չտեսցնելու համար, սրպէսդի զիջակեր կենդանիներ եւ թռչուններ, գիտկերութեան միջոցին, չմատնէին եղեռնին վայրը» :

Վերջապէս, Միացեալ Նահանգներու Սքէյք Տիփաքմընքը եւս (Պետական Պաշտօնատուներ) Փետր. 3/16, 1916 թիւով հաճած էր բողոք մը ներկայացնել Ուաշինկթընի գերման գեսպան Կոմս Պերնըստորֆին, որ ջանան վերջ տալ հայերու դէմ գործուած ոճիւրներուն, «մարդկութեան եւ արդարութեան սիրոյն» :

Թրքական մոնկոլական ուղեղը անընդունակ է սակայն ըմբռնելու իմաստը այդ բառերուն :

Ո՞ր մնացին Թուրքիոյ Խորհրդարանի անդամ՝ սպաննուած երեսփոխաններու, Հ. Յ. Դ. ղեկավարներու, ինչպէս նաեւ բիւրաւոր հայ պանծալի նահատակներու աճիւնները : Աստուծոյ միայն ծանօթ է :

Ի յուշ անմահ նահատակներուն, կը կրկնենք բառերը հայ բանաստեղծին .

«Եւ մեր ցաւի սրկիւնէն,
Անոնց արիւնն ու հոգին .
Հաղորդութիւն վրիժագին,
Մենք կ'ընդունինք սրբօրէն» :

«ԶՈՐՍ ՄԵԾ»ԵՐՈՒ ԳԱՂՏՆԻ ՆԻՍՏԵՐՈՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1919 Յունուարին, Փարիզի մէջ Դաշնակիցներու Հաշտութեան Վեհաժողովը նիստեր կը գումարէր, գլխաւորութեամբ եւ մասնակցութեամբ իրենց արտաքին գործոց նախարարներուն եւ սակայն քիչ ատենէն յայտնի եղաւ, որ կարեւոր խորհրդակցութեանց գաղտնիքները ժողովէն դուրս կը լսուէին:

Ուստի չորս մեծ պետութեանց պետերը՝ նախագահ Ուուտրօ Ուիլսըն, Լոյս Ճորճ, Ժորժ Բլեմանսօ եւ Վիթթորօ Օրլանտօ, նկատի առնելով այս պարագան, որոշեցին խորհրդակցութիւնները բացարձակապէս գաղտնի կատարել եւ նիստերու արձանագրութիւններն ալ բնաւ չհրատարակել:

«ԶՈՐՍ ՄԵԾ»երը ունեցան 148 գաղտնի նիստեր Մարտ 24, 1919էն մինչեւ Յունիս 28, 1919, 96 օրուան ընթացքին, եւ իրենց արձանագրութիւնը կը բաղկանայ 1101 մեծագիր էջերէ:

Այդ արձանագրութիւնները գաղտնի մնացին 35 տարի, ապա մաս առ մաս երեւան եկան Անգլիոյ մէջ՝ Լորտ Հենքիի ձեռագրով, Իտալիոյ մէջ՝ «Նուովի Ռիֆորմի Է Ֆրամէնթի տի Տիյարիօ» հատորով (Միլան 1938) եւ 1944-46ին Ուաշինկթընի, «Փէյփըրս Ռիլէյթմիլ քու քիը Փարէյմ Ռիլէյշընս քու քիը Յունայթըտ Սթէյթըս, Թիը Փարիզ Փիս Քամֆրընս», հատոր 5 եւ հատոր 6, եւ 1955ին Ֆրանսայի մէջ՝ Փօլ Մանթուի նոթերը՝ «Սանթըռ Նասիօնալ Տը լա Ռըշերշ Սիամթիֆիք»ի կողմէ:

Նախապահ Հուլիս, Ուիլսոնի մասին իր հրատարակած գլուխ-
քին մէջ, իր աղբիւրներէն մէկը նշանակած է «ՉՈՐՍ ՄԵՄ»ԵՐՈՒ
ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ: Կարելի եղաւ միջոցով մը ձեռք բերել
այդ արձանագրութեանց բնագիրը, որ կը վերաբերի միջազգային
զանազան խնդիրներու, բայց մեզ հետաքրքրող զլիաւոր մասերն են
ոճրագործներու պատասխանատուութեան եւ պատժումի հարցը եւ
Հայաստանի մասին եղած խորհրդակցութիւնները:

Այս գրութիւնը կը կազմենք ուղղակի քաղելով այդ արձանա-
գրութեանց բնագրէն, որ պատմական մեծ արժէք ունի:

Ապրիլ 1, 1919ի (15րդ նիստին մէջ) արձանագրուած է (էջ
114).—

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Գերման պատասխանատու յանցաւորներու մա-
սին տեղեկագիր ստացանք, զոր կրնանք քննել:

ՈՒԻԼՍՈՆ.— Անգլիոյ Չարլս Ա. Թագաւորը (*) վատ նկարա-
գիր ունէր եւ պատմութեան ամենամեծ ստախոսն էր, սակայն իր
չուրջ ունէր բանաստեղծներ եւ սրբացուեցաւ. իր կրած «չարչա-
րանք»ներուն համար նկատուեցաւ մարտիրոս մը: Նոյնպէս՝ Մերի
Սթուերթ, որ վատահամբաւ կեանք մը ունէր:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Մերի Սթուերթի պարագան տարբեր է: Ան
չատ հրապուրիչ կին մըն էր:

ՈՒԻԼՍՈՆ.— Նափուէրն ալ գերման Քայզերին նման փորձեց
իր տիրակալութիւնը տարածել աշխարհի վրայ, սակայն Սէնթ Հե-
լենի մէջ իր արգելափակումը դիւցապնավէպի մը վերածուեցաւ:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Ես պիտի ուղէի, որ պատմութեան ամենամեծ
ոճիրին պատասխանատուն (Վիլհելմ Բ.) պատժուի:

Վերոյիշեալ նիստին մէջ տեսակէտներ յայտնուեցան Թուրքիոյ
մասին եւ պարզուեցաւ, թէ Թուրքիոյ արեւելեան սահմանը պիտի
ըլլայ՝ Արեւմտեան Հայաստանի արեւմտեան սահմանը: Իսկ Յու-
նաստանի կողմը Թուրքիոյ սահմանը պիտի ըլլայ ազատագրական

(*) Չարլս Ա. ը գլխատուած էր Յուլիուս 30, 1649ին:

սահման մը միայն: Թուրքիա արեւմտեան սահմանին վրայ պիտի ունենայ նաւահանգիստ մը՝ շունչ առնելու համար, իսկ Կ. Պոլիսը եւ Նեղուցները պիտի գրուին Աղգերու Դաշնակցութեան հովանաւորութեան տակ: Կը մնար միայն հետագային որոշել, թէ Թուրքիոյ մնացած մասը անկախ պիտի ձգուի՞ թէ ոչ պիտի գրուի հովանաւորութեան մը տակ, Կ. Պոլսոյ նման:

Ապրիլ 2, 1919ի 16րդ նիստին մէջ, ժամը 4ին (էջ 121).—

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Ես կ'ուզեմ խօսիլ նորէն ոճիւրներու պատասխանատուութեանց մասին: Մեր (անգլիական) Յանձնախումբը որոշած է, որ պատժուին մեծերը, որպէսզի արդիւրի ապագայ պատերազմի վտանգը: Ոճրագործները պէտք է պատասխանատուութեան կոշտին, որովհետեւ անոնք բռնաբարեցին Դաշնակիւններ եւ ատոր հետեւանքով միլիոնաւոր անձեր մեռան, անհատներու դէմ վայրագութիւններ գործուեցան, աղջիկներ յափշտակուեցան եւ պոռնկութեան բռնադատուեցան, բաց ծովերու վրայ նաւեր ընկղմուեցան: Պէտք է որ այդ ոճրագործները պատժուին: Եւ այդ յանցաւորները պէտք է մեզի յանձնուին: Եւ մեզի յանձնուին նաեւ այն բոլոր փաստաթուղթերը, որոնք պիտի լուսարանեն Դատարանը: Պէտք է կազմել արդարութեան ատեան մը, որուն մասնակցին մեծ եւ փոքր ազգերու ներկայացուցիչները եւ արձակուին դատապարտութեան վրճիւններ:

ՌԻԻԼՍԸՆ.— Փոքրամասնութիւն կազմող Ամերիկեան Յանձնախումբը տարբեր տեղեկագիր մը տուած է եւ չ'ուզեր որ պատերազմի հեղինակները հետապնդուին:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Թէեւ Ճափոնն ալ դէմ է Քայգերը պատասխանատու բռնուելուն: «Միջատո մը չաստուած մըն է եւ պատասխանատու չէ», կ'ընէ Ճափոն:

ՌԻԻԼՍԸՆ.— Ճափոնի առարկութիւնը ծիծաղելի է: Ամերիկայի մէջ Քանկրէսն է որ պատերազմ կը յայտարարէ, բայց իրական պատասխանատուն նախագահն է: Ան որ խորհուրդ կու տայ պատերազմի համար: Նախագահ Մըք Քիլիի հակառակ էր պատերազմին, բայց Քանկրէսը պատերազմ յայտարարեց Սպանիոյ դէմ: Մեզի համար դժուար է պատասխանատու բռնել Քայգերը. կ'ըսուի,

Թէ ան ցաւելով հրահանգ տուած է պատերազմը սկսելու եւ ըսած է թէ «վերջը պիտի զղջաք»:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Մենք կ'ուզենք որ պատժուին պատասխանատուները, ով որ ալ ըլլան: Անգլիական սկզբունքով՝ «Թագաւորը չարիք չ'ընէր»: Պատերազմը սկսելու պատասխանատուն վարչապետն է (օրինակ՝ Ասքուիթը) եւ ոչ թէ թագաւորը: Գերման Քայզերի պարագան տարբեր է: Ան ուղղակի գործադիր իշխանութիւն ունի, հետեւաբար պատասխանատու է:

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Մեր պատժելու իրաւունքին վրայ կը կասկածիմ: Պատերազմիկները կողմ են միաժամանակ, դատաւոր չեն կրնար ըլլալ:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Անգլիա եւ Ամերիկա կողմ չեն: Պատերազմեցան արդարութիւն գործադրելու համար:

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Մենք արդարութիւն ըրինք զէնքով: Բայց մեզի զէնք չտրուեցաւ յանցաւորներ պատժելու համար:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Մեր զէնքի յաջողութեան պատճառով կը պահանջենք յանցաւորները: Ինչպէս որ պատերազմական գերի մը, երբ ոճիր գործած է, կը դատուի:

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Վտանգաւոր նախընթաց մը պիտի ըլլայ, եթէ ապագային յաղթող ազգ մը կարող ըլլայ դատելու յարձակող կողմ մը, միջազգային օրէնքով:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Այդ պարագային պէտք է Ազգերու Լիկը դատէ: Դաշնագրերու բռնաբարումը միջազգային ոճիր մըն է:

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Պատասխանատուութիւնը հաւաքական է, պէտք չէ անհատականի վերածել: Պէտք է պատժուին միայն ներքին ոճիր գործողները:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Պատերազմի ատեն կը պատժուին պատերազմական օրէնքները բռնաբարողները:

ՈՒԻԼՍԸՆ. — Խաղաղութիւն ստորագրուելէ ետք, պատերազմի չըջանին քայլերը եւ սովորութիւնները կը շարունակուէին :

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ. — Մենք կրնանք ըսել թէ խաղաղութիւն պիտի չըլլայ, մինչեւ որ յանցաւորները յանձնուին եւ պատժուին :

ՈՒԻԼՍԸՆ. — Ես չեմ ուզեր, որ պատմարանները համակրութիւն մը արձանագրեն Գերմանիոյ ի նպաստ : Գերմանիան պատմութեան անէժօքը եղաւ : Զեմ ուզեր աւելի հեռուն երթալ, չեմ ալ ուզեր որ բռն մեղի, թէ «արդար զատի մը մէջ մեր իրաւունքէն դուրս ելանք» : Պէտք է զգուշանալ որ պատմութիւնը մեզ չյանդիմանէ վճիռի մը մասին, դատական սկզբունքի մը չզոյլութեան պատճառով :

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ. — Իմ կարծիքս այն է, որ պատմութիւնը կրնայ մեզ դատաւարտել մեր ցոյց տուած տկարութեան համար : Բացարձակ իրաւունք ունինք պատժելու ոճրագործները, երբ մեր ձեռքին մէջ են : Այդ ոճիրները իրենց նախընթացը չունին :

ՈՒԻԼՍԸՆ. — 1870ի պատերազմին փաստաթուղթերը աչքէ անցուցի : Գերմաններուն այն ատեն ըրածը կը նմանի մեր հիմակուան ընելիքին :

ՔԼԵՄԱՆՍՕ. — Ո՛չ, գերմանները 1870ին վայրագ եղած էին, բայց հրամանի համաձայն ոճիրներ զործած չէին :

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ. — Եթէ ոճրագործները պիտի չպատժուին, չ'արժեր հաշտութիւն կնքել : Առարկութիւն չունիմ, եթէ Ազգերու Լիկը կազմէ դատարանը :

ՈՒԻԼՍԸՆ. — Տրուելիք վճիռը կարող է զգացումներու ազդեցութեան տակ տրուիլ : Վկայաթուղթերը երբ կը կարդացուին, պէտք է զգոյշ ըլլալ վճիռ տալէ եւ զործել մի միայն դատողութեամբ :

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ. — Հինգ տարիէ ի վեր ոճիրներ կը լսենք : Աւելի խիստ պատիժներ պէտք է պահանջուին :

ՈՒԻԼՍԸՆ. — Ես անողայ չեմ : Զեմ ալ ուզեր զգացումով շարժիլ : Ես իմ վրայ չեմ ուզեր ճնշում բանեցնել՝ դատողութեանս ապահովութիւնը պահպանելու համար :

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Առանց զգացուելու ոչինչ չ'ըլլար: Յիսուս զգացումով չգործեց երբ Տաճարէն դուրս վռնտեց առեւտուր ընողները:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Մեծ անպատեհութիւն մը կը նկատեմ: Կ'ուզուի նախ սկզբունք մը հաստատել, որովհետեւ սոսկալի բաներ պատահած են, բայց «հիմա չենք պատժեր, ապագային կը պատժենք»ը լրջութիւն չէ:

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Առաջին դատաւարութիւնը պէտք է ըլլայ վրձնական եւ խիստ, եւ պէտք է կազմէ սկզբնաւորութիւնը մեծ դատի մը:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Եւրոպայի խաղաղութիւնը պաշտպանելու համար հաւաքական պատիժ կ'ուզենք: Թող այդ պատիժը տնօրինէ Ազգերու Դաշնակցութիւնը եւ ան պատժելու իր կարողութիւնը պէտք է ցոյց տայ:

ՌԻԻԼՍԸՆ.— Ոճիրներու մասին ձեզի պէս կը մտածեմ: Միայն կ'ուզեմ որ խիղճս զոհացում գտնէ:

Ապրիլ 8, 1919, 25րդ նիստ, ժամը 3ին (էջ 184).—

ՌԻԻԼՍԸՆ.— Ներկայիս տեղեկագիրը յօդուած առ յօդուած քննենք:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— 1.— Ոճրագործներու արարքները, 2.— Միջազգային օրէնքի հակառակ ոճիրներ գործուած են, արձակուած հրամանի վրայ:

ՌԻԻԼՍԸՆ.— Եթէ սպայ մը արգիլուած արարքի մը հնազանդիլ չէ մերժած, գործած է բարոյական ոճիր մը, բայց ատիկա դատական ոճիր մը չէ:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Հրաման տուող սպաները պէտք է պատժուին: Գերիները չարչարողներն ալ պատասխանատու են:

ՌԻԻԼՍԸՆ.— Ոճրագործներու արարքներու մասին տարակար-

ծուծիւն չկայ: Միայն ի՞նչպէս պիտի պատժենք եւ ի՞նչ օրէնքով: Միջազգային տատան մը պէտք է բազմաթիւ ֆրանսացիներէ, անգլիացիներէ, պելճիքացիներէ, իտալացիներէ եւ պիտի գործադրէ օրէնքը հոն, ուր ոճիրը գործուած է: Դժուար պիտի ըլլայ ձեռք անցնել ոճրագործները: Դժուար ալ չէ փճացնել ոճիրի հրամաններուն հետքերը: Կը վախնամ թէ վկայութիւններն ալ պակսին:

ԼՈՅՏ ԺՈՐՃ.— Ոճիր գործողը պատասխանատու է, եթէ ցոյց չի կրնար տալ տրուած հրաման մը ոճիրի գործադրութեան համար: Ոճիր է զաշնադրելու բռնաբարումը: Չորս պետութիւններ 1839ին երաշխաւորած էին Պելճիքայի չեղութիւնը: Այդ զաշինքը բռնաբարողը աշխարհի ամենէն մասն ոճրագործն է: Կա՛մ պէտք է արդելափակուի Նախիջօնի նման եւ կամ պէտք է դատենք զինք որ պատժուի, որպէսզի ապագային վնասելէ արգելուի, եւ միաժամանակ արգելուին անոր ապագայի ինթրիկները (*):

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Հանդիսաւոր դատաւարութիւն մը անհրաժեշտ է, եւ լաւ տպաւորութիւն կը ձգէ:

ՈՒԻԼՍՈՆ.— Կ'ուզեմ որ Քայգերը ընդհանուր արհամարհանքի առարկայ դառնայ: Անոր ի նպատակ որի է համակրութիւն չստեղծուի:

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Պէտք է գերման Կայսրը դատուի իր գործած ոճիրին համար:

ՈՒԻԼՍՈՆ.— Ոճիր կայ, բայց պատիժ չկայ: Ազգերու Լիկը պէտք է նոր օրէնքը անցընէ, սկզբունք մը դնէ եւ պատիժ որոշէ:

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Դաշնագիր բռնաբարելը յանցանք է: 3—4 միլիոն գերմաններ մեռան: Ոճրագործը ազա՞տ պիտի մնայ (**):

(*) Եթէ 1919ին քուրֆ ոնրագործները բոլորը պատժուած ըլլային, Թուրքիոյ մէջ ոչ «վարլըզ վերկիսի»ի ոնիրմելը կը գործուէին եւ ոչ ալ Սեպտեմբեր 6, 1955ի զազամուրիւնները, Թուրքիոյ քաղաքներուն մէջ՝ ոչ-քուրֆ տարբերու դէմ:

(**) Թուրքերն ալ բռնաբարած էին Պերլինի դաշնագիրը, Քափիթիւլասիմներու դաշնագրերը, Բարեկորդութեան համաձայնագիրը, Եւայլմ:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Եթէ Քայգերը առանձինն հրացան մը առած մտնէր Պելճիքայի հողը եւ պելճիքացի պահակը բռնէր զինքը, անշուշտ պիտի դատուէր եւ կախուէր: Ան 1.000.000 զինուոր զրկեր է Պելճիքայի վրայ, ինչո՞ւ ազատ պիտի մնայ:

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Կ'ուզեմ որ հանրային կարծիքը իմ խղճիս հակառակ չըլլայ: Իրաւագիտական նրբութիւնները մէկդի դնենք, Քայգերը աշխարհի արհամարհանքին ենթարկենք: Ատկէ մեծ պատիժ չ'ըլլար: Դատարան չքաշենք զինք:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Ճէյմս Բ. Թադաւորը(*) ատելի էր, բայց կողմնակիցներ ունեցաւ եւ խառնակութիւններ ըրաւ: Վիլհելմ Բ. ի համար նոյնը կրնայ պատահիլ: Կ'առաջարկեմ դատել զինք, մի միայն Պելճիքայի չէզոքութեան բռնարարման յանցանքին համար եւ, երբ Տիեանի եւ Լուվենի վիճանները պատմեն անոր վայրագութիւնները, դատարարներուն պիտի ըսենք՝ «դատեցէ՛ք»:

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Ի՞նչպէս պիտի կազմէք դատարանը:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Պետութեանց Գերագոյն Ատենաներու անդամներէն: Եւ Պելճիքան պէտք է ըլլայ ընդհանուր դատախազը (էջ 188):

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Իւրաքանչիւր պետութիւն կու տայ մէկական անդամ:

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Սերպիան ալ պէտք է մասնակցի:

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Դատաւորներու մեծամասնութեան քուէն բաւարար պէտք է նկատուի:

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Վճիռը պէտք է միաձայնութեամբ տրուի:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Եթէ 4ի դէմ 1 ձայնով Քայգերը անպարտ արձակուի, տպաւորութիւնը շատ աւելի վատ պիտի ըլլայ:

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Պատժուած են (Ֆրանսայի մէջ) Լուի 16րդը, Անգլիոյ մէջ ալ՝ Չարլս Ա.: Պատասխանատուութեան օրէնքը պէտք

(*) Ճէյմս Բ. Գահագուրկի եղած էր Անգլիոյ մէջ, Դեկտեմբեր 11, 1688ին:

է զործադրել: Գերման ժողովուրդը Վեհապետին հետ համաձայն էր (սալիքէր): Գերմաններու վայրագութիւնները աննախընթաց են, չարչարած եւ տանջած են կիներ: Դատաւորներուն պիտի ըսենք. «Գտէ՛ք սկզբունքներ եւ հիմնուած անոնց վրայ դատեցէ՛ք պատմութեան ամենամեծ ոճրագործը»:

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Օրինական միջոց չկայ Քայգերը ձեռք ձգելու համար:

ԼՈՅՏ ԶՈՐԺ.— Հոլանտայի կ'ըսենք.— «Եթէ Քայգերը չյանձնէք, չէք կրնար մասնակցիլ Ազգերու Լիկին»:

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Եթէ խաղաղութիւնը պիտի քննէ բոլոր պատասխանատուութիւնները եւ ոճրագործներուն ներում պիտի չնորհուի, ժողովուրդներու մէջ ատելութեան սերմեր պիտի ցանուին:

ԼՈՅՏ ԶՈՐԺ.— Պիտի ըսենք որ խաղաղութիւնը պիտի չստորագրուի մինչեւ յանցաւորները մեղի չյանձնուին:

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Ես Ռապրերթ Լենսինկին կարծիքը պիտի առնեմ:

ԼՈՅՏ ԶՈՐԺ.— Անգլիոյ մէջ մեր 7 մասնագէտները որոշեցին ամբաստանել Քայգերը: Անգլիական կառավարութեան տեսակէտը այս է:

ՕՐԼԱՆՏՕ.— 100·000 իտալացի գերիներ մեռան գերմաններու ձեռքով:

Ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը (էջ 194).

1.— Պատերազմական օրէնքներու դէմ գործողները զինուորական ատեանի պիտի բերուին եւ դատուին: Անհատի դէմ գործուած ոճիրները պիտի պատժուին՝ վնասուած երկրին զինուորական ատեանին կողմէ: Եթէ զանազան հպատակներ կան՝ դատաւորները պիտի ըլլան խառն:

2.— Քայգերը պիտի յանձնուի մասնաւոր դատարանի մը, դատուելու համար: Դատարանին պիտի մասնակցին 5 պետութիւններէ մէկական դատաւորներ: Ան պիտի դատուի միջազգային բարոյականի դէմ գործած ոճիրին համար: Պատիժը պիտի որոշուի դատարանին կողմէ:

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Պեւճիքա դատախազ ըլլալ չ'ուզեր. ըլլալով միապետութիւն մը՝ չ'ուզեր դատել վեհապետ մը:

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Եթէ Պեւճիքա չ'ուզեր, խնդիրը դարձեալ չի փոխուիր: Պեւճիքայի չէղոքութիւնը բռնաբարուած է, Պեւճիքան կը լսուի միայն իրրեւ միայ: Բնադիրը փոխելու հարց չկայ:

Նիստ 62րդ, Մայիս 5, 1919.—

ԼՈՅՏ ԺՈՐԺ.— Մեզի կը յայտնուի թէ գերմանները պիտի մերժեն յանձնել յանցաւորները (*):

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Գերմանները, պատասխանատուութեան հարցը ճշդելու համար, խառն յանձնախումբ մը կազմել կ'ուզեն: Սակայն, մենք է որ քննութիւն պիտի կատարենք, իրենք կրնան միայն գրաւոր պատասխան մը տալ:

(Սառն յանձնախումբ չ'ընդունուիր):

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Պատասխանատուութեան հարց պիտի զրուի՞ նաեւ Աւստրիոյ մասին:

ԼՈՅՏ ԺՈՐԺ.— Ո՛չ, ներկայ պարագան՝ Քարլ Թագաւորի մասին՝ նոյնը չէ: Պատերազմի յայտարարութեան ատեն ան չկար:

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Բայց պիտի հետապնդուին աւստրիացիներ, որոնք անհատներու դէմ ոճիրներ գործած են:

ՕՐԼԱՆՏՕ.— Անուններ ունինք բազմաթիւ անձերու, որոնք պէտք է հետապնդուին:

ԼՈՅՏ ԺՈՐԺ.— Աւստրիական իշխանութեանց այն անձերը, որոնք հրամաններու հեղինակներ են, պէտք է որ պատժուին:

(*) «ԶՈՐԱՅԵՐՈՒ ԱՅՍ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒՄ ԱՆՉ՝ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՎԱԳՐԸ (ՔԻԵՄԱՆՍՕ) ԵՒ ԼՈՅՍ ԺՈՐԺ ԵՄՍԳԱՐՈՒՄԵՐՈՒ ՄԱՍԻՄ ՀԱՍ ԱՆԻՒԻ ԳՈՐԾՈՒՄԵՆ ԵՂԱԾ ԵՄ, ԲԱՄ ՈՒԻԼՍԸՆ ԵՒ ՕՐԼԱՆՏՕ:

ՕՐԼԱՆՏՕ .— Աւստրիոյ Թադաւորի պարագան Քայզերին չի նմանիր, բայց պիտի պահանջենք Միջազգային Իրաւունքի դէմ ոճիրներ գործող անհատները, որոնք այսօր աւստրիական բանակի մասնակից նկատելու է :

ՈՒԻԼՍԸՆ .— Դժուար է Աւստրիայէն պահանջել անձեր, որոնք իր իրաւասութեան տակ չեն գտնուիր :

ՕՐԼԱՆՏՕ .— Պէտք է միջոցներ գտնել ձեռք անցընելու : Օրինակ, ոճրագործ մը «Պոհեմիա ծնած եմ» ըսելով, որովհետեւ Վիեննա ծնած չէ, անպատիժ պէտք չէ մնայ :

ԼՈՅՏ ԶՈՐԺ .— Դատարան մը պիտի կազմուի մեծ պետութիւններէն՝ մէկական դատաւորներ անդամ ունենալով :

ՕՐԼԱՆՏՕ .— Դաշնագրին մէջ առանձին յօդուած մը պէտք է դնել՝ տարբեր պետութեանց մօտ ասպատանող ոճրագործներու մասին : Եւ իւրաքանչիւր պետութիւն իր իրաւասութեան տակ եղող ոճրագործները պատժելու է :

Նիստ 120, Յունիս 12, 1919 (էջ 39, ժամը 11իմ) .—

ՔԼԵՄԱՆՍՕ .— Պատասխանատուութեանց մասին գերմանները «Սպիտակ Գիրք» մը(*) հրատարակած են : Եւ հակառակը կ'ընեն : Պէտք է պատասխանել :

ՈՒԻԼՍԸՆ .— Պատմական վիճարանութեան չենք ուզեր սկսիլ :

ԼՈՅՏ ԶՈՐԺ .— Պատասխանատուութեանց չուրջ է եւ անպատասխան չենք կրնար թողուլ :

(*) Ծ. Է. — Քլեմսնսոյի ակնարկած գերման «Սպիտակ Գիրք» հետեւեալն է. — Վալսպուխ. — Տոյչլանտ չուլտի՞կ, Տոյչէս Վալսպուխ իւպէս տի Ֆերանթ-վոթթլիհէհայթ տէս Ուրհէպըս տէս Քոիլըս (Գերմանիա յանցաւոր է : Գերման սպիտակ գիրք պատճառմի հեղինակ ըլլալու պատասխանատուութեան մասին) :

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Առանց ուսումնասիրելու «Սպիտակ Գիրք»ը կարելի չ'ըլլար պատասխան մը տալ: Մենք համոզուած ենք, որ Ֆրանսական հանրային կարծիքին համար անպէտ է այդ գիրքը:

ՌԻԻԼՍԸՆ.— Մերժելու ենք, թէ Գերմանիան պատասխանատու չէ: Կը բաւէ պատասխանել, թէ չենք հաւատար գերման կառավարութեան ըսած որեւէ մէկ բառին:

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Պիտի ստուգեմ թէ գերման «Սպիտակ Գրքին» Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը ունի՞նք:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Լաւ է, որ զիտնանք բնագիրը: Երբ գերմանները մերժեն ստորագրել դաշնագիրը, գերմաններու պատասխանատու ըլլալը, թշնամութեանց վերսկսելու ատեն, մեր ժողովուրդները պէտք է զիտնան: Գերմանները իրենց համայսարաններուն մէջ ամբողջ 50 տարի պատերազմի պատրաստութեան մասին կը քարոզէին:

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Գերմաններուն պէտք է ըսել նաեւ, որ ընդհանուր գինաթափում պիտի ըլլայ միայն այն ատեն, երբ գերմանները դաշնագրի պայմանները հաւատարմօրէն գործադրեն:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Եթէ խիստ վարչութիւն մը պիտի հաստատուի, ես պիտի նախընտրէի որ կարճ ժամանակով գրաւում մը միայն ըլլար:

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Պէտք է երաշխաւորութիւն ունենանք, որ եւ մըլտական պայմանները պիտի յարգուին: 1871ին գերման բանակը դուրս չելաւ Ֆրանսայէն, մինչեւ որ պատերազմական տուգանքը չվճարուեցաւ: Այսօր կացութիւնը նոյնն է: Դրամը պէտք է վճարուի: Գրաւման Ֆրանսական բանակը կարգապահ է:

Նիստ 141, Յունիս 25, 1919, Ժամը 4ին.—

ՌԻԻԼՍԸՆ.— Ես դաշնագրի վաւերացումի մասին ամերիկեան Քանկրէսին մէջ չեմ կրնար խօսիլ, միայն գրաւոր պատգամ մը կըրնամ տալ: Ամերիկայի մէջ վիճաբանութիւնը ամիս մը կը տեւէ: Ծերակոյտի ոեւէ մէկ անգամը կը խօսի այնքան որքան որ կ'ուզէ:

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Մէկ ամիս ալ Ֆրանսայի մէջ վիճաբանութիւնը կը տեւէ:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Դաշնագրի վաւերացումը պէտք չէ երկարի : Եթէ գերմանները հակառակին յանձնել ոճրագործները , պէտք է ազդարարենք անոնց , ըստ թելադրութեան մեր ընդհանուր դատախազ Էրնսթ Փոլլըի : Ի՞նչ միջոցներ ձեռք պիտի առնենք Քայլերը ձեռք ձգելու համար Հոլանտայէն :

ՌԻԻԼՍԸՆ.— Դաշնագիրը գործադրութեան դրուելէ առաջ չենք կրնար պահանջել Քայլերը :

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Ան չէզոք երկիր ապաստանած է :

ՌԻԻԼՍԸՆ.— Դատաւորները պէտք է արժանաւոր անձերէ նշանակուին :

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Դատաւորները պէտք է ըլլան իրազեկ անձեր : Դատաւարութիւնը պէտք է ըլլայ Անգլիոյ կամ Ամերիկայի մէջ : Ֆրանսայի կամ Պելճիքայի մէջ ըլլալու պարագային , անպատեհութիւն կայ : Գերման արչաւանքի դէմ զգացումները տակաւին թարմ են :

ՌԻԻԼՍԸՆ.— Ամերիկացիները չեն ուզեր դատաւարութիւնը կատարել Ամերիկայի մէջ :

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Անգլիոյ մէջ դատելու է :

(Համաձայն են բոլորը) :

Պէտք է պատրաստել մեր ընելիքներու ցանկը , յառաջիկայ երկու կամ երեք ամսուան համար (էջ 514-516) :

Ծ . Հ .— Դժբախտաբար ինչ որ որոշուած է այս գաղտնի նիստերուն մէջ , ճշդութեամբ չէ գործադրուած եւ ոճրագործներէն շատեր անպատիժ մնացած են :

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԹՈՒՐԳԻԱ

Նիստ 141. Յունիս 25 , 1919 , ժամը 4ին (էջ 516) .— (Նիստերը տեղի կ'ունենան Փարիզի մէջ) :

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Ե՞րբ պիտի սկսինք վիճիլ Թուրքիոյ խնդիրներու մասին :

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Թուրքերու կողմէ յուշագիր մը ստացած ենք, որուն միջոցով կ'ուզեն հասկնալ, թէ ի՞նչ պիտի ընենք Եգիպտոսի եւ Կիպրոսի մասին:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Օ', ատոնց խորհուրդները, հազար բարի! Շատ մեծ պէտք ունէինք ատոնց! (ծաղրական): Հետեւեալը կ'ուզեմ յայտնել.— Ամերիկայի նախագահը պիտի մեկնի եւ մենք չենք կրնար երեսի վրայ թողուլ Թուրքիոյ պատերազմական վիճակը եւ ձրգ-ձրգել այսպէս երկու ամիս եւս: Կրնանք այժմ համաձայնիլ Թուրքիոյ պարտադրուելիք պայմաններու մասին: Եւ վերապահել ամբողջովին Օսմանեան կայսրութեան հողերու բաժանման խնդիրը, մինչեւ որ դիտանաք, թէ Ամերիկան ո՞ր մանտէյքները յանձն պիտի առնէ: Զենք կրնար սպասել մինչեւ որ ամերիկեան Մերակոյտը որոշում տայ Թուրքիոյ հետ խաղաղութիւն կնքելու մասին:

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Եթէ կրնանք համաձայնիլ, ես պատրաստ եմ:

ՌԻԻԼՍԸՆ.— Կը մտածեմ թէ կրնանք ներկայիս ընել հետեւեալը եւ սահմանափակել մեր ընելիքը: Նախ վերջնել Թուրքիայէն ինչ որ անոր պիտի չպատկանի այլեւս, որ էն.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ, արաբական երկիրները եւայլն. եւ ստիպել որ կանխաւ ընդունի մեր պայմանները՝ իր հողերու ապագայ ճակատագրի մասին:

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Ի՞նչ պիտի ընենք Կոստանդնուպոլսոյ մասին:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Դուք (Թուրքիոյ) անդամները կը կտրէք: Գլուխն ալ պիտի կտրէ՞ք:

ՌԻԻԼՍԸՆ.— Ներկայիս կրնանք ըսել Թուրքերուն հետեւեալը. «Հայաստանը, Միջագետքը, Զմիւռնիան, Սուրիան եւայլն այլեւս ձեզի չեն պատկանիր» եւ կը սկսիք զրաւել այդ շրջանները:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Մենք այլեւս զինուոր չունինք Հայաստանի մէջ. եթէ Թուրքերուն ըսենք որ «Յուլիս 1 (1919)էն սկսեալ Հայաստան կը դադրի ձեզի պատկանելէ», անմիջապէս հոն զինուոր պիտի շրջեն ամէն ոք ջարդելու վերսկսելու համար:

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Թուրք կայսրութեան հողերու մասին մեր վեր-

լը, որ գիտցած է կաղմակերպել եւ վարել մեծ կայսրութիւն մը եւ յարկած է քրիստոնէական կրօնքը (*):

«Թուրքիան մտած է բարենորոգումներու ճամբուն մէջ եւ եղած է Արեւմուտքի հետ շփման մէջ: Թուրքիա յառաջդիմութիւն կը փափաքի եւ Օսմանեան կայսրութիւնը երեք մասերէ կը բաղկանայ.— Թրակիա, Փոքր Ասիա եւ Արարիա:

ա) Թրակիոյ մէջ խաղաղութիւն հաստատելու համար կարեւոր է, որ էտիրնէն պաշտպանուի յարձակումներու դէմ: Արեւմտեան Թրակիոյ մէջ թուրքերը մեծամասնութիւն են, այսօր պուլկարական դարձած. Թուրքիա կը պահանջէ, որ իր սահմանը երկարի մինչեւ Գարա—Սու, որ Թաոսս կղզիի գլխացը կը թափի ծով:

բ) Փոքր Ասիան եւ կղզիները պէտք է մնան թրքական: Եթէ ԵՐԵՒԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ, հին ռուսական Հայաստանը փանջուած է Դաշնակից եւ Ընկերակից պետութիւններէն, իր սահմանները կրնան որոշուիլ փոխադարձ համաձայնութեամբ: Ամէն դիւրութիւն պիտի տրուի Օսմանեան կայսրութեան հայերուն, որոնք կ'ուզեն հաստատուիլ թրքական հողի վրայ: Արդար եւ արդարասէր վերաբերմունք կ'ապահովուի բոլոր փոքրամասնութեանց, որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ կը գտնուին:

գ) Արար երկիրները պիտի ստանան վարչական լայն ինքնավարութիւն, Սուլթանի գերիշխանութեան տակ: Սուլթանը կը նշանակէ անոնց կառավարիչները: Մասնաւոր ոեժիմ մը կը պատրաստուի Մեքքէի համար: Թրքական զրօշակը պէտք է ծածանի բոլոր չըրջաններուն վրայ: Արդարութիւնը պիտի բաշխուի Սուլթանի անունով: Դրամին վրայ պիտի ըլլայ անոր նկարը: Ուղաղութիւն ստորագրելէ ետք, զաշնակից զինուորները պիտի հեռանան թրքական հողերէն, բացի ապահովութեան համար համաձայնութեամբ անհրաժեշտ նկատուած ուժերէն: Օսմանեան կառավարութիւնը կը յայտարարէ, որ պատրաստ է վերջնականապէս բարեկամական ձեւով ճշդելու Եգիպտոսի եւ Կիպրոսի իրաւական վիճակը: Օսմանեան կայս-

(*) Ծ. Լ.— Թուրքիոյ երեսը շամ կաշի է. «ձիհատչով գործադրուած անմարդկային ռիթմներուն արիւնը դեռ չորցած չէ:

(**) Ծ. Լ.— Արդար եւ արդարասէր վերաբերմունք են 1912-13ի «Վարլըդ Վերկիսի» եւ 1955 Սեպտեմբեր 6ի թրքական ռիթմերը:

րութեան ժողովուրդները պիտի չընդունին իրենց հողերուն բաժանումը, ոչ ալ մանտէյի զրոյթին մը: Բայց որ կապուած են Օսմանեան պետութեան: Ամէն կողմէ կը բողոքեն, կ'ուզեն Միութիւն եւ Անկախութիւն»:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Թուրք պատուիրակութեան այս յուշագիրը մեզի հետ կը կատակէ («պոն փլեզանքըրի»):

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Երբեք չեմ տեսած նմանօրինակ ապուշութիւն: (Ժը ու՛ է ժամէ ռիէն վիւ սը փլիւ պէր) (էջ 520):

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Թուրքերու քաղաքական անկարողութեան լաւագոյն փաստը այն է, որ իրենց պետութեան զլուխը դրած են միշտ ուրիշ ցեղերու ներկայացուցիչները:

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Անհրաժեշտ է պատասխանել թուրքերու այդ գրութեան:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Մեր պատասխանը տրուած է արդէն Պալֆուրի նպմակով: Կ'առաջարկեմ յայտնել թէ ստացած ենք իրենց այդ յուշագիրը: Եւ թուրք պատուիրակութեան կ'ըսենք. «Տուներնիդ գացէք»:

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Թուրքերը եկած են միայն իրենց տեսակէտը պարզելու, մենք պարտաւոր չենք անոնց պատասխանելու:

ՔԼԵՄԱՆՍՈ.— Ձեռնառնութեան համար պատասխան մը տալու է: Անհրաժեշտ է տեսնել զիրենք:

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Որեւէ ձեռով ճամբու դնելու է զիրենք: Ես կ'առաջարկեմ առաւօտեան նիստ մը յատկացնել թրքական խնդրոյն: Տեսնենք թէ լուծում մը պիտի կրնանք գտնել: Կրնանք թուրք պատուիրակութեան իմացնել:

ՈՒԻԼՍԸՆ.— Մեր որոշումները որեւէ կապ չունին այս երեք (թուրք) կոպիտ եւ ալլանդակ անձերուն (ֆոլք) հետ:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐԱՆ — Եթէ միայն կրնայինք խստիւ խաղաղութիւն մը հաստատել :

ՔԼԵՄԱՆՍՍՕ — Վախնամ որ չկրնանք :

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐԱՆ — Մանսէյքները ե՞րբ պիտի քննենք :

ՔԼԵՄԱՆՍՍՕ — Երբոր ուզէք : Միայն Կ. Պոլսոյ խնդիրը մէկ օրէն միւսը չի լուծուիր (էջ 521) :

143րդ նիստ, Յունիս 26, 1919, ժամը 4ին :

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐԱՆ — Փոքր Ասիոյ մասին պիտի խօսուի Թիթոնիի հետ :

ՌԻԻԼՍԸՆ — Իտալացիները, եթէ պիտի մնան Դաշնակիցներուն հետ, պէտք է հեռանան Փոքր Ասիայէն եւ Ֆրումէէն :

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐԱՆ — Պէտք է նկատի ունենալ որ Իտալիա մեր նեղ օրերուն 500·000 մեդալ ունեցաւ :

ՌԻԻԼՍԸՆ — Իտալիան միացաւ այն կողմին, որ իրեն աւելի չափ խոստում տուաւ :

148րդ նիստ, Յունիս 28, 1919, ժամը 4·15ին
(Վերսալիի մէջ, վերջին նիստ)

ՔԼԵՄԱՆՍՕ կարդաց Հոլլեկի մէկ նամակը, որով կ'ուզէր ինքը դատուիլ Քայզերի փոխարէն :

ՌԻԻԼՍԸՆ — Պեթման Հոլլեկ իր կեանքին միակ լաւագոյն բանը կ'ընէ :

ՔԼԵՄԱՆՍՍՕ — Դատարանը պիտի պատասխանէ :

ՌԻԻԼՍԸՆ — Քայզերը Պելճիքայի չէզոքութիւնը բռնաբարեց, միւս յանցաւորները պատերազմ առաջ բերին : Պեթման Հոլլեկին մեկնաբանութիւնը չ'ընդունուիր :

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Ի՞նչպէս պիտի ստիպենք, որ գերմանները յանձնեն յանցաւորները :

ԼՈՅՏ ՃՈՐՃ.— Եթէ Գերմանիան մերժէ յանձնել մեր պահանջած անուանացանկի վրայի անձերը, այդ պարագային չենք կրնար ազատ արձակել դերման պատերազմական գերիները :

ՔԼԵՄԱՆՍՕ.— Անոնցմէ չատերը մինչեւ հիմա ազատ արձակուած են : Գերմաններուն պէտք է ըսենք, որ «գերիներու ազատ արձակումը կախում պիտի ունենայ ամբաստանեալ անձերուն մեզի յանձնուելէն» :

ԶՈՐՍ ՄԵԾԵՐՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ԱՐԴԻԻՆՔԸ

Զորս մեծերու խորհրդակցութեամբ, ձեւակերպումով մարմին առին ոճրագործներու պատժումի համար դաշնագրային հետեւեալ տրամադրութիւնները .—

1.— Վերսայլի դաշնագրի թիւ 227, 228, 229, 230 յօդուածները գերման ոճրագործները դատելու համար խմբագրուած են :

Այս դաշնագիրը ստորագրուած է Յունիս 28, 1919ին, 28 պետութեանց ներկայացուցիչներուն կողմէ (տե՛ս Քառնեկիի հրատ., էջ 121) :

2.— Նոյն իմաստով եւ պարունակութեամբ պատժական յօդուածներ գրուեցան Սէն Ժերմէն Ան Լէյի դաշնագրին թիւ 173, 174, 175, 176 յօդուածներով՝ պատժելու աւստրիացի ոճրագործները : Այս դաշնագիրն ալ ստորագրուած է Սեպտեմբեր 19, 1919ին, 17 պետութեանց ներկայացուցիչներուն կողմէ (տե՛ս Քառնեկիի հրատ., էջ 326) :

3.— Նոյն իմաստով պատժական տնօրինումներ գրուեցան Նէպլի Սիւռ-Սէնի դաշնագրի թիւ 118, 119, 120 յօդուածներուն մէջ, պատժելու համար պուլկար ոճրագործները : Այդ դաշնագիրը ստորագրուած էր Նոյեմբեր 27, 1919ին, 17 պետութեանց ներկայացուցիչներուն կողմէ (Քառնեկիի հրատ., էջ 692) :

4. — Նոյն իմաստով պատիժներ տնօրինուեցան Թրիանոնի դաշնադրի թիւ 157, 158, 159, 160 յօդուածներով, պատժելու հունգար ռճրադորձները: Այդ դաշնադիրը ստորագրուած էր Յունիս 1, 1920ին, 17 պետութեանց ներկայացուցիչներուն կողմէ (Քառնեկիի հրատ., էջ 517):

5. — Նման պատժական տրամադրութիւններ գրուեցան Սելրի դաշնագրի թիւ 226, 227, 228, 229, 230 յօդուածներուն մէջ, պատժելու համար թուրք ռճրադորձները, մասնաւորապէս ջարդարարները, թիւ 230 յօդուածի մանրամասնութիւններով: Այդ դաշնադիրը ստորագրուած էր Օգոստոս 10, 1920ին, 13 պետութեանց ներկայացուցիչներուն կողմէ (26 ստորագրութիւն), որոնցմէ մին՝ Հայաստանի: Կը սահմանէր յանձնել ռճրադորձները, անոնց վերաբերեալ տեղեկութիւնները եւ վաւերացրերը (Քառնեկիի հրատ., էջ 862):

Իսկ Հայաստանի մասին՝ Սելրի դաշնադրին 140րդ յօդուածը կ'արտայայտուէր անյայտացած անձերը գտնելու եւ յանձնելու մասին. 141րդ յօդուածով կ'որոշուէր թրքական լեւալ զոյքերու իւրացումի մասին օրէնքը չեղեալ համարել եւ յափշտակուած շարժուն եւ անշարժ լեւալ զոյքերը վերադարձնել իրենց տէրերուն: Եւ առանց ժառանգորդի մնացած սեփականութիւնները յանձնել պատկանեալ համայնքին եւ ոչ թէ թուրք կառավարութեան:

Սելրի դաշնադրի 88րդ յօդուածով կը վաւերացուէր Հայաստանի անկախութիւնը, 89րդ եւ 90րդ յօդուածներով կ'որոշուէին Հայաստանի սահմանները: 92րդ յօդուածով կ'որոշուէին Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի սահմանները եւ 93րդ յօդուածով կ'որոշուէին Հայաստանի մէջ գտնուող փոքրամասնութեանց իրաւունքները եւ քրանդիքի ազատութիւնը:

Նոյն Սելրի դաշնադրի 62րդ եւ 64րդ յօդուածներով կ'որոշուէին Հայաստանի եւ Քիւրտիստանի սահմանները, ցոյց տրուած մասնաւոր քարտէսով մը, հրատարակուած էջ 788ի մէջ, պատրաստուած՝ զնդապետ Լորէնս Մարթինի կողմէ:

Թիւ 531 յօդուածով կ'որոշուէր Հայաստանի համար ազատ անցք Պաթումէն դէպի Սեւ ծով, եւ 352 թիւ յօդուածով Տրապիզոնի նաւահանգիստը կը տրուէր Հայաստանի: Եւ Հայաստան կը խոստանար իր բաժինը յճարելու, թուրքիայէն լրամշտուած հողերու համեմատութեամբ, թրքական հանրային պարտքին, որոշուած թիւ 241 եւ 244 յօդուածներով:

1919ի աշնան զօր․ Հարպրրոտ իր տեղեկագրով Հայաստանի համար 750 միլիոն տոլարի փոխատուութեան մը պէտքը շեշտած էր հինգ տարիէն վճարելի, Հայաստանը կանգնելու համար իրեն պատնէջ պետութիւն մը Թուրքիոյ և Ռուսիոյ միջև։ Ամերիկա մերժեց տալ եւ այսօր այդ գումարին քառապատիկը յումպէտս կուտայ Թուրքիոյ, եւ ատոր փոխարէն իր ստանալիքը հաւանաբար երրեք պիտի չարդարացնէ իր տուածը։

1914–18ի պատերազմի ընթացքին, Թուրքերը յափշտակած էին ամերիկեան առեւտրական մեծ ընկերութիւններու ապրանքները, որոնց գումարն էր 52․000․000 տոլար, իրաստաթուղթերով հաստատուած։ Թուրքերը ամերիկացիներուն տալ ուղեցին միայն 2 օ/օր՝ 1․200․000 տոլար, այն ալ 12 տարիէն վճարելի եւ, մի քանի մասնաւճար տուէ ետք, այդ չնչին գումարն իսկ չվճարեցին։

Իսկ այսօր, ամերիկեան կառավարութիւնը, Գանձային Պաշտօնատան արձանագրութեան համաձայն, Հայաստանի տրուած, Ա․ Համաշխարհային պատերազմի վախճանին, 11․959․917 տոլարին վրայ բարդած է 24․999․095 տոլար տոկոս եւ Հայաստանի պարտքը բարձրացուցած է 36․959․013 տոլարի։

Դժբախտութիւնը այն եղաւ, որ Ուիլսոնի ճակատագրական մէկ սխալով իր հակառակորդ հանրապետականները վրէժ լուծեցին իրմէ եւ ձախողանքի մատնեցին Ազգերու Լիկը։

Ուիլսոն երբ Փարիզ եկաւ, չէր խորհրդակցած ամերիկեան կուսակցութեանց ղեկավարներուն հետ եւ, ամէն չարչարանք ու նեղութիւն յանձն առնելով, Փարիզի մէջ արտաքին խաղաղութիւնը չահեցաւ, բայց Միացեալ Նահանգներու մէջ, երկրին ներսը կորսնցուց պայքարը։ Ատոր պատճառը հետեւեալն էր։

1912ին, երբ նախագահական ընտրութիւն կատարուեցաւ, հանրապետական Թէոտոր Ռուզվելթ «Յառադիմական» անունին տակ բաժնեց Հանրապետականները․ Թաֆթ եւ Թէոտոր Ռուզվելթ պայքարեցան առանձինն եւ երկուքն ալ պարտուեցան, Ուիլսոն չահեցաւ։ 1916ի ընտրութեան ալ Ուիլսոն պարտութեան մատնեց Չարլզ Է․ Հիւզը։ Մեքսիկոյի ծերակուտական ծերունի հանրապետական Հենրի Քեպլթ Լաճ, Ուիլսոնի Փարիզ գտնուած ատեն, վերակազմեց հանրապետական ներկայացուցիչները, ընդդիմանալու համար Ուիլսոնի ջանքերուն, մեռցնելու Ազգերու Լիկը եւ մերժելու Վերսալի դաշնագիրը։ Նոյեմբեր 19, 1919ին 39ի դէմ 55 քուէով մերժեցին,

ղանազան վերապահումներով (*) : Ուիլսոնն պայքարի լծուած էր Փարիզի մէջ՝ Ուէլշ Վհուկին՝ Լոյտ Ճորճի եւ հին դիւանադէտ Քլեմանսոյի դէմ, պայքարած էր իր իտէպներուն համար, սակայն Ամերիկա վերադարձին, վեց շաբաթ վիճարանութիւն կատարուած էր դաշնադրի մասին : Ուիլսոնն 19 Օգոստոս 1919ին 3 ժամ արիւն-քրտինք մտած էր ընդդիմադիրներուն պատասխանելու եւ Սեպտեմբեր 1919ին, 22 օրուան մէջ 36 ճառեր խօսած էր, ճամբորդելով Ամերիկայի մէջ 8.000 մղոն : Ժամերով ինքնաշարժի վրայ մնացած էր, ժողովրդական ցոյցերու եւ զօրահանդէսներու ատեն, յոգնած, ուժասպառ եղաւ եւ որովհետեւ մանաւանդ պատերազմի 22 ամիսներուն արդէն մաշած էր, ունեցաւ ջղախիւ պրկում եւ երբ Սեպտեմբեր 16, 1919ին տուն վերադարձաւ, կաթուած ունեցաւ եւ իր անձը զոհեց իր զաղախարներուն համար :

Յետոյ, Միացեալ Նահանգները, Վերսայլի դաշնադրով ապահովուած բոլոր իրաւունքները ստանալով, դաշինք կնքեցին Գերմանիոյ հետ՝ Օգոստոս 25, 1921ին, Օգոստոս 24ին՝ Աւստրիոյ հետ, եւ Օգոստոս 29, 1921ին՝ Հունգարիոյ հետ :

Ոճրագործները սլաութելու մասին Չորս Մեծերը 1919ին 3 ամիս «Ըուր ծեծեցին Փարիզի մէջ», Քայլերը եւ այլ ոճրագործներ, թուրք ջարդարարներ դատի քաշելու համար դրեթէ ոչինչ ըրին :

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պետութեանց եւ Այդերու Լիկին չկրցածը բրաւ, համեմատական չափով մը, — պատժեց կարգ մը մեծադոյն ոճրագործներ, չան սատակ ընելով զանոնք : Երբ պաղարին դատողութեամբ նկատի առնուի այս պարագան, կը տեսնուի որ միջազգային բարոյականութեան եւ արդարութեան յաղթանակն էր ասիկա, անաչառ պատմութեան առջեւ :

(*) Ծ. Հ. — Տես «Սկիսթ էնտ աը Լիկ աւ Նէյշըն», Հեմրի Քեպլը Լամ 1925 (էջ 179), եւ «Ամերիքըն Տիփլումեաի», Բապլըք Ֆեբրիլի, 1959 (էջ 314) :

ՑԵՂԱՍՊԱՆ ԹՈՒՐԳԸ

Ովքե՞ր էին իրական ոճրագործները, որոնք այս աշխարհի մէջ չլսուած մեծագոյն եղեռնը յղացան ու գործադրեցին:

Ովքե՞ր էին այն բազմաթիւ գազանները, որոնք օժանդակեցին, խրատեցին, հրամայեցին, գործօն կերպով մասնակցեցան եւ յետոյ եղեռնագործները արդարութեան ճանկէն խլելու համար փախուստին դիւրացուցին:

Այդ ոճրագործութեանց պատասխանատուներն են.—

ա.— Առաջին աստիճանի ոճիրի հեղինակները, որոնք գործադրեցին այդ արարքները, ըլլա՛յ իրենց սեփական ձեռքով, ըլլա՛յ անմեղ գործակալներու միջոցով: Այս դասին մէջ են՝ Իթթիհատի կազմը ամբողջութեամբ եւ «Թեջքիաթը Մախսուսէ»ի չեթէական կազմակերպութեան բոլոր անդամները, իրենց քանդիչ կազմածքով եւ սարքով:

Իթթիհատը 1906–1907 տարիներուն 300 գործօն անդամներ միայն ունէր: 1912ին իթթիհատականներու ընդհանուր թիւը 7·000ի բարձրացած էր, որուն 5·000ը Բումեյիի մէջ ու 2·000ը Անատոլուի (ամբողջ նահանգներուն մէջ):

1915–16ին գրեթէ ամէն թուրք, չատ քիչ բացառութեամբ, հրձիգ դրականութեան եւ ջարդի հանրային քարոզչութեան շնորհիւ իթթիհատական աւերիչ մտայնութեամբ շաղխուած էր:

բ.— Երկրորդ աստիճանի ոճիրի հեղինակներն են անոնք, որ ուղղակի ներկայութեամբ կամ անուղղակի կերպով օղնեցին ու խրատեցին այդ գազանային արարքներու գործադրութիւնը:

Այդ դասին մէջ են պետական պաշտօնակալներ՝ Թուրքիոյ կամ Պերլինի մէջ: Ատոնք ղերման զինուորականներ կամ քաղաքային պաշտօնեաներ էին, որոնք զուրսէն կը դիտէին ու կը հսկէին ինչ որ Թուրքերը Երկրին ներսը կը զործադրէին:

Գերման պաշտօնակալները ոճիրին մասնակից կը նկատուին, քանի որ իրենք մտադրութիւն ունեցած են այդ սպանութեանց օժանդակելու եւ իրենց օգնութիւնը անհրաժեշտ դատած են, ապագային նիւթապէս նպաստաւորուելու համար: Այս մասին փաստաթուղթեր են՝ գերման ղեկաւոր Վանկենհայմի Մայիս 18/31, 1915 թուակիր հեռագիրները եւ Փետրուար 5/18, 1913, Ապրիլ 13/26, 1913, Օգոստոս 8, 1913, Մայիս 7, 1914 զրութիւնները:

Եւ ատոնց համար է որ ղեկաւոր Մորկնթաու ըսաւ. —

«Գերմանիան, որպէս քրիտոնեայ պետութիւն մը, թողուց որ մահմետական ցեղ մը ընաջնջէ քրիտոնեայ ժողովուրդ մը»:

գ. — Երրորդ խումբին մէջ են անոնք, որ ոճիրէն առաջ հայթայթեցին, խրատեցին, հրամայեցին եւ պատրաստեցին գլխաւոր չարազործները, թէ եւ իրենցմէ ոմանք ոճիրի զործադրման պահուն անձամբ ներկայ չէին:

Այս դասին մէջ են հրձիգ զրականութիւն տարածողները, ջարդի եւ մոլեռանդութեան քարոզիչները եւ թերթերու խմբագիրները, Թուրք եւ ղերման, Էօմէր Նաճի եւ նման այլ հարիւրաւոր թուրք քաղաքական եւ զինուորական ռժիշկներ ու բազմաթիւ երեսփոխաններ, որոնք զօրաչարժին զուգընթաց թափով զործի լծուեցան:

դ. — Կային նաեւ 4րդ դասակարգի պատասխանատուները, որոնք եղեռնէն յետոյ օգնեցին, օժանդակեցին, քաջալերեցին թուրքերը՝ գիտնալով հանդերձ թէ անոնք զանդուածային սպանութիւններ գործադրող եւ սեփականութեանց յափշտակութիւններ կատարող չարազործներ էին:

Այս խումբին մէջ են՝ մաս մը քեմալականներ եւ մեծ պետութիւններէն ոմանք:

«Մաս մը քեմալականներ» ըսինք, որովհետեւ քեմալականներու մեծամասնութիւնը նախապէս իթթիհատական եղած ըլլալով՝ առաջին աստիճանի եղևոնազործներուն մէջ են:

Յուլիս 31, 1915ին՝ Էնվէր տոքթ. Եքի ներկայութեան ըսած էր, թէ մինչեւ այդ թուականը՝ Թուրքերը սպանած էին 300.000 հայեր, իսկ ղեկաւոր Մորկնթաու կը յիշէ Էնվերի խօսքը, թէ «ա՛լ հայը բարեկամ չի կրնար ըլլալ, լմնցնենք, որպէսզի վրէժ չառնեն»:

Եւ իրաւ ալ Յունիս 1, 1915էն մինչեւ Օգոստոս 6, 1915 տա-

բադրուածներուն թիւն է 1·400·000, այդ թիւին մէջ չեն Պոլսոյ 161·000ը, Իզմիրի 27·000ը եւ Հալէպի 22·000ը :

Այդ աշխարհաստան, ահաւոր եղեւնին զերակատար պատասխանատուներն եղան .—

1.— Թալէաթեան դահլիճին 8 տնդամ նախարարները, բազմաթիւ խորհրդականները, փոխանորդներ եւ օգնականները :

2.— 80 երեսփոխաններ :

3.— Երակուտականներուն մեծամասնութիւնը, շատ չնչին բացառութեամբ :

4.— Իթթիհատի Կեդրոնի ներկայ եւ նախորդ գործօն 49 անդամները : Ատոնցմէ կարեւոր թիւ մը կը ներկայացնեն զինուորականներ, զինուորական եւ քաղաքային բժիշկները :

5.— 19 վալիներ իրենց եաւերներով (թիկնապահ), ստորադասներով եւ իրենց շրջանակներով, որոնք համաձայն էին իրենց հետ (երկու բացառութիւններ եղան .— Հալէպի ձեւալը եւ Քասթեմունիի Րեշիտը, որոնք փոխանորդուեցան ուրիշ արիւնարրուներով) :

6.— 52 միւթեսարըֆներ (մէկ բացառութեամբ .— Եոզկաթի ձեմալէն, որ փոխանորդուեցաւ դարձեալ ուրիշ արիւնկզակով մը, Պողազլայանի ջարդին հեղինակ Քեմալով, որ յետոյ կախուեցաւ) :

7.— 281 զայմապամներ (երկու բացառութիւններ եղան Տիարպեքիի նահանգէն) :

8.— 819 նահիէ-միւտիներ :

9.— 60 ոստիկանութեան տնօրէններ, ոստիկանական ուժը եւ ոստիկան-զինուորներու ուժը՝ հրամանատարներով միասին :

10.— 18 տեֆթերտարներ :

11.— 280 մալ-միւտիքիներ :

12.— 1·800 Մեմլիսը Իսթիյարիյէի անդամներ :

13.— 3 զօրաբանակի հրամանատարներ (3րդ, 4րդ եւ 6րդ), իրենց սպաներով եւ իրենց բժիշկներով միասին :

14.— 32·000 անդամները «Թեշքիլաթը Մախսուսէ»ի չեթէական կազմակերպութեան : Ատոնց մեծամասնութիւնը բանտերէն ազատ արձակուած արիւնարրու եղեռնադորձներ էին :

15.— 200·000 անձեր եւ աւելի՝ զանազան քաղաքներու եւ գիւղերու բնակիչներէն եւ բազմաթիւ «պաշը-պողուք»ներ (կարգ մը վայրերու մէջ թուրք ժողովուրդը մասնակցած է ոճիրներուն մինչեւ 75 առ հարիւր համեմատութեամբ եւ ուրիշ վայրերու մէջ ալ 66 առ հարիւր համեմատութեամբ) :

Դիւրին գործ մը չէ սպաննել 2·000·000 անձ, յափշտակել ա-

տնց շարժուն եւ անշարժ կալուածները, կողոպտել եւ իւրացնել 2·000 եկեղեցիներ ու վանքեր եւ 4·000 դպրոցներ :

16.— Յրդ գորարանակին կապուած շրդ պահեստի գորարածիներ, իր բովանդակ կազմով :

17.— Զինուորական եւ դիւանագիտական գերման սպաներ ու պաշտօնեաներ, որոնք խորհուրդ տուին, յանձնարարեցին, քաջալերեցին շարդարարները եւ յետոյ անոնց ապաստանարան դարձան եւ օժանդակեցին :

(Գլխաւորներն եղան՝ Պեթման Նոլվէկ, Վանկենհայմ, Լիման Փոն Զանտերս, Նոմանն եւ բաղմաթիւ երկրորդական եւ չորրորդական օժանդակողներ, որոնց մէջ են մի քանի հիւպատոս եւ փոխ-հիւպատոսներ) :

18.— Մամուլի ներկայացուցիչներ եւ թուրք ու գերման խմբագիրներ :

Վերոյիշեալ 18 խումբի պատկանողները փոխադարձ գործակցութեամբ գլուխ հանել ջանացին հայ ցեղի բնաջնջումը :

Վերէն տրուած հրահանգի համաձայն, ստորին դասակարգի թուրքերը կ'ըսէին.—

«Արքրգ Թուրքիատա՝ Մարգոս, Թորոս, Ղիրագոս, Նիկոգոս ղալմիյաւագ : Ճեմնէթ տեֆթերլերի ղափամմը տըր : Էրմեմի իսմի իլէ աւտամ գալմայաւագ» :

Այդ արիւնկղակ մարդասպանները «ազգային հերոսներ» նկատուեցան :

Ալիս, Եփրատ եւ Տիգրիս գետերը եւ անոնց հովիտները, ինչպէս նաեւ Տաւրոսի եւ Անթի-Տաւրոսի լեռները, Միջագետքի անապատները ոճրավայր դարձան, մասնաւորապէս 1915ի գարնան, ամրան եւ աշնան, եւ 1916ի Մայիսէն Օգոստոս եւ գրեթէ մինչեւ զինադարի կնքումը, Նոկտեմբեր 30, 1918 :

Այդ ժամանակամիջոցին մէջ էր, որ 66 քաղաքներու եւ 2·500 գիւղերու հայ բնակչութեան բնաջնջումի եղեռնը գործադրուեցաւ : 2·000 եկեղեցիներ եւ վանքեր կողոպտուեցան եւ քանդուեցան : Ինչպէս նաեւ շարժուն եւ անշարժ կալուածներ յափշտակուեցան :

Սպանուեցան՝ 300·000 այրեր, 400·000 կիներ, 400·000 մանուկներ (որոնց կէսը 1-14 տարեկան), 250·000 հարսներ եւ աղջիկներ, 100·000 հայ զինուորներ (վերապրած զինուորներ 20·000) . Նահատակուած զինուորներու 17·000ը միայն Սերաստիոյ մէջ : Ընդամէնը՝ 1·450·000

Վերոյիշեալ թիւերուն մէջ չեն՝

Չտարապրուած	200.000
Արգելափակուած	150.000
Կովկաս անցած	150.000
Տարագրուելէ ետք հրաշքով ողջ մնացած	100.000
Գումար՝	600.000

Արգելափակուածներէն 150.000ը տակաւին կը մնայ չազատագրուած վիճակի մէջ, որպէս թրքական հպատակ:

Ընդհանուր նիւթական կորուստի գումարն է 5.000.000.000 տուրք:

Հինգ միլիառ տուրք, որ իր մէջ կը պարունակէ զարդեղէն, գոհարեղէն, կանխիկ զրամ, հող, տուն, կահ-կարասի, այգի, արա, գործիքներ եւ առեւտրական ապրանքներ:

Երբ ընդհանուր պատերազմը լրացաւ եւ արդարութեան ու հաշուեյարդարի ժամը հնչեց, թուղթի վրայ ունեցանք Սերի դաշնագրի 144, 228, 230 յօդուածները:—

Յօդուած 144.— «Ջարդերու եւ տարագրութեանց մէջ գործօն մասնակցութիւն ունեցողները հարցաքննութենէ յետոյ պիտի տարապրուին»:

Յօդուած 228.— «Թուրք կառավարութիւնը բոլոր փաստաթուղթերը եւ տեղեկութիւնները պիտի յանձնէ՝ պատասխանատունները ճշգրելու համար»:

Յօդուած 230.— «Թուրք կառավարութիւնը յանձն կ'առնէ յանձնելու ջարդերու պատասխանատունները»:

Եւ Դաշնակիցները յօդուած 230ով իրենց կը վերապահեն դատելու եղանակը:

Եւ արդիւնքը եղաւ՝ ոչնչութիւն:

Եւ մէկ ու կէս միլիոն հայերու դիակին հաշիւը բաց կը մնայ տակաւին որպէս յաւիտենական ամօթ մը «քրիստոնեայ», «յաղթական» պետութեանց ճակատին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Հեղինակը եւ իր գործը — Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ	5
Ցեղասպան քուրճը — ԻԲԹԻԽԱՏՐ	9
Կազմակերպութիւն թրքական չարդարարական մեքենային մսագործ զօրախումբերուն	33
Թեշքիլաթը Մալսուսէ	50
Վաւերագրերու զոգութիւնը	58
Ինչպէս տեղեկագրութեան Ապրիլ 24ի ձերբակալութիւնները Ամերիկա եւ Գերմանիա	63
Տրապիզոնի նահանգի հայերու ցեղասպանութիւնը	72
Սեբաստիոյ նահանգի հայերուն ցեղասպանութիւնը	86
Թրքական ցեղասպանութեան կազմակերպութիւնը եւ Շապին Գարահիսարի հերոսամարտը	110
Ցեղասպանական ռմիրները Խարքերդի նահանգին մէջ	119
Անգարայի նահանգի հայերուն դէմ ցեղասպանութեան ռմիրները	133
Թրքական ցեղասպանութիւնը Նիկոմիդիոյ, Բիւքանիոյ եւ Պրուսայի շրջաններուն մէջ	155

Յեղասպանութիւնը Ատանայի նահանգին մէջ . . .	165
Յեղասպանութիւնը Տիգրանակերտի նահանգին մէջ .	187
Թրքական ցեղասպանութիւնը Եկեղեցական նակատի վրայ .	210
Թրքական ցեղասպանութիւնը Կրթական նակատի վրայ	221
Հայոց լինալ զոյգերու եւ կալուածներու թաւանը թուրքերու կողմէ	226
Արդարութիւն Ալա թուրքա	242
Յեղասպանութեան կարեւոր վկայութիւններ, վաւերագրեր, վնոագրեր	261
Մահապատիժ Բաբերդի տարագրութեան առթիւ . . .	292
Ինչպէս արդարութիւնը յանգեցաւ խայտառակութեան	303
Կարեւոր գաղտնի փաստութիւնք մը	315
Զարդարարական ժողովներու արձանագրութիւնները	329
Թուրք կուսակցութիւնները եւ Իթթիհատը	348
Ոնրագործները Մալթայի մէջ	369
6 հայ պետական երեսփոխաններու սպանութիւնը . . .	376
«Զորս Մեծ»երու գաղտնի նիստերու արձանագրութիւնները	394
Յեղասպան թուրքը	417

**Այս գրքի նիւթերու դասաւորման եւ սրբագրութեան օ-
ժանդակած են Հայր ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿՈՒԱՆԵԱՆ, ՍԱՐ-
ԳԻՍ ԶԷԹԹԼԵԱՆ եւ ԵՐՈՒԱՆԴ ՄՈՆՈՑԱՐԵԱՆ:**

**«ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ» ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՐԳԱԹԻԻ 302**

Տպարան ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ

Պատուէր 280

Տպաւանակ 2000

Պրակ 28 3/4

Աւարտում 10 Մարտ 1968